

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

На правах рукопису

МАРГАСОВА Вікторія Геннадіївна

УДК 338.24

**СТРАТЕГІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОСТІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ
ДО ЗАГРОЗ ЕКОНОМІЧНІЙ БЕЗПЕЦІ**

Спеціальність 08.00.03 – економіка та управління національним
господарством

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук

Науковий консультант:
Онишко Світлана Василівна
доктор економічних наук,
професор

Чернігів – 2014

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	5
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1.	
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОСТІ ЕКОНОМІКИ ДО ЗАГРОЗ ЕКОНОМІЧНІЙ БЕЗПЕЦІ	19
1.1. Сутність категоріальних понять теорій економіки та стратегічного управління національним господарством і економічної безпеки держави	19
1.2. Наукові підходи до забезпечення стійкості економіки до змін у зовнішньому та внутрішньому середовищі	70
1.3. Синергетичні детермінанти становлення та функціонування економічної системи	93
1.4. Концепція забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці системно-синергетичного типу	107
Висновки до розділу 1	132
РОЗДІЛ 2.	
МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТІЙКОСТІ ЕКОНОМІКИ ДО ЗАГРОЗ І РИЗИКІВ	139
2.1. Теоретико-методологічні підходи до обґрунтування критерію раціональності забезпечення стійкості економіки держави	139
2.2. Економічна ментальність як неформальний інститут системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці	150
2.3. Формування архітектури системи стратегічного забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці	162
Висновки до розділу 2	195

РОЗДІЛ 3.**РЕСУРСНО-ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОСТІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ДО ЗАГРОЗ ЕКОНОМІЧНІЙ БЕЗПЕЦІ 202**

3.1. Системні чинники становлення, функціонування і розвитку національної економіки 202

3.2. Моніторинг впливу загроз на розвиток економіки в розрізі сфер, які забезпечують її стійкість 218

3.3. Економікобезпекознавство як інтегрований напрям реалізації Стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз 271

Висновки до розділу 3 290

РОЗДІЛ 4.**ПРАКТИЧНІ ДОМІНАНТИ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯМ СТІЙКОСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ ЕКОНОМІК ДО ЗАГРОЗ І РИЗИКІВ 293**

4.1. Міжнародний досвід стратегічного управління забезпеченням економічної безпеки та регулювання стійкого розвитку економіки 293

4.2. Безпекова політика окремих країн світу в умовах глобалізації та їх значення для України 327

4.3. Практика використання інструментарію міжнародного моніторингу економічної діяльності для виявлення пріоритетів розвитку національної економіки 343

Висновки до розділу 4 355

РОЗДІЛ 5.**РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ РЕАЛІЗАЦІЇ СТРАТЕГІЇ****ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОСТІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ** 358**В УМОВАХ РЕСУРСНИХ ОБМЕЖЕНЬ**

5.1. Етапи побудови та запровадження у практику адаптивних властивостей системи забезпечення стійкості національної економіки 358

5.2. Розроблення структури та розділів Стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці 385

5.3. Моделювання та прогнозування макроекономічної динаміки за наслідками реалізації Стратегії забезпечення стійкості економіки 407

Висновки до розділу 5 444

ВИСНОВКИ 448**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ** 456**ДОДАТКИ** 503

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВВП	Валовий внутрішній продукт
ВДВ	Валова додана вартість
ВНП	Валовий національний продукт
ВТП	Високотехнологічна продукція
ЕБ	Економічна безпека
НЕІ	Національні економічні інтереси
НТП	Науково-технічний прогрес
ПЕР	Паливно-енергетичні ресурси
СП	Стратегічний потенціал
СЗСЕ_{ЕБ}	Система забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці
ССЗСЕ_{ЕБ}	Система стратегічного забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці
ПСЕ_{ЕБ}	Інтегральний індикатор стійкості економіки до загроз економічній безпеці

ВСТУП

Актуальність теми. В сучасних умовах, які характеризуються високим рівнем нестабільності внутрішнього середовища і посиленням глобалізаційних викликів, надзвичайно актуальним постає забезпечення стійкості національної економіки. Вирішення цього завдання значною мірою визначається наявністю надійної та ефективної системи економічної безпеки. Забезпечення економічної безпеки як фундаментальної проблеми функціонування суспільства дає змогу досягти стійкого і ефективного розвитку економіки і, як його результат, гармонізації і повнішого задоволення економічних інтересів та економічної незалежності. Держава, зважаючи на першочерговість вирішення проблем економічної безпеки, здійснює відповідний регулюючий вплив, спрямований на зміцнення стійкості національної економіки. Виражається це перш за все у формуванні ефективної державної політики, спрямованої на підтримку національної економіки у стійкому стані, що вимагає міцного теоретико-методологічного підґрунтя та розробки відповідної стратегії.

Проблематика стійкості економічних систем, концептуальні основи яких були закладені А. Смітом, К. Марксом, Дж. М. Кейнсом, у її різних аспектах є об'єктом наукових досліджень відомих учених, серед яких: В. Благодатний, В. Вітлінський, С. Дятлова, А. Завгородній, Б. Карпінський, І. Лук'яненко, В. Леонтєва, О. Ляпунов, Ф. Ларрен, С. Онишко, М. Соколова, О. Селіщева, Дж. Сакс, О. Теліженко, В. Трояновський, О. Чимітова, М. Фомін, С. Фішер, Ф. Хайек, Дж. Хікс та багато інших.

Вагомий внесок у сучасну теорію і практику забезпечення економічної безпеки зробили вітчизняні науковці О. Барановський, І. Бінько, В. Бородюк, Д. Буркальцева, З. Варналій, Т. Васильцева, О. Власюк, А. Гальчинський, Ю. Гончарова, О. Гордієнко, Б. Губський, В. Геєць, М. Денисенко, М. Єрмошенко, Я. Жаліло, В. Кириленко, Т. Ковальчук, І. Мазур, А. Мокій,

С. Мочерний, В. Мунтіян, М. Павловський, Г. Пастернак-Таранушенко, А. Сухоруков, М. Флейчук, Ю. Харазішвілі, В. Шевчук, В. Шлемко, Л. Яремко; а також зарубіжні вчені – Л. Абалкін, С. Дойл, Є. Олейников, В. Сенчагов, В. Тамбовцев, В. Паньков та інші.

Водночас узагальнення досягнень економічної думки засвідчує, що залишається низка проблем, яка не отримала належного висвітлення та розв'язання. Це уповільнює збалансоване відтворення і ефективність внутрішнього середовища функціонування національної економіки та її інтеграцію у світовий простір.

Зокрема, при формуванні державних програм соціально-економічного розвитку не стали базовими наявні взаємозв'язки між забезпеченням стійкості національної економіки та економічної безпеки, які тісно переплітаються між собою, взаємно доповнюючи один одного і переслідуючи єдину мету – підвищення рівня суспільного добробуту. Водночас ці процеси, кожен з яких, складаючись із сукупності конкретних форм і методів, процесів і дій, не завжди розглядаються у їх єдності, як цілісний механізм, скоординованих відповідним чином взаємодій, координації та управління. Як наслідок, потенціал взаємних зв'язків залишається повною мірою не реалізованим, що негативно відображається на ефективності регулювання суспільних процесів, здатності адекватно відображати зміни в економічних відносинах і продуктивних силах суспільства. Необхідність зміни такого стану обумовлює необхідність розробки, насамперед, її наукових основ. Системного дослідження потребують теоретичні і прикладні засади стійкості національної економіки як системної властивості через концептуалізацію сутності і забезпечення економічної безпеки, виявлення кількісно-якісних характеристик, потенціалу формування, а також нарощування адаптаційних властивостей для удосконалення економічної політики держави. До цього часу практично не існує й відповідної стратегії та інструментальної бази для її реалізації, внаслідок чого продукування і

здійснення управлінських впливів має переважно довільний та розрізнений характер.

Недостатній рівень розробленості, наукова і практична значущість цих проблем обумовили вибір теми дослідження, його мету і завдання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.
Дисертаційна робота виконувалася у рамках науково-дослідних робіт:

– Чернігівського державного інституту економіки і управління за темами: „Стратегія синхронізації транскордонної безпеки України на основі синергетичної взаємодії мезорегіональних економічних науково-технічних потенціалів” (державний реєстраційний номер 0113U003103), де особистий внесок автора полягав у поглибленні теоретично-методичних підходів до дослідження механізмів управління системою забезпечення стійкості національної економіки та її економічної безпеки в контексті взаємодії мезорегіональних економічних систем; „Ефективність функціонування національного господарства в умовах глобалізації” (державний реєстраційний номер 0111U002353), у межах якої автором окреслено напрями модернізації вітчизняної системи забезпечення економічної безпеки в контексті світового досвіду; „Фінансово-економічна стратегія сталого розвитку економіки України” (державний реєстраційний номер 0109U002271), де автором обґрунтовані концептуальні підходи до забезпечення податкової та бюджетної безпеки держави у вимірі стратегічних завдань соціально-економічного розвитку (довідка №302-04/972 від 15.05.2014 р.);

– Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України (ЧДЦНІ) за темою „Дослідження стану розвитку інноваційної інфраструктури України у регіональному розрізі” (державний реєстраційний номер 0113U006460), в рамках якої автором отримані науково-практичні висновки щодо стану та перспектив інноваційно-інвестиційної складової економічної безпеки України (довідка №183/01-16 від 19.09.2014 р.).

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи полягає в обґрунтуванні теоретико-методологічних і методичних основ формування Стратегії забезпечення стійкості економіки України та розробленні інструментарію щодо її практичної реалізації для досягнення економічної безпеки національної економіки в умовах ресурсних обмежень.

Досягнення поставленої мети зумовило необхідність вирішення таких завдань:

- визначити і поглибити понятійно-категоріальний апарат теорій економіки та управління національним господарством і теорії економічної безпеки;

- розкрити сучасні методичні підходи до дослідження стійкості економіки та економічної безпеки;

- сформулювати концептуальні засади забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці системно-синергетичного типу;

- сформувати архітектуру системи стратегічного забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці (ССЗСЕ_{ЕБ});

- визначити сутнісний зміст, базові та специфічні функції ССЗСЕ_{ЕБ} для формування Стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці;

- здійснити системний аналіз стану економіки України у контексті економічної безпеки, їх взаємодію та взаємообумовленість;

- оцінити вплив основних загроз на розвиток економіки в розрізі сфер, які забезпечують її стійкість;

- узагальнити теоретико-методологічні положення щодо ролі та призначення мережевого соціально-економічного простору як конструкту економікобезпекознавства;

- систематизувати міжнародний досвід стратегічного управління забезпеченням економічної безпеки та регулювання стійкості економіки до загроз і ризиків та виявити можливості його запозичення в Україні;

– здійснити добір оптимального складу засобів, методів і процедур використання технології управління адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ} для формування Стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці;

– розробити Стратегію забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці та визначити етапи її реалізації;

– визначити інструментарій діагностики ССЗСЕ_{ЕБ} і запропонувати процедури його використання в універсальних моделях прогнозно-аналітичної оцінки для довгострокового прогнозу економічної динаміки в Україні.

Об'єктом дослідження є процес управління системою забезпечення стійкості національної економіки.

Предметом дослідження є теоретико-методологічні, методичні та практичні засади і механізми формування і реалізації Стратегії забезпечення стійкості економіки України до загроз економічній безпеці.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є сукупність загальнонаукових та спеціальних методів пізнання. При формуванні понятійно-категоріального апарату використовувалися методи аналізу та синтезу, узагальнення та наукової абстракції. Аналіз підходів до розуміння сутності стійкості економіки та економічної безпеки, її складових здійснювався із використанням діалектичного і системно-структурного методів. Застосування історико-логічного методу, індукції та дедукції дало змогу дослідити генезис теорії економіки та управління національним господарством, чинники ССЗСЕ_{ЕБ}. Під час дослідження сучасного стану економіки та рівня економічної безпеки застосовано розрахунково-аналітичні методи спостереження, вимірювання, аналізу й порівняння. Системно-функціональний метод застосовувався при оцінці загроз стійкості економіки та економічній безпеці та складових ССЗСЕ_{ЕБ}. При обґрунтуванні стратегічних напрямів модернізації ССЗСЕ_{ЕБ} використовувалися евристичні методи, а також методи логічного узагальнення, моделювання та екстраполяції.

Статистичну і фактологічну основу дослідження становили нормативно-правові та законодавчі акти, наукові праці провідних вітчизняних і зарубіжних вчених і практиків, статистичні матеріали та звітні дані Державної служби статистики України, Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, Міністерства фінансів України, Ради національної безпеки і оборони України, Світового банку і МВФ, матеріали інформаційно-аналітичних бюлетенів, ресурсів мережі Інтернет.

Наукова новизна одержаних результатів. Основні результати дослідження, які містять елементи наукової новизни, полягають у такому:

уперше:

– ґрунтуючись на доктринальних засадах і визначених стратегічних пріоритетах соціально-економічного розвитку України, доведена необхідність та розроблена Стратегія забезпечення стійкості національної економіки до загроз економічній безпеці, яка втілює базові, об'єктивно існуючі взаємозв'язки між забезпеченням стійкості національної економіки та економічної безпеки, враховуючи можливі варіанти розвитку економіки від нестійкого до стійкого стану, що дає змогу скоригувати напрями державного впливу;

– доведена доцільність та запропоновано науковий підхід до побудови коридору розвитку національної економіки від нестійкого до стійкого стану з визначенням фаз (розпаду, кризи, безпеки, стійкого розвитку) і точок у ньому (фрустрації, нестійкості, кризи, порога безпеки, стабільності, стійкості, біфуркації), що сприятиме комплексному обґрунтуванню змін параметрів розвитку економіки для забезпечення її стійкого та безпечного функціонування;

– розроблено алгоритм формування та поетапної реалізації Стратегії забезпечення стійкості економіки України до загроз економічній безпеці, який побудовано на засадах синхронної реалізації принципів системного, синергетичного й об'єктно-цільового підходів, що слугує основою розробки та

вибору ймовірних сценаріїв втілення такої Стратегії за різних варіантів розвитку економіки від нестійкого до стійкого стану;

– сформовано концептуальну основу виміру та розроблено багаторівневу систему показників-індикаторів стійкості економіки України, на основі якої здійснено моделювання взаємозалежності інтегрального індикатора стійкості економіки до загроз економічній безпеці (ПСЕ_{ЕБ}) та ВВП із використанням програмного продукту AllFusion Process Modeler (BPwin) та на основі ліній Болінджера, що дало змогу оцінити стійкість економіки та розробити можливі сценарії реалізації Стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці. Запропонована система показників є прийнятною для застосування у системі національних рахунків;

– визначено сутність та ознаки адаптивно-стійкого розвитку та розроблено структуровану модель адаптивної системи забезпечення стійкості національної економіки та її економічної безпеки, що ґрунтується на методичних принципах цілісності, мультиплікативності, синергетичності, емерджентності, надійності, ієрархічності, адаптивності, цілеспрямованості; включає підсистеми планування і регулювання та відповідний механізм управління (внутрішнього і зовнішнього впливу) у розрізі фаз проектування, реалізації та рефлексії. Органічне поєднання у цій моделі сукупності алгоритмів для обробки інформації та засобів їх реалізації сприятиме нівелюванню деструктивного впливу факторів внутрішнього і зовнішнього середовища на стійкість національної економіки;

удосконалено:

– періодизацію розвитку знань про економічну безпеку, що, на відміну від наявних, відтворена за чотирма етапами. Визначено три етапи: перший (до 1993 р.) – повне незнання цієї економічної категорії; другий (1994-1997 рр.) – етап невизнання; третій (1997-2001 рр.) – етап модності, доповнено четвертим – етапом наукового обґрунтування (2002 р. – дотепер), що

характеризується фундаментальними науковими розробками у сфері і загальної економічної безпеки країни, і її окремих складових;

– аргументацію щодо характеру та змісту взаємозв'язку між категоріями „стійкість національної економіки” як здатність економічної системи зберігати свою цілісність, перебудовуватися та якісно змінюватися за заданим державними інститутами напрямами економічної політики та „економічна безпека” як результату державного впливу на формування умов стійкого розвитку економічної системи. Це, на відміну від наявного, дає змогу встановити додаткові джерела підвищення рівня забезпечення економічної безпеки за рахунок досягнення вищої стійкості національної економіки та на цій основі розширити сферу дослідження макроекономічних процесів;

– наукові положення: 1) щодо визначення функцій системи стратегічного забезпечення стійкості національної економіки до загроз економічній безпеці, в частині їх доповнення інноваційною, адаптаційною та аналітичною; 2) щодо формування структури цієї системи за рахунок її декомпозиції на підсистеми: структурну, прогнозування і моделювання, оцінки та контролю, прийняття рішень, що поєднані між собою системоутворюючими зв'язками. Це дає змогу конкретизувати напрями та виробити єдині підходи державного регулювання, які сприяють зміцненню безпеки та стійкості національної економіки;

– визначення сутності імовірнісних сценаріїв забезпечення стійкості економіки України до загроз економічній безпеці як інваріантності запровадження у практику стратегічного управління особливого комплексу заходів, важелів та регуляторів системно-синергетичної природи, інкорпорованих до загальної системи забезпечення стійкості та спрямованих на досягнення: а) гнучкості реагування національної економічної системи на загрози економічній безпеці та їхнє елімінування; б) здатності до розвитку (еволюції) при кардинальних змінах у зовнішньому середовищі функціонування;

– інструментарій прогнозування вимірів стійкості економіки для виконання: узагальнення таблиць критеріальних значень, універсальних модельних рішень із їх ідентифікації; методи обчислення вагомості впливу ключових індикаторів економічної безпеки на рівень стійкості економіки, що, на відміну від наявного, дає змогу підвищити якість управлінських рішень на основі більш достовірного прогнозу та обґрунтування стратегічних напрямів стійкого економічного розвитку;

дістали подальшого розвитку:

– понятійно-категоріальний апарат теорії економіки та управління національним господарством у частині: 1) уточнення змісту категорії „економічна безпека” за рахунок встановлення взаємозалежностей між поняттями „ситуація”, „небезпека”, „захищеність”; 2) впровадження у науковий обіг і трактування змісту понять „стійкість економіки до загроз економічній безпеці”, „стратегія забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці”, „система стратегічного забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці” та „інваріантність забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці”, що дають змогу підвищити рівень наукової обґрунтованості системи забезпечення стійкості національної економіки та її економічної безпеки та конкретизувати її завдання;

– концепція забезпечення стійкості економіки за рахунок виокремлення її системно-синергетичного типу, що є передумовою визначення основних пріоритетів і напрямів державної політики і включає такі елементи, як: розроблення методики формування СЗСЕ_{ЕБ}, функціонування та створення технологій управління її розвитком і результативністю на основі принципів наукової обґрунтованості, цілеспрямованості та ефективності стратегічного управління стійкістю, що забезпечує ефективність Стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці;

– науково-методичні підходи до трактування мережевого соціально-економічного простору, ідентифікованого в роботі як складне нелінійне самоорганізуюче середовище, а також визначення інструментарію оптимізації такого простору на основі когнітивного моделювання й управління функціональними залежностями множини елементів ССЗСЕ_{ЕБ}, які зумовлені особливостями національного менталітету, соціально-економічними та політичними факторами і на відміну від наявних дають змогу ідентифікувати джерела загроз та визначити ймовірність впливів, що порушують стійкість і захищеність національної економіки.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробленні науково-методичних пропозицій та практичних рекомендацій, які можуть бути застосовані у діяльності законодавчих і виконавчих органів влади при розробленні стратегій забезпечення стійкості економіки України до загроз економічній безпеці і використані:

Міністерством економічного розвитку та торгівлі України при розробленні рекомендації щодо встановлення граничних меж рівнів інтегрального індикатора стійкості національної економіки до загроз економічній безпеці (довідка №3711-09/34347-07 від 18.12.2014 р.);

Комітетом митної та податкової політики Верховної Ради України при розробленні інструментарію прогнозування вимірів стійкості економіки, що містить: узагальнені таблиці критеріальних значень, універсальні модельні рішення із її ідентифікації; методи обчислення вагомості впливу дев'яти конститутивно-ключових індикаторів економічної безпеки, зокрема фінансової (податкової, митної) на рівень стійкості економіки (довідка №37-18-1-15/15462 від 22.02.2014 р.);

Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг при розробленні методичних рекомендацій впровадження концептуальних підходів до формування оптимальних

параметрів функціонування національної економіки України (довідка №363-14/4-НПФ від 21.03.2014 р.);

Управлінням ліцензування, квот та дозволів Державної служби України з контролю за наркотиками в процесі виконання наукових досліджень щодо підготовки інформаційно-аналітичних матеріалів, зокрема розроблення заходів Національного плану дій на 2013 рік за напрямом реформи „Дерегуляція, розвиток підприємництва та реформування надання адміністративних послуг” (довідка №3304 від 20.08.2014 р.);

Чернігівським державним центром наукової інформації Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України при розробленні рекомендацій щодо забезпечення інноваційно-інвестиційної складової національної економіки від загроз з метою сприяння досягненню стратегічної цілі формування сприятливого інноваційного клімату в Україні (довідка №179/01-16 від 19.09.2014 р.);

Чернігівською обласною радою при розробленні рекомендацій щодо управління рівнем економічної безпеки національної економіки та визначення стратегічних напрямів розвитку Чернігівської області (довідки №03-02/903 від 20.12.2013 р.; №02-03/1396 від 15.05.2014 р.);

Фінансовим управлінням Чернігівської міської ради при розробленні інструментарію прогнозування вимірів стійкості економіки (у тому числі й на регіональному рівні) для оптимізації процесу прийняття рішень у сфері управління фінансовими потоками в м. Чернігові (довідка №3-24/183 від 23.06.2014 р.);

Управлінням освіти і науки Чернігівської обласної державної адміністрації при використанні аналітичних матеріалів щодо стану та тенденцій економічної безпеки України для розроблення Регіональної цільової програми розвитку професійно-технічної освіти Чернігівщини на 2011-2015 роки (довідка №05-01/868 від 26.03.2014 р.);

Теоретичні результати дисертації використані Чернігівським державним інститутом економіки і управління (довідка №302-04/914 від 16.04.2014 р.) та Чернігівським національним технологічним університетом (довідка №102/08-2852 від 25.09.2014 р.) у навчальному процесі при викладанні дисциплін „Макроекономіка”, „Державне регулювання економіки”, „Національна економіка”.

Особистий внесок здобувача. Наукові положення, висновки та рекомендації, що виносяться на захист, одержані автором особисто і є її науковим доробком. Обсяг особистого внеску у роботах, опублікованих у співавторстві, наведений у переліку опублікованих праць.

Апробація результатів дисертації. Основні наукові положення дисертаційної роботи та практичні результати дослідження доповідалися та обговорювалися на міжнародних, всеукраїнських науково-практичних конференціях і круглих столах, серед яких: „Актуальні проблеми соціально-економічного розвитку регіонів: цілі та зміст антикризового управління” (м. Славутич, 2009 р.), „Україна європейська: сучасні тенденції та перспективи” (м. Чернігів, 2009 р.), „Теорія і практика фінансових перетворень в умовах посилення взаємозалежності національних економік” (м. Кельн, 2010 р.), „Імперативи розвитку України в умовах глобалізації” (м. Чернігів, 2011-2014 р.), „Современный мир: проблемы и перспективы” (м. Чернігів, 2011 р.), „Стратегія інноваційного розвитку економіки: бізнес, наука, освіта” (м. Харків, 2011р.), „Актуальні проблеми розвитку соціально-економічних систем”, (м. Бердянськ, 2011р.), „Историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества” (м. Чернігів, 2011 р.), „Актуальні проблеми імплементації інноваційно-орієнтованої моделі розвитку національної економіки” (м. Чернігів, 2012 р.), „Наука и образование – ведущий фактор стратегии „Казахстан-2030” (Сагиновские чтения №4) (м. Алма-Ата, 2012 р.), „Імперативи розвитку суспільно-економічних систем в

умовах глобалізації” (м. Чернігів, 2013 р.), „Розвиток національної економіки: методологія та практика” (м. Івано-Франківськ, 2014 р.) та інші.

Публікації. За результатами дисертації опубліковано 66 наукових праць, зокрема 1 одноосібна монографія обсягом 26,0 друк. арк.; 26 статей опубліковано у наукових фахових виданнях та виданнях, внесених до наукометричних баз даних; 7 статей – у наукових виданнях інших держав; 27 публікацій в інших виданнях та виданнях апробаційного характеру. Загальний обсяг публікацій, що належать автору, становить 70,85 друк. арк.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, п’яти розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Основний зміст роботи викладений на 455 сторінках. Робота містить 64 таблиці, 80 рисунків. Список використаних джерел включає 404 найменування. Дисертація має 7 додатків на 39 сторінках.

РОЗДІЛ 1

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОСТІ ЕКОНОМІКИ ДО ЗАГРОЗ ЕКОНОМІЧНІЙ БЕЗПЕЦІ

1.1. Сутність категоріальних понять теорій економіки та стратегічного управління національним господарством і економічної безпеки держави

Ідеї глобального та регіонального поступу в інтелектуальному просторі світового співтовариства почали домінувати з середини ХХ століття, їх основу створювали принципи соціального пріоритету, стійкість, безпека та збалансованість соціально-економічного розвитку. Функціонування національної економіки мало орієнтуватися на позитивну зміну параметрів рівня, якості та комфортності життя населення, при цьому необхідним стає забезпечення стійкого та взаємозбалансованого відтворення соціального, економічного та екологічного потенціалів держави. У відповідності з зазначеним, слід визнати, що національна економіка представляє собою структурно та організаційно єдину систему взаємозв'язаних галузей і сфер діяльності людей, якій властива відповідна пропорційність, взаємозумовленість розміщення на території, обмеженій державними кордонами [220]. У цій відповідності слід визнати, що методологічне підґрунтя національної економіки складають підходи і методи політичної економії, мікроекономіки, макроекономіки, міжнародної економіки, економічної історії та історії економічних вчень. Як цілісна система (або як цілісний організм) національна економіка характеризується специфічними ознаками:

- загальним економічним середовищем, в якому діють господарюючі суб'єкти із загальним законодавством, єдиною грошовою одиницею, загальними грошово-кредитною та фінансовою системами;

- наявністю тісних економічних зв'язків між господарюючими суб'єктами

країни, що базуються на поділі праці;

- територіальною визначеністю із загальним політичним і економічним центром, який виконує регулюючу та координуючу роль, тобто контролює діяльність господарюючих суб'єктів (цим центром є держава;

- спільною системою забезпечення національного захисту, що передбачає наявність чітко визначених економічних кордонів у вигляді експортно-імпортних податків, квот тощо [249].

Функції національної економіки є взаємопов'язаними та взаємообумовленими, до яких слід віднести такі: а) пізнавальну – полягає у вивченні реальних процесів та явищ економіки країни в суспільно-природному середовищі; б) ідеологічну – формування економічного мислення й певної ідеології людини, тобто національна економіка як наука є своєрідним полем взаємодії ідей, концепцій, теорій різних напрямів сучасної економічної думки, що об'єктивно пов'язані з інтересами різних соціальних верств; в) методологічну – передбачає застосування певних прийомів і правил дослідження та обґрунтування шляхів і методів їх ефективного використання для здобуття нових знань, пояснення нових економічних явищ і процесів; г) практичну, яка поєднує декілька взаємопов'язаних вимірів: „теорія – практика”; „минуле – сучасне – майбутнє”; нормативна наука. Відтак, ієрархічна будова економічного середовища не виключає різноманітних зв'язків між його рівнями: прямих, зворотних, координаційних, генетичних, функціональних тощо (рис. 1.1).

У цьому контексті, можна признати, що національна економіка є складною системою макро-, мезо-, мікроекономічного рівнів з відповідними взаємозв'язками. Основними макроекономічними параметрами, що характеризують національну економіку, є ефективність і конкурентоспроможність, які засвідчують її стан, тенденції, закономірності розвитку, місце і значення в системі світогосподарських зв'язків та світовій економіці. Національна економіка функціонує в певному середовищі,

елементами якого є природно-екологічне, економічне, науково-технічне та інформаційне, політичне, соціальне, зовнішньоекономічне, духовне (рис. 1.2).

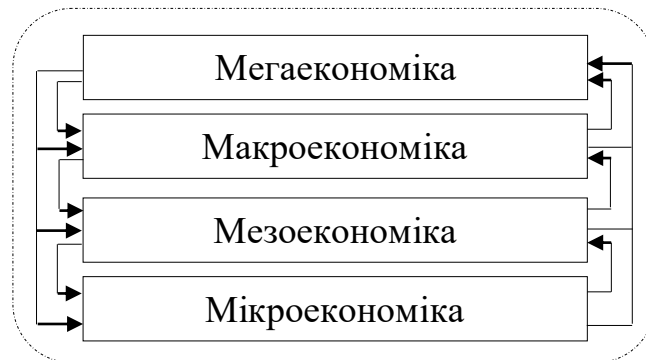

Рис. 1.1. Економічне середовище національної економіки *

** Джерело: складено автором на основі [249, с.5]*

Відтак, загалом, підтвердимо, що цільова функція національної економіки є складною системою завдань, що класифікується за різними критеріями та ознаками – просторовими, суб'єктними, часовими і спрямована на максимізацію валового доходу і доходу кожного суб'єкта, максимізацію рівня добробуту громадян, мінімізацію суспільних витрат, отримання соціального ефекту. При цьому, як відомо з джерел [249,251, 252], структура національної економіки є стійкими кількісними співвідношеннями між різними її складовими, зокрема розрізняють: відтворювальну, соціальну, територіальну структури; інфраструктуру господарства, структуру зовнішньої торгівлі, а також тіньовий сектор економіки [220]. Згідно з детермінантами відтворювальної структури, у складі національної економіки виділяють: а) домашні господарства як основні споживачі національного доходу й постачальники робочої сили; б) підприємства як виробники необхідних для суспільства благ; в) держава, що регулює процеси в суспільстві та управляє ними. У відповідності до вимог щодо сформування соціальної структури, то національну економіку поділяють на сектори як сукупності соціально-економічних одиниць, об'єднаних певними соціально-економічними

відносинами, за групами підприємств, групами населення, видами праці та власності.

Рис. 1.2. Елементи середовища функціонування національної економіки *

* Джерело: побудовано на основі [220; 249; 250]

За структурою національну економіку поділяють на якісно однорідні групи господарських одиниць, що виконують у процесі суспільного виробництва однакові за соціально-економічним змістом функції (доведено автором дисертації у роботі [160]).

Необхідно підтвердити і те, що територіальна структура визначається розміщенням продуктивних сил на території країни і означає розподіл національної економіки на економічні регіони. А інфраструктура національного господарства містить галузі, що обслуговують виробництво (зокрема, транспорт, енерго-, водо- і газопостачання, зв'язок, фінансові установи тощо).

При цьому, структура зовнішньої торгівлі характеризується співвідношенням різних експортних й імпортних товарних груп. Відтак, вважаємо за доцільне визнати й підтвердити про таке: можна використати положення *структурно-функціонального підходу* до пізнання національної економіки, що втілює в собі принципи теорії систем і системного аналізу. У відповідності до базових положень структурно-функціонального підходу, економіка розглядається як одна із підсистем загальної макроструктури – системи „суспільство”, яку можна репрезентувати як на рівні процесів загальноекономічного розвитку, так і на рівні її поточного функціонування: коли її підсистеми становлять окремі комплекси, спрямовані на створення матеріальних благ, послуг, майна, доходів. У межах використовуваного вище теоретичного підходу особливо важливим є забезпечення економічної безпеки як одного із факторів стійкості національної економіки.

У цьому контексті потребує осмислення та дефініційного визначення сутності та змісту наступних економічних категорій: „стійкість” та „стійкість національної економіки”. Поряд із вказаним вище, необхідно зазначити, що економічна категорія – це логічне поняття, вироблене людьми у процесі розвитку людської цивілізації, воно відображає найсуттєвішу, найголовнішу рису явищ, що дає змогу зрозуміти його сутність, тобто це найважливіші поняття економічної науки, що відбивають суттєві сторони економічних процесів і явищ. Критерії економічних категорій повинні відображати не природні, а суспільно-економічні властивості та мати у своїй залежності ієрархічну структуру й історичний характер [49, с. 253]. Однак, визнання можливості побудови одних категорій на основі інших є вихідним припущенням цього дослідження. Існування такої можливості підтверджено практикою побудови складно-похідних категорій на основі елементарно-початкових. Тому, категорії, що визначаються, на нашу думку, повинні відповідати наступним вимогам об’єктивності репрезентації їхнього змісту: 1) достатності, яка стверджує, що в розкритті змісту категорії бере участь

мінімальне число опорних понять; 2) ясності, вона забезпечує зрозумілість вихідних, опорних термінів і визначальних категорій; 3) однозначності, що забезпечує неможливість використання неоднозначного тлумачення будь-якого змісту категоріального поля; 4) індивідуальності – визначає оригінальний зміст категорії, який чітко відрізняється від змісту інших понять; 5) повноти категорії, що дозволяє з достатньою для конкретної мети її застосування строго розрізняти або описувати досліджуваний об'єкт; 6) обсягу – доповнює визначення категорії хоча б однією опорною категорією або порушує хоча б одну з вимог, що сформульовані вище, або переводить дану категорію з родового рівня до видового, тобто з раніше визначеної множини виділяє деяку підмножину.

Економічною наукою сама категорія „стійкість” була запозичена в теорії систем, тоді як економічні об'єкти почали розглядатись як складні і різнобічні економічні системи. В системному аналізі та синтезі стійкість використовується в комплексі інтегральних характеристик складного об'єкта, що відображають його взаємозв'язок із середовищем, внутрішню структуру та поведінку, і являється однією з якостей першого порядку будь-якої системи. В загальному розумінні стійкість – це спроможність системи зберігати деякі її властивості щодо збурень або невизначеності деяких параметрів самої системи чи зовнішнього середовища. Стійкість у взаємозв'язку з іншими першочерговими якостями системи, а саме з надійністю, керованістю, самоорганізацією забезпечують їй живучість, тобто відносно довготривалий період існування системи, протягом якого вона виконує основні притаманні їй функції, прагнучи досягнути запланованих цілей, а також сприяють її ефективності, що в кінцевому випадку формує її безпеку [86, с. 119]. У таблиці 1.1 наведена характеристика синонімічних понять, навколо доцільності використання яких у поєднанні зі словом „економічна”, вітчизняними науковцями ведеться дискусія. Як бачимо, не існує абсолюту у визначенні цього поняття; окрім того, незрозуміло, який аналог в англійській мові відповідає українському поняттю

„стійкість” (рос. „устойчивость”), там поширено „stability”, що розуміємо як стабільність. Європейська наукова думка передбачає разом із словом „економічна” („economic”) використовувати термін „sustainability”, що, у переважній більшості випадків, перекладають саме як стійкість, вбачаємо це закономірним, адже, розібравши це двокореневе поняття на його первинні терміни („sustain” – витримувати, підтримувати та „ability” – здатність, спритність, вміння, компетенція, можливість, талант),

Таблиця 1.1

Визначення сутності та змісту і деталізована характеристика поняття „стійкий” та його синонімів*

Поняття	Характеристика, сутність та зміст
Сталий	<ul style="list-style-type: none"> - який не змінюється, зберігає той самий склад, розмір, однакову форму, величину; незмінний, постійний; який не зазнає коливань, не піддається змінам, стійкий; - стала – постійна, незмінна величина у низці тих, що змінюються; - який не припиняється, не переривається, триває весь час, безперервний; - розрахований на довгий час, призначений для тривалого функціонування, не тимчасовий; - твердий, непохитний; який надійно забезпечує існування, розвиток чого-небудь.
Стійкий	<ul style="list-style-type: none"> - здатний твердо стояти триматися, не падаючи, не коливаючись; який відбувається спокійно, розмірено; урівноважений; - який довго зберігає і виявляє свої властивості, не піддається руйнуванню, псуванню; - для якого характерні стабільність, постійність; сталий; довготривалий; - здатний витримати зовнішній вплив, протидіяти чомусь; здатний зберігатися, існувати за несприятливих умов; витривалий; який не піддається сторонньому, негативному впливу; який ведеться з наполегливістю, непохитністю, твердістю
Стабільний	Сталий, незмінний, стійкий
Незмінний	<ul style="list-style-type: none"> - який не змінюється або не може змінюватись; такий самий; - який є постійним атрибутом кого-, чого-небудь, завжди наявний, звичайний для когось; обов’язковий, неодмінний; - який не підмінюється

* Джерело: систематизовано автором на основі [37]

стає зрозумілим, що по сенсу воно означає: здатність чи навіть вміння витримувати. Зазвичай, у науковій літературі поняття „стабільність” ототожнюють із терміном „стійкість”, проте таке ототожнення не є вірним. Термін „стабільність” є ширшим, адже це стан, коли економічна система

функціонує в стані рівноваги, зберігаючи незмінною свою структуру. Тоді як стійкість – це здатність зберігати показники на певному рівні, незважаючи на постійний вплив зовнішнього та внутрішнього середовища. Також стабільність ототожнюють з незмінністю, що для поняття „стійкість”, на нашу думку, неможливо. Отже, „стабільність” – є ширшим поняттям, аніж „стійкість”, яка передбачає звуження поняття стійкості ще однією вагомою відмінною характеристикою стійкості – захищеністю. Тому, на наш погляд, щодо національної економіки в контексті забезпечення її економічної безпеки при дослідженнях стабілізаційних та захисних інструментів коректніше використовувати поняття „стійкість”.

Стійкість є універсальною властивістю різних типів систем (економічних, технічних, біологічних, у тому числі територіальних) і полягає в їхній здатності ефективно виконувати внутрішні й зовнішні функції, незважаючи на негативний вплив екзогенних і ендогенних факторів. Стійкість систем, згідно з твердженнями й обґрунтуваннями А. Гапоненко, визначається як відносна незмінність основних параметрів соціально-економічної системи, її здатність зберігати їх у заданих межах з урахуванням факторів внутрішнього та зовнішнього впливу. З погляду Л. Абалкіна, стійкість економіки розглядається виходячи з критеріїв безпеки, стабільності, здатності одночасно розв'язувати проблеми стабілізації й розвитку. Звідси, враховуючи об'єкт економічного дослідження – національну економіку, яка функціонує як багатовимірна система, що складається з великої кількості різних взаємопов'язаних і взаємозалежних елементів та систем, які розвиваються відповідно до спільних для всієї системи економічних законів, на сьогодні щодо стійкості національної економіки як соціально-економічної системи існує значна кількість визначень, яка продовжує зростати. Зазначене вище свідчить як про складність дефініційного визначення самого поняття, так про і складність самого об'єкта дослідження. Відтак, поглиблений аналіз приведених вище трактувань дефініційного визначення поняття „стійкості” за рахунок репрезентації

критеріальної системи соціально-економічних параметрів засвідчив, що загальноприйнятого підходу до його сформулювання сучасною наукою не вироблено. Принаймні, можна виділити три відмінних один від одного підходи – вказано у табл. 1.2.

Таблиця 1.2

Узагальнення трактування та дефініційного визначення поняття стійкості соціально-економічної системи *

Автор	Сутність та зміст визначення
<i>Стійкість як безпека, стабільність, надійність, цілісність і міцність системи</i>	
Л. Абалкін	Стійкість національної економіки визначається виходячи з критерію її безпеки, стабільності, здатності до постійного оновлення та самовдосконалення
А. Лівшиць	Стійкість виступає гарантом цілісності країни і нерозривно пов'язана з надійністю грошової системи держави
А. Бобров	Під стійкістю розуміється такий стан елементів будь-якої економічної, екологічної чи іншої системи, коли їх початкові стани з високим ступенем надійності визначають їхні майбутні стани
<i>Стійкість як відносна незмінність системи</i>	
А. Шеломенцев В. Калашніков	Економічна стійкість – здатність системи зберігати та відтворювати (відновлювати) вихідний (або близький до нього) стан в процесі внутрішніх і зовнішніх впливів на неї
С. Ільясов	Стійкість як одна з основних динамічних характеристик економічної системи, яка розкриває властивість системи повертатися в рівноважний, вихідний або близький до нього встановлений режим після будь-якого внутрішнього або зовнішнього впливу
Т. Краснова	Економічна стійкість розглядається як постійне, міцне положення системи, забезпечене дієвими механізмами саморегуляції і саморозвитку
<i>Стійкість як здатність системи розвиватися</i>	
Б. Есекіна Ш. Сапаргалі	Стійкість соціально-економічної системи – здатність ефективно використовувати, автономно видозмінювати ресурси свого розвитку, безперервно нарощувати показники своєї позитивної зміни, не збільшуючи або мінімізуючи витрати базових, невідновлюваних ресурсів
М. Калінчик	Під стійкістю економічних систем (у тому числі і регіональних) розуміється здатність порівняно швидко повертатися у вихідний стан або досягати нової, вищої точки на траєкторії розвитку
Л. Терехов	Стійкість – це здатність системи функціонувати в станах, близьких до рівноважного, в умовах постійних зовнішніх і внутрішніх збурюючих впливів

*Джерело: складено та систематизовано автором на основі [1,10,218,229,265]

Прихильники першого підходу пов'язують стійкість соціально-економічної системи з безпекою, стабільністю, надійністю, цілісністю та

міцністю системи. Разом із тим, це не що інше, як критерії або атрибути, умови стійкості системи. Причому надійність і міцність – властивість технічних об'єктів і систем. Звідси, визнаємо, що трактування стійкості як відносної незмінності основних параметрів соціально-економічної системи, здатності системи залишатися незмінною протягом певного часу притаманна другому підходу. Проте, соціально-економічна система є такою, що самоорганізується, джерелом перетворення системи або її функцій є сама система. На цей факт вказує й В. Могилевський, який зазначає, що система організована таким чином, щоб забезпечити власне виживання, стабільність і одночасний розвиток, еволюцію, наближення до мети. Ця подвійність складає одне з основних протиріч в системі, яке вирішується через її розвиток. Отже, в процесі розвитку та функціонування системи параметри системи не можуть залишитись незмінними – вони постійно змінюються [236].

У відповідності до вказаного вище, засвідчимо, що стійкість як здатність соціально-економічної системи зберігати динамічну рівновагу розглядають представники третього підходу. Так, автор [330] вважає, що „стійкість – інтегрована властивість системи зберігати динамічну рівновагу при зміні в допустимих межах параметрів зовнішнього і внутрішнього середовища”. Проте, звернення до економічної енциклопедії [244] дозволяє зробити висновок про те, що рівновага – це якийсь стан стабільності під впливом рівних протилежних сил (наприклад, рівновага між попитом і пропозицією). Соціально-економічна система є відкритою системою, схильною до впливу безлічі різноспрямованих сил, а динамічна рівновага виступає одним з моментів стану системи.

Методологічний базис пропонованих автором дисертації до використання в межах даного дослідження теоретичних підходів, розкриваючи сутність досліджуваної категорії, підкреслюючи ті чи інші властивості соціально-економічної системи, звертає увагу, насамперед, на здатність системи функціонувати, тобто виконувати свої функції, зберігаючи динамічну рівновагу, за якої система періодично здійснює перехід від одного стійкого

стану до іншого; а також здатність розвиватися в довгостроковій перспективі, використовуючи власні адаптаційні можливості. Виходячи з вищесказаного, під стійкістю соціально-економічної системи розуміється здатність цієї системи стабільно функціонувати та розвиватися в довгостроковій перспективі в умовах мінливого внутрішнього і зовнішнього середовища. Поряд із цим, не можна обійти увагою ту обставину, що багатогранність поняття „стійкість системи” дозволяє дослідникам розглядати різні її класи, види, групи. При вивченні стійкості класифікація має велике значення, оскільки дозволяє проводити більш глибокий аналіз соціально-економічних систем з метою підвищення їх стійкості, а також є основою для визначення цілей, завдань, принципів і методів управління залежно від конкретних дослідницьких завдань. Більш того, як правильно зазначив автор [56], якщо є типологія і розуміння характеру класифікованого об'єкта, то можливостей для вибору вдалого управлінського рішення набагато більше.

Так, наприклад, автори Ш. Сапаргалі, М. Калінчик, Л. Терехов пов'язують стійкість системи з наявністю у неї механізмів, здатних компенсувати зовнішнє збурення, і виділяють видиму, групову, адаптивну і відкладену стійкість, сутнісні характеристики яких узагальнені на рис. 1.3.

У математичних і технічних науках розрізняють два основні види стійкості: статичну і динамічну. У будь-якої системи є межі стійкості, за рамками яких процес саморегулювання неможливий. Найважливішою властивістю, яка забезпечує здатність системи до самовідновлення при впливі негативних факторів, є динамічна стійкість, під якою слід розуміти адекватну реакцію як системи в цілому, так і всіх її елементів на будь-які зміни зовнішніх та внутрішніх факторів, а також здатність системи та її елементів до самовідновлення. Дефініційний аналіз основних і найбільш досліджених контекстів стійкості дозволяє стверджувати, що категорія „стійкість” не є статичною, простою за своєю внутрішньою природою, і тим більше, не варто

зводити її розуміння лише до здатності поглинати негативні впливи і відновлюватися від їх наслідків.

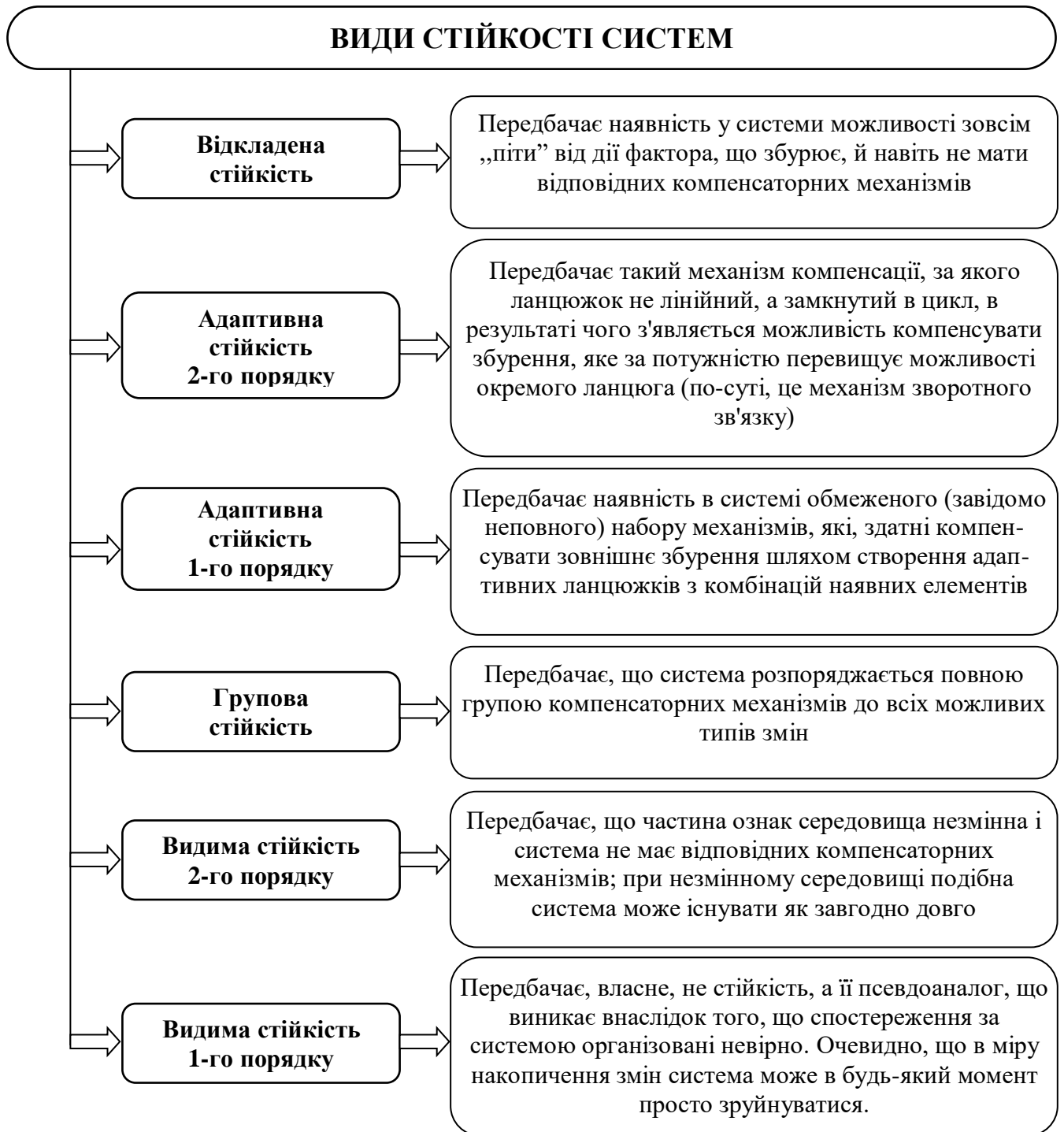

Рис.1.3. Види стійкості систем*

* Джерело: складено та побудовано автором

Відтак, можна посвідчити, що категорія „стійкість” відображає окремі властивості та аспекти різноманітних явищ і процесів у навколишньому

середовищі, екосистемах, економіці, суспільстві, державі. У зв'язку з цим, стійкість системи може бути інтерпретована як [372, с. 259-260]: а) кількість порушень певної системи, що можуть бути нею поглинуті зі збереженням системи у межах заданого стану; б) міра здатності системи до самоорганізації (порівняно з відсутністю організації або вимушеною організацією під впливом зовнішніх факторів); в) міра здатності системи створювати і збільшувати спроможність до вдосконалення та адаптації. Звідси, як видно з рис. 1.3, до нових сутнісних характеристик категорії „стійкість” належать живучість (здатність підтримувати постійність системоутворюючих параметрів), надійність (здатність підтримувати постійність життєвоважливих функцій) та адаптивність (здатність змінювати параметри і функції при зовнішніх впливах для забезпечення самого існування системи). При цьому стійкість системи не виключає її змінність, нелінійність функціонування та стани нестабільності, натомість визначає здатність зберігати свої життєво важливі якості у процесі змін у зовнішньому середовищі [26, с. 8]. Виникають дискусії і щодо того, чи може розвиток національної економіки бути стабільним, сталим чи стійким, що тільки є ще одним підтвердженням актуальності цієї проблематики. В енциклопедичних виданнях, наприклад у [51; 107], обидва ці терміни наявні та співіснують (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Термінологічний апарат теорії сталого розвитку за використання домінант, обґрунтованих в межах теорії стійкого розвитку*

Поняття	Сутнісне визначення та тлумачення
Розвиток сталий	незворотні та закономірні сутнісно-якісні зміни суспільства на основі оптимального поєднання і раціоналізації економічної, екологічної та соціальної сторін такого розвитку з урахуванням потреб майбутніх поколінь
Стабільний розвиток	стійкий розвиток економіки, за якого економічна система перебуває у стані відносної рівноваги за незмінної внутрішньої сутності, а отже, дії однотипних економічних законів
Стійкий розвиток	особливий економічний розвиток, який забезпечує задоволення всебічних потреб нинішнього покоління без завдання шкоди можливостям прийдешніх поколінь забезпечити свої власні потреби

*Джерело: узагальнено автором на основі [244, с. 277; 78, с. 514]

Як бачимо, в більшості випадків до розвитку відносять такі процеси як підвищення складності якої-небудь системи, збільшення масштабів явища, кількісний ріст і якісне покращення. Отже, у феноменологічному плані „розвиток” пов’язується зі специфічним процесом зміни кількісно-якісних параметрів розвитку чого-небудь. Відтак, можна підтвердити, що розвиток будь-якого об’єкта економічного дослідження (у т.ч. і національної економіки) – це особливий вид змін, який відрізняється незворотністю та якісними перетвореннями, що призводять до виникнення його нового стану, що визначається як процес закономірної зміни, переходу з одного стану в інший, більш досконалий, перехід від старого якісного стану до нового, від простого до складного, від нижчого до вищого. Тому, можна запропонувати для використання у даному дослідженні приведені нижче трактування вихідних категоріальних понять теорії економіки та управління національним господарством. Зокрема, згідно з положеннями теорії Й. Шумпетера, під розвитком розуміються такі зміни господарського кругообігу, які економіка сама породжує, тобто тільки випадкові зміни представленого самому собі, а не приведеного в рух імпульсами ззовні національної економіки. „Якби раптом з’ясувалося, що подібних самовиникаючих в економічній сфері причин для змін не існує й що феномен, який ми на ділі називаємо господарським розвитком, ґрунтується тільки на змінах показників і на все більшій адаптації економіки до них, ми мали б повне право говорити про повну відсутність економічного розвитку” [351]. Відтак, можна економічний розвиток розглядати в ієрархічній системі, що має наступні рівні (страти): 1) перший – геофізичний (клімат, земля, вода, природні ресурси тощо); 2) другий – екологічний (умови, що забезпечують збереження середовища проживання людини); 3) третій – технологічний (усі види діяльності від сільськогосподарської до системи комунікації й передачі енергії на відстань біологічними та фізичними методами); 4) четвертий – демоекономічний (включає демографічні процеси і

процеси у національній економіці) [345, с. 36-37]. У відповідності з зазначеним, підтвердимо, що економічний розвиток є результатом поєднання всіх вказаних страт, рухом складної детермінованої системи та представляє собою „органічний розвиток”, характерними ознаками якого є: системність; багатоаспектність і гармонія цілей розвитку; гнучкість розвитку. Отже, визнаємо об’єктивним наступне твердження: проблема сталого розвитку – надзвичайно складна та багатогранна, хоча більшість науковців і практиків виділяють три складові сталого розвитку: економічну, соціальну та екологічну (рис.1.4).

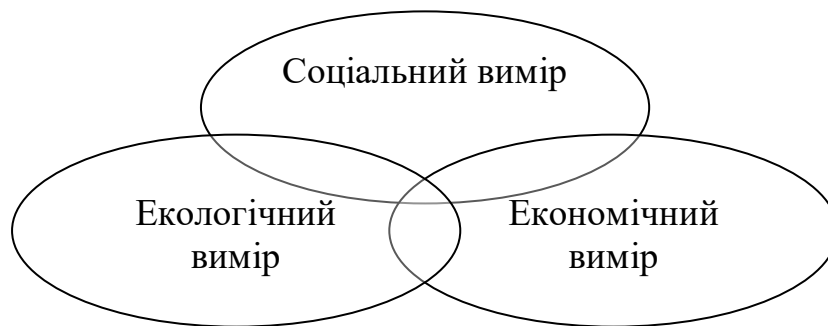

Рис. 1.4. Класична модель сталого розвитку *

** Джерело: складено автором на основі*

Наведена на рис. 1.4 модель сталого розвитку особливо активно почала обговорюватися в середині ХХ століття, коли з'явилися дослідження, в яких стверджувалося, що подальше необмежене зростання продуктивних сил може призвести до негативних наслідків у соціально-економічній сфері та негативно вплинути на життя майбутніх поколінь. У цих дослідженнях вказувалося на нанесення тяжкої шкоди екологічному середовищу, виснаження природних ресурсів і, як наслідок, скорочення обсягів виробництва. Сукупність досліджень, присвячених цій проблемі, сформували нову економічну концепцію, що отримала назву стійкого розвитку. У своїй сутності, концепція стійкого розвитку закладає основи такого господарювання, яке забезпечує раціональне і ефективне використання ресурсів, не завдаючи шкоди біологічному середовищу. Тому, передбачається органічна взаємодія

економіки, суспільства та екології. Таку модель у науковому світі стали називати класичною моделлю стійкого розвитку. Однак, зауважимо, що параметри і характеристики, які репрезентують стійкість національної економіки можуть бути властивими не лише фіксованому стану складної системи, але й її елементарним складовим і, відповідно, її змінним. Тоді, як основні види такої стійкості можна виділити: 1) стійкість розвитку, що характеризується систематичним збільшенням результату не нижче припустимого мінімуму й не вище об'єктивно детермінованого максимуму; 2) перманентну стійкість, коли зміни, в тому числі позитивні, проявляються лише епізодично й нетривало; 3) гіперстійкість, тобто стан, коли суб'єкти не здатні адаптуватися до змін, у тому числі й необхідних позитивних.

Таким чином, стійкість національної економіки має глибокий філософський і економічний сенс, в рамках якого розглянута система представляється як єдність протилежностей. Зважаючи на особливу складність національної економіки, виділяють її сутнісні ознаки: а) надійність (здатність долати збої у функціонуванні, що виникають внаслідок дії негативних впливів); б) надлишковість (наявність в системі надлишкових потужностей, які можуть бути задіяні внаслідок виходу з ладу основних потужностей); в) адаптивність (здатність пристосовуватися до шоків впливів із можливою трансформацією негативних результатів у позитивні); г) реагування (здатність до швидкої мобілізації зусиль населення, підприємств, держави в умовах негативних впливів); д) відновлення (здатність пристосовуватися до нових обставин, що виникли у результаті негативних впливів); ж) автономність (незалежність функціонування спеціальних систем управління в умовах кризи, що формується як результат їх самоорганізації та керуючих впливів системи державного управління); з) керованість (здатність економічної системи підтримувати функціональний стан, при якому за рахунок дії спеціальних систем управління забезпечується підтримка динамічної постійності життєво важливих функцій і параметрів системи при різних змінах внутрішнього і зовнішнього середовища) [26].

На підставі проаналізованих наукових джерел, у яких досліджена категорія „стійкість” та враховуючи сутнісні ознаки національної економіки, сформулюємо власне визначення *стійкості економіки* як здатність останньої реагувати на зміни зовнішнього та внутрішнього середовища шляхом безперервного удосконалення складових її внутрішньої структури на основі механізму адаптації з метою забезпечення досягнення цілей соціально-економічного розвитку та ефективного функціонування національної економіки. Представлене визначення відображає основні аспекти, що характеризують зміст стійкості соціально-економічних систем, стосовно до національної економіки.

По-перше, наголошується на цілеспрямованому характері процесів функціонування та розвитку, тобто ці дві взаємозалежні сторони стійкості соціально-економічної системи спрямовані на формування необхідних умов для реалізації цілей національної економіки, які, як відомо, змінюються з плином часу. Оскільки цілі постійно змінюються, коригування потребують і параметри, за якими оцінюється стійкість національної економіки.

По-друге, у визначенні підкреслюється залежність стійкості економіки від її внутрішньої структури, а саме, тих взаємопов'язаних і взаємозалежних аспектів її функціонування, що формуються як під прямим впливом внутрішніх, так під впливом зовнішніх факторів.

І, відповідно, по-третє, дефініція стійкості економіки визначає, що в основі зміни її внутрішньої структури лежить механізм адаптації. Зміна виділених першочергових аспектів має відбуватися на базі механізму адаптації, що включає сукупність методологічних принципів, методів і інструментів. При цьому, засвідчимо, що реалізація специфічних функцій механізму адаптації обмежується наявними ресурсами. Відповідно до наведеного вище, можна запропонувати – тобто виокремити додатково і наступні принципи, що репрезентують виміри стійкості економіки – табл. 1.4. Поряд із вказаним автором при систематизації теоретичних положення у табличному вигляді,

необхідно засвідчити, що стійкість розвитку національної економіки забезпечує тривале покращення умов для відтворення потенціалу країни в режимі збалансованості та соціальної орієнтації.

Таблиця 1.4

Змістовне визначення базових принципів забезпечення стійкості економіки *

Принцип	Авторське трактування сутності та змісту наукового положення
збалансованого розвитку	визначає зв'язок між соціальною, економічною та екологічною підсистемою. Цей принцип відображає суттєвий, причинно-наслідковий зв'язок між стійкістю економічної системи із збалансованістю її розвитку
національної самодостатності	поєднання таких компонент як синергетичність, високий рівень суспільної відповідальності, галузево-секторальна селективність та пріоритетність державного регулювання, тобто стійкість національної економіки формується під впливом національно-характерних, традиційних мотивацій у поведінці суб'єктів економічної діяльності
поєднання закритості та відкритості економічної системи	реалізується в умовах інтеграційних процесів сучасності, розвитку та поширення інформаційно-комунікаційних технологій
самоорганізації	передбачає впорядкування елементів та підсистем економіки за рахунок внутрішніх важелів без зовнішнього втручання, яке може бути лише додатковим стимулом до самоорганізації
дотримання природної ієрархії	визначає необхідність механізмів подолання надмірної ролі держави у регулюванні економічного і загалом суспільного життя, обмеження публічної влади на користь громадянського суспільства через наявність механізмів самоорганізації населення як однієї з форм здійснення місцевого самоврядування відповідними територіальними громадами; базується на оптимальному співвідношенні ринкового саморегулювання і державного регулювання економіки

**Джерело: систематизовано та поглиблено на основі [26, с.14-15].*

Збалансованість – це пропорційна залежність складових потенціалу держави, які забезпечують стійкість та соціальну орієнтацію розвитку системи, у свою чергу, соціальна орієнтація розвитку передбачає оцінку процесів, що відбуваються в країні, особливо щодо їх впливу на рівень та якість життя населення. І, як відомо, категорією, яка поєднує напрями стійкого, збалансованого соціально-економічного розвитку, – є, наразі, така характеристика результативності функціонування економіки як безпека, що характеризує захищеність природно-фізіологічних, соціально-економічних,

ідеально-духовних і ситуативних потреб у ресурсах, технологіях, інформації та моральних ідеалах, необхідних для життєдіяльності та розвитку населення [34, с. 11]. Слід зазначити, що від часів введення в науковий обіг категорії „безпека” минуло багато часу, але дотепер не існує загальноприйнятої думки щодо її сутності. При цьому, безпека є достатньо складним соціально-політичним явищем, що акумулює в собі накопичений історичний досвід, результати різних форм життєдіяльності, зокрема, культуру суспільства, держави, загальні принципи цивілізаційного розвитку. Ті зміни, що відбуваються у геополітичному та геоекономічному просторі, вимагають вираховування сучасних реалій економічного поступу при визначенні сутності категорії „безпека”, у тому числі й „економічної безпеки”.

У цьому контексті особливого значення набуває розгляд безпеки та економічної безпеки як категорій теоретичного абстрактного рівня дослідження зі специфічними ознаками та визначеним місцем у системі категорій; своїми формами прояву та методами використання. Отже, окреслюється наступна логіка розгортання базових категорій „безпеки”. В якості вихідного приймемо категорію „об'єкт” – як частину реального простору, що включає в себе діяльність як поведінку живих організмів заради самозбереження та забезпечення їх подальшого розвитку. Під „реальністю” розуміється все існуюче у матеріальній формі та продуктів інтелектуального розвитку. При такому тлумаченні реальності під визначення об'єкту потрапляють і суб'єкти, такі як індивід, група осіб, фізичні та юридичні особи, господарюючі суб'єкти тощо. Однак, у цьому контексті необхідно признати і той факт, що похідним від категорії „об'єкт” є така дефініція як „ситуація”. За допомогою цих двох категорій пояснюється і сутність та зміст поняття „загроза” (признаємо, що змістовність категорії „ситуація” і „загроза” беруть участь у визначенні термінів „небезпека” та „захищеність”). Тому, за використання дефініційного визначення останніх понять, засвідчимо, і ситуації будується категорія „безпека” (рис.1.5).

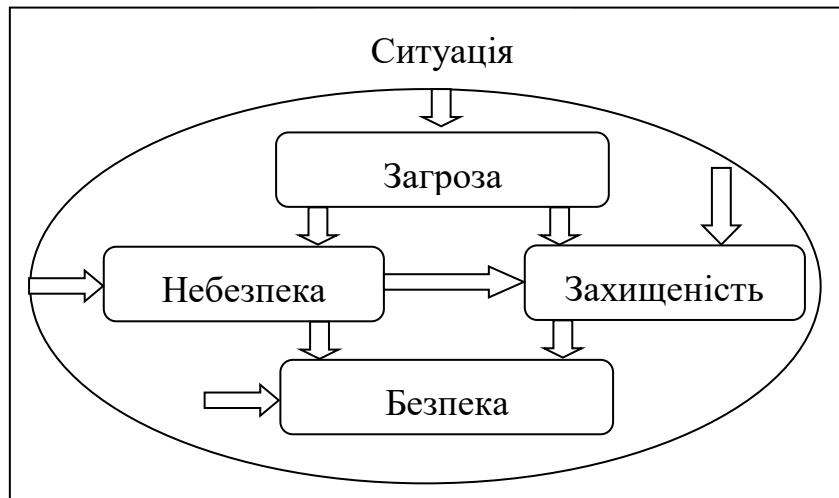

Рис. 1.5. Схема розгортання категорій безпеки*

* Джерело: авторська розробка

Використання в межах економічного дослідження визначеної змістовні приведених вище економічних категорій сприятиме об'єктивності дослідницькій термінології, тлумачення та розуміння суджень, зважаючи на існування у вітчизняній літературі різних значень і трактувань певних понять – в контексті розв'язання поставленої у дисертації науково-прикладної проблеми. Так, зокрема, слід визнати, що економічна безпека визначається як: захищеність економіки; сукупність деяких умов, які дозволяють успішно розвиватися економіці країни; певний стан стабільності економічних, юридичних, соціальних відносин, а також організаційних зв'язків, матеріальних та інтелектуальних ресурсів; здатність економіки забезпечувати базові засади суспільного розвитку; система заходів, яка забезпечує захист державних інтересів тощо. Проте, більшість науковців розглядають економічну безпеку як тріаду стану (рис.1.6):

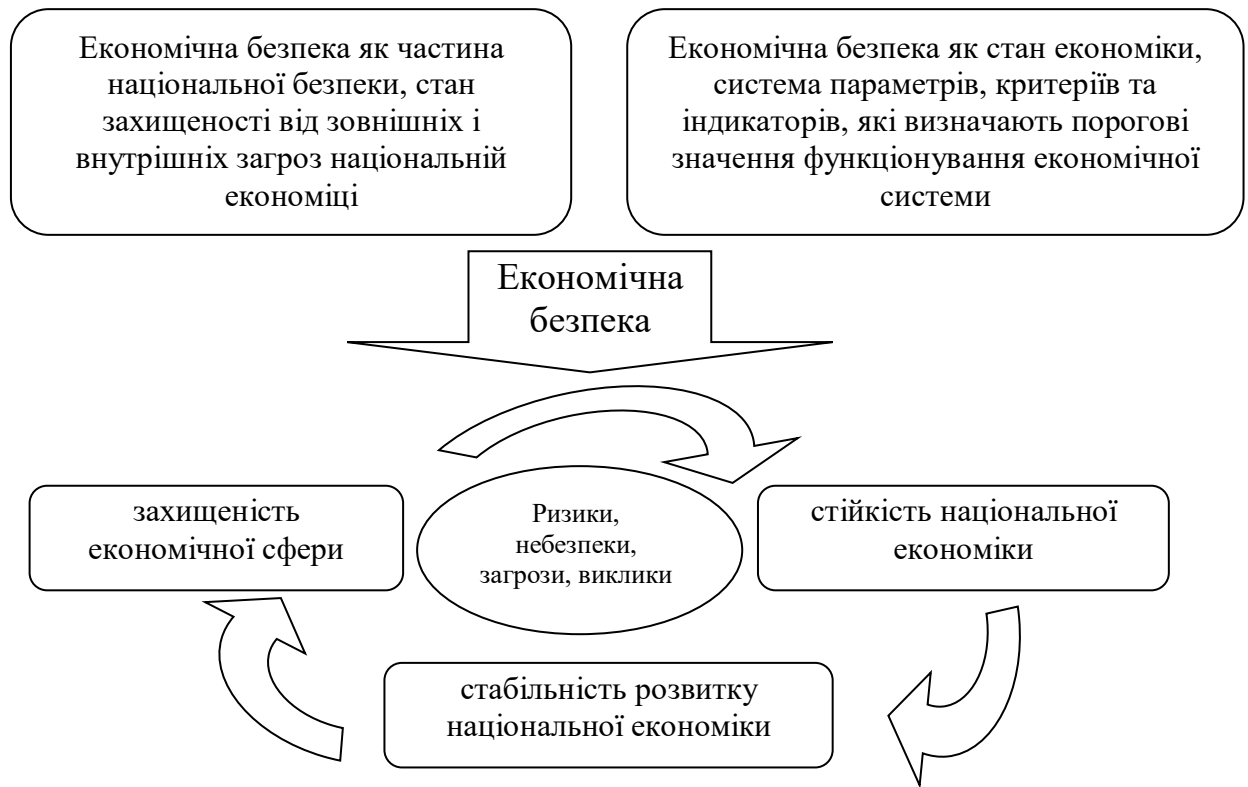

Рис.1.6. Структура категорії „економічна безпека”*

**Джерело: складено автором*

1) стійкості економіки в умовах невизначеності міжнародних, політичних, соціально-економічних та інших факторів і ризиків; 2) стабільності розвитку економіки, досягнення гідної якості і рівня життя громадян незалежно від зовнішніх і внутрішніх впливів глобальної конкуренції; 3) економічної захищеності економічної сфери від загроз, що досягається шляхом профілактики, боротьби і усунення причин та умов їх виникнення. Тому, задля вироблення похідних (складових) категорій наведемо формалізоване подання об'єкта. Для цього стан кожного об'єкта i [$i = 1, 2, \dots, I(t)$] в момент або проміжок часу t ($t=1, 2, \dots, T$) опишемо набором ознак $a_{i,j}(t)$, де $j = 1, 2, \dots, J(i, t)$ – індекс ознак. У загальному випадку кількість об'єктів $I(t)$ і число ознак кожного з них $J(i, t)$ можуть змінюватися у часі: деякі з'являються, інші зникають.

Визнання історичного характеру кількості об'єктів і числа ознак формує наше друге припущення.

Не применшуючи вагомість значення фактору єдності, припустимо $I = \max_t \{I(t)\}$, $J = \max_{i,t} \{J(i, t)\}$ і прийmemo $a_{i,j}(t)$, що дорівнює нулю, якщо в момент або відрізок часу t відсутня або об'єкт i , або ознака j , тоді стан кожного об'єкта описується вектором $[a_{i,1}(t), a_{i,2}(t), a_{i,3}(t), \dots, a_{i,J}(t)]$, а всю множину об'єктів можна представити у вигляді матриці $A(t) = \{a_{i,j}(t)\}$. Звідси, засвідчимо, що вектор $a_i(t) = \{a_{i,1}(t), a_{i,2}(t), a_{i,3}(t), \dots, a_{i,J}(t)\}$ назвемо ситуацією на об'єкті i у відрізок часу t , а набір ознак об'єктів $A(t)$ – загальною ситуацією у відрізок часу t . Змістовно це означає, що ситуація є фіксованим станом об'єкта (об'єктів) у певний момент або проміжок часу. Зміна множини ознак ситуації $[i(t)$ – на об'єкті або $A(t)$ – загальної ситуації] з моменту (відрізка) t_1 часу до моменту (відрізка) часу t_2 назвемо зміною ситуації за час $t_2 - t_1$.

Прийmemo до уваги, що всі розглянуті ознаки об'єкта квантофіцируємі. Однак, на перший погляд, це здається досить маловірогідним припущенням. Проте практика показує, що й якісні показники або зводять до числа за допомогою приписування їм певного кількісного показника їх значущості (ваги), або їх ранжують, тобто ставлять у відповідність до числа, що позначає позицію показника в їх, певним чином, упорядкованому списку, або використовують функцію відображення з апарату нечітких множин тощо. І, відповідно, коли всім характеристикам досліджуваного об'єкта поставлено у відповідність числа, для їх аналізу можна використовувати розроблені в матричній алгебрі дії та вимірники. Введена нами категорія ситуації не містить внутрішнього критерію: позитивна вона чи ні, сприятлива або несприятлива. Крім того, такого критерію не містить й категорія „зміна ситуації”. Такий критерій, зазвичай, або встановлюється зверхнім об'єктом над тим, що розглядається, або виводиться з цілей, завдань, ідеалу еволюції самого об'єкта. У цій відповідності, припустимо, що існує критерій, за яким можна визначити „хороші” (бажані, корисні, вигідні тощо) та всі „погані” (небажані, шкідливі,

невигідні тощо) зміни ознак, але причини існування такого критерію ми не обговорюємо. Всі зміни ми розглядаємо щодо деякого фіксованого стану. В якості останнього може виступати як одне з минулих станів об'єкта, так і визначене як цільовий (бажаний) стан, у якому досліджуваний об'єкт ще не перебував. Погіршення деякого критерію значень ознак, що характеризують стан об'єкта, будемо називати погіршенням ситуації або, як синонім, зміною ситуації до гіршого. Зазначимо, що погіршенням значень ознак може бути визнане й уповільнення швидкостей їх поліпшення нижче деяких величин, установлених для кожної ознаки, або для їх груп, або для всіх ознак. Підходи до формалізованого представлення погіршення ситуації будуть розглянуті нижче, а поки розглянемо кілька базових визначень. Загроза деякому об'єкту i (групи об'єктів $i \in \Omega$) є ситуація, яка призводить до погіршення ситуації на цьому об'єкті чи групі об'єктів. Об'єкт або групу об'єктів, що є носієм ситуації, що призводить до її погіршення на певному об'єкті або групі об'єктів, назвемо джерелом загрози або загрозовим об'єктом. Об'єкт (групу об'єктів), де ситуація може погіршитися внаслідок існування джерела загрози, будемо називати об'єктом загрози.

Можна виділяти різні види об'єктів загрози, наприклад: конкретний об'єкт (індивід, господарюючий суб'єкт, бюджет, валюта, політичний лад тощо); група об'єктів (економіка, навколишнє середовище, населення, експортери, виробники, споживачі тощо); об'єкт природи (пожежа, землетрус, виверження вулкана тощо); рукотворний об'єкт (комп'ютерний вірус, хакерська атака, рейдерське захоплення тощо); соціальний об'єкт (людина, фінансова, банківська й економічна кризи, дефолт, кон'юнктура ринку тощо), а також інші види об'єктів. При розгляді загрози з точки зору її джерела можна говорити про загрозу з боку деякого об'єкта або групи об'єктів. У залежності від місця, часу та природи ситуації, також можна визначити кілька видів загроз: внутрішню, зовнішню, потенційну, уявну, реальну та інші. Тому, деталізуючи вище приведенні авторські трактування, визнаємо, що будемо називати загрозу

об'єкту внутрішньою, якщо стан, у результаті якого ситуація на ньому може погіршитися, що склалася власне на цьому об'єкті. У протилежному випадку загроза буде називатися зовнішньою щодо цього об'єкту. Загальну ситуацію, у результаті якої може погіршитися обстановка на окремо взятому об'єкті або множині об'єктів, назвемо системною загрозою. Ситуацію, яка погіршує стан певного об'єкта або групи об'єктів, назвемо реалізованою загрозою, а ситуацію, яка ще тільки може виникнути і призвести до погіршення умов на одному або декількох об'єктах, – потенційною загрозою. Якщо ситуація, що веде до небажаних змін, прихована, не усвідомлена, не очікувана, то її можна називати прихованою загрозою. Деякі з описаних видів загроз можуть перетинатися. Так, загроза, яка раніше виникла, може бути як прихованою, так і системною; зовнішня – уявною або реальною, а прихована – тією, що здійснюється. Для відображення випадків перетину й об'єднання різних видів загроз використовуються складні категорії. Наприклад, слід зважати і на те, що „потенційна внутрішня загроза” – є поєднанням ознак часу та місця; „уявна загроза, що раніше виникла” – об'єднання ознак часу та природи; „прихована системна загроза” – ознаки природи та місця; „реалізована зовнішня загроза” – ознаки характеру та місця тощо.

Отже, оскільки, будь-який досліджуваний об'єкт можна розглядати з багатьох точок зору, позицій, сторін і т. д., наведений перелік видів загроз не є закритим і може бути розширений, зокрема, прихованій загрозі природно протиставити явну. Класифікувати загрози можна і за їх впливом одна на одну, ймовірності здійснення, масштабом шкоди, суб'єктивним сприйняттям об'єктом загрози або захисником і так далі до нескінченності.

Наступним у списку розгорнутих нами понять виступає категорія „небезпека”, яку ми визначаємо як ситуацію, що дозволяє виникнути загрозі. Наявність небезпеки не означає виникнення загрози (останнє лише вказує на те, що загроза може з'явитися, тобто, небезпека – це умова, що робить можливим

появу реальної загрози надійності функціонування об'єкта). Така „умова” в нашій термінології фіксує деякий стан об'єкта або визначену нами „ситуацію”.

Проте, об'єкт або групу об'єктів, які є носієм ситуації, що дозволяє виникнути загрози, назвемо джерелом небезпеки. Позбавити джерело загрози можливо повністю або частково погіршуючи ситуацію на певному об'єкті, тим самим повністю або частково захистити зазначений об'єкт. Теоретично захист об'єкту можна здійснити декількома варіантами: 1) усунути джерело загрози; 2) не дозволити виникнути небезпеці без усунення джерела загрози, тобто не дати небезпеці можливості перерости в загрозу, а потенційній загрозі стати реальною; 3) повністю або частково перешкодити здійсненню реальної загрози. І, відповідно, слід признати, що безпечним стан об'єкту може бути лише тоді, коли матиме місце повна елімінація загроз/ відсутність небезпеки, а при її наявності – ситуація, що дозволяє повністю або частково захистити цей об'єкт, тобто забезпечити його повну або часткову захищеність. Невипадково безпеку об'єкта часто визначають як його захищеність або стан захищеності. Якщо категорія „безпека” зустрічається без зазначення об'єкта, його тлумачення не вимагає участі категорії „захищеність” і може бути пояснена за допомогою однієї категорії – „небезпека” (яка є похідною від категорії „ситуація”).

Зазначимо, що поняття „захищеність” трактується нами як ситуація, що дозволяє повністю або частково захистити об'єкт, передбачає наявність ситуації, від якої треба захищатися, – загрози. Тому воно є лише частиною категорії „безпека”, що включає в себе і відсутність загрози. Ситуацію, що не дозволяє повністю або частково захистити об'єкт, назвемо відповідно повною або частковою незахищеністю даного об'єкта. Дії щодо створення ситуації, при якій відсутня небезпека, а при її наявності – щодо захисту об'єкта, назвемо забезпеченням безпеки об'єкта. Отже, всі представлені на рис. 1.5 категорії визначені ми розглядаємо загрозу об'єкту як ситуацію, що приводить до її погіршення на цьому об'єкті. Тобто, як похідну категорію від категорій „ситуація”, „погіршення”, „об'єкт”, або як функцію (F) від трьох аргументів:

$$\text{загроза} = F (\text{ситуація, погіршення, об'єкт})$$

Категорію „небезпека” виражемо через категорії „ситуація” та „загроза”. Небезпека – ситуація, що дозволяє виникнути загрозі. Принциповою характеристикою ситуації, що входить у наше визначення небезпеки, є можливість виникнення загрози: $\text{небезпека} = F_1(\text{ситуація, загроза})$,

де F – деяка функція; *ситуація* і *загроза* – її аргументи.

Ми розглядаємо захищеність як ситуацію, що позбавляє загрозу можливості повністю або частково погіршити становище на певному об'єкті чи групі об'єктів, тобто дозволяє повністю або частково захистити об'єкт. У це визначення в явному вигляді входить категорія „ситуація”, мається на увазі загроза (те, від чого треба захищати) та в неявному вигляді присутня категорія небезпеки – ситуації, що дозволяє виникнути загрозі:

$$\text{захищеність} = F_2 (\text{ситуація, загроза, небезпека}).$$

У науковій літературі, необхідно признати, що у наведених визначеннях захищеності категорія небезпеки в явному вигляді відсутня. Вона опосередковано входить в нього, беручи участь у визначенні категорії „загроза”, а також в якості характеристики такої загрози (таблиця 1.5).

Щодо першого з наведених в цій таблиці визначень зауважимо, що в загальному випадку для захищеності об'єкта зовсім не обов'язково, щоб об'єкт був здатний протистояти загрозам. Це може зробити інший, відмінний від нього об'єкт або суб'єкт. Останнього назвемо тим, хто захищає (синонім – захисник). Недоліком другого визначення, на наш погляд, є відсутність значення того, хто „здатний запобігти загрозі”.

Таблиця 1.5

Підходи до тлумачення категорії „захищеність”*

Визначення	Складові категорії „захищеність”		
	Ситуація	Загроза	Небезпека
Захищеність об'єкта – здатність об'єкта протистояти загрозам зі збереженням можливості виконувати свої основні функції та задачі у штатних і нештатних ситуаціях	Здатність об'єкта	Загрози	Неможливість для об'єкта виконувати його основні функції та завдання
Захищеність об'єкта (системи) – здатність запобігти загрозі, протистояти їй зі збереженням можливості виконання об'єктом (системою) своїх функцій і завдань	Здатність запобігти, протистояти	Загроза	Неможливість для об'єкта (системи) виконувати його (її) функції та завдання
Захищеність території – убезпечення від посягань і небажаного впливу інших держав, від дії сил, здатних завдати істотної шкоди її населенню, господарюючим на ній суб'єктам, тваринному і рослинному світу, природному середовищу та клімату	Убезпечення від посягань і небажаного впливу	Небажаний вплив інших держав	Значна шкода населенню, суб'єктам господарювання, тваринному і рослинному світу, природному середовищу і клімату.

* Джерело: систематизовано автором на основі [2; 102]

Усі вище наведені категорії, в тому або іншому вигляді, присутні в прийнятих у вітчизняній літературі визначеннях безпеки. У цьому контексті особливого значення набуває розгляд таких взаємопов'язаних визначень, які розкривають сутність категорії „безпека” на різних рівнях наукового абстрагування, тобто її теоретичної конкретизації: а) безпека є несуперечливою системою об'єктивних законів функціонування суспільства; б) безпека – стабільність та збалансованість системи суспільних відносин, які забезпечують єдність та взаємообумовленість системи інтересів в суспільстві; в) безпека – стійкість відтворення мотивів позитивної поведінки та продуктивної взаємодії різних соціальних спільнот у системі, що розглядається [353, с. 25]. Звідси, важливим є признати, що актуальність розвитку наукового напрямку з дослідження безпеки зумовлена низкою чинників, серед яких на теоретичному рівні необхідно виділити такі: відсутність цілісної системи знань, у межах якої б знайшов повний опис феномен безпеки; відсутність підходів до формування

механізмів узгодження проблемоутворюючих та проблемовирішуючих систем у сфері безпеки; нерозробленість питань управління знаннями у сфері безпеки. На практичному рівні – вважаємо, що доцільно зосередити увагу на таких чинниках: ескалація загроз і небезпек, які набувають глобального характеру і є атрибутами цивілізації в період глобалізації, збільшення їх кількості та масштабів; зміна підходів до забезпечення безпеки в епоху глобалізації; низька безпекова культура; брак відповідних науково-дослідних центрів, довгострокових прогнозів, служб попередження і механізмів швидкого реагування на активізацію алгоритмів дестабілізації; невисока ефективність Ради національної безпеки і оборони України та невідповідність виконуваних нею функцій сьогочасній геополітичній реальності та інші [136, с. 12].

Повертаючись до предмета даного економічного дослідження, продовжимо розглядати розгортання сутнісного змісту економічної категорії „безпека”, що формує категоріально-понятійний апарат економічної безпеки, який складається з: потреб, інтересів, суперечностей, загроз, ризику та ін. (рис. 1.7). Наведена на рис. 1.7 схема ілюструє послідовність, підпорядкованість та взаємозалежність семантично пов’язаних категорій, які відображають певні соціально-економічні відносини.

Вихідними відносинами в цій схемі є потреби, основними – інтереси, а всі інші (небезпека, загроза, ризик) є похідними від основних, тобто конкретними формами прояву основних відносин.

У той же час, похідні відносини не є другорядними, а, навпаки, мають зворотну дію як на основні відносини, так і один на одного. Проте, у сучасних умовах господарювання задоволення потреби у достатньому рівні безпеки на всіх її рівнях управління розвитком національного господарства передбачає застосування при вирішенні проблематики системного підходу щодо всебічного врахування низки факторів, які здійснюють вплив на безпечний розвиток соціальної системи.

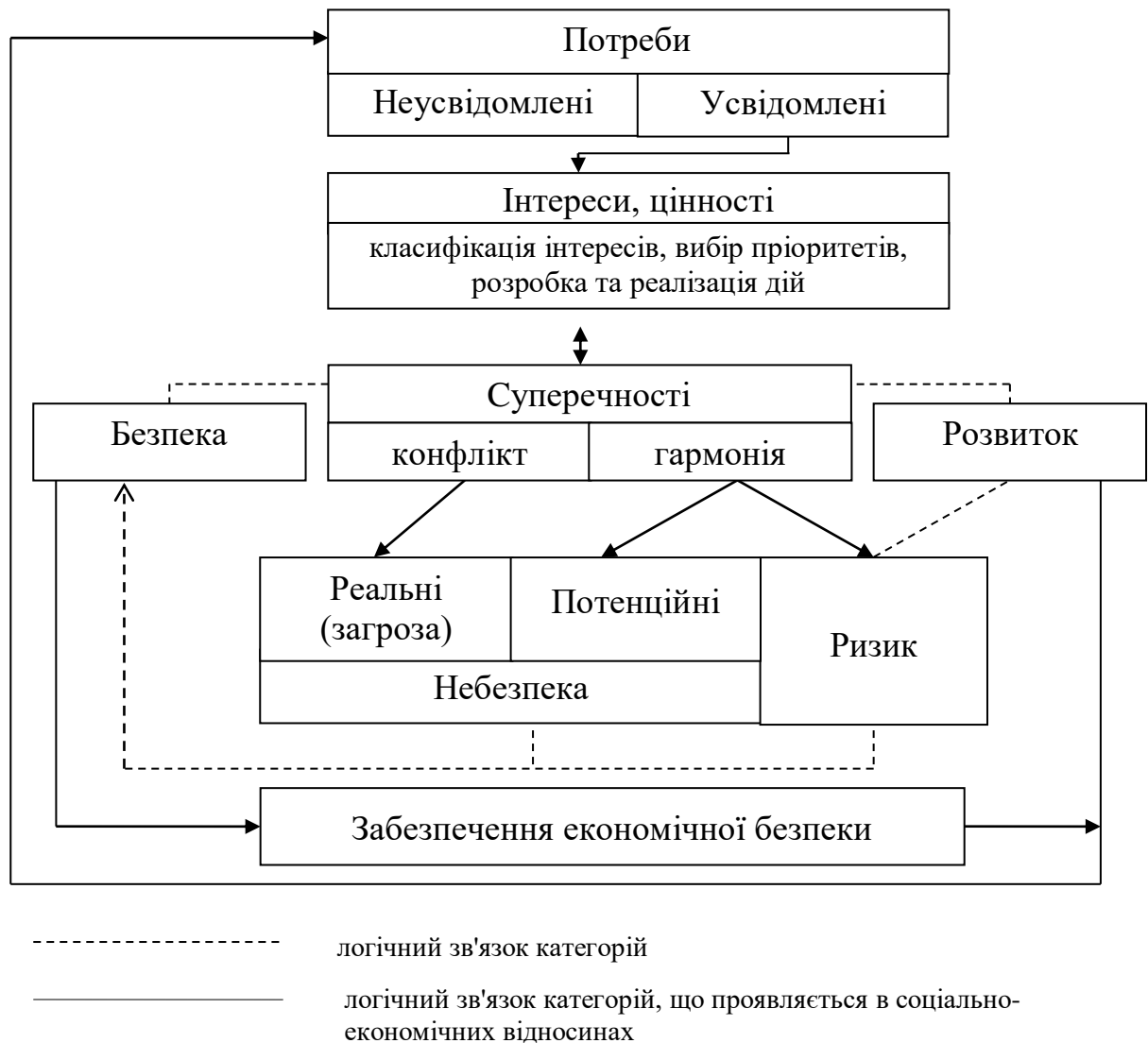

Рис. 1.7. Взаємозалежності та взаємозв'язки в межах категоріального поля теорії забезпечення економічної безпеки*

* Джерело: узагальнено автором

Враховуючи, що безпека є суспільною потребою, головним принципом стійкого розвитку суспільства має бути передусім суспільна згода в питаннях щодо необхідності всебічного врахування цих факторів, найважливішими серед яких є: а)глибоке розуміння економічної природи проблем, які накопичились, стійка тенденція до зростання ролі екологічних та науково-технічних факторів у житті людства; б)необхідність подальшого пізнання і врахування при розробці стратегії безпечного розвитку національної економіки еволюційних

законів функціонування та розвитку природи і суспільства; в) важливість вибору такої стратегії національного розвитку, за якої досягається гармонія регіональних, екологічних, науково-технічних, соціальних, економічних, політичних взаємовідносин та співвідношень; г) суперечливість, взаємозалежність і тенденції досить динамічних змін загальнолюдських, національних, класових, групових та особистісних інтересів, а в деяких випадках і ціннісних орієнтацій [136, с. 22-23].

Американський вчений Дж. Киршер важливим аспектом безпеки держави вважає „національну життєву силу” (national vitality), яка трактується як здатність суспільства цілеспрямовано вирішувати існуючі проблеми, насамперед, соціально-економічні. Невирішення внутрішніх проблем, на думку автора, скорочує економічне зростання й, таким чином, майбутню силу країни, що загрожує ізоляціонізмом і, відповідно, небезпечно для всієї міжнародної системи [377]. Звідси, слід вказати, що здатність окремих особистостей задовольняти свої потреби – головний системоутворюючий фактор, значимість якого підтверджують вроджені (самозбереження та розмноження) та набуті (самовдосконалення) властивості, втрата яких рівноцінна загибелі всієї популяції. Тому безпека окремих особистостей досягається задоволенням потреб, необхідних для їх самозбереження, самовідтворення та самовдосконалення. Все, що використовується для задоволення потреб розглядається як відповідна цінність, а суб'єктивні уявлення окремих особистостей чи спільнот про те, що необхідно для задоволення їх потреб, інтерпретуються як їх інтереси [34, с. 11].

Національні економічні інтереси – це усвідомлені державою важливі потреби соціально-економічного розвитку, пов'язані з підвищенням функціональної ефективності господарської системи чи удосконаленням її структури, спрямовані переважно на реалізацію інтересів головних центрів політичного та економічного впливу [75, с. 17]. Дослідження процесів формування системи національних економічних інтересів дозволяє виділити

таку їх типологію: а) месіанська форма національних інтересів характеризується істотним їх поширенням за територіальні межі держави і подальшою глобалізацією. Реалізація інтересів в цьому випадку може бути спрямована на зміну принципів і системи світового порядку; б) національні інтереси як пріоритетна форма інтересів лідируючих політичних і економічних еліт [111, с. 43]. Тут, на думку автора дисертації, також важливо зазначити, що національні економічні інтереси є об'єктом економічної безпеки тією мірою, в якій вони слугують її забезпеченню. Розрізняють фундаментальну та актуальну структури національних економічних інтересів. Фундаментальна структура національних економічних інтересів як об'єкта економічної безпеки охоплює всю сукупність національних економічних інтересів. До неї належать і найважливіші для економічної безпеки національні інтереси, а також й ті інтереси, що майже не впливають на соціально-економічний розвиток. На основі вище викладеного можна стверджувати про те, що актуальна структура національних економічних інтересів як об'єкта економічної безпеки включає субординовану сукупність елементів фундаментальної структури, що справляють реальний вплив на стан економічної безпеки (зауважимо, що до актуалізованої дисертантом структури не належать ті національні інтереси, що є неістотними для визначених вимог до рівня економічної безпеки) [75, с. 19].

Серед найбільш актуальних національних економічних інтересів як об'єкта економічної безпеки України можна віднести: 1) забезпечення економічних прав і свобод людини на основі створення громадянського суспільства, підвищення ефективності роботи державних органів, розвитку демократичних інститутів тощо; 2) досягнення національної злагоди, політичної, економічної і соціальної стабільності; 3) ефективну інтеграцію у світову економіку на засадах відстоювання національних інтересів; 4) збереження та відтворення природно-ресурсного потенціалу; 5) диверсифікацію джерел надходження енергоносіїв; 6) прискорення процесу генерування та впровадження інновацій на основі формування національної інноваційної

системи; 7) пріоритетний розвиток галузей, що відповідають за розвиток людського потенціалу (освіти, медицини, спорту); 8) створення робочих місць та зменшення безробіття; 9) розроблення та впровадження скоординованої системи заходів соціальної політики; 10) збереження та розвиток інтелектуального й науково-технічного потенціалів України; 11) зменшення заборгованості держави та суб'єктів господарювання перед іншими країнами, світовими фінансовими організаціями тощо [75, с. 20].

При цьому, не можна обійти увагою ту обставину, що на відміну від інтересів, які є носіями цінностей та виражають бажання особистостей, самі цінності – це їх обов'язки. Цінності визначаються як граничні, раціональні, нормативні підстави актів свідомості та поведінки людей. Цінності у межах свідомості як нової форми світогляду, по-перше, виходять з підпорядкованого стану, а по-друге, вбирають у себе та переосмислюють усю різноманітність наявних світоглядів, адже потрібна комунікація та пошук продуктивних компромісів між представниками цих світоглядів. Відповідно, ціннісна свідомість – це форма світогляду, яка заснована на цінностях і відповідає встановленим вимогам [295, с. 52].

У відповідності з зазначеним, признаємо, що на основі проведеної структурної декомпозиції категорії „безпека” останню визначено на основі системи цінностей, що дозволяє окреслити відповідні цілі, засоби, способи та методи забезпечення безпеки. На думку політолога А. Уолферса, безпека в об'єктивному плані передбачає відсутність загроз набутим цінностям, а в суб'єктивному – відсутність страху, що вказаним цінностям буде завдано шкоди, що вони будуть піддані руйнації [1, с. 8]. Реалізація національних інтересів пов'язана з розв'язанням характерних для них суперечностей. Фундаментальним принципом пізнання цих інтересів є пояснення їх через властиві їм внутрішні суперечності. Там де відсутня тотожність інтересів – існує відмінність, отже, властиві їм суперечність і конфлікт.

Суперечності, властиві економічним інтересам, мають як суб'єктивну, так і об'єктивну основи. Перша зумовлена суб'єктивним підходом до інтересів, а друга заснована на відмінностях становища фізичних і юридичних осіб в економічних умовах діяльності щодо реалізації економічних інтересів. Реальною потребою економічного життя є досягнення єдності інтересів суб'єктів економічних відносин через реалізацію кожного з них на основі взаємодії та консенсусу. Характер суперечностей визначає можливі загрози національним економічним інтересам. Оскільки економічна безпека розглядається на основі різних підходів, наведений вище перелік видів загроз безпеці може бути розширеним щодо економічної складової останньої (табл. 1.6).

Таблиця 1.6

Класифікація видів загроз економічній безпеці держави*

Класифікаційна ознака	Вид загроз
Місце виникнення щодо об'єкта, що захищається (системи забезпечення економічної безпеки)	Внутрішні; зовнішні
Межі походження	Природні; антропогенні; соціальні; об'єктивні; ті, що самовиникають; ті, що ціле направлено створюються
Ступінь сформованості	Потенційні; реальні
Ймовірність реалізації	Висока; середня; низка
Сфера прояву, впливу	Міжнародна; політична; економічна; оборонна; соціальна; духовна; науково-технологічна; інформаційна; екологічна
Можливості прогнозування	Непрогнозована; прогнозована
Наслідки	Глобальні; локальні; приватні
Обсяг нанесеної шкоди	Невиправна; частково виправна; виправна; виражена в абсолютних або відносних величинах
Ступінь суб'єктивного сприйняття	Завищені; адекватні; занижені; уявні

*Джерело: систематизовано автором на основі [102; 44]

Тому, визнаючи об'єктивним твердження, що приведено у табл. 1.6, засвідчимо про таке: небезпека – це цілком усвідомлювана, об'єктивно існуюча ймовірність негативного впливу на будь-що, що визначається наявністю об'єктивних та суб'єктивних факторів, які притаманні вражаючі властивості, в результаті чого може бути завдана шкода, що погіршує його стан та/чи умови життєдіяльності та надає розвитку небажаної динаміки (характер, темпи) або

параметри (властивості, форми тощо). Якщо небезпека набуває конкретну та безпосередню форму, яка здатна нанести шкоду, то це є загрозою розвитку системи. Руйнівна зміна цілісності, втрата конкретних властивостей, матеріальних чи духовних цінностей призводить до збитку [34, с. 13]. Виклик – це комплекс положень, які не обов'язково можуть загрожувати позитивному розвитку, але на них необхідно реагувати [38, с. 15]. І, відповідно, безпечний і стійкий розвиток системи можна розглядати як особливу форму буття, яке може бути охарактеризоване такими категоріями як якість, кількість і структура, оскільки якість характеризує цілісність, нероздільну визначеність предметів та явищ, а структура, яка залежить від кількості (наприклад, елементів структури), одночасно тісно пов'язана з якістю й характеризує розподіл і взаємодію у просторі елементів системи та програму їх розвитку [328, с. 21-22]. Вважаємо, що для розуміння сутності економічної безпеки важливо усвідомити її зв'язок з поняттями „розвиток” і „стійкість”. Розвиток – один з компонентів економічної безпеки. Якщо економіка не розвивається, то в неї різко скорочуються можливість виживання, опірність і можливість адаптації до внутрішніх і зовнішніх загроз. Стойкість і безпека – найважливіші характеристики економіки як єдиної системи, їх не слід протиставляти, бо кожна по-своєму характеризує її стан. Стойкість економіки відображає міцність і надійність її елементів, вертикальних, горизонтальних та інших зв'язків усередині системи, здатність витримати внутрішні та зовнішні „навантаження”. Безпека – це стан об'єкта в системі його зв'язків з погляду здатності до виживання і розвитку за умов внутрішніх і зовнішніх загроз, а також дії непередбачуваних і важкопрогнозованих факторів [328, с. 34]. Ризик розглядається як балансування між стійкістю і нестійкістю при постійній можливості зриву в ту або іншу крайність. З невизначеністю пов'язане існування ризику, тобто більш або менш передбачуваною можливістю виникнення в ході функціонування економічної системи ситуації, несприятливої з точки зору ефективності цілеспрямованого функціонування економічних систем.

Зазначимо, що існує безліч видів класифікації ризиків, але, в основному, ці класифікатори мають суто прикладну спрямованість і не носять загальнометодологічного характеру, хоча проблема управління ризиками виявляється не менш важливою для суспільної сфери і, в силу цього, більш загальна класифікація просто необхідна. Тому, пропонується наступна класифікація ризиків забезпеченню економічної безпеки, найбільшою мірою адаптована до різних сторін управління цим процесом (табл. 1.7).

Таблиця 1.7

Класифікація ризиків забезпеченню економічної безпеці*

Тип ризиків	Клас ризиків	Сутність ризиків
Ризики зміни зовнішнього середовища	Ризики форс-мажорних обставин	Природні та техногенні катастрофи, що не пов'язані з функціонування економічної системи
	Політичні ризики	Ризики зміни правового середовища функціонування економічної системи, ризик виникнення військових дій
	Макроекономічні ризики	Ризики зміни економічного оточення складної системи
Ризики зміни керованої підсистеми	Ризик зміни кон'юнктури	Ризики, пов'язані зі зміною якісних і кількісних параметрів оцінки споживчих властивостей результатів функціонування економічної системи (зміна вимог користувачів результатами функціонування економічної системи або зміна вартості (якості) необхідних для функціонування економічної системи ресурсів)
	Технологічні ризики	Ризики неможливості ефективного функціонування системи через фізичне порушення нормального функціонування технологічних елементів економічної системи
	Правові ризики	Ризики настання відповідальності за заподіяння шкоди внаслідок функціонування економічної системи
Ризики системи, що управляє	Проектні ризики	Ризики неможливості ефективного функціонування економічної системи через помилки при проектуванні економічної системи (неврачування яких-небудь факторів, помилкові вихідні дані або передумови, що виключають досягнення мети функціонування системи в разі її нормального функціонування)
	Ризики системи управління	Ризики неможливості ефективного функціонування економічної системи через збої у системі управління (порушення зворотних зв'язків, неадекватна реакція на інформацію зворотного зв'язку)

* Джерело: згруповано автором

Узагальнюючи наведений вище аналіз категоріально-термінологічного апарату „безпеки” та „економічної безпеки”, ми дійшли висновку, що зміст

категорії „економічна безпека” можна розкрити завдяки комплексному поєднанню значень таких категорій як „ситуація”, „небезпека”, „захищеність”:

$$\text{економічна безпека} = F(\text{ситуація, небезпека, захищеність}).$$

Усі вони, к тому чи іншому вигляді, присутні у визначеннях економічної безпеки, наведених у вітчизняній літературі. Отже, економічна безпека – це характеристика функціонування національної економіки, яка виражає її здатність: 1) створювати та підтримувати прийнятні умови життя громадян; 2) забезпечувати стабільний та стійкий розвиток галузей економіки; 3) своєчасно реагувати на неприйнятні фактори та умови, що виникають; 4) нейтралізувати загрози добробуту населення та економіці в цілому [286, с. 68].

Таким чином, можна підвередити, що економічна безпека має забезпечувати незалежність національної економіки, її стабільність та стійкість, сприяти постійному оновленню, розвитку та удосконаленню. При цьому, як засвідчено автором дисертації у попередніх наукових працях [160, 161], економічна незалежність передбачає контроль за потоками ресурсів у національній економіці та дозволяє перерозподіляти їх з метою досягнення світового рівня показників соціально-економічного розвитку, забезпечення конкурентоспроможності вітчизняної економіки. Однак, з методологічної точки зору економічна безпека може бути проаналізована з наступних позицій: по-перше, в структурному плані як система взаємодії особистості, суспільства і держави щодо реалізації життєво важливих інтересів у різних сферах відносин; загроз їм, зумовлених різними факторами, процесами і діями; суб'єктів і носіїв цих загроз. По-друге, як стан, що характеризується високим ступенем досягнення найбільшої відповідності між життєво важливими інтересами особистості, суспільства і держави, створення умов для оптимального функціонування системи суспільних відносин, що забезпечує задоволення потреб і реалізацію інтересів. І, відповідно, по-третє, у функціональному плані як процес забезпечення досягнення єдності життєво важливих інтересів; виявлення та попередження загроз їм; протидії суб'єктам загроз, що фактично

буде забезпечувати створення і зміцнення умов надійного функціонування системи в ході її розвитку.

Звідси, можна стверджувати, що економічна безпека розвитку соціально-економічної системи визначає здатність реалізації національних інтересів, стійку дієздатність господарюючих суб'єктів, гідні умови життєдіяльності населення, усунення загроз їх досягнення, що виникають, та може розглядатися як важливіша характеристика системи [34, с. 11]. Для вирішення комплексної проблеми забезпечення економічної безпеки важливим є: дослідження принципів, закономірностей та особливостей (умов) забезпечення економічної безпеки має здійснюватися з використанням методів наукового аналізу, оскільки лише емпіричний рівень пізнання не дає змоги глибоко проникнути в сутність і генезис безпеки й проблему її забезпечення; врахування результатів поглибленого економічного та правового аналізу процесу забезпечення економічної безпеки; постійні дослідження як нормативно-ціннісної, так і етичної суті безпеки [328, с. 23]. За рівнем позиціонування виділяють міжнародну, національну та приватну економічну безпеку (рис. 1.8).

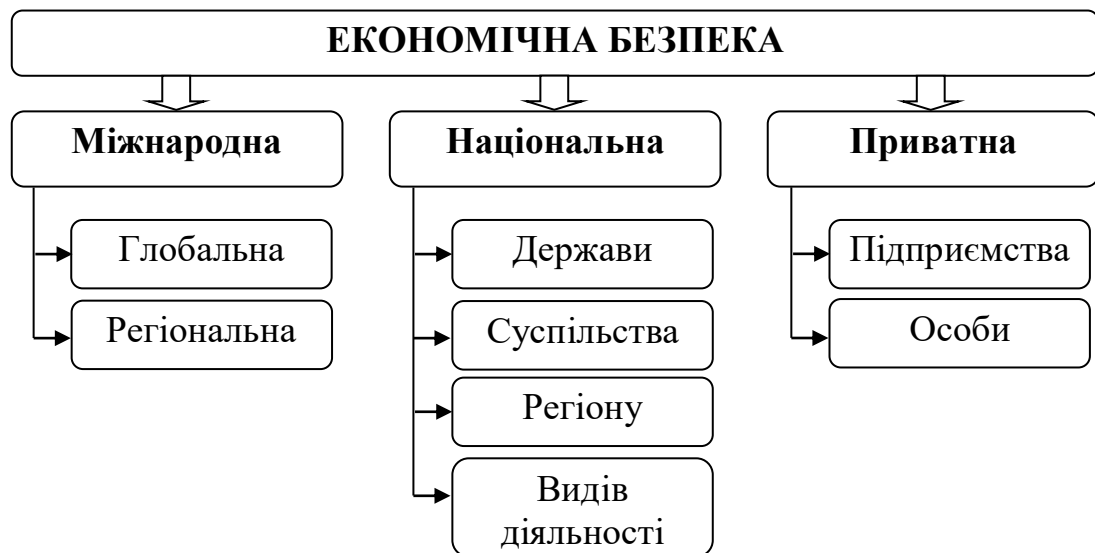

Рис. 1.8. Декомпозиція економічної безпеки*

**Джерело: складено автором на основі [101,119,139,257]*

Енергетичні, продовольчі та сировинні кризи 1970-1990-х рр. стали передумовою для появи поняття „міжнародна економічна безпека”, яке трактувалось як система заходів, спрямованих на нормальне функціонування економічних відносин між країнами світового співтовариства. Комплекс заходів включав контроль за виконанням міжнародних договорів і контрактів, був направлений на запобігання виявам дискримінації в зовнішньоекономічних відносинах держав.

До наведеного вище, зауважимо, що науковці почали розробку стратегії міжнародних економічних відносин для забезпечення стабільності економічного розвитку та збереження миру на Землі, що вимагало широкомасштабних досліджень, у результаті яких виникла нова наука, яка отримала назву „екосестейт” („economic security of state”), завдання якої полягають у наступному: вивченні проблем забезпечення економічної безпеки країни, насамперед загроз економіці держави, їх джерел, потужності та спрямованості, з’ясування їх сутності; розробленні заходів, реалізація яких гарантуватиме економічну безпеку держави, а також дослідженні широкого спектра проблем демографічного, екологічного, соціального, політичного та іншого характеру [336, с. 32].

Отже, підтвердимо і про таке: на міжнародному рівні економічна безпека забезпечується взаємовигідною співпрацею та розвитком економічних, фінансових, науково-технічних відносин, а також обумовлена вільним вибором моделі політичного та економічного розвитку [286, с. 91]. І, відповідно, засвідчимо, що національна економічна безпека – це такий стан економіки та інститутів влади, за якого забезпечується гарантований захист національних інтересів, гармонійне, соціально спрямований розвиток країни в цілому, достатній економічний потенціал. Вона впливає на ефективність господарської діяльності підприємств галузі на певній території, забезпечує прийнятний рівень добробуту населення, підтримку єдиного соціально-економічного простору [286, с. 92-93].

Приватна економічна безпека складається з безпеки господарюючого суб'єкта та безпеки особи. Економічна безпека суб'єкта господарювання забезпечується комплексом організаційно-правових та науково-технічних заходів згідно з рівнем розвитку суб'єкта на принципах законності, економічної самостійності, взаємодії з органами влади. Безпеці особи притаманний стан економічної та соціальної захищеності, наявність гарантованих прав на працю, її мотивацію, підвищення рівня освіти та кваліфікації, гідний рівень якості життя [286, с. 93].

Як бачимо, економічна безпека є синтетичною категорією політекономії та політології, що тісно пов'язана з категоріями економічної незалежності та залежності, стабільності й вразливості, економічного суверенітету та економічного тиску. Різноманітність підходів до визначення економічної безпеки пояснюється також багаторівневістю цього поняття. Економічна безпека держави, з одного боку, є надсистемою, до складу якої входять системи різних галузей життєдіяльності й розвитку людини, суспільства та держави, з іншого боку, економічна безпека — це підсистема міжнародної економічної безпеки, яка є складовою надсистеми міжнародної безпеки [336, с. 32].

Також можна зазначити, що економічна безпека — це комплекс економічних, геополітичних, екологічних, правових та інших умов, що забезпечують: передумови щодо її виживання в умовах кризи та майбутнього розвитку; захист життєво важливих інтересів держави щодо її ресурсного потенціалу, збалансованості, динаміки розвитку та зростання; створення внутрішнього імунітету та зовнішньої захищеності від дестабілізаційного впливу; конкурентоспроможність держави на світових ринках і сталий фінансовий стан; забезпечення гідних умов життя й сталого розвитку особистості [136, с. 45]. Проте, на глибинному рівні, зокрема з погляду дослідження процесів еволюції, національна економічна безпека має внутрішню матеріально-речову основу — досить високий рівень розвитку виробничих сил, якій спроможний забезпечити суттєво важливу частку

натуральних і вартісних елементів розширеного відтворення національного продукту; внутрішню соціально-політичну основу економічної безпеки – досить високий рівень суспільної злагоди відносно довгострокових національних цілей, що дає змогу розробляти і впроваджувати стратегії соціального й економічного розвитку, які знаходять підтримку у суспільстві [136, с. 41]. До вказаного слід додати: у західній економічній літературі економічна безпека не є предметом детального дослідження та вивчається переважно в контексті двох самостійних течій: 1) „теорії катастроф” (Е. Зиман, І. Касетти, Дж. Колата, Е. Ласло, Т. Олива); 2) „теорії ризиків” (Р. Кеске, Дж. Кларк, Р. Дембро, К. Ерроу) [297, с. 23]. Феномен економічної безпеки пов'язаний із сукупністю теоретичних положень, що дозволяють дослідити дану категорію на основі таких принципів (табл. 1.8).

На нашу думку, важливо доповнити вище наведений перелік й такими принципами як інтерсуб'єктивність та детермінізм. Принцип інтерсуб'єктивності полягає в тому, що сутність економічної безпеки не розчиняється у свідомості суб'єкта чи в зовнішньому економічному просторі, а розкривається у взаємодії суб'єктів. Виходячи з цієї точки зору, зміст економічної безпеки відображається у нових економічних умовах глобалізації та співіснування економік різних держав. У цьому контексті відбувається перехід від концепції моносуб'єкта (індивіда, суспільства) до концепції полісуб'єкта, що знаходить вияв у дискурсі (обміні знаннями та досвідом щодо забезпечення економічної безпеки національної економіки). При цьому, принцип детермінізму проявляється у тому, що всі процеси та явища у світі пов'язані між собою, у результаті чого кожен наслідок має свою причину. Відповідно, застосування цього принципу забезпечує зворотний зв'язок між результатами оцінювання економічної безпеки та причинами, що їх зумовили.

Таблиця 1.8

Принципи забезпечення економічної безпеки держави *

Принципи	Визначення та розкриття змістовної сутності принципу
антропоцентризму	згідно з яким людина, її цілі, потреби й установки є епіцентром розвитку. Соціально-економічна безпека людини, її захищеність від зовнішніх і внутрішніх загроз утворюють основу економічної безпеки. Економіка, її функціонування й розвиток нерозривно пов'язані з громадянами й цілями їхньої господарської діяльності. Це положення детерміноване тим, що: саме людина є безпосереднім учасником процесу виробництва; індивід – не тільки головний виробник, але й споживач благ і послуг; члени суспільства в той же час є власниками і факторів, і результатів діяльності, що визначає їх специфічні економічні інтереси; результати економічної діяльності люди відчують і за межами економіки – у соціальних, культурних, екологічних сферах; історизму, який передбачає, що будь-які аспекти економічної безпеки супроводжують людину протягом всієї історії. Враховуючи унікальну тривалість у часі, можна визнати її єдиним і цілісним явищем лише в тому випадку, якщо в економічній безпеці всіх часів і країн присутні загальні, інваріантні ознаки, принципово важливі для визначення природи й сутності економічної безпеки як категорії;
спадкоємності розвитку	передбачає, що в ході історичного розвитку безупинно розвивалися компоненти, фактори економічної безпеки як кількісно, так й якісно. За всіх часів та на всіх якісно різних фазах і рівнях розвитку економічна безпека проявлялася в трьох тимчасових площинах: як щось історичне, надтимчасове; як одна з найважливіших відмітних ознак епохи; і як досить конкретний, унікальний комплекс поточних, сучасних проблем економічного розвитку. Таким чином, історія, епоха й миттєве переплітаються в економічній безпеці нерозривно;
просторової структури	будь-яке явище неодмінно існує не тільки в часі, але й у просторі. Тому, економічну безпеку необхідно розглядати на різних рівнях: загальносвітовому, національному, регіональному й ін., визначаючи, тим самим, просторові координати цього феномена [297, с. 37-38].

* Джерело: визначено та охарактеризовано дисертантом

Детермінізм економічної безпеки може бути причинним, цільовим і системним: а) причинний детермінізм економічної безпеки передбачає сукупність обставин, які передують у часі наслідку й викликають його, тим самим спонукають до пошуку достовірних причин і наслідків негативного впливу факторів на економічну безпеку національної економіки; б) цільовий детермінізм економічної безпеки передбачає визначення способу досягнення мети на основі використання відповідних економічних інструментів її

реалізації; в) системний детермінізм економічної безпеки визначає залежність окремих елементів системи від якостей цілого, передбачає визначення основних характеристик системи у цілому, а як результат урахування отриманих даних для дослідження складових економічної безпеки національної економіки.

Економічна безпека національної економіки має забезпечувати, насамперед, ефективність самої економіки, тобто поряд із захисними заходами, які здійснені державою, вона повинна захищати себе сама на рівні й на основі високої продуктивності праці, високої якості продукції, конкурентоспроможності тощо. Забезпечення економічної безпеки не є прерогативою якого-небудь одного державного відомства, служби. Вона має підтримуватися всією системою державних органів, всіма ланками та структурами економіки [111, с. 42].

Для системного опису змістовності категорії економічної безпеки розвитку національної економіки важливо не лише сформулювати мету та виявити сферу застосування цієї категорії, але й концептуальні основи її виміру, структури взаємозв'язків окремих складових (засвідчено автором дисертації у попередній науковій праці [159]). Так, зокрема, внутрішня структура економічної безпеки національної економіки наведена (див., представлено у табл. 1.6 та розкрито у табл. 1.9) і репрезентує сукупність таких елементів: виробнича, демографічна, енергетична, продовольча, інвестиційно-інноваційна, соціальна, зовнішньоекономічна, макроекономічна, фінансова безпека. Зазначена структура надає можливість виокремити економічну безпеку як одну з ключових характеристик економічної сфери держави, що визначає базовий характер зазначеної категорії в системі економічного знання. Так, категорія „економічна безпека національної економіки” не може існувати поза простором і часом, адже є „перетвореною формою” розповсюджених уявлень про загрози соціально-економічному розвитку держави під впливом економічних факторів, які, у свою чергу, відображають роль і місце країни у світовій економіці.

Таблиця 1.9

Внутрішня структура економічної безпеки національної економіки*

Складова ЕБ	Визначення базових компонент системи економічної безпеки
Виробнича	стан виробничої сфери країни, за якого забезпечується максимально ефективно використання наявних виробничих потужностей у країні, їх модернізація та розширене відтворення, зростання рівня інноваційності виробництва та підвищення рівня конкурентоспроможності національної економіки
Демографічна	стан захищеності держави, суспільства та ринку праці від демографічних загроз, за якого забезпечується розвиток України з урахуванням сукупності збалансованих демографічних інтересів держави, суспільства й особистості відповідно до конституційних прав громадян України
Енергетична	стан економіки, що сприяє ефективному використанню енергетичних ресурсів країни, наявності на енергетичному ринку достатньої кількості виробників та постачальників енергії, а також доступності, диференційованості та екологічності ПЕР
Зовнішньо-економічна	стан відповідності зовнішньоекономічної діяльності національним економічним інтересам, що забезпечує мінімізацію збитків держави від дії негативних зовнішніх економічних чинників та створення сприятливих умов для розвитку економіки завдяки її активній участі у світовому розподілі праці
Інвестиційно-інноваційна	стан економічного середовища у державі, що стимулює вітчизняних та іноземних інвесторів вкладати кошти в розширення виробництва в країні, сприяє розвитку високотехнологічного виробництва, інтеграції науково-дослідної та виробничої сфери з метою зростання ефективності, поглиблення спеціалізації національної економіки на створенні продукції з високою часткою доданої вартості
Макроекономічна	стан економіки, за якого досягається збалансованість макроекономічних відтворювальних пропорцій
Продовольча	стан виробництва продуктів харчування в країні, що здатний повною мірою забезпечити потреби кожного члена суспільства в продовольстві належної якості за умови його збалансованості та доступності для кожного члена суспільства
Соціальна	стан розвитку держави, за якого держава здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від віку, статі, рівня доходів, сприяти розвитку людського капіталу як найважливішої складової економічного потенціалу країни
Фінансова:	стан фінансової системи країни, за якого створюються необхідні фінансові умови для стабільного соціально-економічного розвитку країни, забезпечується її стійкість до фінансових шоків та дисбалансів, створюються умови для збереження цілісності та єдності фінансової системи країни
Банківська безпека	рівень фінансової стійкості банківських установ країни, що дає змогу забезпечити ефективність функціонування банківської системи країни та захист від зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих чинників незалежно від умов її функціонування
безпека небанківськ. фін.сектору	рівень розвитку фондового та страхового ринків, що дає змогу повною мірою задовольняти потреби суспільства в зазначених фінансових інструментах та послугах
боргова безпека	відповідний рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування та ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для задоволення нагальних соціально-економічних потреб, що не загрожує суверенітету держави та її фінансовій системі
бюджетна безпека	стан забезпечення платоспроможності та фінансової стійкості державних фінансів, що надає можливість органам державної влади максимально ефективно виконувати покладені на них функції
валютна безпека	стан курсоутворення, який характеризується високою довірою суспільства до національної грошової одиниці, її стійкістю, створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняної економіки, залучення в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи, а також максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках
грошово-кредитна безпека	стан грошово-кредитної системи, що забезпечує всіх суб'єктів національної економіки якісними та доступними кредитними ресурсами в обсягах та на умовах, сприятливих для досягнення економічного зростання національної економіки

*Джерело: складено автором за використання свідчень, приведених у джерелі [223]

Підводячи, у певній мірі, підсумок, слід зазначити наступне: економічна безпека – це сукупність певних умов, що дозволяють успішно розвиватися державі та економіці. Її зміст розкривається за допомогою таких трьох категорій як „ситуація”, „небезпека”, „захищеність”. Відповідно, відсутність небезпеки є свідченням безпечного стану об'єкта, а її наявність створює ситуацію, яка дозволяє повністю або частково захистити цей об'єкт, тобто забезпечити захищеність. Таким чином, економічна безпека є певною системою економічних відносин, у рамках якої функціонують економічні інтереси певних суб'єктів, при чому такі відносини проявляються у створенні та збереженні умов свого існування та розвитку. З одного боку, ця система відносин є об'єктивно обумовленою, проте, з іншого боку, існує можливість та необхідність певного впливу з боку суспільства на умови їх формування та розвитку, які би могли бути сприятливими для реалізації цих інтересів. При цьому, економічна безпека – це категорія, яка виражається через сукупність продуктивних сил, економічних відносин та інтересів з урахуванням наявності діалектичних суперечностей між ними і такими, що склалися у суспільстві як певний прояв цих відносин.

Економічна безпека може мати різний прояв на різних рівнях, досить часто вступаючи в конфлікт з економічною безпекою інших суб'єктів. Однак, через призму інтегрованої суспільної потреби домінує національний рівень економічної безпеки та реалізація національних економічних інтересів. І, відповідно, економічна безпека – це певне поєднання окремих елементів, між якими існують закономірні зв'язки, що утворюють своєрідну ієрархію та єдність.

Поряд із зазначеним вище признаємо, що загальними умовами і чинниками, які висувають економічну безпеку в число категорій, які формують системний погляд на сучасне життя суспільства і держави, є: 1) розвиток, єдність та протилежність соціально-економічних потреб і інтересів, прагнення до найбільш повного їх задоволення в рамках економічних відносин між людьми у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання економічних

благ і послуг; 2) обмеженість природних ресурсів, що супроводжується різною мірою забезпеченості ними окремих економічних суб'єктів та містить потенційну можливість для загострення не тільки економічної, а й політичної та військової боротьби за користування цими ресурсами; 3) зростання значення чинника конкуренції у виробництві та збуті товарів і послуг, при цьому зростання конкурентоспроможності одних економічних суб'єктів може становити реальну або потенційну небезпеку та загрозу їх власним інтересам. Тоді, стійкість національної економіки забезпечується існуючими механізмами державного регулювання та саморегуляції в різних її підсистемах (виробничій, демографічній, енергетичній, продовольчій, інвестиційно-інноваційній, соціальній, зовнішньоекономічній, макроекономічній, фінансовій), а, елементи внутрішньої структури економічної безпеки й є системними складовими стійкості національної економіки. В розрізі кожної зі складових стійкості національної економіки характеризується оптимальними параметрами, дотримання яких забезпечує найбільш сприятливі умови для соціально-економічного розвитку. Отже, з твердженням дисертанта (засвідчено у попередній науковій праці автора [165]) *стійкість економіки України до загроз економічній безпеці* – це захищеність національних економічних інтересів від різного роду загроз, здатність державних інститутів створювати і забезпечувати ефективне функціонування механізмів реалізації та захисту цих інтересів, підтримувати соціально-економічну, політичну стабільність і ефективний суспільний поступ.

Таким чином, розвиток системи забезпечення стійкості економіки України (СЗСЕ_{ЕБ}) до загроз економічній безпеці – є стратегічною метою державного впливу, може бути забезпечений шляхом безпосереднього впливу суб'єкта (держави) на сукупність (об'єктів) внутрішніх властивостей самої системи і зовнішніх факторів, що впливають на неї та визначають зміни в системі. Вплив на цю сукупність дозволяє здійснити досягнення конкретних тактичних цілей.

Тоді, задля прийняття державними органами обґрунтованих рішень необхідно проводити збалансовану стратегію розвитку, стимулювати використання нових методологічних підходів в економіці, оскільки ті, що використовувались раніше, нажаль, не забезпечили її успішного функціонування. Звідси, логічно виправданою є ідентифікація самого поняття „стратегія”, а реалізація стратегії – це діяльність, спрямована на отримання планованого результату з урахуванням перспективи довгострокового розвитку. Вона формулює головні цілі та основні шляхи їхнього досягнення. Однак, у сучасному стихійному середовищі, що змінюється, вибрана стратегія сама по собі не є чинником успіху, не гарантує виживання та успішний розвиток, але приносить певне осмислення дій і порядок. А успіх притаманний тим національним економікам, чиї стратегії орієнтуються на активне використання внутрішнього потенціалу для змін зовнішнього оточення, а не просто здійснюють пристосування та адаптацію до змін у спільному економічному просторі.

У відповідності з вказаним автором вище, необхідно врахувати те, що державна стратегія є особливим різновидом цілеспрямованої владної діяльності держави, спрямованої на сукупність економічних, матеріальних, політичних, психологічних, інституційних та інших факторів, що впливають на зміни національно-державної системи через сформульовані довгострокові генеральні цілі розвитку, які визначають межі та вектор можливих дій суб'єктів системи і прийнятих ними рішень. Стратегія визначає і реалізує сукупність стратегічних (базових) цілей, напрямів існування і дій держави, що забезпечують її розвиток, а також безпеку, розвиток і добробут населення країни. Стратегічна мета – намічений результат дій держави, досягнення якого призводить до суттєвих позитивних змін якості (і міжнародного статусу) самої держави і створює передумови успішного національного розвитку, вона досягається реалізацією системи внутрішніх і зовнішніх стратегічних дій. У свою чергу, забезпечення реалізації національних економічних інтересів, що є однією з основних функцій держави, шляхом захищення їх від небезпечного впливу економічних загроз

визначає стан економічної безпеки держави і стійкість її економіки. В разі недостатнього рівня захисту національних економічних інтересів від економічних загроз матиме місце протилежна небезпечна ситуація в економічній системі держави.

Проте, засвідчимо, що підтримка взаємовідносин між елементами національної економічної системи та її оточенням, які дозволяють досягти поставлених цілей (стійкості економіки України до загроз) у сфері економічної безпеки та повинні відповідати внутрішнім можливостям і зовнішнім вимогам, реалізується на основі стратегії забезпечення стійкості економіки України, яка, в свою чергу спрямована на забезпечення довготривалої конкурентоспроможності на вітчизняному та світовому ринках. З огляду на вище сказане,

стратегію забезпечення стійкості економіки України – визнаємо у вигляді конкретизованої у показниках-індикаторах економічної безпеки держави її стратегічної програми дій, яка визначається з урахуванням особливостей функціонування національного господарства на сучасному етапі його розвитку в умовах ресурсних обмежень і загроз українському державотворенню.

Підтвердимо, що формування Стратегії є складним процесом, що включає в себе взаємозв'язки, економічні відносини, закономірності, які зумовлюють цілі, спрямованість і результати реалізації. Складність формування Стратегії і важливість її результативності обумовлюють необхідність дотримання низки вимог, яким має підкорятися цей процес. Більше того, якість формування Стратегії знаходиться в залежності від принципів, що складають науковий початок, основу вимог для її реалізації. Практика функціонування національної економіки свідчить, що найбільш оптимальною є оцінка ефективності Стратегії за такими напрямками: 1) порівняння прогнозованих показників з фактично досягнутими; 2) міжнародні зіставлення, що дозволяють визначити, чи справила реалізація Стратегії вплив на досягнення більш високих темпів економічного розвитку, зростання добробуту народу, в яких за базу

порівняння обирають багато у чому схожі національні економіки, де державний вплив здійснюється іншими методами; 3) співвідношення фактичних і граничних показників економічної безпеки держави. Таким чином, в умовах конкурентного середовища максимальні можливості національної економіки щодо забезпечення достатнього рівня ЕБ будуть визначатися не лише зростанням масштабів ВВП, а здатністю передбачити потенційні зміни в зовнішньому середовищі, готовністю гнучко реагувати на ці зміни та спроможністю корегувати існуючі потенціали.

У цьому контексті потребує системного дослідження та осмислення термін „стратегічний потенціал”, під яким розуміємо сукупні граничні ресурси та можливості всіх секторів економіки вирішувати свої завдання в досягненні спільних цілей та забезпеченні національних економічних інтересів. Відповідно до зазначеного основною метою дослідження має бути структуризація та визначення місця стратегічного потенціалу в системі забезпечення стійкості економіки України з метою підвищення рівня економічної безпеки. Стратегічний потенціал (СП) економіки України – це сукупність ресурсів і граничних резервів різної природи (технологічних, науково-технічних, організаційно-економічних і геополітичних) та можливостей, що використовуються з метою гармонізації та досягнення певних економіко-політичних та соціальних цілей країни на міжнародній арені в інтересах забезпечення економічної безпеки – глобальної, регіональної, національної (доведено й розкрито у джерелі [231]).

Погляди на сутність і зміст стратегічного потенціалу дозволяють структурувати його на основі багатолінійного і багаторівневого аналізу, який значно поглиблює можливості об’єктивного усвідомлення процесів, пов’язаних зі змінами у економічній сфері України. Багатолінійний і багаторівневий підхід до осмислення природи СП виділяє набагато складнішу сукупність потенціалів, розділених, як вважаємо, на групи за кількома самостійними основами:

1 група – за матеріальною основою. У відповідності з нею СП держави утворюють ресурсний та сировинний потенціали, виробничий (його похідна

техніко-технологічний) та енергетичний і його похідна – потенціал енергозбереження (теоретичний, технологічно доступний, економічно доцільний);

2 група – за макро-осною. Цю групу складають потенціали: географічний, геополітичний, геоекономічний, глобальних інформаційно-комунікаційних, транспортних систем;

3 група – за факторною основою. В дану групу входять економічний (його похідні – воєнно-економічний та фінансовий), екологічний, політичний, інноваційно-інвестиційний, соціальний та правовий потенціали;

4 група – за основою системного, універсального функціонування. Група об'єднує потенціали: організаційний, управлінський, науковий, трудовий, інтелектуальний, інформаційний, без об'єктивізації яких неможливі будь-які зміни у економічній сфері держави. Вважаємо за необхідне доповнити цю групу елементом „*потенціал ментальності життєзабезпечення*”, який плануємо розглядати як сукупність ресурсів, резервів та можливостей економіки держави системноуніверсального типу, формування, нарощування та освоєння яких генерує організаційно-економічні передумови для забезпечення стійкості економіки України до загроз і ризиків.

Графічно такий підхід відображено на рис. 1.9, де, передбачено інкорпорацію до усталеного складу елементарних потенціалів СП і такої потенційно-факторної детермінанти як потенціал ментальності життєзабезпечення. При цьому, деталізацію теоретико-методичних положень щодо формування, нарощування та освоєння потенціалу ментальності життєзабезпечення буде приведено надалі, у Розділі 2 у пп. 2.2.

Рис. 1.9. Удосконалена структура елементного складу стратегічного потенціалу економіки держави *

* Джерело: формалізовано автором дисертації за використання вихідних положень теорії управління розвитком стратегічного потенціалу з урахуванням оригінальних детермінант забезпечення стійкості української економіки до загроз і ризиків, що репрезентовано дисертантом у попередній науковій роботі [231]

Закономірністю у сучасному світі, яке обов'язково передбачає оптимальний варіант формування СП економіки України, є явище внутрішньої міжпотенціальної компенсації, спрямованої на збереження стійкості всієї складної економічної системи, що пояснюється значною кількістю позитивних і негативних, безпосередніх, опосередкованих і зворотних зв'язків між потенціалами як складовими частинами єдиного цілого, структурні елементи

якого чутливо реагують на взаємні зміни і утримують всю систему у стані відносної рівноваги. Проте необхідно застерегти: така взаємокомпенсація має певні межі свого прояву в Україні. У випадку різкого ослаблення економічного, техніко-технологічного, наукового, деяких інших потенціалів, діалектичний взаємозв'язок між вищезазначеними елементними складовими СП спотвориться у напрямі ослаблення стійкості всієї системи, а пізніше – і її руйнації, що на практиці як мінімум означатиме істотне ускладнення позицій держави в сучасному геополітичному просторі або її повне витіснення у ретроспективні координати а, можливо, і втрату державності [231].

Розглянувши категоріальні поняття теорій економіки та управління національним господарством та економічної безпеки держави, проблеми забезпечення стійкості економіки України до загроз економічній безпеці доцільно вирішувати з опорою на діяльнісну методологію, а саме, поєднання в її межах кількох фундаментальних принципів наукового пошуку (інституційної об'єктивізації, функціональності, структурності, нормативної, системності, порівняльності), що дозволяє поглибити змістовні межі досліджуваних економічних явищ, оскільки об'єкт дослідження, а також спрямовані на його досягнення і використання думкодіяльнісні операції постають як ланки єдиного процесу, що дозволяє визначити характеристики досліджуваної економічної системи у часових і просторових вимірах, а також врахувати зміни, які відбуваються у природі самого суб'єкта пізнавального процесу під впливом його нових інформаційних можливостей та глобалізації економіки. Таким чином, актуалізація наукового вирішення проблеми щодо забезпечення стійкості економіки обумовлює необхідність дослідження еволюції теоретичних концепцій сутності та забезпечення економічної безпеки.

1.2. Наукові підходи до забезпечення стійкості економіки до змін у зовнішньому та внутрішньому середовищі

Об'єктивним є признати, що, на даний час практично неможливим є віднайти жодну класичну теорію, яка б із плином часу лише утверджувалася, не втрачаючи своєї цілісності, що забезпечується через тісний взаємозв'язок її окремих параметрів. Світова практика однозначно переконує, що при переході від однієї до іншої історичної субстанції, навіть при збереженні форми, соціально-економічні процеси діалектично змінюють свою суть. Стає проблематичним жорстке виконання всіх постулатів, що становлять сутність класичної теорії [260, с. 26].

Так, визнаємо, що уперше термін безпеки згадувався у 28 розділі книги Іезекіїль Старого Завіту Біблії. У перекладі з грецької термін „безпека” означає „володіти ситуацією” [115, с. 6]. При цьому, у 1190 р. у словнику Робера був зафіксований термін „безпека”, який означав спокійний стан духу людини, захищеність від будь-якої небезпеки. Однак у цьому значенні термін міцно не ввійшов у лексику народів Західної Європи та до XVII ст. використовувався рідко. Це пояснюють тим, що з середини XIII ст. набула поширення інша категорія – „поліція”, що означало державний устрій та управління, метою якого є загальне благо та безпека.

В той же час у багатьох країнах утверджується точка зору, що держава головною метою має загальне благо та безпеку. Тому термін „безпека” набуває нового значення: стан, ситуація спокою, що виникає у результаті відсутності реальної небезпеки (як фізичної, так і моральної), а також наявність матеріальних, економічних, політичних умов, відповідних органів та організацій, що сприяють створенню такої ситуації [258, с. 10], хоча переважає його зв'язок саме зі станом людини чи особистості. Однак, протягом XVII-XVIII ст. в зв'язку з розвитком, насамперед, філософської та політико-правової думки термін „безпека” отримує більш широке трактування: під безпекою починають розуміти ситуацію спокою не тільки людини, але й держави, а також суспільства в цілому, яка виникає в результаті відсутності

реальних небезпек, а також відповідні матеріальні, політичні та економічні умови, соціальні інститути, органи та організації, що сприяють появі такої ситуації. Таке трактування сутності та змісту вихідних категорій значно розширило сферу застосування терміну „безпека” і дійшло до наших часів.

З другої половини XIX ст. безпеку особистості, держави і суспільства вже не розглядають окремо, вони взаємопов'язані і взаємозалежні. Будь-які об'єктивні і суб'єктивні фактори, які представляють загрозу державній безпеці, становлять загрозу і приватній особі як громадянину конкретної країни. Проте, коли мова йде про безпеку будь-якого суб'єкта (об'єкта, системи), то мається на увазі, що або цим суб'єктом (системою), або над цим суб'єктом (об'єктом, системою) здійснюються деякі дії. Якщо суб'єкт (система) не діє (не функціонує, не розвивається тощо), не взаємодіє з тим, що взагалі можна назвати „зовнішнім середовищем”, то говорити про безпеку навряд чи можливо. Щодо технічних об'єктів (систем) можна говорити про їх „безпеку при збереженні”, але навіть при збереженні взаємодія системи із зовнішнім середовищем є неминучою. Тоді, зазначимо, що безпека (збереження, існування) біологічного об'єкта (наприклад, тварини) пов'язана з сукупністю цілеспрямованих дій об'єкта з добування їжі, захисту від ворогів, продовження роду тощо. Те ж саме можна сказати і про безпеку соціальних систем. Тобто, безпека соціальних систем постає як результат визначеної соціальної діяльності щодо забезпечення відсутності небезпек для особистості, держави, суспільства. В цьому випадку предметом діяльності будуть конкретні загрози, небезпеки, а також їх носії, а об'єктом, відповідно, „особистість → держава → суспільство”.

Початок XX ст. характеризувався суттєвими змінами у суспільному виробництві. Науково-технічна революція дозволила вирішувати проблему задоволення потреб кожної окремої людини. Це, в свою чергу, посилило інтерес до проблеми потреб. При цьому можна спостерігати той факт, що безпека пов'язується із забезпеченням індивідуальних потреб людини. Після другої світової війни загострилися міжнародні аспекти безпеки. Обмеженість ресурсів у глобальному масштабі, зокрема енергетична криза 70-х років, змусила провідних учених багатьох країн спрямувати зусилля на розв'язання

проблем міжнародної безпеки, а згодом – і національної безпеки. У цей період були розроблені концепції міжнародної та національної безпеки у галузі забезпечення паливно-сировинними ресурсами і продовольством; відбулося становлення перших структурних елементів системи забезпечення безпеки окремих західних держав і світу в цілому; переконливо утвердилася позиція, що досягнення економічної міцності держави є найважливішим фактором глобального лідерства, найефективнішого забезпечення національних та економічних інтересів країни в цілому.

Перші спроби вітчизняної науки у дослідженні та вирішенні проблем щодо забезпечення економічної безпеки з'являються в момент зародження незалежної української держави. У вітчизняній науці формування знань про економічну безпеку держави характеризують такими етапами: I-й (до 1993 року) – повне незнання цієї економічної категорії; II-й (1994-1997) – етап невизнання; III-й (1997-2001) – етап модності [79]. У цьому контексті розвиток етапізації знань про економічну безпеку, на нашу думку, слід доповнити IV етапом – етапом наукового обґрунтування (2002 – до цього часу), який характеризується серйозними науковими розробками не тільки в сфері загальної економічної безпеки країни, але і її окремих складових, зокрема: фінансової, енергетичної, інвестиційної, продовольчої та ін., а також щодо їх впливу на національну економіку.

Сучасна наука накопичила значний досвід досліджень з питань економічної безпеки. Разом з тим, існує ціла низка невирішених завдань і принципів прогалин, існування яких є закономірним етапом формування і розвитку будь-яких теорій, у тому числі і теорії безпеки, в основі якої – філософія безпеки, що розробляє її аксіологічний і онтологічний аспекти. Саме тому, із плином часу важливо її розглядати не просто і не стільки як одну з теоретичних конструкцій наукової думки, скільки як методологічну основу досліджень, що, з одного боку, відображають досвід, отриманий на пройденому шляху, а з іншого – контури майбутнього шляху та проблеми, які будуть виникати при формуванні умов безпечного існування. Проте, з огляду на велике значення безпеки для становлення нового світового порядку, надзвичайно

важливою виглядає переоцінка теоретичного доробку класичної теорії, осмислення тих суперечностей, які призводять до виникнення загроз, а також внутрішніх проблем функціонування соціально-економічної системи [260, с. 27]. Якщо спробувати систематизувати визначення категорії „економічна безпека” на основі різних джерел і спостережень, то в схематично-теоретизованому вигляді можна виділити такі підходи, які представлено на рис. 1.10. На початку огляду теоретичних концепцій, необхідно зауважити на наявність розбіжностей, зумовлених різними підходами до розуміння сутності та пріоритетних характеристик досліджуваної категорії.

Рис. 1.10. Перелік існуючих підходів та авторів щодо визначення сутності категорії „економічна безпека”*

**Джерело: складено, систематизовано та згруповано автором*

У період формування класично-історичного підходу (XV-XVIII ст.) розвиток суспільного виробництва набуває нових рис, які пов'язані з великими географічними відкриттями, що спричинило активне включення в процес суспільного розвитку нових колоніальних ресурсів. Оскільки забезпечення сукупного інтересу громадян тієї чи іншої розвиненої країни здійснювала держава, котра вже у цей період спирається на централізований процес суспільного виробництва, то економічна думка в напрямку забезпечення економічної безпеки країни також фокусується на реалізації військово-політичних та соціально-економічних функцій держави. У цей час майже в усіх країнах утверджується точка зору про головну мету держави – всезагальний добробут та безпеку своїх громадян. Тому й термін „безпека” набуває нових якостей та отожднюється зі спокоєм, який з'являється в результаті відсутності реальної небезпеки.

Уже в перших економічних доктринах зовнішню торгівлю, яка має безпосереднє відношення до безпеки, пов'язували з добробутом нації. Хоча, економічна безпека не досліджувалась цілеспрямовано та комплексно, проте чітко підкреслювалися загрози відтоку найціннішого ресурсу (золота) з країни, а також відзначалася важливість скорочення імпорту деяких товарів, які ввозяться з-за кордону „к великому нашому разорению” [74, с. 100]. Розглядаючи меркантилізм як систему наукового світогляду, можна зробити висновок, що вся сукупність цих поглядів (як об'єктивних, так і утопічних) спрямовувалася на досягнення основоположної мети – підтримку і розвиток економічної безпеки. Поряд із цим, меркантилісти чітко не окреслювали питання економічної безпеки і не дали їй визначення, проте їх учення стали певною відправною точкою нового підходу, а саме, вони перші змістили акцент у забезпеченні безпеки з військового потенціалу на економічну поведінку: „Неверная случайность войны и колониальные захваты – по сравнению с внешней торговлей – менее надежные средства обогащений” [19, с. 54]. При цьому слід вказати і на те, що військовий чинник як механізм забезпечення економічної безпеки ще досить тривалий час був домінуючим. Саме школа

меркантилістів проблему економічної безпеки стала розглядати в економічній сфері. Відтак, перенесення центру уваги зі сфери обігу (торгівлі) до виробництва, що зробили фізіократи, зазначаючи, що чистий продукт економіки створюється „на землі”, дає поштовх до виокремлення окремих складових економічної безпеки, зокрема, продовольчої. Ф. Кене доводив, для „підтримки держави необхідні дійсні багатства..., в яких завжди існує потреба і які завжди можуть бути продані” [95, с. 130]. Він також підкреслював, що „багатство нації не визначається більшими чи меншими розмірами її грошових коштів” [95, с. 132]. З іншого боку, Ф. Кене стверджував, що економічна безпека країни порушується в тому випадку, коли капітали більшою мірою спрямовуються у промислове виробництво і торгівлю, а не в сільське господарство: „Нация, владеющая большой территорией, годной для обработки, и имеющая возможность вести большую торговлю сырьем, не должна допускать большого наплыва денег и людей в мануфактуры и торговлю произведениями роскоши в ущерб труду и издержкам, затрачиваемым на земледелие; так как, прежде всего, государство должно быть населено богатыми земледельцами” [95, с. 61].

Таким чином, підтвердимо, що спадщина фізіократів суттєво поповнила теорію безпеки елементами продовольчої безпеки та протиставленням грошового та товарного багатства нації. Фізіократи мали власне бачення економічних ризиків у національному господарстві, які пов’язувалися з відтворювальними диспропорціями між окремими секторами економіки. Представники класичної школи політичної економії оцінювали загрозу економічній безпеці, виходячи з власного розгорнутого трактування продуктивності праці. У контексті такого загального розуміння важливо звернути увагу на те, що А. Сміт вбачав небезпеку в граничних можливостях й руйнівних для суспільства наслідках поділу праці, коли прагнення до досягнення особистих інтересів не веде до загального блага. На його думку, з урахуванням важливості наявних особистих інтересів ідеальний вільний товарообмін – поняття утопічне (також підкреслював, що деякі колективні

витрати мають бути прерогативою держави). Добре відрегульована армія також потрібна для гарантії внутрішньої та зовнішньої безпеки; вчений рекомендує захищати інтереси стратегічних галузей промисловості, пов'язаних із національною обороною. Стосовно міжнародних відносин, А. Сміт вважав, що захищаючи власні інтереси, кожна нація тим самим сприятиме процвітанню всіх більшою мірою, ніж, коли б вона взяла на себе безпосереднє управління інтересами світу. Порухення економічної безпеки А. Сміт вбачав у збільшенні частки непродуктивної праці: „Человек становится богатым, давая занятие большому числу мануфактурных рабочих; он беднеет, если содержит большое число домашних слуг” [303, с. 244]. Економічна безпека окремого виробника або країни в цілому знижується при зростанні частки непродуктивної праці, яка, користуючись результатами продуктивної праці, сама по собі знижує суспільний добробут. Слід звернути увагу і на твердження Д. Рікардо, які вважав, що в основі загроз економічній безпеці країни лежить падіння норми прибутку, що призводить до відсутності стимулу до виробництва : „Фермер и фабрикант так же мало могут жить без прибыли, как рабочий без заработной платы. Их побуждение к накоплению будет уменьшаться с каждым уменьшением прибыли. Оно совершенно прекратится, когда их прибыль будет так низка, что не будет давать им надлежащего вознаграждения за их хлопоты и риск, которому они необходимо должны подвергаться при производительном применении своего капитала” [293, с. 106]. Проте розвиток наукової думки, глобальні зміни в ринкових відносинах і науково-технічний прогрес не дозволили реалізуватися прогнозам Д. Рікардо в економічній сфері. Загальним і особливим в поглядах А. Сміта і Д. Рікардо є те, що причини порушення та основні загрози економічної безпеки вони шукали у внутрішньому економічному середовищі.

У подальшому економічний аналіз вийшов за рамки чисто економічної сфери з'ясування причини порушення економічної безпеки. Так, наприклад, продовольчий аспект безпеки набув нової якості в працях Т.Р. Мальтуса, який стверджував, що обмеженість ресурсів може дозволити природі „видалити”

людину – основного учасника економічних відносин [395, с. 27]. Т. Мальтус основну небезпеку вбачав у непомірному кількісному зростанні населення по відношенню до засобів його існування. Таким чином, економіка країни не витримає зростаючого високими темпами споживацького навантаження населення, а тому економічний інтерес не буде реалізований ні на макрорівні (економічний розвиток країни), ні на рівні окремого індивіда в плані задоволення все зростаючих потреб. Навпаки, більшість громадян знаходитиметься у таких умовах, коли зможуть задовольняти лише мінімум своїх потреб. Слід зазначити, що прогноз Т. Мальтуса не є безпідставним, а навпаки характерним у наш час для значної частини країн Південної Америки і Африки, де насправді економічна безпека підірвана великою кількістю населення за недостатньої кількості засобів існування. Висловлена ним думка може бути корисною для дослідження економічної безпеки країни у її ресурсному контексті.

Цей етап розвитку такого складного явища, як економічна безпека країни, характеризується тим, що забезпечення сукупних інтересів суспільства розглядається як в площині зменшення внутрішніх загроз для задоволення потреб громадян (всезагальний добробут), так і в площині зменшення зовнішніх загроз, які для провідних країн Заходу в цей період набувають специфічної мети, пов'язаної із забезпеченням виробництва ресурсами та захопленням колоній. Тобто, зовнішня загроза трансформувалась у завойовницьку політику низки країн, які залучали зовнішні ресурси і тим самим зменшували загрози своїй економічній безпеці шляхом насильницького приєднання народів і територій. Проте, науково-технічна революція дозволила вирішувати проблему задоволення потреб кожної окремої людини. Це, в свою чергу, посилює інтерес до проблеми потреб. При цьому спостерігаємо той факт, що безпека пов'язується із забезпеченням індивідуальних потреб людини.

Не випадково у загальновідомій піраміді Маслоу проблема безпеки, зміст якої полягає у надійності доходів та робочого місця, забезпечення старості, захист у випадку непрацездатності, чисте повітря і продукти та ін., стоїть на

другому місці після задоволення фізіологічних потреб [140]. Подібне трактування безпеки знаходимо і у дореволюційному словнику Брокхауза та Ефрона: „Безопасность личная и имущественная является главнейшим залогом человеческого развития. Отсутствие безопасности личности и собственности равносильно отсутствию всякой связи между человеческими усилиями и достижением цели, для которых они делаются. ... Необходимость в личной и имущественной безопасности вызывает к жизни государство, в этой необходимости государство находит главнейшее разъяснение своего существования...” [357, с. 304].

Зазначимо, що потужний розвиток виробництва на базі НТП та виникнення монополій у першій чверті ХХ ст. створили у багатьох країнах світу реальні внутрішні загрози для задоволення потреб людини. На початку 30-х років економічна безпека характеризувалась надзвичайно потужними загрозами (величезне безробіття, високі темпи інфляції та інші економічні катаклізми), що поставили перед науковцями питання щодо зменшення цих загроз (у т.ч. проявом революційної думки цього періоду була теорія Кейнса. Не займаючись питанням економічної безпеки країни по суті, Кейнс розробив теорію державного регулювання, котру ми можемо трактувати як теорію спрямовану на зменшення внутрішніх загроз для розвитку суспільного виробництва).

У 1934 р., коли в основу діяльності уряду США були покладені постулати теорії державного регулювання Кейнса, з'являється трактування категорії „економічна безпека” як сукупності умов, що надійно забезпечують національний суверенітет, захист стратегічних інтересів і повноцінний розвиток суспільства, життя та здоров'я всіх його громадян [95, с. 12]. Уряд США відрікся від класичної практики невтручання держави в економічне життя і виступив за оптимальне поєднання ринкових мотивів та державної участі в господарських процесах. Однією з причин такого поєднання стала необхідність впливу на соціальний клімат у суспільстві, так як економічні інтереси особистості реалізуються через соціальну політику держави.

Велика депресія в США, яку можна розглядати як типовий приклад порушення економічної безпеки країни, стала результатом психологічних процесів в свідомості економічних агентів того часу. Тому економічна безпека – це, з одного боку, об'єктивна дійсність, що визначається соціально-економічними обставинами, а з іншого – віддзеркалення цієї об'єктивної дійсності у свідомості економічного суб'єкта. Психологічні аспекти економічної поведінки, роль обдуманих економічних дій і можливі негативні наслідки описував Дж. Кейнс в своїй праці: „...когда на рынке, на котором господствует чрезмерный оптимизм и чрезмерные закупки, начинается паника, она приобретает внезапную и даже катастрофическую силу” [106, с. 106]. Підтвердження висновку можна спостерігати в 2008-2009 рр., коли у розпал світової фінансової кризи політика споживання набула неосяжних обсягів на фоні обмеженості фінансових ресурсів.

М. Фрідмен, досліджуючи проблеми ефективності функціонування світової економічної системи, і вказуючи на необхідність розвивати ринкову систему, при цьому робить певне застереження, що „з цілим рядом задач, наприклад, забезпечення національної безпеки, ринок не може справитись, а у ряді випадків ринок може нанести збиток третім особам” [108, с. 143]. Таким чином, уперше було сформульовано відмінність між економічною безпекою підприємства та суспільства, якому „в цілому може бути далеко не байдуже, в якій мірі всі його члени мають доступ до цілого ряду благ, котрі в даному суспільстві – з точки зору пануючих в ньому культурних, моральних, релігійних та інших устоїв – вважаються безумовно необхідними для життя людини” [108, с. 144].

Отже, підтвердимо, що економічна безпека пов'язується із задоволенням потреб конкретної людини, яка розглядається в нерозривному зв'язку з приватною власністю на засоби виробництва (основа забезпечення потреб) і державою, яка в цей час вже виконує функції загального організатора суспільного виробництва. Альтернативне класично-історичному підходу трактування безпеки і розгляд її на теоретико-філософському рівні пропонує

концепція, розроблена Г.Гегелем, який у науковій праці „Філософії права” виклав філософські основи безпеки, виходячи з того, що „звичка до безпеки стала її (людини) другою натурою” [23, с. 9]. Розглядаючи задачі забезпечення безпеки людини, держави і власності, німецький філософ цілком у сучасному дусі підкреслював: „Безпека окремої людини гарантує ціле”. Проте, у забезпеченні безпеки людини і суспільства важливу роль Гегель відводив саме державі. Ці філософсько-діалектичні ідеї Гегеля знайшли гідне відображення в подальших наукових дослідженнях. У відповідності до теоретико-філософського підходу, безпека є сукупністю умов існування суб’єкта, якими він оволодів у процесі самореалізації і які, таким чином, може контролювати. На основі цього можна зробити висновок, що безпека не є станом захищеності інтересів суб’єкта і станом будь-кого загалом, а є умовами існування суб’єкта, які він контролює.

Безпека як явище соціального життя, без сумніву, є проявом діяльності, яка, в свою чергу, умовою, засобом, рушійною силою. З огляду на це, з точки зору теоретико-філософського підходу найбільш загальним субстанціональним мотивом безпеки є діяльність, а однією з особливостей діяльності є її інституціональність. У рамках соціальної організації суспільства інститути (поділ праці, власність, держава, армія, сім’я, культура, наука, мораль, релігія тощо) забезпечують відносну стабільність зв’язків і відносин між людьми. Інституціональність людського існування дає можливість говорити про суспільство як систему різнорівневих відносин між людьми – систему суспільних відносин. Ця система в найбільш загальному вигляді позначається поняттям „спосіб життя”, що спрямовує різноманітні життєві процеси до першооснови та самоцілі суспільно-історичного розвитку людини [10]. Суспільні інститути та індивіди в своїй діяльності керуються визначальними чинниками – потребами. На основі потреб виникає вибіркоче відношення суб’єктів до способів їх задоволення. Таке відношення трансформується в інтерес – реальну причину соціальних дій та звершень. І. Кант і Г. Гегель пов’язували інтерес з різноманітними формами людської діяльності, а на думку

П. Гольбаха, інтерес є єдиним мотивом людської діяльності [256, с. 150]. Вкажемо і на визначальність доміант, передбачених в межах теорії російського вченого І. Іващенко – його розробки базуються на припущенні, що при поясненні сутності безпеки використання терміну „стан захищеності” є неприпустимим, адже він не є науковим, а виник як невдала спроба віднайти потрібний синонім для категорії безпеки, щоб позбутись двоякого розуміння при тлумаченні її змісту. Основою і ключовою характеристикою безпеки автор вважає діяльність як специфічну людську форму активного ставлення до світу [92]. Зміст діяльності при цьому розглядається як цілеспрямована зміна світу, усвідомлена активність людини, як саморегульована поведінка в зовнішньому середовищі з метою самозбереження в ньому шляхом адаптації до його умов. Відтак, засвідчимо таке: теоретико-філософський підхід підсилює інституціональну складову теорії безпеки і, на відміну від теоретико-методологічного, характеризується обґрунтованістю введених понять і логікою ідейно-теоретичних конструкцій, що, на нашу думку, надає йому переваги при інтеграції категорії „безпека” в соціальну та економічну науки.

Розвиток теоретико-методологічного підходу, який у подальшому отримав назву „стаціонарного” (безпека є стан захищеності), базувався на дослідженнях зарубіжних спеціалістів Д. Олвея, Дж. Р. Голдена, Р. Келлі [393], Ж. Абена [361], Й. Кукулці [378] та А. Ротфельда [395] і був інтегрований у вітчизняну науку та офіційні державні документи.

В Україні активне використання категорії „безпека” у економічних дослідженнях почалося після прийняття Верховною Радою України Концепції національної безпеки України. Використовуючи положення цієї Концепції, вітчизняні науковці перенесли закладений підхід у наукові розробки з економічної та фінансової безпеки [18; 76]. Досягнення певного рівня розробок і результатів з теорії безпеки на національному рівні сприяло розширенню горизонтів наукового пізнання і виділенню в окремий об’єкт досліджень структурних складових цієї проблеми. Важливу роль у поглибленні теоретичного підґрунтя економічної безпеки в Україні відіграли дослідження

таких науковців, як О. Барановський, М. Єрмошенко та А. Сухоруков [18; 82; 319], О. Лісовська, В. Мунтіян та ін. [138; 245]. Тому, не викликає сумнівів той факт, що саме економічна складова національної безпеки сьогодні є однією з визначальних. Усі види безпеки дуже тісно пов'язані між собою, так що інколи важко їх відокремити один від одного, проте всі вони базуються на економічній безпеці. В. Мунтіян зазначає, що „за горизонтальною структурою економічна безпека є складовою частиною національної безпеки держави. Економічна безпека, відбиваючись у сферах впливу національної безпеки, проникаючи у неї і взаємодіючи з нею, в свою чергу, акумулює в собі її впливи, залишаючись при цьому основою (базисом) національної безпеки” [246, с. 54]. Звернемо увагу на результати розробок авторського колективу монографії „Глобалізація і безпека розвитку”, де економічну безпеку характеризують таким станом національної економіки, який дозволяє зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз, здатність до розширеного самовідтворення та спроможний задовольняти потреби особи, сім'ї, суспільства, держави [52, с. 415].

Важливими, з точки зору класичної теорії економіки та управління національним господарством – є напрацювання, репрезентовані в теорії безпеки вітчизняного науковця О. Барановського, який досліджував питання національної безпеки через її складові, зокрема економічну та фінансову. Використовуючи комплексний підхід у тлумаченні сутності фінансової безпеки, він наголошував на односторонності та вибіркості трактування суті категорії „безпека” та зазначав, що більшість існуючих визначень відображають лише окремі його аспекти і не можуть претендувати на однозначність. На глибинному рівні, зокрема з погляду дослідження стаціонарного підходу, економічна безпека є ключовою складовою національної безпеки, яка, в свою чергу, значною мірою визначає рівень конкурентоспроможності країни. Разом із тим, охарактеризований підхід (стаціонарний), не зважаючи на його широке застосування в економічній науці, на нашу думку, не позбавлений недоліків. Заснований на суспільно-психологічному розумінні безпеки як стану захищеності, він базується на

положеннях нормативних актів, які не можуть виступати досконалою науково-методологічною основою дослідження [118, с. 122]. Не чітка ж логіка побудови теоретико-методологічного підходу призводить до відсутності єдності в трактуваннях системоутворюючих складових економічної безпеки.

Дослідження у сфері управління забезпечення економічної безпеки окремих суб'єктів економіки, які було розпочато наприкінці 80-х – початку 90-х років, формують уявлення про економічну безпеку як категорію, що відображає особливості початкової стадії ринкових трансформацій, а її сутність зводять до забезпечення умов для зберігання недоторканості економічної і фінансової інформації та захисту комерційної таємниці і науково-технологічних секретів різних галузей та підприємств. Сформований концептуальний підхід в якості забезпечення економічної безпеки пропонує розробку системи заходів по захисту різнобічної інформації [20; 46; 66]. У процесі подальших науково-прикладних досліджень було доведено, що з часом категорії „економічна безпека” стали притаманні якісно нові властивості, які поширили її значимість. Так, згідно концептуального підходу, економічна безпека – це спроможність пристосування економічної системи до дії зовнішнього середовища, тобто швидкість реакції та можливість протистояння негативним впливам із зовні [112]. Тобто, при дослідженні категорії починають урахувувати вплив макро- і мікросередовища на економічне становище. В його межах досліджуються головні фактори, які впливають на стан економічної безпеки, вивчаються основні процеси, які забезпечують економічну безпеку, аналізуються розподіл та використання економічних ресурсів, економічні індикатори, які відображають рівень економічної безпеки, розробляються методи забезпечення економічної безпеки.

У сучасних умовах провадження розробок в межах такої галузі науки як економіка та управління національним господарством значного поширення набув ресурсно-функціональний підхід, автори якого вважають, що економічна безпека – це стан найбільш ефективного використання економічних ресурсів для запобігання загрозам і забезпечення стабільного функціонування

економічної системи в теперішньому і майбутньому [259, с. 138]. Це вимагає дослідження сукупності процесів, які відбуваються в економічній системі, з усіма їх характерними особливостями та взаємозв'язками, які об'єднані в єдину групу з точки зору їх функціональної ролі в забезпеченні економічної безпеки.

Узагальнюючи положення, передбачені ресурсно-функціональним підходом, зазначимо, що з його точки зору економічна безпека трактується: 1) як процес, який спрямовано на створення умов для безперервного пристосування (адаптації) господарської діяльності або економічного функціонування до зміни в зовнішньому оточенні при досягненні поставленої мети [9, с. 93]; 2) як стан найбільш ефективного використання ресурсів з метою нейтралізації загроз та забезпечення стабільності в сучасності та майбутньому [259, с. 138]; 3) як стан захищеності людей, суспільства, держави, навколишнього природного середовища від надмірної небезпеки [346, с. 370]. Враховуючи складність сутнісного змісту категорії економічна безпека, ці трактування представляється надто вузьким. Зведення сутності економічної безпеки лише до процесу чи стану є недоцільним, бо значно спрощує його сутність.

З урахуванням окремих обмежень, ресурсно-функціональний підхід відповідає реаліям сьогодення, але потребує доробки для можливості його практичного використання в процесі стратегічного планування на різних рівнях економіки. Адже, кожний з рівнів економіки має власні пріоритетні функціональні складові та економічні інтереси, а стратегія економічно безпечного розвитку держави, регіону, або окремого підприємства не може однаковою мірою залежати від кожної функціональної складової економічної безпеки. У цьому контексті особливого значення набуває „відтворювальний підхід” до тлумачення категорії „економічна безпека”, зокрема її визначення як „здатності економіки забезпечувати ефективно задоволення суспільних потреб на національному та міжнародному рівнях”. Л. Абалкін розглядав економічну безпеку як „сукупність умов та факторів, які забезпечують незалежність національної економіки, її стабільність і стійкість, здатність до постійного поновлення та самовдосконалення”. Ще більш конкретно в цьому напрямі

висловлюються автори Аналітичної доповіді Українського центру економічних та політичних досліджень: „економічна безпека – наявність в державі достатніх можливостей для забезпечення репродукції виробничого потенціалу в усіх сферах докладання суспільно-корисної праці, а також для забезпечення стабільності суспільного ладу, суверенності держави, її спроможності самостійно формувати та здійснювати внутрішню і зовнішню політику, наявності в державі достатнього потенціалу для забезпечення надійних гарантій щодо зовнішніх загроз”. Найбільш змістовним, у цьому плані, є дефініційне визначення, репрезентовані Я. Жалілом, який трактує економічну безпеку країни „як складну категорію, що характеризує здатність національної економіки до розширеного відтворення з метою задоволення на визначеному рівні потреб власного населення і держави, протистояння дестабілізуючій дії чинників, що створюють загрозу стійкому збалансованому розвитку країни; забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання” [85, с. 25].

Поряд із вказаним вище, зазначимо, що, наприклад, В. Сенчагов визначає економічну безпеку як стан економіки і інститутів влади, при якому забезпечується гарантований захист національних інтересів і соціально направлений розвиток країни в цілому [353]. А. Архипов вважає, що економічну безпеку слід розглядати як здатність економіки забезпечувати ефективно задоволення суспільних потреб на національному і міжнародному рівнях. Е. Бухвальд вважає, що економічна безпека є „найважливішою якісною характеристикою економічної системи, що визначає її здатність підтримувати нормальні умови життєдіяльності населення, стійке забезпечення ресурсами розвитку народного господарства, а також послідовну реалізацію національно-державних інтересів країни” [33, с. 26]. Також, вітчизняні вчені пропонують такі дефініційні визначення поняття економічної безпеки: 1) Г. Дарнопих трактує економічну безпеку як „стан національної економіки, який забезпечує здійснення економічного суверенітету, економічного зростання, підвищення добробуту в умовах міжнародної економічної взаємозалежності”; 2) В. Шлемко пропонує розглядати економічну безпеку як такий стан національної економіки,

який дозволяє зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх погроз і здатний задовольняти потреби особи, сім'ї і держави; 3) Г. Пастернак-Таранушенко визначає економічну безпеку як „стан держави, за якого вона забезпечена можливістю створення і розвитку умов для плідного життя її населення, перспективного розвитку її економіки в майбутньому та у зростанні добробуту її мешканців” [268, с. 19].

Аналізуючи сутнісні визначення змісту поняття економічної безпеки, запропоновані українськими дослідниками, можна виділити ті ж недоліки, що й у трактуваннях російських учених, а саме: відсутність єдиного підходу, єдиного формулювання мети і засобів її досягнення. Проте, українські вчені мають одну незаперечну перевагу порівняно з названими російськими дослідниками, яка полягає в тому, що економічна безпека розглядається як стан економічної системи в цілому, а, отже, йдеться про динамічний аспект: зі зміною стану економіки змінюються методи забезпечення економічної безпеки. Виходячи із загального визначення категорії „безпека” і розуміючи безпеку як відсутність небезпеки, вважаємо необхідним розглядати категорію „безпека” із системних позицій як стан, що характеризує мінімізацію загроз розвитку і функціонуванню для людини або соціально-економічної системи з боку зовнішнього середовища, наявність або зростання яких здатне привести їх до знищення або зміни системоутворюючих властивостей. Відтак, проаналізувавши особливості відтворювального підходу, слід відмітити те, що більшість авторів пов'язують категорію економічної безпеки з соціальним напрямком. Він проявляється в єдності необхідних умов життєдіяльності суспільства у двох взаємозалежних аспектах: соціальному (що виявляється у підвищенні рівня життя населення, всебічному розвитку людського капіталу, зростанні якості середовища існування) та економічному (що виявляється у здатності економіки в цілому забезпечити процес відтворення незалежно від зовнішніх дій, у розвитку галузей і виробництв, що визначають зростання національного добробуту).

Не можна обійти увагою й ціннісний підхід до розгляду категорії „економічна безпека”, що досліджено у працях американського вченого Г. Мауля, який визначає економічну безпеку як відсутність серйозної загрози можливостям суспільства рухатися в руслі своїх головних цінностей [390]. Прихильником ціннісного підходу є також В. Горлинський, який наголошує, що „ціннісне ставлення до економічної безпеки залежить від соціальної потреби, що зумовлена необхідністю ресурсного, техніко-економічного, технологічного і продовольчого забезпечення життя суспільства в умовах внутрішніх економічних деформацій, зовнішньої енергетичної залежності, жорсткої конкуренції національних економік і транснаціональних структур” і виокремлює такі ціннісні основи економічної безпеки: сталість економічної системи, стабільність економічного зростання, конкурентоспроможність економіки і економічний суверенітет країни. Отже, зважаючи на важливість ціннісного підходу, варто наголосити, що ЕБ, в одних випадках, трактують як сукупність умов і чинників, які забезпечують незалежність національної економіки, її стабільність і стійкість, здатність до постійного оновлення і самовдосконалення. В інших – безпеку розуміють як стан і тенденції розвитку захищеності життєво важливих інтересів суспільства і його структур від внутрішніх і зовнішніх загроз, а також результат соціальної діяльності щодо забезпечення безпеки особи, суспільства, держави. Нарешті, існує розуміння безпеки як такого стану економіки, при якому забезпечується усунення або нейтралізація загроз корінним національним інтересам країни і самому її існуванню.

Водночас, що стосується теоретичної конструкції ЕБ, то серед причин, що зумовлюють її недостатню досконалість, на нашу думку, особливе місце належить прогалинам у її пізнанні саме як системи. А якщо економічна безпека – це сукупність економічних відносин, то вона набуває системних ознак, тобто може розглядатися як система. Останнє передбачає, що економічну безпеку важливо розглядати як цілісність, яка має свою структуру, взаємозв'язки і протиріччя, спроможність до саморегулювання і необхідність впливу на неї

ззовні. Тоді, розглядаючи змістовне визначення поняття „економічна безпека” – її слід репрезентувати як цілісну систему. При цьому, важливо враховувати положення загальної теорії систем, зокрема, її сутність як множини взаємопов’язаних елементів, які мають власні якісні і кількісні характеристики. Сучасний період розвитку досліджень з питань ЕБ можна охарактеризувати як період розбудови нового напрямку економічної теорії, а саме як теорії безпечного функціонування господарських систем. Зважаючи на те, що економічна система є надскладною, відкритою, нелінійною суспільною системою, яка знаходиться у постійному обміні економічним потенціалом і інформацією із зовнішнім середовищем й постійно породжує нові економічні відносини, існує нагальна необхідність використання у процесі дослідження ЕБ синергетичних парадигм.

Виходячи з позицій системного підходу – безпека соціально-економічної системи як об’єктивного соціально-економічного явища і в цьому сенсі є предметом дослідження. Певна складність дослідження більшості поглядів на економічну безпеку полягає в малодосліджених зв’язках між елементами складної системи, а також в істотних труднощах формалізації процесів, які функціонують у політичній, економічній, військовій, правовій та інших сферах відносин як всередині країни, так і на міждержавному рівні. Зазначені обставини обумовлюють актуальність саме системних досліджень проблем економічної безпеки країни. При цьому, необхідно зазначити, що системний підхід у економічній науці виявився найбільш продуктивним методологічним ключем. Він знайшов своє застосування як на мікро-, так і макрорівні. Однак, як відомо [278], в межах економічної науки відбувся генезис методологічних ідей системного підходу, фактично паралельно з розвитком аналітичного інструментарію самої теорії систем: від простого усвідомлення економіки як звичайної сукупності окремих елементів (фізіократи, меркантилісти) до розуміння економіки як складаної динамічної системи із зворотними зв’язками, наявністю компенсаційних, нелінійних ефектів (синергетичний підхід). Тому, застосування системного підходу вітчизняними науковцями для аналізу національної безпеки, у т.ч. й у економічній сфері, відбулося з початку 2000-х

років. Розвивав цей напрямок досліджень у своїх працях український учений В. Ліпкан, який вважає, що національну та економічну безпеку слід розглядати як систему, що характеризується відкритістю, нелінійністю, динамічністю, нерівноваженістю і складністю, а також здатну до самоорганізації [137]. Відповідно, автор зазначає, що провідним підходом до аналізу національної та економічної безпеки повинен бути синергетичний.

Синергетика як наука (вчення) про функціонування складних, відкритих, динамічних, нелінійних систем, що самоорганізуються, виникла зовсім нещодавно. Її формування на початку 1970-х років пов'язують з працями німецького фізика-теоретика Г. Хакена [341]. Справді, функціонування системи національної та економічної безпеки у сучасних умовах є складним і багатоаспектним процесом. Тому можна погодитися з В. Ліпканом у тому, що якщо раніше застосування методів екстраполяції та моделювання давало змогу передбачити певні кризові ситуації, а також прогнозувати поведінку системи у різних ситуаціях (детерміністичний характер цієї системи), то зараз синергетика дозволяє пояснювати ті процеси, які раніше вважалися випадковими, тобто такими, що не підлягають науковому осмисленню [137]. Як відомо [278], гомеостаз визначає механізми управління для підтримання системоутворюючих елементів у межах визначених параметрів. Гомеостаз – відносна сталість складу та властивостей внутрішнього середовища біологічних систем різних рівнів організації. В основі гомеостазу лежать динамічні процеси, оскільки сталість внутрішнього середовища безперервно порушується і так само безперервно відновлюється. Тому, застосування цього підходу дозволяє визначити умови, за яких система може перейти на якісно нижчий рівень, а отже і розробляти механізми нейтралізації впливів факторів різного характеру. На відміну від синергетики, яка вивчає нерівноважні нелінійні системи, тобто такі системи, які знаходяться далеко від гомеостазису (стану рівноваги), коли невеликі флуктуації у точці біфуркації можуть призвести систему до нового стану, гомеостатика вивчає системи, які знаходяться у стані рівноваги через управління життєвоважливими параметрами системи в допустимих межах [278, с. 94].

Цілком очевидно, що протягом тривалого періоду розвитку теорії економічної безпеки, науковий інтерес до проблем забезпечення останньої перебував на високому рівні. Навіть з огляду на загальну різноманітність науково-теоретичних підходів, беззаперечною є неабияка увага вчених-економістів до розв'язання зазначеної проблеми. Розглянуті підходи (класично-історичний, теоретико-філософський, теоретико-методологічний (стаціонарний), концептуальний, ресурсно-функціональний, відтворювальний, ціннісний, системний, синергетичний, гомеостатичний), не зважаючи на їх широке та активне використання, що пояснюється їх перевагами (табл. 1.10), мають низку обмежень у практичному застосуванні. Наведені визначення дають можливість констатувати великий спектр трактування безпеки, а також свідчать про дискусійний характер економічної безпеки як явища.

Разом із тим, представлені трактування та теоретичні підходи, здебільшого, спрямовані на вирішення локальних питань, таких як: дослідження природи загроз системі економічної безпеки, функціонування цієї системи в далеких від рівноваги станах, аналіз функціонування окремих підсистем, стратегії економічної безпеки тощо. З огляду на це, стає зрозумілим існування в науковій літературі несистемного, неупорядкованого різноманіття визначень сутності категорії „економічна безпека”. Такий підхід зумовив наявність неприпустимого положення речей, коли ідентифікація економічної безпеки як системи, яка характеризується сукупністю соціально-економічних умов, за яких існує здатність національної економіки до відтворення, до протистояння дестабілізуючій дії чинників, якій властива відкритість, нелінійність, динамічність, нерівноваженість і складність, а також здатність до самоорганізації, не дістала достатнього наукового обґрунтування.

Таблиця 1.10

Порівняльна характеристика підходів до визначення змісту категорії економічна безпека*

Підхід	Особливості підходу	Переваги	Недоліки
1	2	3	4
Класично-історичний	Забезпечення сукупних інтересів суспільства через зменшення внутрішніх загроз для задоволення потреб громадян	Зменшення загроз через залучення зовнішніх ресурсів	Зменшення загроз за рахунок використання неекономічних заходів (захоплення колоній, заборона вивозу коштів тощо)
Теоретико-філософський	Сукупність умов існування суб'єкта, якими він оволодів у процесі самореалізації і які, таким чином, може контролювати	Загальним субстанціональним мотивом безпеки є діяльність, а однією з особливостей діяльності є її інституціональність	Відсутність економічної складової у трактуванні категорії „безпека”
Теоретико-методологічний (стаціонарний)	Стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз	Збалансованість і стійкість до негативного впливу внутрішніх і зовнішніх загроз, здатність забезпечувати на основі реалізації національних економічних інтересів сталий і ефективний розвиток вітчизняної економіки і соціальної сфери	Відсутність єдності в трактуваннях системо-утворюючих складових економічної безпеки, яка складається з окремих елементів – характеристик.
Концептуальний	Спроможність пристосування економічної системи до дій зовнішнього середовища, тобто швидкість реакції та можливості протистояння негативним впливам із зовні	Урахування ймовірності й рухливості впливу ринкового середовища, сприйняття категорії не як „забезпечення”, а як „спроможність пристосування”, тобто з'являються ознаки не констатація рівня, а процесу забезпечення	Економічна безпека розглядається дуже широко, що ускладнює процес дослідження її рівня та розробки стратегії економічно безпечного розвитку
Ресурсно-функціональний	Найбільш ефективне використання економічних ресурсів для запобігання загрозам і забезпечення стабільного функціонування економічної системи в теперішньому і майбутньому	Ефективне використання ресурсів з метою нейтралізації загроз та забезпечення стабільності в сучасності та майбутньому	Дослідження сукупності процесів, які відбуваються в економічній системі, з усіма її характерними особливостями та взаємозв'язками, які об'єднані в єдину групу з точки зору їх функціональної ролі в забезпеченні економічної безпеки

Продовження табл. 1.8

1	2	3	4
Відтворувальний	Здатність економіки забезпечувати ефективно задоволення суспільних потреб на національному та міжнародному рівнях	ЕБ розглядається як стан економічної системи, у цілому, а, отже, йдеться про динамічний аспект: зі зміною стану економіки повинні змінюватися мета і методи забезпечення ЕБ	Розподіл економічної безпеки на соціальний і економічний аспект ускладнює процес оцінки її рівня
Ціннісний	Відсутність серйозної загрози можливостям суспільства рухатися в руслі своїх головних цінностей	Ціннісні основи економічної безпеки полягають у сталості економічної системи, стабільності економічного зростання, конкурентоспроможності економіки, економічного суверенітету країни	Розгляд ЕБ у двох напрямках: як сукупності умов і чинників, що забезпечують незалежність економіки, та як стан і тенденції розвитку захищеності життєво важливих інтересів суспільства і його структур від внутрішніх і зовнішніх загроз
Системний	Складна багатофакторна система, яка характеризується сукупністю соціально-економічних умов, за яких існує здатність економіки до відтворення і протистояння дестабілізуючій дії чинників, що створюють загрозу збалансованому розвитку	Безпека соціально-економічної системи є об'єктивним соціально-економічним явищем і в цьому сенсі є предметом дослідження економічної теорії	Складність дослідження полягає в мало досліджених зв'язках між елементами складної системи, а також в істотних труднощах формалізації процесів, які функціонують у політичній, економічній, військовій, правовій та інших сферах відносин, як в середині країни, так і на міждержавному рівні
Синергетичний	Система, що характеризується відкритістю, нелінійністю, динамічністю, нерівноваженістю і складністю, а також здатна до самоорганізації	Функціонування системи ЕБ з точки зору синергетики полягає у дослідженні інтенсивності впливу факторів, які можуть вивести її на точки біфуркації (фаза функціонування, в якій система має як мінімум два альтернативні шляхи розвитку)	Синергетика остаточно не сформувалась як науковий напрям, що зумовлює варіативність у застосуванні синергетичного підходу до конкретних об'єктів та складових економічної безпеки
Гомеостатичний	Система ЕБ постійно знаходиться в умовах нестабільності, що вимагає необхідності підтримання системної стійкості – здатності системи підтримувати гомеостазис (рівноваги)	Підтримання системної стійкості і, відповідно, системної стабільності – стану, за якого система економічної безпеки є стійкою	Жорстка кореляція гомеостазису з подальшим функціонуванням чи існуванням системи, хоча в деяких випадках втрата окремого гомеостазису є не лише допустимою, а й стає єдиною можливою умовою збереження системного гомеостазису

* Джерело: згруповано у табличному вигляді автором дисертації за свідченнями [42,72,80,82,137]

Врахування цього ключового фактору (поєднання системного та синергетичного підходів) підводить нас до наступного логічного кроку – дослідження взаємозв'язку стійкості економіки та її економічної безпеки, адже саме такий підхід пізнання у взаємозв'язку всіх їх елементів і підсистем є тією вихідною теоретико-методологічною позицією, якою важливо керуватися в процесі управління національною економікою для забезпечення її ефективності. Ці аспекти і стануть предметом подальшого дослідження.

1.3. Синергетичні детермінанти становлення та функціонування економічної системи

Враховуючи, що загальний характер і динамізм системно-синергетичної парадигми в сучасній науці пов'язані, насамперед, з власне синергетичним напрямком і заснованим на ньому світобаченням, потребують осмислення нові методологічні елементи саме синергетичного світосприйняття. Погоджуємося з думкою одного з видатних дослідників синергетики О. Князевої, яка до сутності останньої віднесла три основні ідеї: нелінійності, самоорганізації, відкритих систем [110, с. 13], за кожною з яких своя особлива низка понять, законів і принципів, які сформувалися в процесі еволюції наукового пізнання та носять характер найважливіших емпіричних узагальнень (тобто близьких до аксіоматичності та очевидності і загальності). Поряд з цим, основоположники синергетики значу увагу приділяють й іншим ідеям, таким як складність, незворотність, хаос тощо. Так, зокрема, синергія (від грец. *synergos* – (syn) разом; (ergos) діючий, дія) – це сумарний ефект, який полягає в тому, що при взаємодії двох або більше факторів їх дія суттєво переважає ефект кожного окремого компонента у вигляді простої їх суми. Синергія в економіці визначається як зростання ефективності діяльності в результаті поєднання, з'єднання, інтеграції, злиття окремих частин в єдину систему за рахунок

системного ефекту або емерджентності, тобто виникнення нових якостей отриманої системи [288, с. 316].

Синергетика трактується як наука, що вивчає явища синергізму. Цей термін походить від грецького „синергос” – спільно діючий, тобто маються на увазі спільні зусилля вчених багатьох галузей знання щодо пошуку нових парадигм пізнання явищ природи, суспільства і створення наукової картини світу, що відповідає сучасним вимогам. На стиках наук, на шляхах їх інтеграції в рамках нелінійного мислення з'являється можливість дійсно по-новому поглянути на результати досліджень у астрономії та космології, фізиці та хімії, математиці, біології, економіці та інших природничих науках, в науках про людину і суспільство (рис. 1.11). При цьому, відбувається не тільки інтеграція наукових досягнень, пов'язаних з використанням різних теоретико-методологічних напрямів сучасності, але і звернення до найбільш продуктивних ідей всіх часів і народів, зокрема, до ідей давнини, як на Сході, так і на Заході.

Синергетика представляє собою не тільки певний синтез багатьох наукових методів дослідження, методологічних систем, теоретичних побудов, а й переведення їх у нові виміри постнеокласичної науки, що відображається у формуванні відповідного категоріального апарату. У результаті отримуємо нові вимірювання природної, соціальної та економічної дійсності, нові методи її опису, аналізу, типологізації, інтерпретації явищ і процесів, їх осмислення. До того ж, синергетика не є вже сформованою наукою. До нового напрямку міждисциплінарних досліджень приєднуються представники найрізноманітніших галузей знання, які приходять до осмислення ідей синергетики з позицій своєї початкової спеціалізації. І, відтак, признаємо, що до теперішнього часу на Заході склалися і активно функціонують дві головні школи досліджень в сфері синергетики: це брюссельська школа лауреата Нобелівської премії з хімії І. Пригожина; школа німецького вченого-фізика Г. Хакена (Інститут синергетики і теоретичної фізики, м. Штутгарт), який першим почав використовувати термін „синергетика”.

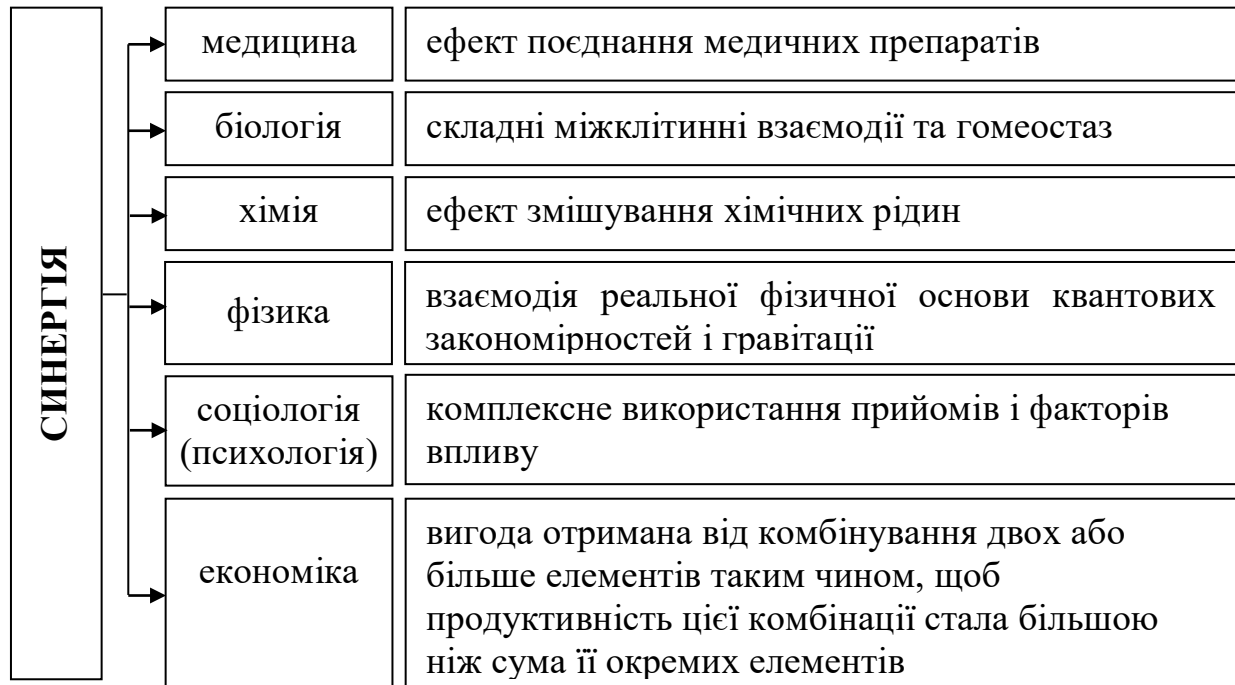

Рис. 1.11. Предметні площини виникнення синергетики*

**Джерело: систематизовано автором*

На сьогодні синергетика виступає як наука з необмеженими можливостями як теоретичних досліджень, так і практичного використання (табл. 1.11).

У сучасному кросдисциплінарному дискурсі визначальне значення має синергетика, яка сприймається й функціонує в кількох своїх іпостасях: як картина світу, як методологія і як наука. Вона виникає як багатовимірний кросдисциплінарний науковий рух, який не відмінняє базові наукові дисципліни, а стимулює розвиток в їх власних межах. Синергетика дала можливість пояснити в наукових термінах непередбачуваність та багатоваріантність, показати, що вони мають об'єктивний характер і є суттєвими характеристиками пізнання складних систем [123, с. 11], зокрема таких як до яких національна економіка та її економічна безпека.

Таблиця 1.11

Основні дефініції „синергетики”*

Автор, джерело	Сутнісне та змістовне визначення
Философия: [энциклопедический словарь]; под ред. А.А. Ивина – М.: Гардарики, 2004. – 1072 с.	міждисциплінарний напрямок наукових досліджень, в рамках якого вивчаються загальні закономірності процесів переходу від хаосу до порядку та назад (процесів самоорганізації і мимовільної дезорганізації) у відкритих нелінійних системах фізичної, хімічної, біологічної, екологічної, соціальної та ін. природи
Физический энциклопедический словарь / глав.ред. А.М. Прохоров. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 928 с.	сфера наукового досліджень, метою якої є виявлення загальних закономірностей у процесах створення, стійкості та руйнування впорядкованих тимчасових і просторових структур у складних неврівноважених системах різної природи
Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов.ред. В.Т. Бусел]. – К.: Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2002. – 1440 с.	науково-філософський принцип, що розглядає природу і світ як самоорганізовану комплексну систему
Данилов Ю.А. Что такое синергетика? [Электронный ресурс] / Ю.А. Данилов, Б.Б. Кадомцев. – Режим доступа: http://spkurdyumov.narod.ru/KADOMCEV.htm	наука, яка займається вивченням процесів самоорганізації і виникнення, підтримання, стійкості і розпаду структур самої різної природи
Качуровський М.О. Синергетика: нове мислення : [навч. посібник] / М.О. Качуровський, О.А. Наумкина, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ, 2004. – 128 с.	вчення, що пояснює загальний процес самоорганізації складних структур
Большой энциклопедический словарь. – М.: Эксмо, 2007. – 816 с.	науковий напрямок, що вивчає зв'язки між елементами структури (підсистемами), які утворюються у відкритих системах (біологічній, фізико-хімічній та інших) завдяки інтенсивному обміну речовиною і енергією з навколишнім середовищем у неврівноважених умовах
Білоус В.С. Синергетика і самоорганізація в економічній діяльності [навч. посібник] / В.С. Білоус. – К.: КНЕУ, 2007. – 376 с.	наука про самозв'язані випадкові самоорганізовані, самокеровані явища і процеси, про механізми їх виникнення із хаосу як самоорганізованого порядку в системах найрізноманітнішої природи, які перебувають у стані хаотизованості та здатності до самоорганізації
Басин М.А. Синергетическая методология [Электронный ресурс] / М.А. Басин. – Режим доступа: http://spkurdyumov.narod.ru/BASIN.htm	спільне функціонування органів і систем; комбінована дія лікувальних речовин на організм, при якій сумарний ефект перевищує суму впливу, що здійснює кожний компонент окремо
Ходаківський Є.І. Методологія наукових досліджень в парадигмі синергетики : [монографія] / Є.І. Ходаківський. – Житомир: ЖДТУ, 2009. – 340 с.	наука, що досліджує процеси у нестабільних системах, етапи переходу від стану порядку до стану хаосу
Капица С.П. Синергетика и прогнозы будущего / С.П. Капица, С.П. Курдюмов, Г.Г. Малинецкий. – [3-е изд.]. – М.: Эдиториал УРСС, 2003. – 288 с.	наука, що є одним з провідних наукових напрямів, який репрезентує собою природно-науковий вектор розвитку теорії нелінійних динамік в сучасній культурі

Продовження табл.1.11

Автор, джерело	Сутнісне та змістовне визначення
Терешин Е.М. Системно-синергетический подход к анализу кластерных образований / Е.М. Терешин, В.М. Володин // Экономические науки. – 2010. – №4. – С.170-173.	наука, яка показує як у відкритих і динамічно невірноважених системах відбуваються процеси самоорганізації та управління
Кузнецов Б.Л. Введение в экономическую синергетику / Б.Л. Кузнецов. – Набережные Челны: КамПИ, 1999. – 390 с.	сучасна наука, під якою розуміють кооперацію, координацію, узгоджену (когерентну) дію
Евстигнеева Л.П. Методологические основы экономической синергетики [научный доклад] / Л.П. Евстигнеева, Р.Н. Евстигнеев. – М.: ИЭ РАН, 2007. – 64 с.	наука про становлення, яка працює з необерненим часом і простором на усіх рівнях суспільства

**Джерело: систематизовано у табличному вигляді автором за свідченнями, приведеними у наукових джерелах [72,128, 144]*

Тому, слід вказати і на зміст положень теорії синергетики, який полягає у тому, що активізуючи і інтенсифікуючи системоутворюючі зв'язки в однорідних системах велика ймовірність отримання когерентних і колективних ефектів, що викликають якісні переходи, які супроводжуються підвищенням ефективності функціонування системи агресивними зовнішніми впливами. Тобто, причиною неадекватного за своєю ефективністю вихідного сигналу може бути незначний сигнал на вході [298, с. 43].

Таким чином, автором доведено, що системи, далекі від стану рівноваги, демонструють здатність до самоорганізації. Проходячи через стадії крайньої нестійкості (точки біфуркації) вони спонтанно утворюють нові впорядковані структури. Це означає, що стани хаосу і порядку знаходяться в складному динамічному зв'язку, в якому задіяні істотно імовірнісні параметри реальності. Це обумовлює визначення предмету дослідження синергетики, яким є динаміка необернених процесів, теорія самоорганізації та саморозвитку складних відкритих систем.

Основна ідея синергетики полягає в тому, що складні системи якісно змінюють свій макроскопічний стан в результаті змін, що відбуваються на мікрорівні. Останні зміни є кількісними, описувані керуючими параметрами системи (параметри порядку). Змінюючи керуючі параметри, можна досягти

критичного значення, коли система різко і спонтанно переходить в якісно новий стан [325, с. 172].

Ретроспективний аналіз етапів розвитку синергетичного підходу (табл. 1.12) засвідчив, що сучасна синергетика має вікові витoki. Так, наприкінці ХХ століття з'явилися наукові твердження, що в економічних системах також є рушійна сила розвитку, що полягає у нелінійності та кризовості, що саме потенціал розвитку економічної системи прихований у нерівновазі. Це дозволило сформувавши новий напрям розвитку економічної науки – „економічну синергетику”, яка використовує принципи синергетичного підходу, базується на положеннях та моделях синергетики, вивчає функціонування та розвиток економічних систем.

Зокрема, в економічній літературі синергія визначається як узгоджене, взаємно посилююча дія двох або декількох підсистем, що збільшує впорядкованість (зменшує ентропію) системи в цілому, в результаті чого єдина система справляє більший ефект, ніж всі її підсистеми окремо. Слід вказати і на те, що економічна синергетика виступає не тільки як засіб побудови економіко-математичних моделей, але й як теорія і методологія сучасного економічного аналізу. Економічна синергетика вивчає становлення нових соціально-економічних структур і джерел економічного зростання в процесі кооперативної когерентної взаємодії макроскопічних елементів синергетичної соціально-економічної системи. Об'єктом економічної синергетики є надзвичайно складні соціально-економічні системи, загальним принципом яких виступає некаузальність, а ймовірність та невизначеність; предметом – механізм і форми економічної самоорганізації і становлення нових структур і джерел економічного росту в процесі активної взаємодії всіх суб'єктів і структур сучасної ринкової макроекономіки [344, с. 52].

Як свідчить інформація на рис. 1.12, економічній синергетичній системі притаманні такі ознаки як відкритість, складність, нелінійний розвиток, динамічність, неврiвноваженість, незворотність, нестійкість, невизначеність, емерджентність. Ці ознаки є передумовами для формування і розвитку синергетичних ефектів в сучасній економіці.

Таблиця 1.12

Ретроспективний аналіз етапів розвитку синергетичного підходу (синергетики)*

Період, науковці	Концепції, теорії, закони	Основні категорії, поняття
Античні уявлення про становлення та діалектика становлення		
IV століття до н. е. Платон, Сократ, Аристотель, Демокрит	Концепція Аристотеля про становлення як перехідний процес: від можливості до дійсності (динамічний синтез матерії і форми). Механізм становлення функціонує безперервно в часі та просторі. Самоорганізація – „мимовільне”, „само по собі” – причина за „збігом” початкової мети з однією з потенційно можливих форм її реалізації, явище, що відбувається в рамках цільової причини	Динамічна взаємодія чотирьох основних причин: цільової: для чого? матеріальної: з чого? рушійної: звідки початок руху? формальної: який результат?
XVII – XVIII ст. Кант, Шеллінг, Гегель	Систематична теорія Гегеля про становлення як одну з найважливіших категорій наукового знання. Розвиток діалектичних уявлень про становлення. Принципи синергетичного становлення: наступність, аналіз, вирішення протиріч	„Становлення” – неухильний рух вперед, незадоволеність справжнім із збереженням „цінностей” „старого”, від якого і почався рух
Еволюційно-динамічні концепції		
Середина XIX – початок XX ст. Дарвін, Шарден, Вернадський, Берталанфі, Вінер, Богданов, Малиновський	Еволюційна теорія становлення в біології Дарвіна (1859 р.) та її застосування в різних галузях науки: теорія біогеохімічного генезису, концепція ноосфери Шардена – Вернадського, кібернетика Вінера, тектологія Богданова – Малиновського. Становлення системного підходу як методології наукового пізнання	Принципи еволюційного становлення: мінливість, спадковість, природний добір. Формування системного підходу та його понятійного апарату
Середина XIX – початок XX ст. Клаузіус, Больцман	Термодинамічна (ентропійна) концепція становлення систем (теорія „теплової смерті”). Ентропія – міра непорядкованості	У закритих (замкнутах) системах ентропія постійно зростає
Кінець XIX – початок XX ст. Андронов, Ляпунов, Боголюбов, Тихонов, Колмогоров	Математичні основи нелінійної динаміки, теорія біфуркацій; дослідження нелінійних процесів у різних галузях науки. Розвиток системного підходу	Формування принципів і методів нелінійної динаміки.
Еволюційно-синергетичні концепції (дисипативно-синергетичний підхід, теорія самоорганізації)		
Середина XX ст. Пригожин, 1945 р.	Дисипативна концепція становлення систем. Теорія необоротних дисипативних фізико-хімічних процесів. Розвиток системного підходу	Поняття та принципи синергетики (самоорганізації): дисипація, дисипативні процеси, структури
Друга половина XX ст. Хакен, 1967 р.– синергетика	Синергетична концепція становлення систем. Новий міждисциплінарний підхід до дослідження складних систем та його застосування в всіх галузях науки і людської діяльності. Розвиток системного підходу	Поняття та принципи синергетики (самоорганізації): концепція параметра порядку, принцип підпорядкування, синергетичні структури, ефекти
Концепції, засновані на наукових уявленнях про хаос і хаотичні системи		
II половина – кінець XX ст. Пригожин і бельгійська школа: дослідження явища хаосу і хаотичних систем; математичні основи досліджень закладені Пуанкаре, які продовжені Перельманом.	Формулювання наукових законів становлення систем: чутливість до початкових досліджень; експоненційних розбіжностей потенційних траєкторій системи після т. біфуркації (т. Ляпунова); не приведені до окремої траєкторії опис динаміки складної системи (атрактори, ансамблі); імовірнісне представлення динаміки системи (спектральний розподіл); еволюційне уявлення спектра розподілу ймовірності знаходження системи у точці фазового простору	Основні поняття концепції: фазовий простір, траєкторія, неприведеність, біфуркації, точка (область) біфуркації, фрактали, атрактори, ансамблі, спектр розподілу ймовірності, еволюція спектра розподілу ймовірності знаходження системи в даній точці фазового простору
II половина XX ст. Арнольд, Том	Теорія катастроф аналізує критичні точки (репетиції) потенціальної функції (точки, де не лише перша похідна функції дорівнює нулю, але й дорівнюють нулю і похідні більш високого порядку). КАМ-теорія, пов'язана з законами руху динамічних систем, описаних системою рівнянь (питання – як реагує така система на невелику зміну умов?)	Основні поняття: скачкоподібні зміни стану системи, диференціюємі відображення
Концепція часу („Стріла часу”)		
Кінець XX – початок XXI ст.	Розробка Пригожиним фундаментальної концепції часу на основі наукової теорії хаосу і хаотичних систем. Уявлення про час як про конструкції. Креативна роль людини в динамічній конструкції часу	Час як оператор еволюції і хронологічного впорядкування

*Джерело: систематизовано автором на основі [14; 380; 142; 342; 355; 356; 344]

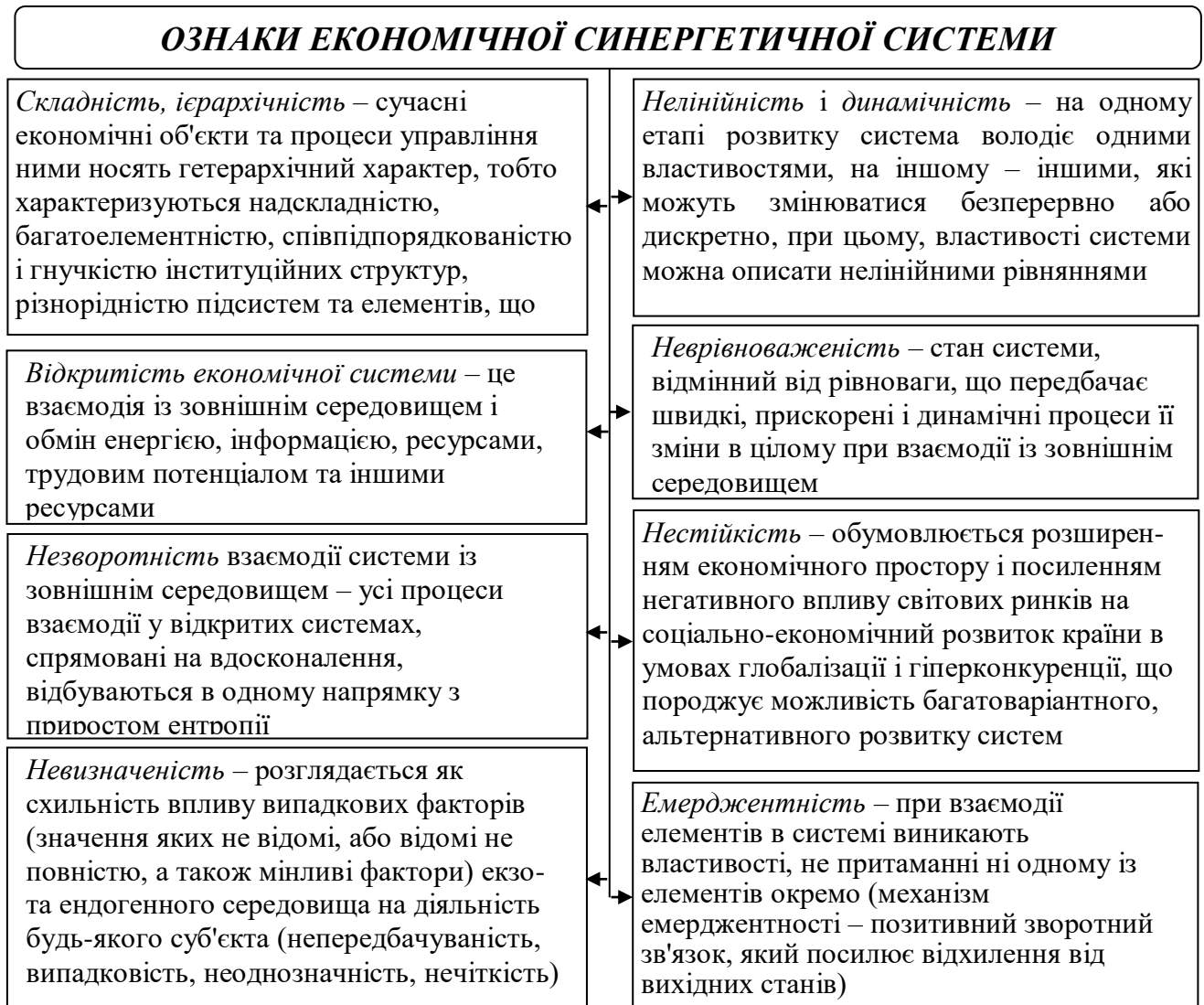

Рис. 1.12. Ознаки економічної синергетичної системи*

*Джерело: згруповано автором на основі [342; 122; 234; 218]

Вони присутні в національній економіці, що підтверджує принципову можливість виникнення в ній і використання синергетичних ефектів. Економічні процеси є складними відкритими системами, тому економічна синергетика вивчає ймовірнісний нелінійний характер їх формування, використовує синергетичний принцип розвитку „від порядку до хаосу” і „від хаосу до порядку”. Хаос – це безлад, неорганізованість, стихійність, а порядок – структурність, стійкість, організованість.

Саме синергетика відновлює та розкриває позитивну роль хаосу і вважається, що все нове народжується через хаос [135, с. 7], який розуміється

як такий стан системи різного походження, коли вона втрачає свої основні якості, властивості, характеристики та параметри. Феномен хаосу є неконтрольована, непередбачувана, нестабільна, безладна та аперіодична поведінка нелінійних динамічних систем. Відкриття хаосу створює нову парадигму в економічному аналізі, зокрема в теоріях економічного хаосу стверджується, що сучасні економічні системи мають такі внутрішні властивості, які породжують їх хаотичну поведінку. Саме тому хаос розглядається в економічній синергетиці як початок формування нового економічного порядку – стійкої структури, яка дозволяє описувати природу економіки математично, а моделі приймають низку лінійних відносин, де зміни є механічними і повторними. Відмітними характеристиками синергетики, як наукової дисципліни, є: нелінійна логіка – ядро синергетики; синергетика є наукою про становлення та оперує незворотнім часом і простором на всіх рівнях суспільства; предметом дослідження синергетики є як об'єкт, так і суб'єкт, співвідношення між причинністю і свободою [72, с. 9].

Таким чином, підтвердимо (засвідчено автором дисертації у попередній науковій праці [167]), що синергетичний підхід виступає як новий міждисциплінарний напрямок наукових досліджень, що вивчає загальні закономірності, процеси самоорганізації і мимовільної дезорганізації у відкритих нелінійних системах різного походження, принципи якого можна застосувати до дослідження ефективності функціонування національної економіки. В узагальненому вигляді методологічні основи синергетичного підходу наведено на рис. 1.13.

Використання синергетичного підходу при формуванні системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці (СЗСЕ_{ЕБ}) зумовлена необхідністю реалізації відповіді на загрози національній економічній безпеці, наявністю нелінійних факторів (ефектів), які виникають на етапах планування і істотно проявляються при практичній реалізації програм соціально-економічного розвитку держави.

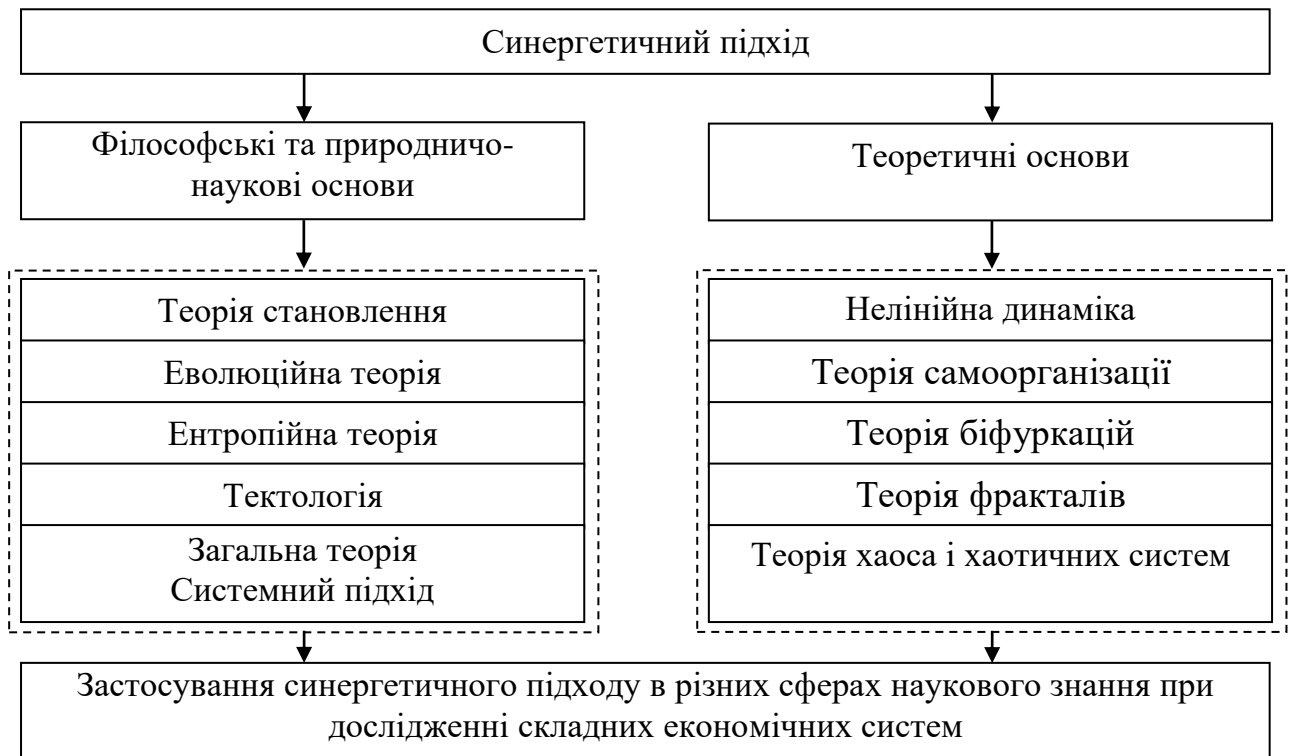

Рис. 1.13. Застосування синергетичного підходу в різних сферах наукового знання *

Джерело: систематизовано автором

Сутність цього підходу до дослідження основних характеристик і вимірів функціонування (реалізації дії) оригінальної СЗСЕ_{ЕБ} можна сформулювати у наступному вигляді: *дослідження економічних закономірностей і взаємодії економічних суб'єктів в економіці як складної системи, на основі інтеграції синергетичної теорії, процесів самоорганізації і стратегічного ринкового управління, що дозволяє розвивати економіку як цілісну систему, в становленні нової впорядкованої структури на основі кооперативної взаємодії її підсистем.*

Хоча економічна синергетика ґрунтується на принципах і фундаментальних теоріях еволюції, діалектики, систем, самоорганізації, кібернетики та інших теорій, проте синергетичний підхід має великі переваги перед іншими.

Наприклад, на відміну від економічної кібернетики, дослідження якої орієнтовані на підтримання і збереження динамічної рівноваги, існуючого

стану або порядку системи, синергетика, яка є їх логічним продовженням, вивчає системи в динаміці та розвитку. Відповідно до вказаного вище, зазначимо таке: якщо в економічній кібернетичі діє в основному принцип негативного зворотного зв'язку, спрямований на збереження порядку в системі, то в синергетиці реалізується принцип позитивного зворотного зв'язку, згідно якого зміни, що виникають у системі, не гасяться, а накопичуються і посилюються. У результаті цього при взаємодії з зовнішнім середовищем елементи системи приходять до узгодженої співпраці, внаслідок чого спонтанно виникає новий порядок, структура або динамічний режим (засвідчено у науковій праці [276]).

Економічна кібернетика – це науковий напрямок, що займається застосуванням ідей і методів кібернетики в економічних системах. Найчастіше під економічною кібернетикою розуміють галузь науки, що виникла на стику математики і кібернетики з економікою, включаючи математичне програмування, дослідження операцій, економіко-математичні моделі, економетрію та математичну економію. Економічна кібернетика розглядає економіку, а також її структурні та функціональні ланки як системи, в яких відбуваються процеси регулювання і управління, які реалізуються рухом та перетворенням інформації. Методи економічної кібернетики дають можливість стандартизувати та уніфікувати цю інформацію, раціоналізувати отримання, передачу і обробку економічної інформації, обґрунтувати структуру та склад технічних засобів її обробки. Саме такий підхід визначає внутрішню єдність і характер досліджень в рамках економічної кібернетики. Тоді, класифікація відмінних рис кібернетичного та синергетичного підходів наведена в таблиці 1.13.

Безумовно, ці два підходи тісно взаємопов'язані, але відносно послідовного і правильного обрання інструментарію дослідження їх розмежування є корисним. Так, зокрема, на відміну від кібернетичного підходу в межах синергетики вважається, що визначальною умовою для забезпечення оптимального поведіння складних економічних систем (у тому числі й СЗСЕ_{ЕБ}) є саме наявність неврівноважених станів і процесів самоорганізації.

Таблиця 1.13

Відмінні ознаки кібернетичного та синергетичного підходів*

<i>Ознаки</i>	<i>Кібернетичний підхід</i>	<i>Синергетичний підхід</i>
За сприйняттям зовнішнього середовища	Не враховує якісні зміни у зовнішньому середовищі	Враховує й кількісні, й якісні зміни у зовнішньому середовищі
За формуванням місії розвитку	Саморегуляція	Самоорганізація
Відповідальність за реалізацію місії	Негативний (стабілізуючий) зворотній зв'язок	Позитивний (розвиваючий) зворотній зв'язок
За роллю внутрішньосистемних флуктуацій	Розглядаються як фактор, який піддається саморегуляції в режимі стійкого функціонування	Розглядаються як джерело розвитку, як причина фазових, структурних і якісних змін
За ставленням до рівноваги	Рівновага – основа саморегуляції	Рівновага – ознака відсутності розвитку, „смерть системи”
За ставленням до лінійності	Саморегуляція у вигляді лінійного тренду	Саморегуляція у вигляді нелінійного інвайроменталізма
За описом фазового портрету системи	Система розглядається в межах одного предмету	Система розвивається безперервно з утворенням перехідних фаз, з порушенням симетрії
За врахуванням механізмів розвитку	Враховує механізм тільки негативного зворотного зв'язку	Враховує позитивний зворотного зв'язок, автокореляцію тощо
За описом ієрархії системи	Гомоморфізм	Гетерархія
За еквівалентністю в процесах розвитку	Еквівалентність виконується	Еквівалентність виконується в стійких режимах функціонування, а на перехідних етапах розвитку взаємодії невривноважені та амбівалентні

*Джерело: систематизовано у табличному вигляді автором дисертації за використання [1; 10; 14; 38; 75; 111; 218; 245; 301]

Нерівновага дає змогу здійснювати вільний вибір варіанта подальшого розвитку з цілого спектра можливих напрямків. Якщо рівноважний стан є необхідною умовою для стаціонарного існування економічних систем, то нерівноважний стан являє собою момент переходу до якісно нового стану, в якому економічна система може здобути більш високий рівень організації та продуктивності. Тоді, досліджуючи національну економіку та її економічну безпеку як складну систему, необхідно враховувати такі категорії як причинність, простір і час. Причинність пов'язується з уявленнями про перетворення можливості в дійсність. Цільова причинність, що розуміється як характеристика саморегуляції і відтворення системи, доповнюється ідеєю

спрямованості розвитку. Цю спрямованість не варто тлумачити як фатальну (передвизначеність). Випадкові флуктуації у фазі перебудови системи (в точках біфуркації) формують атрактори, котрі в якості своєрідних програм-цілей ведуть систему до нового стану і змінюють можливості (ймовірності) виникнення інших її станів [71, с. 181].

Категорії простору і часу виявляють нові аспекти при застосуванні до складних систем, що саморозвиваються. Нарощування системою нових рівнів організації супроводжується зміною її внутрішнього простору-часу. В процесі диференціації системи і формування в ній нових рівнів виникають своєрідні „просторово-часові вікна”, які фіксують межі стійкості кожного з рівнів і обрії прогнозування їх змін [71, с. 181]. Звідси, забезпечення стійкості економіки з точки зору загальної концепції синергетичного розвитку економічних систем має бути орієнтоване на формування синергетичного ефекту. Основними інструментами при цьому є організаційно-економічні важелі, представлені у вигляді інтеграції та перетворення внутрішньосистемних відносин і зв'язків. І, відповідно, синергетичний ефект в соціально-економічній системі є результатом кооперативної взаємодії її підсистем і елементів, який змінює якість системи і траєкторію її розвитку в процесі самоорганізації під впливом різних флуктуації (змін), обумовлених факторами екзо- та ендогенного середовища. Виникнення синергетичних ефектів у таких системах забезпечується в результаті системного синтезу технічних, технологічних, організаційних, економічних, соціальних, екологічних, управлінських факторів, з урахуванням їх постійної зміни в часі та просторі. При цьому, синергетичний ефект в економіці може бути як позитивним, так і негативним. Отримання позитивного синергетичного ефекту буде сприяти підвищенню ефективності функціонування національної економіки, а негативний (так звана диссинергія) – проявляється у зниженні ефективності системи, в результаті негативного впливу один на одного її складових.

У таблиці 1.14 систематизовано понятійний апарат теорії синергетики.

Узагальнення та оновлення понятійного апарату теорії синергетики*

Поняття	Сутнісне визначення та авторське трактування
Система	множина закономірно пов'язаних один із одним елементів (процесів чи явищ), структурованих певним чином у цільне утворення, а також порядок, обумовлений планомірним розміщенням частин у певному взаємозв'язку та строгій послідовності дій
Відкритість системи	наявність у ній каналів обміну енергією та інформацією з зовнішнім середовищем, в ході використання яких процеси обміну відбуваються не тільки через кордони системи, але через її внутрішні складові.
Нелінійна система	(середовище) – відкрита система, головною особливістю функціонування якої є порушення принципів прямої або зворотної пропорційності між кількістю енергії чи інформації на її „вході” та „виході”.
Структури-атрактори	реальні стійкі структури у відкритих нелінійних середовищах, до яких спрощуються, на які виходять процеси еволюції та розвитку у нелінійних середовищах в результаті затухання у них перехідних чи деструктивних процесів
Дисипативність системи	її здатність до розсіювання, розмивання внутрішньої неоднорідності, що виникає внаслідок взаємодії із хаотичним оточенням, до опору самоорганізаційним силам, які загрожують наявній структурно-функціональній цільності
Нестійкість системи	режим надшвидкого розвитку економічних процесів із позитивним зворотнім зв'язком, який підвищує імовірність розпаду складноорганізованих структур поблизу моменту загострення.
Режим із загостренням	прискорена, в окремих випадках надвисока швидкість розвитку внутрішніх процесів, зокрема економічних, на основі нелінійного позитивного зворотного зв'язку між „виходом” та „входом” системи, наслідком чого є її розгойдування, незбалансованість, руйнування точки рівноваги, посилення нестійкості перед зовнішніми викликами, виникнення автокаталітичних процесів. Найбільш значним результатом режимів із загостренням є їх вихід (при певних умовах) на фрагменти локалізації, на виникнення структур-атракторів і дисипативних структур, при цьому позитивний зворотній зв'язок, активізуючи механізм самоорганізації, постає як внутрішній перемикач режимів руйнування-творення, деструкції-конструювання нової якості.
Ефект локалізації	результат нерівноцінності ролі джерел і стоків енергії чи інформації на внутрішньосистемному рівні, який дозволяє знизити вплив дисипативних чинників і активізувати фактори самоорганізації системної якості.
LS-режим розвитку нелінійної системи	режим із загостренням, режим локалізації і зростання інтенсивності економічних процесів у все більш вузькій області поблизу максимуму, при якому фактор нелінійного самовпливу є сильнішим фактору дисипації.
HS-режим розвитку нелінійної системи	режим зниження інтенсивності економічних процесів, розпливання структур, їх відтоку від центру, при якому фактор дисипації домінує над фактором нелінійного впливу.
Когерентність	узгодження темпів розвитку економічних структур завдяки дифузійним, дисипативним процесам у макросистемі, синхронізація вимірів їх еволюції, завдяки чому об'єднані структури утворюють цільність.

*Джерело: узагальнено й систематизовано автором дослідження за використання теоретичної бази: синергетики і термодинаміки

Виходячи з викладеного вище, можна зробити такі висновки, що не пов'язуючи себе до кінця з жодним із вже наявних, раніше сформованих і тих, що носять традиційний для науки характер, методологічних напрямків, синергетична методологія спрямована до критичного осмислення існуючих концепцій світобудови, законів і принципів його розвитку. Будучи принципово відкритим для критики та діалогу науковим феноменом вона сприяє становленню нового бачення світу і нової наукової ідеології в цілому, сутність якої полягає в ідеї універсального еволюціонізму і самоорганізації складних систем (до яких належать і економічні), ідеї, які сьогодні більшою мірою стають сутністю сучасних досліджень і бачення світу. У цьому контексті слід зазначити, що інтегративна сутність синергетичної методології, її регулятивний характер, що характеризують її як найбільш адекватну наукову парадигму нашого часу, в рівній мірі володіє значним теоретичним та практичним потенціалом в сучасних наукових дослідженнях. Основою синергетичних процесів саме в економічних системах є інтеграційні зв'язки об'єктів цієї системи, а формування і розповсюдження синергетичних ефектів здійснює прямий вплив на стійкість економіки.

1.4. Концепція забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці системно-синергетичного типу

У відповідності до приведених вище дисертантом авторських обґрунтувань зазначимо, що системно-синергетичний підхід розглядає стійкість економіки та її економічну безпеку як сукупність взаємопов'язаних і взаємообумовлених складових, які забезпечують збалансований розвиток шляхом встановлення оптимальних кількісних співвідношень між елементами системи та формування стійких структурних зв'язків між ними. Таким чином, забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці зводиться до сприяння максимально узгодженій взаємодії всіх елементів та збереженню цілісності системи в умовах мінливості зовнішнього середовища. Поряд із цим,

системний підхід як один з основних принципів наукового дослідження дозволить ідентифікувати основні підсистеми й елементи, зв'язки, цілі й функції, сформувати логіко-структурну схему системи управління стійким розвитком. Необхідно виділити підсистему, яка має всі властивості системи.

Слід вказати на те, що існують, наразі, елементи, що не відносяться до системи, але зміна їх стану впливає на її функціонування (зовнішнє середовище). Важливим є виділення структури системи, її ієрархічність (рівні субпідрядності, ранжування і т.д.). Збереження цілісності системи, складових її елементів забезпечує зв'язки, які можна класифікувати за декількома критеріями (напрямок, характер). Система розбудовується при взаємодії її складових. Такому розвитку притаманна цільова спрямованість. У процесі аналізу різних визначень категорій „економічна безпека” та „стійкість” було виявлено, що сукупність структурних елементів велика. Тому доцільно її розділити на певні групи, близькі за своєю направленістю. Усі елементи кожної з категорій є внутрішньо тісно взаємопов'язаними і найбільш яскраво цей взаємозв'язок проявляється через таку групу ознак як стійкість, збалансованість, рівновага економічної системи (рис. 1.14).

Разом з тим на рисунку показано, що зв'язок між структурними елементами категорій „економічна безпека” та „стійкість” також спостерігається через інші групи структурних елементів. Виходячи із взаємозв'язку названих категорій, „економічна безпека” може реалізуватися через стійкий розвиток. У свою чергу, під стійким розвитком розуміється здатність економічної системи зберігати свою цілісність, перебудовуватися та якісно змінюватися за заданими державними інститутами напрямами економічної політики.

Таким чином, категорію „економічна безпека” можна трактувати як результат державного впливу на формування умов стійкого розвитку економічної системи. Отже, чим вище стійкість національної економіки, тим вищим буде рівень забезпечення економічної безпеки. Враховуючи вище сказане, зауважимо, що прямий та зворотній взаємозв'язок між категоріями

„економічна безпека” і „стійкість” дозволяє розширити сферу вивчення макроекономічних процесів.

Рис. 1.14. Перетинання ознак економічної безпеки і стійкості *

* Джерело: складено автором

Тому, залежно від зміни стану стійкості економіки можна судити про забезпеченість її безпеки. Звідси керуюча система держави має можливість виробляти єдині узгоджені заходи, спрямовані одночасно на стійкий розвиток національної економіки та зміцнення економічної безпеки.

Реалізація моделі стійкого розвитку України можлива при комплексному управлінні соціально-економічними системами, мета якого – забезпечення стійкого стану національної економіки. Воно дозволить урахувувати умови функціонування конкретної соціально-економічної системи (національної економіки, економіки регіону), впливу зовнішнього середовища за допомогою налагодженого інструментарію моніторингу й оцінки одержувати інформацію про стан кожної з підсистем, на основі цього ухвалювати ефективні управлінські рішення, що сприяють подальшому розвитку. Структурно-логічна схема стійкого розвитку економіки та її економічної безпеки представлена на рис. 1.15.

КЕРУЮЧА ПІДСИСТЕМА

Рис.1.15. Структурно-логічна схема забезпечення стійкого розвитку економіки до загроз економічній безпеці *

* Джерело: складено автором, що репрезентовано у попередній науковій праці дисертанта [162,165]

Зазначимо, що стан стійкого розвитку керованої підсистеми (див., рис. 1.15) можна відслідковувати за допомогою цілісного інформаційного масиву (інформаційна підсистема). Моніторинг і оцінка стану стійкого розвитку дозволять визначити його рівень (інтегральна оцінка, яка є виходом системи управління). Тоді, на основі даних про рівень стійкого розвитку керованої підсистеми (органи державного управління) може визначати зони, що вимагають пріоритетної уваги, проводити ефективну політику, здатну змінювати умови функціонування керованої підсистеми в напрямку підвищення рівня стійкого розвитку, а отже, підвищення якості життя населення, що ґрунтується на ефективній інноваційній економіці й збереженні природного багатства.

Необхідно зазначити, що сукупний економічний потенціал є входом системи стійкого розвитку національної економіки. Очевидно, що цей потенціал неоднорідний з об'єктивних причин (географічне розташування, кліматичні умови, наявність природних і трудових ресурсів, розвиток науки й техніки і т.д.). Відповідно до цього, чим детальніше розглядаємо рівень керованої підсистеми (національна економіка), тим глибшою є диференціація сукупного економічного потенціалу, а можливість його ідентифікації – меншою.

У сукупності національна економіка є керованою підсистемою, на розвиток якої можуть впливати органи управління всіх рівнів (керуюча підсистема). До неї також віднесено передумови функціонування керованої підсистеми й виділено основні складові стійкого розвитку цих систем. Економічні, політичні та організаційні передумови визначають умови розвитку (зовнішні й внутрішні), базуючись на сукупному економічному потенціалі. Як бачимо з рис. 1.15, стійкий розвиток припускає баланс економічної, соціальної й екологічної сфер суспільства, які необхідно постійно моніторити, щоб мати достовірну інформацію про процеси, які мають сприятливий або негативний вплив на них. Тому, наступний елемент системи – це цілісний інформаційний масив, що дозволяє проводити моніторинг і на основі аналізу отриманих даних оцінити рівень стійкого розвитку (вихід системи) – зазначене деталізовано і

доведено дисертантом у попередній науковій праці [165]. звідси, слід врахувати, що ключовою ланкою інформаційного масиву є індикатори стійкого розвитку. На думку окремих авторів (В. Смірнов, Н. Флуд, Н. Тарасова та ін.), індикатори стійкого розвитку повинні відповідати таким вимогам: комплексно відображати економічні, соціальні й екологічні аспекти розвитку; опиратися на наявну інформаційну базу офіційної статистики; мати кількісне вираження, досить просту й однозначну інтерпретацію; бути порівнянними в міжнародному плані, у статистиці й у динаміці [324].

Розробка індикаторів стійкого розвитку України необхідна на трьох рівнях: загальнодержавному, регіональному та місцевому. На цих трьох рівнях можуть розроблятися свої власні системи індикаторів, однак для ефективного оцінювання доцільно мати „наскрізні” індикатори, які можливо агрегувати із місцевого рівня у регіональний або загальнодержавний рівень. Тоді, зіставляючи розроблені системи індикаторів стійкого розвитку, можна відзначити їхню схожість за багатьма групами показників. Однак, розглянуті системи індикаторів мають деякі недоліки (відсутність комплексності аналізу, інтегральної системи оцінювання), що дозволило сформулювати вимоги до оцінки стійкого розвитку національної економіки, а саме: системність дослідження (всі індикатори повинні бути взаємопов'язані в єдину систему оцінювання, що дозволяє здійснити згортку її в єдиний інтегральний показник, який забезпечує можливість порівняння суб'єктів між собою за єдиним критерієм), комплексність аналізу (дозволяє враховувати економічну, соціальну й екологічну складову стійкого розвитку в єдиному комплексі показників), періодичність і регламентованість (оцінювання повинно проводитися з певною періодичністю й бути обов'язковим на всіх рівнях: національному, регіональному, місцевому) – визначено дисертантом у науковій праці [176].

Чітко організована система моніторингу й оцінювання стійкого розвитку керованої підсистеми дозволить більш точно визначати зони, що вимагають пріоритетної уваги органів влади всіх рівнів. У свою чергу, вони на основі отриманих даних (рівень стійкого розвитку) зможуть ухвалювати ефективні

управлінські рішення, сформувані перелік заходів, які будуть змінювати умови (передумови) функціонування керованої підсистеми (зворотний зв'язок) у напрямку до стійкого розвитку. Беззаперечно можна стверджувати, що стійкість – це не просто властивість або стан системи, а властивість, що виявляється в стані системи, яка залежить від її відносин із зовнішнім середовищем. Не має сенсу говорити про стійкість об'єкта відірвано від того середовища, де він знаходиться. Відповідно, немає сенсу говорити про стійкий стан об'єкта, стійкий (або нестійкий) може бути стан всієї макросистеми – об'єкта та його середовища, що розглядаються в сукупності. Іншими словами, найважливішою характеристикою стійкості є відносини між об'єктом і середовищем. Проте, це не заважає зіставляти рівень стійкості різних об'єктів, розуміючи при цьому їх поведінку не в однаковому, а в одному й тому ж середовищі. При цьому, на жаль, виникає суттєва складність: неможливо впровадити в одне й теж ж середовище, яке безперервно змінюється в часі, різні об'єкти. Тому, такі зіставлення досить умовні, що необхідно враховувати, але практично можливі, особливо з використанням квазімоделювання (засвідчено дисертантом у роботі [176, 186]). Ці взаємозалежності необхідно враховувати при оцінюванні рівня стійкості системи.

Однак, звернемо увагу на те, що у класичній теорії стійкості систем виділяють три її основні форми: 1) інертність (опірність) – здатність системи при зовнішніх впливах зберігати свій стан незмінним протягом певного періоду часу; 2) еластичність (відновлюваність) – здатність системи після припинення зовнішнього впливу повертатися до вихідного стану; 3) пластичність (гнучкість) – наявність у системи кількох нормальних або допустимих станів та здатність переходити з одного стану в інший при впливі несприятливих факторів, зберігаючи при цьому необхідний інваріант – спосіб функціонування, траєкторію розвитку, структурні зв'язки тощо. При цьому, як відомо з джерел [22; 41; 57], принципи кібернетики встановлюють, що для успішної адаптації системи до змін середовища вона повинна володіти достатнім запасом мінливості, що дозволяє змінюватися з тією ж швидкістю, що й середовище. Те

ж саме відноситься і до внутрішньої різноманітності системи, яка повинна відповідати різноманітності впливів на неї, в іншому випадку система знаходиться в нестійкому стані та може зруйнуватися. Враховуючи вище зазначене, можна стверджувати, що загальна гіпотеза про доцільність використання положень системно-синергетичного підходу до формування логіко-структурної схеми забезпечення стійкості є значимою, об'єктивною та обґрунтованою (доведено й засвідчено дисертантом у попередній науковій праці [176]).

Тоді, визнаємо, що для забезпечення стійкості економіки або для переходу її з одного стану стійкості до іншого застосовується відповідна послідовність інструментів управління. Оскільки на нього діють не тільки інструменти управління, а й зовнішні параметри, які змінюють з різною силою властивості системи і поведінку її елементів, то можлива будь-яка реакція національної економіки на інструменти управління (як позитивна, так і негативна). Зважаючи на багатогранність категорії „управління”, її сутність трактується: по-перше, як вплив суб'єкта на об'єкт, мета якого полягає в тому, щоб зберегти або змінити систему об'єкта; по-друге, як здатність цілісних динамічних систем здійснити структурні та функціональні зміни як реакції на внутрішні і зовнішні впливи; по-третє, як процес досягнення цілей системи шляхом перетворення ресурсів у результати діяльності. Аналізуючи різні визначення „управління”, можна зробити висновок, що його сутність зводиться до двох головних моментів: управління визначає мету і дії системи, які сприяють досягненню мети.

Таким чином, управління полягає в забезпеченні цілеспрямованого функціонування або розвитку підсистем і елементів системи у відповідності з поставленими цілями та постійно мінливими внутрішніми і зовнішніми умовами існування системи. Управління характеризується наявністю: системи, причинного зв'язку між її елементами, керуючої і керованої підсистем, динамічного характеру системи і керуючого параметру. Вихідним, тобто початковим пунктом управлінської діяльності, є формування і вибір цілей,

кінцевим – їхнє досягнення. Риси, властиві усім видам управління, можна об'єднати в дві групи: статистичні (властиві формі та структурі управління) і динамічні (властиві процесу управління). Ураховуючи усталені положення теорії стійкості систем, які розглянуто та деталізовано дисертантом у пп.1.1, виділяємо такі основні підходи до управління стійкістю економічної системи (в якості якої розглядаємо стійкість економіки до загроз економічної безпеки): 1) системний підхід розглядає економічну стійкість як сукупність підсистем, процесів і елементів, які у взаємодії забезпечують якісне функціонування системи; 2) ситуаційний підхід покликаний виявити закономірності формування економічної стійкості в просторі і часі та розробити комплекс управлінських дій щодо забезпечення динамічної рівноваги системи у визначений період часу в конкретній ситуації.

Узагальнюючи означені характеристики підходів, можна зробити висновок, що управління стійкістю економіки до загроз економічній безпеці передбачає реалізацію сукупності управлінських дій, спрямованих на формування динамічної структури, функціонування якої забезпечує безперервне та ефективне досягнення поставлених стратегічних цілей в умовах постійного впливу екзо- та ендогенних чинників, зберігаючи при цьому цілісність і рівновагу системи.

На важливість поглибленого розуміння стійкості національної економіки як економічної системи вказує й те, що вона є багаторівневою соціально-економічною системою, яка потребує управління. Відповідно до цього можна виділити іншу підсистему, яка управляє (система державних органів). Тому, на нашу думку, необхідно розширити класичну модель стійкого розвитку, доповнюючи її новим агрегованим елементом. Пропонується ввести до складу моделі такий елемент як інституціональне середовище (органи державної влади і управління). Для реалізації заходів і завдань стійкого розвитку, а також забезпечення гармонійної взаємодії всіх елементів необхідне створення дієвого інституціонального середовища. З іншого боку, економічна система за своєю природою розвивається динамічно. У зв'язку з цим відбувається системне

порушення економічних зв'язків. Отже, необхідне втручання інституційних структур, представлених органами державної влади і управління, для забезпечення гомеостазу системи та збалансованості макроекономічних процесів. Інститути за своєю природою довготривалі, вони складають стабільність і роблять очікування людей передбачуваними. Звідси, елемент „інституціональне середовище” необхідно включити в структуру моделі стійкого розвитку.

Втручання державних органів влади і управління в економічне та політичне життя суспільства є об'єктивно необхідним процесом. Тому в ринковій системі перед державою, як головним інститутом економічної і політичної системи суспільства, стоїть завдання створення ефективних умов функціонування національної економіки і формування гнучкої системи адаптації економічної системи до умов, що змінюються. Таким чином, підтвердимо про таке: держава покликана бути гарантом забезпечення економічної безпеки і стійкого розвитку національної економіки, застосовуючи різні методи та інструменти впливу, що усувають негативні процеси і стимулюють позитивні моменти в соціально-економічному розвитку країни. Поряд із цим, держава здійснює свої функції у сфері забезпечення економічної безпеки через органи законодавчої, виконавчої та судової влади, які реалізують заходи (правового, економічного, організаційного, аналітичного та іншого характеру), що включають: розробку економічних механізмів регулювання системи економічних відносин в суспільстві; прийняття нормативно-правових актів, що закріплюють сформовану систему економічних відносин і регулюючих практику господарської діяльності; здійснення організаційних та управлінських дій, що забезпечують функціонування всіх суб'єктів господарювання та ефективну реалізацію їх інтересів [328, с. 55-56].

У Законі України „Про основи національної безпеки” в ст. 4 визначений перелік суб'єктів забезпечення національної безпеки, серед яких: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, Національний банк України, суди загальної юрисдикції, прокуратура

України, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України, громадяни України, об'єднання громадян [281]. Функції державних органів влади як суб'єктів забезпечення економічної безпеки наведені в таблиці 1.15, а їхні повноваження – у Додатку Б.

Таблиця 1.15

Функції державних органів влади щодо забезпечення економічної безпеки*

Функція	Засіб реалізації та досягнення цілі
Розробка стратегії розвитку економіки та її безпеки	Концепція розвитку економіки з погляду її безпеки. Програми реалізації концепції. Управління програмами. Законотворчий процес
Ресурсне забезпечення та його безпека	Концепція концентрації фінансових і матеріальних ресурсів (державних і приватних) для формування економічної інфраструктури
Стандарти, аналіз обмежень та загрози	Встановлення вимог та обмежень щодо економічної діяльності
Контроль за фінансовим станом та безпекою учасників економічних процесів	Ліцензування та контроль за діяльністю суб'єктів економічної діяльності. Нагляд за фінансовим станом. Удосконалення контролю за дотриманням правових та етичних норм діяльності. Правозастосування (санкції)
Інформування про стан економічних процесів, зовнішні та внутрішні умови їх функціонування, інтеграція у систему міжнародних ринків	Система аналітико-моніторингової та розвідувальної діяльності. Система громадської інформації про ринок Загальноосвітня програма для населення
Захист інтересів інвесторів	Законодавство. Компенсації та страхування (резервування). Контроль за виконанням зобов'язань і отриманням прав. Судова практика
Запобігання негативному впливу на економічні процеси інших видів регулювання економіки	Монетарна політика. Податкове законодавство. Валютне регулювання

* Джерело: Систематизовано дисертантом за використання [328, с. 65-66]

У сучасних умовах питання щодо досягнення дієвості державної політики в сфері забезпечення стійкості економіки до загроз ЕБ залишається відкритим. Тому виникає необхідність розробки концепції забезпечення стійкості економіки на засадах синхронного використання принципів системно-синергетичного та комплексного підходів. Звідси, концепція відображає

своєрідну здатність поєднувати в дослідженні наявні знання з прогностичними, існуюче розуміння того чи іншого явища з уявленнями і припущеннями про сутності першого, другого порядку тощо. За ступенем абстрактності й узагальненості виділяється теоретичне, емпіричне та фактологічне мислення. У цьому контексті, на твердження дисертанта [176], особливого значення набуває розгляд концепції як способу пізнання, сукупності ідей і поглядів щодо здатності економічних систем зберігати стійке економічне зростання.

І, відповідно, мета формування концепції системо-синергетичного типу полягає у створенні дієвого механізму стратегічного управління, здатного гнучко реагувати на різноманітні зміни в економічній системі. При цьому його регулятори і важелі мають бути адаптовані до зовнішнього середовища, а внутрішнє середовище повинне орієнтуватися на цілі концепції. З огляду на сказане, формулювання Концепції забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці системно-синергетичного типу базується на теоретико-методологічних поглядах на пізнання та визначення сутності, змісту, цілей, завдань, критеріїв, принципів управління, методів оцінювання, моделювання, ранжування, прогнозування, регулювання діяльності для забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці, а також враховує комплекс прикладного інструментарію до формування внутрішнього та зовнішнього механізму управління нею (рис. 1.16).

Наведена на рис. 1.16 відповідного типу Концепція і є предметом, надалі розробленої у дисертації, стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз ЕБ. Мета реалізації цієї Концепції – полягає у створенні сприятливих організаційно-управлінських, нормативно-правових, фінансово-економічних та інформаційно-аналітичних умов для забезпечення стійкості економіки до загроз ЕБ, запобігання можливого порушенню її нормального функціонування через вплив різного роду загроз.

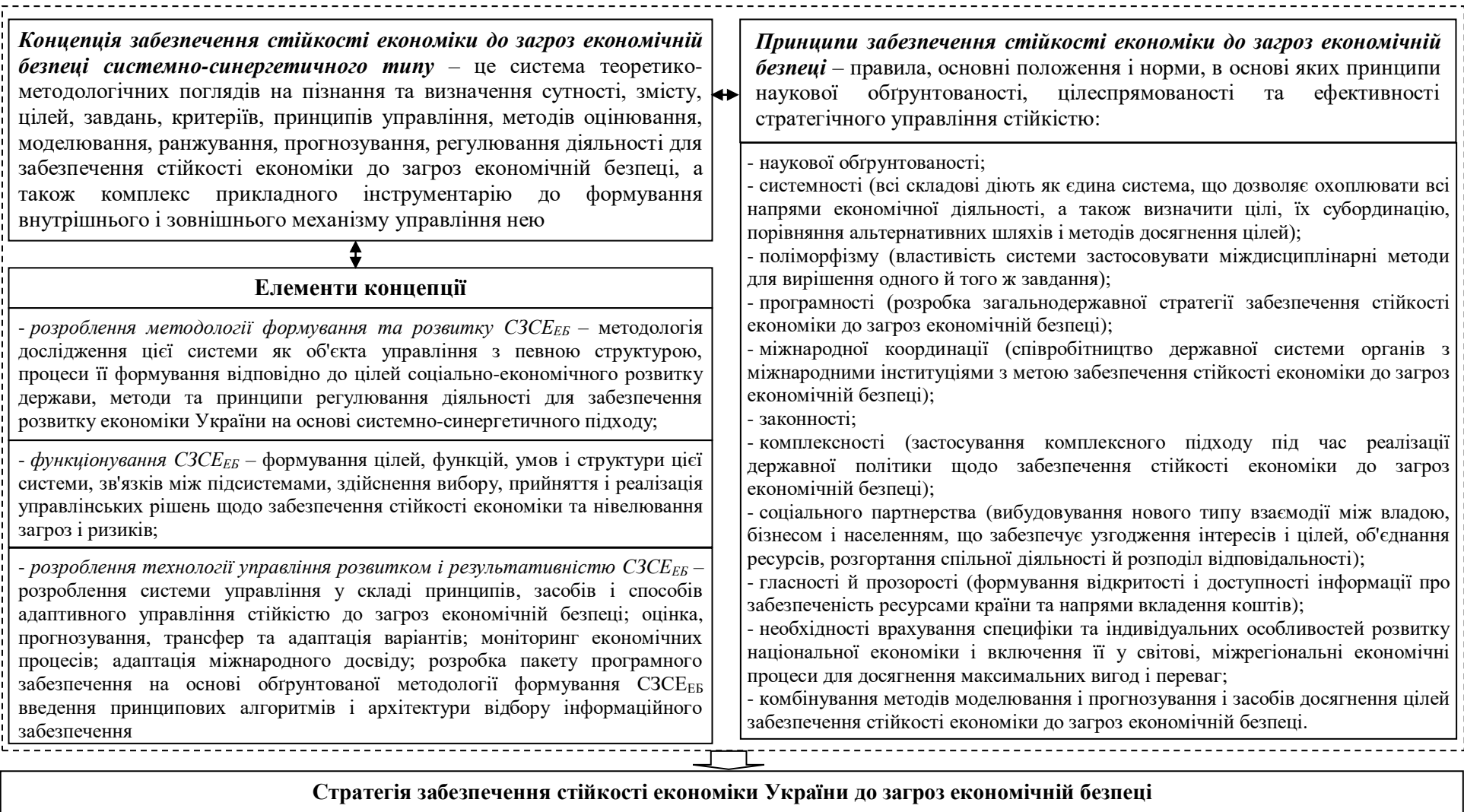

Рис. 1.16. Сутність, зміст та принципи реалізації концепції забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці системно-синергетичного типу *

* Джерело: авторська розробка

Відтак, признаємо, що забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці передбачає вирішення таких пріоритетних завдань (засвідчено дисертантом у попередній роботі [165]): 1) виявлення загроз і суб'єктів загроз стійкості економіки в сучасних умовах; 2) чітке визначення об'єктів захисту; 3) виявлення важливих національних економічних інтересів, сфер та особливостей їх реалізації; 4) визначення основних факторів і умов, що складаються у сфері забезпечення стійкості економіки до загроз ЕБ; 5) аналіз особливостей, механізмів нанесення збитку життєво важливим економічним інтересам, його обсягу та наслідків; 6) визначення компетенції та взаємовідносин суб'єктів, які здійснюють діяльність із забезпечення стійкості економіки до загроз ЕБ; 7) формування системи заходів із реалізації НЕІ; 8) забезпечення протидії загрозам і локалізації їх наслідків тощо.

Слід зазначити, що відповідно до визнання елементів пропонованої до запровадження концепції забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці системно-синергетичного типу неподільними, їх опис повинен бути не структурним, а феноменологічним, тобто спиратися на експериментальні дані та дослідну перевірку адекватності реальним процесам. Оскільки існує лише декілька способів та рівнів кодування властивостей підсистем макроекономічної структури, то здійснимо добір найкращих з них для реалізації впливу цієї Концепції, а саме, використовуючи історико-генетичну інформацію (ретроспективний аналіз), сучасний міждисциплінарний підхід до формування СЗСЕ_{ЕБ}, структурно-функціональний аналіз економічної безпеки, штучний опис за допомогою математичних формул і рівнянь. Тому, реалізація у практиці господарювання концепції забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці системно-синергетичного типу включає наступні чотири етапи: а, саме: I) комплексного аналізу внутрішніх і зовнішніх факторів соціально-економічного розвитку держави та її економічного потенціалу; II) збалансування економічних ресурсів і витрат держави; III) прогнозування змін складових економічної безпеки в результаті впливу загроз і невизначеності при реалізації стратегії соціально-економічного розвитку, спрямоване на оцінювання стану стійкості економіки; IV) контролю

та коригування показників рівня економічної безпеки та їх впливу на стійкість економіки.

Вищезазначене дає підстави для узагальнення послідовності реалізації концепції забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці системно-синергетичного типу, яка наведена дисертантом на рис. 1.17 (її репрезентовано у роботах автора [165, 176]).

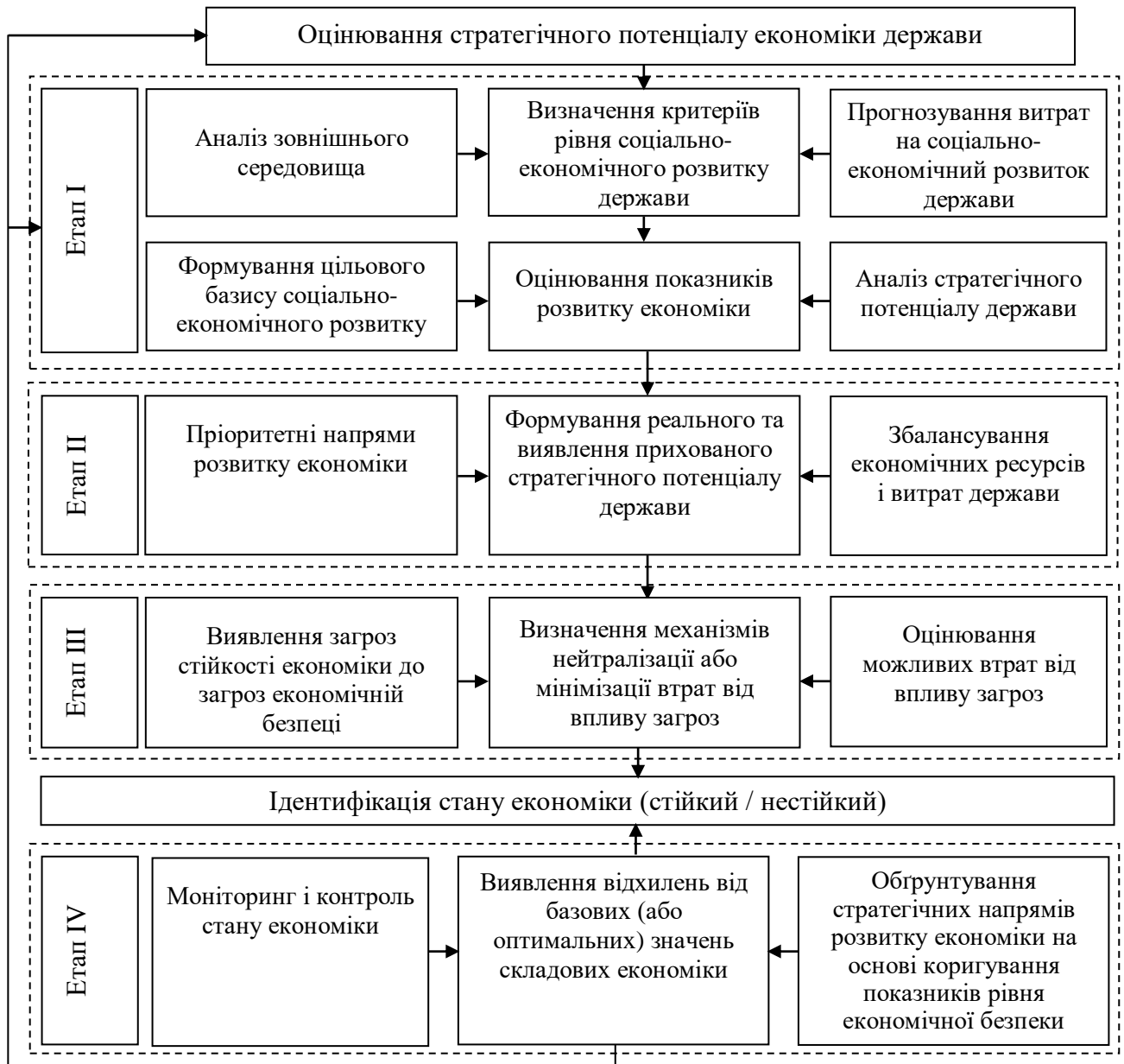

Рис. 1.17. Послідовність реалізації концепції забезпечення стійкості економіки системно-синергетичного типу *

**Джерело: авторська розробка*

Реалізація на практиці доміант відповідного типу Концепції – є безперервним процесом, який визначає механізм прийняття управлінських рішень, спрямованих на стабілізацію та підвищення рівня соціально-економічного розвитку держави, а також на нейтралізацію різного роду загроз національним економічним інтересам. Враховуючи розробленість та структурно-логічну схему формування авторської Концепції, на нашу думку, варто наголосити, що економічна безпека як науково-методологічна основа для забезпечення стійкості економіки визначає здатність адекватно реагувати на зовнішній та внутрішній вплив і функціонувати, зберігаючи стабільну внутрішню структурно-функціональну організацію і розвиваючись у напрямку досягнення заданих цілей.

Виходячи з цього, при дослідженні стійкості економіки до загроз ЕБ необхідно розглядати параметричні зміни у всіх її складових та відрізнити стійкий розвиток від нестійкого, кожному з яких притаманні певні особливості (рис. 1.18). Оскільки, з позиції теорії управління нестійкістю соціально-економічних систем категорія „нестійкість” є складним з високим рівнем невизначеності динамічним явищем та розглядається в якості:

- закономірного стану будь-якого розвитку як не тільки неминуча, але й необхідна фаза розвитку системи;
- діалектичної єдності двох процесів: руйнування та створення;
- явища послаблення існуючих деструктивних детермінант та генерування умов задля появи нових потенційних можливостей складної системи;
- не лише негативного, але й як позитивного явища, а також як неминуча і необхідна фаза розвитку системи.

Не можна обійти поза увагою ту обставину, що згідно Концепції управляти економікою можна тільки комплексно. При дослідженні проблеми стійкості економіки до загроз економічній безпеці виникає необхідність визначення меж безпечного розвитку економіки та вироблення граничних значень, які

дозволяють оцінити граничний рівень зміни параметрів розвитку економіки, за межами якого виникають небезпеки в тій чи іншій сфері.

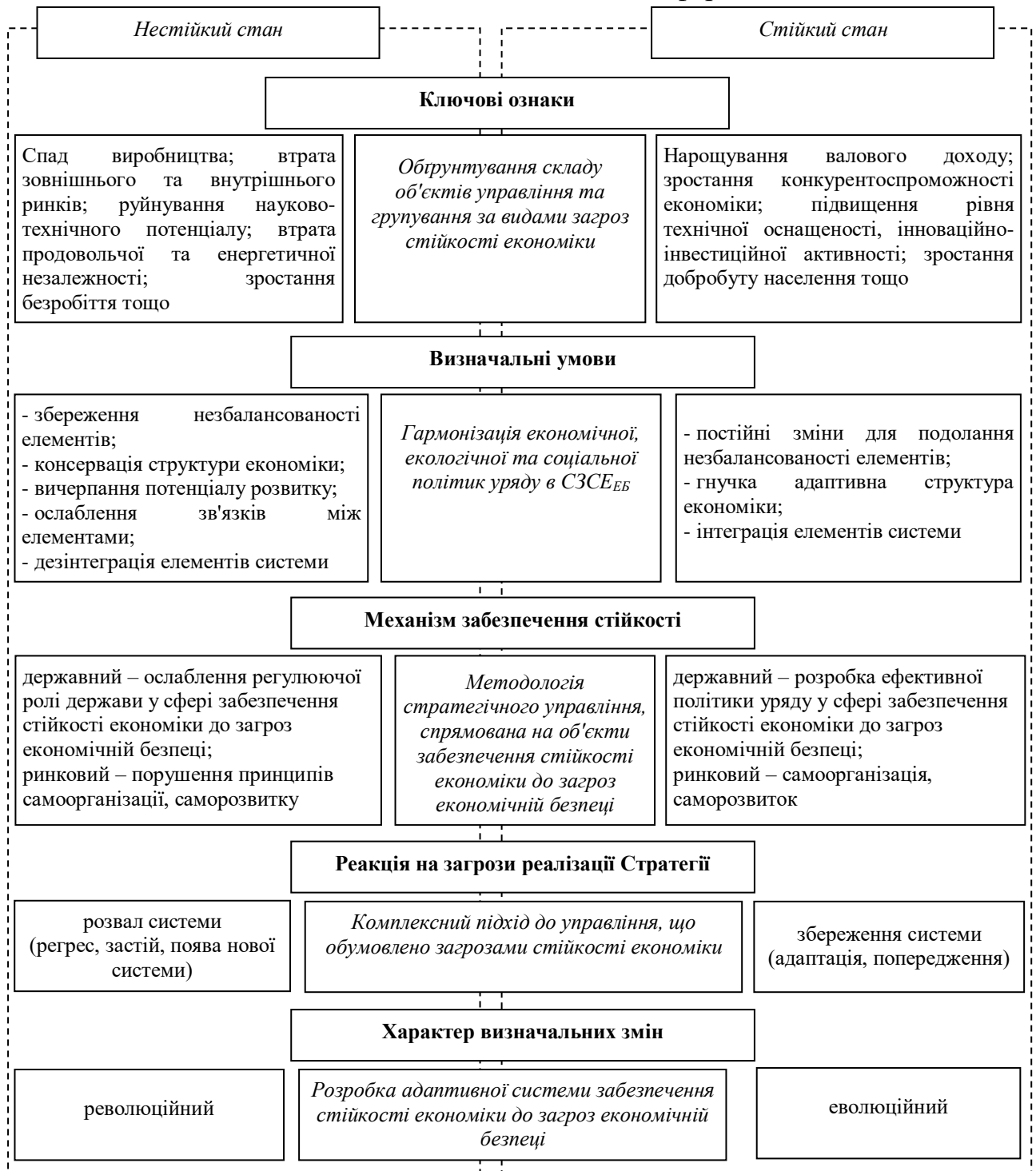

Рис. 1.18. Розвиток економіки від нестійкого до стійкого стану *

* Джерело: складено автором

Граничні значення безпечного розвитку економіки – це кількісні індикатори (параметри) економічної безпеки, що характеризують допустимий

рівень розвитку, за межами якого є небезпека, що супроводжується втратою контролю з боку держави в будь-якій сфері. Граничні значення індикаторів економічної безпеки надають кількісну визначеність реалізації національних інтересів в різних сферах діяльності держави.

Однак зазначимо, що порівняно з природними процесами, у суспільно-економічних сферах вибір параметрів безпечного розвитку різко ускладнюється. Це обумовлено тим, що в економіці як ключовій ланці соціально-суспільного розвитку багато процесів переплітаються і діють взаємообумовлено: нерідко позитивні результати одних перекриваються негативними інших; зміна якісних параметрів у різних, пов'язаних між собою сферах, відбувається різнонаправлено; результативність економічних процесів в короткотерміновому періоді та довгостроковій перспективі не збігається. Тоді, для формування адекватної системи індикаторів та визначення їхніх граничних значень задля ідентифікації вимірів стійкості економіки до загроз ЕБ необхідно сформувати, розробити та обґрунтувати особливий методологічний підхід до здійснення вибору таких показників і, відповідно, визначення умов, яким вони повинні відповідати. Зокрема, необхідно передбачити і те, що (доведено автором у [170,180,187]):

- при виборі граничних значень необхідно виходити з того, що їх рівень залежить від конкретно історичних умов розвитку;

- проблеми забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці різко загострюються в періоди криз і структурних перетворень, відповідно змінюються гранично допустимі показники та параметри соціально-економічного розвитку держави;

- критерії та параметри стійкості економіки до загроз економічній безпеці є рухомими: вони визначаються рівнем розвитку продуктивних сил, природно-географічними особливостями, морально-духовним станом суспільства тощо;

- при визначенні граничних значень необхідно оцінювати соціально-економічну ситуацію не за окремо взятим показником, а за їх сукупністю, тому

що критичне відхилення одного-двох параметрів від гранично допустимих величин не завжди адекватно оцінює теперішній стан в цілому.

На основі поглибленого системного оцінювання результативності репрезентації концептуальних уявлень про стійкість економіки до загроз ЕБ і гранично-критичних показників, що характеризують її стан, можна визначити коридор, який складається з декількох фаз розвитку економіки від нестійкого до стійкого стану, що схематично представлено на рис. 1.19.

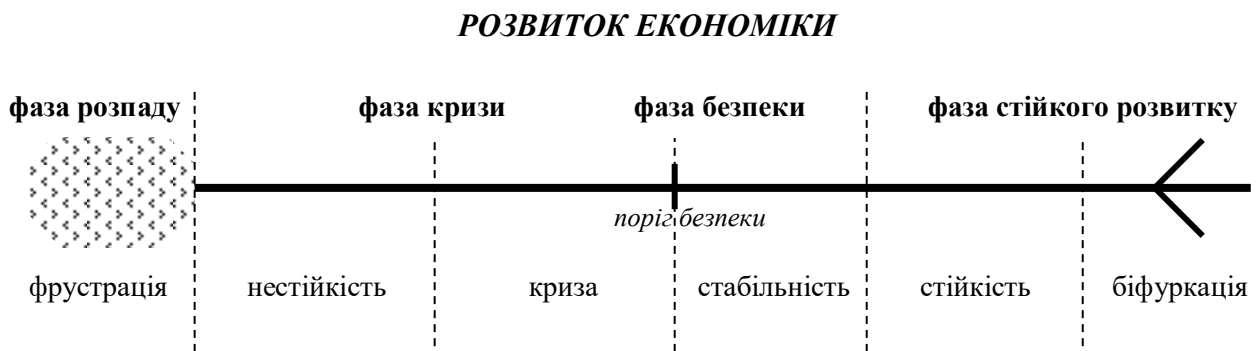

Рис. 1.19. Коридор розвитку економіки від нестійкого до стійкого стану *

Джерело: авторська розробка

Признаємо, що фази (див., наведено автором на рис. 1.19) представляють собою визначений момент у ході розвитку економіки і складаються з певних стадій. У відповідності з цим, необхідно визнати, що розвиток економічної системи як перехід на новий якісний рівень невіддільний від протилежних йому процесів руйнування і занепаду структур. Залежно від того, який процес йде швидше, відбувається реальний розвиток або розпад системи. Звідси фаза розпаду супроводжується фрустрацією, тобто руйнуванням цілісності системи без можливостей зворотного розвитку або відновлення.

Певним чином, враховуючи авторські трактування, які приведено десертантом у пп. 1.2, необхідно вказати, що фрустрація (від лат. frustratio – марне очікування) з погляду процесів забезпечення достатнього рівня економічної безпеки – це її гостро критичний стан, який виникає в реальній або

передбачуваній ситуації неможливості задоволення певних потреб, при неспівпадінні цілей та наявних можливостей їх реалізації. Важливим є засвідчити, що фрустрація з'являється в результаті переходу системи з врівноваженого, збалансованого, нормального стану в дискомфортний, дезорганізований. Це феномен, який об'єднує в своєму предметному змісті взаємообумовлені, взаємопов'язані і взаємодіючі елементи зовнішнього середовища (фрустратори) і стан суб'єкта.

Нарощування негативних тенденцій і явищ, що супроводжується структурним розладом та порушенням взаємозв'язків підсистем економіки, являє собою кризу, яка знаменує глибокий спад у забезпеченні стійкості економіки. Тому генезис кризових явищ може здійснюватися в результаті суперечностей між зовнішнім і внутрішнім середовищем, в наслідок чого виникає загострена, неконтрольована ситуація. Суперечності, які виникають тоді, коли в межах того чи іншого середовища (у тих чи інших відносинах) з'являється неоднорідність, неізотропність, яка характеризується градієнтом (перепадом) у тому чи іншому напрямі економічних досліджень [94, с. 5]. У такому контексті, признаємо об'єктивним наступне:

криза є станом, в якому параметри забезпечення стійкості економіки приймають граничні, критичні значення. Оскільки, поріг безпеки є граничним рівнем, який характеризує початок руйнівних процесів і зниження відтворювальних процесів, за межами якого настає небезпека. То, звідси, стан забезпечення стійкості у цій точці характеризується рівнем вразливості системи, за якого вона починає розбалансовуватися, відчуває зміни, що можуть призвести до її знищення. В цьому стані ступінь організованості системи знижується та ймовірність повернення до попереднього стабільного стану є невисокою. У загальному підході можливі три варіанта розв'язання проблеми кризи системи (доведено й засвідчено дисертантом у попередній науковій праці [172]): 1) розпад чи загибель системи, коли її елементи переходять в інші системи; 2) реформування, тобто поступова перебудова системи, яка

призводить до появи якісно нової системи; 3) революція, що представляє собою стрімку зміну системи, катастрофічний перехід з одного стану в інший.

Поряд із зазначеним вище, необхідно признати, що стабільність – це динамічна рівновага в статичному розумінні, що передбачає забезпечення зростання національної економіки. Економіка є стійкою, якщо виконуються такі умови: потенціал її системної рівноваги є позитивною величиною; системна якість економіки та її ефективність під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів не погіршуються; структуроутворюючі параметри характеризуються незначним ступенем відхилення від оптимальних (гранично припустимих) величин. Водночас варто зазначити, що система, яка перетнула у своєму розвитку кілька точок біфуркації, виявляється поблизу межі, що відокремлює впорядковану поведінку від хаотичної, а для виживання цієї системи необхідне тонке й точне управління. При цьому, системна стабільність економіки проявляється у тому, що результат її розвитку може виступати в трьох варіантах: відновлення колишнього стійкого стану в системі; створення нового стійкого стану; руйнування системи. Така поліваріантність розвитку дає підстави розглядати економічну безпеку як полібіфуркаційне явище, яке володіє низькою передбачуваністю.

Відтак, засвідчимо: фаза стійкого розвитку складається з двох етапів.

По-перше, це стійкість, тобто саморозвиток системи, здатність зберігати стабільну внутрішню структурно-функціональну організацію та розвиватися в напрямі економічного зростання.

По-друге, під впливом ресурсів, які надходять до системи, та умов, які формуються ззовні, всередині системи повільно накопичуються кількісні зміни і ситуація поступово загострюється: між її окремими елементами розриваються старі зв'язки і виникають нові, зникають деякі старі елементи і зароджуються нові. Зміни, що відбуваються, інколи бувають настільки великими і значними, що система може опинитися в нестійкому стані. Цей рушійний момент в житті системи називають точкою біфуркації (от лат. *bifurcus* – роздвоєний; в

економіці – розгалуження структури економічної системи; роздвоєння траєкторії, характеру функціонування соціально-економічної системи).

Приведені вище характеристики цього стану, хоча, й нестійкі, але, мають перспективу у напрямі оновлення системи, це точка „вибору” майбутнього шляху розвитку, який визначає співвідношення між двома протилежними тенденціями. З одного боку, ресурсні потоки та випадкові флуктуації провокують підвищення ентропії системи, що призводить до нарощування хаосу і, в кінцевому рахунку, може призвести до її руйнування. З іншого боку, система прагне зберегти стійкість за рахунок переструктурування і формування нового порядку, і таким чином знизити ентропію. Яка з них буде домінуючою, залежить від більшості випадкових факторів і загалом визначається зовнішніми та внутрішніми умовами, а також якістю ресурсів, які надходять до системи. Тоді признаємо, що перед системою, яка самоорганізується, в точках біфуркації відкривається множинність варіантів шляхів розвитку. Одночасно, як відомо з результатів, приведених у [22; 95; 359; 390], виникає багато дисипативних динамічних мікроструктур – праобразів майбутніх станів системи – фракталів (англ. fractal – дрібний). Тоді, у точці біфуркації відбувається своєрідна конкуренція фракталів, здійснюється їх відбір, йде боротьба за виживання в нових умовах. У результаті конкуренції здійснюється випадковий вибір тієї структури, що найбільш адаптивна до зовнішніх і внутрішніх умов, які склалися в цих умовах, що в межах предмета нашого дослідження має особливе значення. Однак, слід зважати і на те, що більшість із фракталів є нежиттєздатними, оскільки є невігідними, з точки зору фундаментальних законів економіки. Вони або повністю руйнуються, або залишаються як окремі рудименти, архаїчні залишки минулого, з якими часто зустрічаємося не тільки в світі природи, але в житті суспільства та економіці (засвідчено у робота [41; 57; 135; 137]).

Але, навіть якщо система розвивається згідно з цими законами, її майбутнє невизначено і принципово непередбачуване в силу значної ролі випадкового. Саме випадковість виступає винахідником і творцем майбутнього. Випадковий слабкий зовнішній вплив або слабкі флуктуації внутрішніх

параметрів, приурочені до визначеного моменту розвитку системи, можуть привести до її великих внутрішніх змін. Флуктуації виникають хаотично, їх кількість велика, але більшість з них згасають, немов відсікаються всі зайві потоки, залишаючи лише ті, які створюють нове стійке макросередовище – атрактори. Атрактор притягує до себе велику кількість траєкторій розвитку системи, що визначаються різними початковими значеннями параметрів, створюючи своєрідну основу.

Ці загальні положення функціонування складних систем дуже важливо переломити до конкретних умов функціонування національного господарства, у нашому випадку слід здійснити добір та обґрунтувати і, відповідно, оптимізаційний перелік потенційно-факторних детермінант забезпечення стійкості економіки держави до загроз ЕБ. Так, необхідно зважати і на те, що функціональний стан $SZSE_{EB}$ у будь-який період часу характеризує ентропія, тобто міра невизначеності стану чи поведінки системи в цих умовах, яка є за знаком протилежною обсягу інформації. Зазначене передбачатиме врахування в межах етапів оригінальної Стратегії забезпечення стійкості економіки України до загроз ЕБ відповідний перелік засобів, важелів та системоутворюючих регуляторів, які б дозволили перманентно здійснювати формування стратегічного набору в контексті досягнення не лише відповідного рівня економічної безпеки, а й обумовлювати генерування системних ознак в межах економіки щодо цілеспрямування її розвитку до перспективних кутів загальноекономічного прискорення (зазначене визнано й доведено дисертантом у попередній науковій праці [195, 205]).

Поряд із вказаним вище слід признати і те, що для еволюційного розвитку економіки оптимальними є стабільно невеликі значення ентропії, що дозволяє системі впродовж значного періоду бути стабільною. Проте під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників виникають флуктуації різного походження, що спричиняє зростання значення ентропії. Максимальному значенню ентропії відповідає найбільша неупорядкованість системи. У нерівноважній замкненій системі процеси відбуваються таким чином, щоб ентропія зростала. Однорідний стан має більше значення ентропії, ніж неоднорідний. Оскільки

національна економіка є відкритою і незамкненою, то в ній ці процеси можуть відбуватися зі зменшенням ентропії, тобто зі збільшенням порядку. У нерівноважних системах ентропія більш низька, а, отже, система є більш упорядкована, ніж рівноважна. Тоді, якщо рівень ентропії значно зростає та стає загрозливим для системи, то система потрапляє у точку біфуркації – фазу функціонування, в якій система має як мінімум два альтернативні шляхи розвитку – перехід до нового стану або повернення до попереднього.

Признаємо, що оптимальним шляхом розвитку національного господарства для розвиненої (складної і структурованої) системи – є той варіант, під час якого економіка перебуватиме у стані відносної стабільності, близькому до гомеостазу (враховуючи сучасний стан її функціонування в умовах ресурсних обмежень і постійного нарощення суспільно-політичних і військово-економічних загроз українському державотворенню – засвідчено дисертантом у науковій праці [176]). Саме тоді у складній системі існує можливість ефективного врівноважування негативних впливів, у тому числі зовнішніх. У той же час економіка під впливом незначних зовнішніх чи внутрішніх загроз може досягати зони стійкого розвитку, і, відповідно, точки біфуркації. При цьому, важливим аспектом забезпечення стійкості економіки, з точки зору синергетики, є питання інтенсивності впливу факторів, які можуть вивести її до точки біфуркації. Вважається, що в нестабільному стані навіть найменший вплив може змінити розвиток цілої системи, а в стані, близькому до рівноваги, часто й суттєві фактори мають лише локальне значення і не призводять до зміни стану цієї системи. Водночас, найстійкішою є саме складна система, оскільки в ній зміна параметрів лише одного з компонентів не призводить до зміни всіх інших і виходу системи із рівноваги. Відповідно складність системи зумовлюється кількістю флуктуацій, яких вона зазнала за певний період часу. Тому системи, які тривалий час зазнавали еволюційного розвитку, не змінюючи свого стану, є досить стійкими (визнано у науковому джерелі [119]).

З огляду на сказане й доведено вище дисертантом, признаємо таке: біфуркація є показником якісної невизначеності, коли єдине ціле „якість”

раптом розпадається, зникає, поступаючись місцем спочатку можливим, а потім вже й дійсним новим якостям, коли має місце боротьба якостей, їх відбір у ході стихійної або керованої конкуренції. Тоді, на основі вище зазначеного можна стверджувати, що у безпечному стані економіка здатна з певною достовірністю своєчасно розпізнавати і блокувати фактори небезпеки, що можуть призвести до порушення функцій елементів системи і зв'язків між ними, в результаті чого підвищується ймовірність порушення або руйнування системи. При цьому, сутність стійкості економіки до загроз економічній безпеці відображається системою граничних значень економічних показників (індикаторів економічної безпеки), а рівень останніх нижче граничної межі призводить до незворотності цього процесу та наближення до зони фрустрації. Підводячи, певним чином, підсумок викладених теоретико-концептуальних обґрунтувань дисертанта, можна сформулювати методологічно значимі положення, що детермінують специфічний підхід до пізнання сутності та змісту (а також і стратегічного інструментарію реалізації завдань) системи стратегічного управління забезпеченням стійкості економіки до загроз економічній безпеці. При цьому, підтвердимо, що, на думку дисертанта, стійкість – це найважливіша характеристика економіки, яка відображає їх стан. Стійкість економіки характеризує міцність і надійність її елементів, вертикальних, горизонтальних та інших внутрішньосистемних зв'язків, здатність витримувати внутрішні та зовнішні „навантаження”.

Таким чином, посвідчимо, що економічне зростання України – є складовою соціально-економічного розвитку держави, який, у свою чергу, розглядається як процес, який включає стадії як зростання, так і падіння, кількісні та якісні зміни в економіці. У цьому контексті, зрозуміла актуальність розробки концепції забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці системно-синергетичного типу як комплексу основоположних ідей, принципів, правил, які розкривають її системно-діалектичну сутність та взаємозв'язки.

Висновки до розділу 1

Результати проведеного теоретико-концептуального дослідження базових положень теорії економіки та управління національним господарством в контексті розробки дієвої стратегії забезпечення стійкості економіки України до загроз економічній безпеці дозволили сформулювати такі основні висновки, які деталізовано за наслідками: а) визначення сутності та змісту вихідних категоріальних понять теорії економіки та управління національним господарством і економіки безпеки держави; б) аналізу сучасних технологій забезпечення стійкості економіки до змін у зовнішньому та внутрішньому середовищі функціонування; в) розкриття синергетичних детермінант становлення та функціонування економічної системи в умовах ресурсних обмежень; г) розроблення оригінальної концепції забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці системно-синергетичного типу.

Результати теоретико-концептуального розв'язання завдань, передбачених та поступово розв'язаних у розділі даного дослідження дозволили дійти ряду теоретичних і концептуальних висновків, основними з яких є такі.

1. Доведено, що проблема формування дієвої стратегії забезпечення стійкості економіки України до загроз економічній безпеці залишається недостатньо дослідженою як у плані економічної теорії, так і з точки зору управління національною економікою. З'ясовано, що більшість представників економічної наукової думки не вважають дану проблематику невід'ємною системно-універсальною складовою набуття національною економікою систем (хоча, в сучасній науковій літературі така економічна категорія як „стійкість” повною мірою ввійшла у діловий обіг і широко використовується науковою спільнотою). Доведено, що існує потреба в удосконаленні науково-методологічних засад розробки та реалізації на практиці стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці та формування і запровадження у практику господарювання відповідного типу системи

стратегічного управління. Результативність цього процесу має передбачати отримання економічного ступеня віддачі від оптимізації заходів із управління усіма напрямками забезпечення економічної безпеки держави.

2. Показано, що, попри наявність чисельних робіт в межах цієї проблематики, науковці по різному розглядають та тлумачать і сам термін „стратегія забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці” та механізм стратегічного управління, так і трактують сутність і зміст системи забезпечення стійкості економіки Україні. Засвідчено, що безпека держави – це специфічний параметр стійкості відтворення мотивів позитивної поведінки та продуктивної взаємодії різних соціальних спільнот у системі, що розглядається. Розгортання основних (базових) категорій „безпеки” передбачає в якості вихідного прийняти категорію „об'єкт” – як частину реальності, який включає в себе і діяльність як поведінку живих організмів, що здійснюється для їх збереження і розвитку. Під „реальністю” розуміється все існуюче у формі матерії і продуктів свідомості. При такому тлумаченні реальності під визначення об'єкта потрапляють і суб'єкти, такі як індивід, група осіб, фізичні та юридичні особи, господарюючі суб'єкти, суспільство тощо, і продукти їх свідомості. За допомогою таких двох категорій, як „об'єкта” та „ситуація” пояснюється термін „загроза”. Категорії „ситуація” і „загроза” беруть участь у визначенні термінів „небезпека” та „захищеність”.

У цьому зв'язку підтверджено, що економічна безпека – це сукупність певних умов, що дозволяють успішно розвиватися державі чи економіці. Її зміст розкривається через три категорії: „ситуація”, „небезпека”, „захищеність”. Відповідно відсутність небезпеки є свідченням безпечного стану об'єкта, а її наявність – ситуація, яка дозволяє повністю або частково захистити цей об'єкт, тобто забезпечити захищеність. Економічна безпека як категорія виражається через сукупність продуктивних сил, економічних відносин та інтересів з урахуванням наявності діалектичних протиріч між ними та які склалися у суспільстві – як певний прояв цих відносин. Економічна безпека може мати різний прояв на різних рівнях, досить часто вступаючи в конфлікт з

економічною безпекою інших суб'єктів. Однак, з огляду на економічну безпеку через призму інтегрованої суспільної потреби домінує національний рівень економічної безпеки та реалізації національних економічних інтересів.

3. Доведено, що стійкість економіки – це здатність останньої реагувати на зміни зовнішнього та внутрішнього середовища шляхом безперервного удосконалення складових її внутрішньої структури на основі механізму адаптації з метою забезпечення досягнення цілей соціально-економічного розвитку та ефективного функціонування національної економіки. Стійкість економіки забезпечує тривале покращення умов для відтворення потенціалу країни в режимі збалансованості та соціальної орієнтації. Збалансованість – це пропорційна залежність складових потенціалу держави, які забезпечують стійкість та соціальну орієнтацію розвитку системи, у свою чергу, соціальна орієнтація розвитку передбачає оцінку процесів, що відбуваються в країні, особливо щодо їх впливу на рівень та якість життя населення. Категорією, яка поєднує напрями стійкого, збалансованого соціально-економічного розвитку, є економічна безпека.

4. З огляду на авторські трактування й обґрунтування щільності взаємозв'язку категоріального поля теорій економіки та управління національним господарством і економічної безпеки держави, дисертантом запропоновано уніфіковані дефініційні визначення наступних понять, згідно яких *„Стратегія забезпечення стійкості економіки України до загроз економічній безпеці” – визнаємо у вигляді конкретизованої у показниках-індикаторах економічної безпеки держави її стратегічної програми дій, яка визначається з урахуванням особливостей функціонування національного господарства на сучасному етапі його розвитку в умовах ресурсних обмежень і постійного нарощування суспільно-політичних загроз українському державотворенню.*

5. Деталізація та системне узагальнення сутності і змісту теоретичних підходів (класично-історичний, теоретико-філософський, теоретико-методологічний /стаціонарний, концептуальний, ресурсно-функціональний,

відтворювальний, ціннісний, системний, синергетичний, гомеостатичний) до визначення ознак результативності стратегічного управління стійкістю економіки України до загроз економічній безпеці засвідчили про існування розгорнутого спектру їхнього використання. Зазначене обумовило потребу в усуненні дискусійності характеру трактувань процесів формування та реалізації Стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці. Водночас, доведено, що існуючі теоретико-концептуальні підходи, здебільшого, спрямовані корелянтами, які опікуються цими проблемами, на вирішення локальних питань у такій галузі економічної науки як економіка та управління національним господарством. Зокрема, таких як: дослідження природи загроз системі економічної безпеки; функціонування економіки України в далеких від рівноваги станах; аналіз функціонування окремих підсистем; формування стратегії економічної безпеки тощо, що обмежує можливості отримання практичного ефекту.

6. Визнано, що національна економіка є структурно та організаційно єдиною системою взаємозв'язаних галузей і сфер діяльності, основними макроекономічними параметрами якої, є ефективність та конкурентоспроможність. Національна економіка функціонує в певному середовищі, елементами якого є природно-екологічне, економічне, науково-технічне та інформаційне, політичне, соціальне, зовнішньоекономічне, духовне. Стійкість національної економіки становить основне завдання макроекономічної політики держави та важливу умову забезпечення економічної безпеки.

7. Запропоновано до використання концептуально-аналітичний підхід системно-синергетичного типу до побудови коридору розвитку національної економіки від нестійкого до стійкого стану її функціонування з визначенням фаз (розпаду, кризи, безпеки, стійкого розвитку) і точок (фрустрації, нестійкості, кризи, порогу безпеки, стабільності, стійкості, біфуркації) в його межах, що дозволило обґрунтовувати імовірнісні межі змін параметрів розвитку економіки України для забезпечення її безпечного розвитку. Останній покладено в основу домінант стійкого розвитку економіки держави, за якими

сформульовано вихідні положення теорії забезпечення стійкості економіки в умовах ресурсних обмежень та постійного нарощення суспільно-політичних і військово-економічних загроз українському державотворенню, що базуються на синхронному використанні у методологічно важливих розробках стратегічного управління принципів теорії систем, теорії синергетики в контексті ідентифікації визначальних параметрів стійкості функціонування національної економічної системи в сучасних умовах функціонування національного господарства.

8. Врахування щільності багатofункціональних чинників забезпечення визначених параметрів стійкості економіки держави та прямого і зворотнього взаємозв'язку між категоріями „економічна безпека” і „стійкість” дозволив розширити сферу вивчення макроекономічних процесів в умовах ресурсних обмежень. Засвідчено, що залежно від зміни стану стійкості національної економіки можна характеризувати і виміри її економічної безпеки. За чим доведено, що: а) система стратегічного управління має можливість виробляти єдині узгоджені заходи, спрямовані, одночасно, на стійкий розвиток національної економіки та зміцнення її економічної безпеки; б) стійкість економіки України до загроз економічній безпеці – це захищеність національних економічних інтересів від різного роду загроз, здатність державних інститутів створювати і забезпечувати ефективне функціонування механізмів реалізації та захисту цих інтересів, підтримувати соціально-економічну, політичну стабільність і ефективний суспільний поступ.

9. Розглянуто широкий спектр питань, пов'язаних із формуванням адекватної системи стратегічного забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці. Доведено, що зазначена проблематика, на сьогодні, є актуальними для науково-прикладного дискурсу та розв'язання і відповідних проблем забезпечення збалансованості та надійності функціонування національного господарства. Розкрито світоглядно- й теоретико-методологічне підґрунтя процесів розбудови і запровадження на практиці архітектури сучасної системи стратегічного управління і, відповідно, оцінювання її результативності, як явища об'єктивної дійсності, яке відповідатиме вимогам часу за наслідками

врахування наявних в державі масштабів стратегічного потенціалу з інкорпорацією до його елементарних складових системно-універсального типу – потенціалу ментальності життєзабезпечення. Доведено, що репрезентовані у науковій роботі авторські розробки та напрацювання сприятимуть переосмисленню місця і ролі: а) системи стратегічного забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці; б) Стратегії забезпечення стійкості економіки України і відповідного типу механізму; в) прикладного інструментарію оцінювання та прогнозування параметрів стійкості економіки держави за використання експериментального ряду показників за пріоритетом використання інтегрального індикатора стійкості економічній до загроз економічній безпеці.

10. У розділі обґрунтовано потребу щодо розробки нової державної політики щодо забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці (стратегічного інструментарію реалізації відповідної Стратегії), що ґрунтується на кардинальній перебудові методології стратегічного управління та пов'язана з відпрацюванням відповідного типу концепції забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці системно-синергетичного типу як системи теоретико-методологічних поглядів на пізнання та визначення сутності, змісту, цілей, завдань, критеріїв, принципів управління, методів оцінювання, моделювання, ранжування, прогнозування, регулювання діяльності для забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці, а також комплексу прикладного інструментарію до формування внутрішнього та зовнішнього механізму управління нею.

11. За використання авторських концептуальних засад щодо стратегічного управління забезпечення стійкості економіки держави до загроз економічній безпеці репрезентовано методологічно значимі положення із формалізації складу гранично-критичних показників-індикаторів. Застосування яких дозволить: а) отримати об'єктивну характеристику вимірів стійкості економіки України; б) визначити фрактальний коридор її функціонування, який складатиметься з декількох фаз розвитку від нестійкого до стійкого стану: І.

розпаду – фрустрація; II. кризи – нестійкість, криза; III. безпеки – поріг безпеки, стабільність; IV. стійкого розвитку – стійкість, біфуркація.

Основні результати дослідження опубліковано у попередніх наукових працях дисертанта [159, 160, 165, 167,172,175, 176., 186,187] та впроваджено у науково-організаційну і виробничо-господарську діяльність на різних рівнях управління – засвідчено довідками про впровадження результатів, репрезентованих у Додатку А на рис. А.1 – А.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТІЙКОСТІ ЕКОНОМІКИ ДО ЗАГРОЗ І РИЗИКІВ

2.1. Теоретико-методологічні підходи до обґрунтування критерію раціональності забезпечення стійкості економіки держави

Відмітною рисою сучасних наукових економічних досліджень є їх невіддільність від сформованої епохи раціонального наукового економічного знання, для якої характерні фундаментальність, розвинене математичне моделювання, об'єктивні аналітичні оцінки, формальні методи аналізу і синтезу, що в підсумку дозволяє ефективніше впливати на розвиток економіки. Водночас, варто наголосити, що економічна наука більше за інші затрималася у своєму розвитку на первинному рівні накопичення та систематизації фактів і тільки зараз отримала можливість просунутися на власне науковий рівень. У нових умовах кардинально змінюється зміст економічної інформації та управління економічними об'єктами. Закінчується епоха інтуїтивного управління на основі людського фактора – носія евристичних уявлень про економічний об'єкт управління. Починається епоха раціонального управління ([10; 46; 95]), для якої характерні методи і засоби оптимального автоматизованого проектування і управління. при цьому, зазначимо, що якщо ірраціональна економіка – це епоха даних, то раціональна економіка – це епоха знань, які утворюють основу математичного забезпечення економіки. Акцент економічної інформації у сфері даних зміщується у сферу знань, які представлені законами, теоремами, принципами та моделями поведінки економічних суб'єктів і середовища.

Звернення до наукової раціональності в якості зразка та найвищого ступеня розвитку раціональності взагалі, на наш погляд, є виправданим, оскільки наука – це максимально раціоналізована форма духовної діяльності людей, що спрямована на вироблення знань про природу, суспільство і саме пізнання, яка має на меті досягнення істини і відкриття об'єктивних законів на

підставі узагальнення реальних фактів та їх взаємозв'язку. Ядром концепції раціональності є саме наукова раціональність як логічно обґрунтована форма конституювання ідеї всезагальності мірок розуму, ідеї, яка доведена в сфері науки до логіко-методологічної досконалості. Не випадково в класичному природознавстві поняття раціональності збігалось з поняттям науковості [71, с. 173]. Сучасні дослідники розуміють під раціональністю величезний спектр смислів – від логічності, вмотивованості, науковості, рентабельності до питань свободи, майбутнього людства, цінностей, відповідності зразкам чи навіть протесту проти них.

Поставивши перед собою завдання відтворити постнеокласичний дискурс економічної раціональності, спробуємо спочатку розібратися у спектрі значень, якими наділяють родове поняття раціональності. Як засвідчено автором у розділі 1, термін „раціональний” вживається у декількох значеннях: він стосується раціоналізму; ґрунтується на вимогах, розуму логіки; спрямований до кращого, розумного застосування чого-небудь; сумірний з одиницею або частиною одиниці в математиці, протипоставиться ірраціональному, який не має знака добування кореня (радикала) [37, с. 1017]. На початковому етапі дослідження найбільш продуктивним є прийом, згідно з яким описуються найбільш істотні характеристики явища, що вивчається. Окремі риси цих характеристик дозволять сформулювати критерії, за якими можна відрізнити раціональне від його антиподів – нераціонального, позараціонального, ірраціонального, що дозволяє максимізувати синергетичний ефект при мінімізації витрат. Основні риси, які визначають критерій раціональності, наведені автором на рис. 2.1.

Рис. 2.1. Ознаки критерію раціональності *

* Джерело: складено автором

1. Адекватність – спрямованість суб'єкта на щось зовнішнє по відношенню до нього може проявлятися, як мінімум, у двох варіантах: у першому випадку раціональність обумовлюється реальним світом, світом речей, об'єктивною дійсністю; у другому вона прагне досягти тотожності із суб'єктивним ідеалом – Абсолютним розумом [16]. При цьому і матеріалістичний, і ідеалістичний варіанти орієнтують на те, що раціональність не залежить від примх і випадковостей нашої свідомості, якщо є детермінованою чимось зовнішнім, а тому спрямована на адекватність змісту останнього. Зазначена адекватність може розглядатися як запорука того, що раціональні дії призведуть до позитивного результату, до успіху. Отже, раціональне ставлення до світу обов'язково передбачає націленість на ефективність, на успішність дій.

2. Ефективність є ознакою раціональності, проте переважно розуміється в якості більш-менш ймовірного наслідку, мінливого супутника раціональної дії. „...Сама по собі ефективність, успішність не може ніяким чином розглядатися як достатня специфічна ознака раціональності. Ефективність поведінки, якщо вона досягається на підставі безпосередньої інстинктоподібної реакції організму, автоматизму свідомості, відтворення традиційних штампів поведінки дії методом „сліпого тикуння”, спонтанних імпровізацій та ін., не можуть вважатися свідченням раціональної дії” [116, с. 174]. Тобто для того, аби людська дія була раціональною, недостатньо її успішності – остання, як бачимо, може бути результатом і протилежних мотивів. Необхідно, щоб цей успіх, ця ефективність були наслідком усвідомленості, розрахунку, логіки.

3. Логічність – міркування на підставі аргументованості і доведеності, шляхом побудови умовиводів за певними правилами є базовою настановою раціональної свідомості. Якщо така настанова існує, зазначає В.С. Швирьов, то „діяльність суб'єкта як реально практичну, так і пізнавальну можна розглядати як раціональну навіть в тому випадку, коли вона в силу тих чи інших причин не буде успішною, ефективною. Якщо ж даної настанови немає, то поведінку чи діяльність слід характеризувати як нераціональні, навіть якщо вони ефективні...

Ось, наприклад, доказове міркування, що проведене на підставі норм логіки – безумовно, частковий вид раціональної діяльності, – слід відрізнити від міркування, що не керується такими нормами як логічне від нелогічного навіть і тоді, коли у нього вкралася помилка і воно стає невірним. Навпаки, судження, що прийшло на ум і виявилось вірним, ми не назвемо логічним виводом, якщо воно не отримане в результаті свідомої настанови на правила логіки” [347, с. 43].

4. Цілевідповідність. Оскільки раціональність передбачає початкову націленість на результат (як доведено у доведено у роботі [34]), вона прагне до мінімізації сторонніх впливів, що можуть цьому завадити. „Критерієм раціональної діяльності може бути тільки досягнення мети: якщо мета досягнута, дії і засоби були раціональні; якщо ж мета не досягнута, дії не були раціональні, хоча вони могли бути шляхетними, красивими і т.п.” [254, с. 238].

5. Рефлексивність – здатність суб'єкта до управління власною поведінкою, усвідомлення сенсу власних думок. Рефлексивність передбачає не лише цілевідповідність і адекватність, а й самоконтроль над протіканням процесу мислення і діяльності, над походженням всіх його етапів – від постанови мети до оцінки ефективності. При цьому суб'єктом розглядаються можливі варіанти, він свідомо зупиняє свій вибір на одному з них, аргументує його перевагу над альтернативами і несе відповідальність за власний вибір. Отже, раціональність передбачає альтернативність, можливість вільного вибору певного способу дії.

У відповідності з цим, вважаємо за доцільне зазначити, що методологічні основи дослідження стійкості функціонування економіки повинні враховувати критерій раціональності забезпечення її стійкості до загроз економічній безпеці, який включає такі ознаки як адекватність, цілевідповідність, ефективність, рефлексивність, логічність. Для продовження оцінки родового поняття раціональності важливим постає її типологія. Так, наприклад, В. Стьопін запропонував типологію наукової раціональності, в якій вичленування певних типів залежить від функціонування окремих елементів наукового пізнання. Критерієм для структурування наукового знання він визначив: а) особливості

системної організації досліджуваних об'єктів і типів картини світу; б) особливості засобів і операцій діяльності, представлених ідеалами і нормами науки; в) особливості ціннісно-цільових орієнтацій суб'єкта діяльності та рефлексії над ними, виражені в специфіці філософсько-світоглядних основ науки [309, с. 249].

Аналізуючи діяльність суб'єкта наукового пізнання, спрямовану на постійне зростання і поглиблення об'єктивно-істинного знання, В. Стьопін охарактеризував етапи еволюції науки як „класику”, „некласику”, „постнеокласику”. При цьому кожний з етапів описується схемою „суб'єкт-засоби-об'єкт”, відрізняючись глибиною рефлексії, модифікацією когнітивно-методологічних засобів, соціокультурних норм і цілей. Поряд із вказаним вище, слід зазначити, що першим критерієм відмінності класичної, некласичної та постнеокласичної раціональності є тип системної організації об'єктів, що освоюються. Для освоєння об'єктів, організованих як прості системи, досить класичної раціональності. Некласичний тип раціональності забезпечує освоєння складних саморегульованих систем, постнеокласичний – складних систем, що саморозвиваються. Кожен з цих типів системних об'єктів представлений у науковому знанні відповідним кластером спеціальних наукових картин світу (дисциплінарних онтологій) і загальнонаукової картини світу. Ці картини задають системно-структурне бачення предмета наукового дослідження і тим самим репрезентують уявлення про те чи іншому типі системної організації досліджуваних об'єктів.

Другим критерієм є відмінність в узагальненій схемі методу діяльності. Вона фіксує особливості засобів та операцій (дій) з об'єктом, що досліджується. Кожен новий тип системних об'єктів передбачає відповідну їй схему методу пізнавальної діяльності. Ця схема представлена у структурі основ науки особливим розумінням ідеалів і норм дослідження: ідеалів пояснення і опису, доказовості і обґрунтування, ідеалів будови і побудови наукового знання (засвідчено дисертантом у попередній праці [176]). А, у якості третього критерію відмінності типів раціональності виділяються особливості ціннісно-цільових структур суб'єкта діяльності. Ці структури детерміновані

дуалістичним чином. З одного боку, вони повинні відповідати типу системного об'єкта, знання про який повинна виробити наука відповідної історичної епохи, а з іншого – відповідати прийнятим у культурі цієї доби домінуючим цінностям.

Прослідковуючи зміну об'єктів наукових досліджень у класичній, некласичній та постнекласичній науці, варто зауважити, що об'єктами сучасних міждисциплінарних досліджень все частіше стають унікальні системи, які характеризуються відкритістю і саморозвитком, якими є національна економіка та її економічна безпека. Діяльність з такими системами вимагає принципово нових стратегій. Взаємодія з ними людини протікає таким чином, що сама людська дія не є чимось зовнішнім, а неначе включається в систему, видозмінюючи кожного разу поле її можливих станів. Таким чином, необхідно признати, що на етапі фазових переходів, у точках біфуркації виникає спектр можливих сценаріїв розвитку системи. Який з них реалізується, залежить від умов взаємодії системи із середовищем. І якщо ми своїми діями створюємо визначені умови, при яких обмінні процеси із середовищем породжують незрозумілі атрактори, які втягують систему в певне русло розвитку, то можна вважати, що ми сконструювали ці процеси своєю діяльністю. Але можна розглядати ці ж процеси як природні, як такі, що виражають сутнісні особливості об'єкта, що розвивається. Адже система (національна економіка та її економічна безпека) так влаштована, що реалізація одного з можливих сценаріїв розвитку виступає як умова і характеристика буття системи, як вираз її природи. І якщо ми своєю діяльністю направили розвиток системи по певному руслу, то це, одночасно, і штучне і природне, тобто жорсткі межі між ними стираються. У процесі діяльності із системами, що розвиваються, виникає проблема вибору деякої лінії розвитку із множини шляхів еволюції системи. Причому сам цей вибір незворотний і частіше всього не може бути однозначно прорахований.

Відтак, дисертантом засвідчено, що орієнтація сучасної науки на дослідження складних систем, що історично розвиваються, істотно перебудовує ідеали і норми дослідницької діяльності. Історичність системного комплексного об'єкта і варіабельність його поведінки передбачають широке застосування

особливих способів опису і прогнозування його станів – побудова сценаріїв можливих ліній розвитку системи в точках біфуркації. З ідеалом будови теорії як аксіоматично-дедуктивної системи все більше конкурують теоретичні описи, засновані на застосуванні методу апроксимації, теоретичні схеми, що використовують комп'ютерні програми тощо. При цьому, змінюються уявлення і про стратегії емпіричного дослідження. Ідеал відтворюваності експерименту щодо країн систем повинен розумітися в особливому сенсі. Якщо ці системи типологізуються, тобто якщо можна проекспериментувати над багатьма зразками, кожен з яких може бути виділена в якості одного й того ж початкового стану, то експеримент дасть той самий результат з урахуванням імовірнісних ліній еволюції системи (доведено автором дисертації у роботі [163, 176]).

Звідси, зауважимо, що відбувається трансформація ідеалу ціннісно-нейтрального дослідження. Об'єктивно істинне пояснення і опис щодо „людино розмірних” об'єктів не тільки допускає, але й припускає включення аксіологічних чинників до складу положень, що їх пояснюють. Виникає необхідність експлікації зв'язків фундаментальних внутрішньонаукових цінностей (пошук істини, зростання знань) із позанауковими цінностями загальноекономічного характеру. Ці трансформації ідеалів і норм пояснення та детального опису можна зобразити у наступній схемі (рис. 2.2).

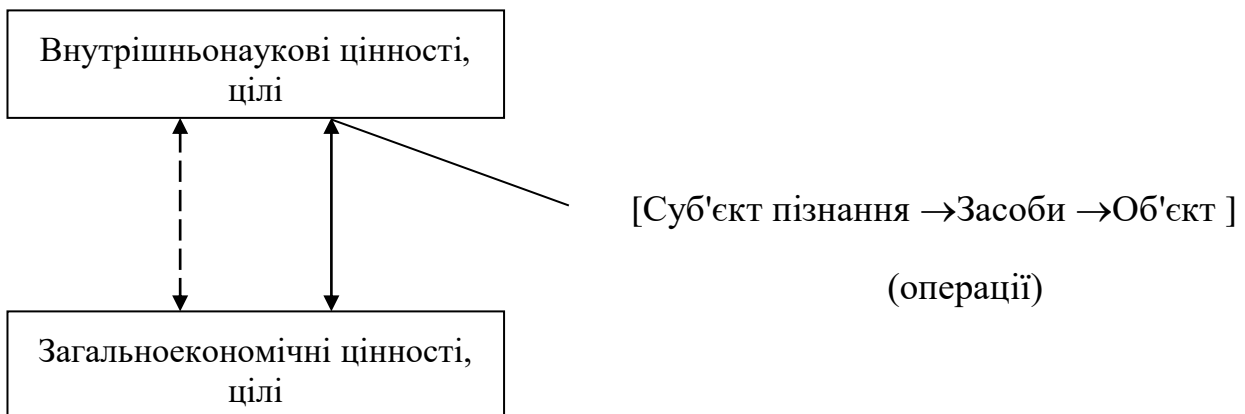

Рис. 2.2. Схема трансформацій в постнеокласичній економічній раціональності *

**Джерело: складено автором*

Засвідчимо, що економічна наука отримала потужний імпульс розвитку не зсередини, а ззовні – з боку теорії систем, завдяки досягненням в сфері формалізованого подання єдиного знання. Цей імпульс дає економічній науці можливість зрівнятися за рівнем розвитку з фізичними та технічними науками, де визначальним є наявність універсального і конструктивного, тобто фундаментального теоретичного знання. При цьому, новій, економічній раціональності постнекласичного типу притаманні наступні властивості: 1) зміна характеру наукової економічної діяльності, що обумовлено революцією в засобах отримання і зберігання економічної інформації (комп'ютеризація економічної науки, зрощування економічної науки з промисловим виробництвом); 2) розповсюдження міждисциплінарних досліджень і комплексних дослідницьких програм у сфері економіки; 3) підвищення значення соціально-економічних факторів і цілей; 4) зміна самого об'єкта дослідження – відкриття систем, що самоорганізуються; 5) включення аксіологічних факторів до складу пояснювальних пропозицій економічного характеру. Таким чином, виокремлюючи з-поміж типів раціональності економічну раціональність, яка характеризує діяльнісний аспект проблеми, визначимо її наступним чином: економічна раціональність – це тип раціональності, що характеризує зміст і спрямованість економічних відносин в єдності кількісних та якісних вимірів і може розглядатися як норматив, основа гармонії і доцільності економічної діяльності (доведено дисертантом у попередній науковій роботі [181]).

Звідси, можна признати, що економічна раціональність проявляється на трьох рівнях: 1) на рівні повсякденної діяльності, коли оцінюється логічність, рефлексивність, цільовідповідність повсякденної поведінки економічних суб'єктів; 2) на інституціональному рівні, коли йдеться про узгодженість, упорядкованість, ефективність функціонування економічних інститутів; 3) на соціетальному рівні, коли оцінюється розумність суспільного устрою, адекватність та невідповідність розвитку соціуму законам історичного процесу розвитку економіки. При цьому, важливим моментом оцінки ступеня

економічної раціональності на всіх рівнях є співвідношення цілей і засобів. Розглядаючи економічну раціональність з позиції системно-синергетичного підходу, для побудови системи стратегічного забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці її необхідно досліджувати у динамічному вимірі.

Однак, з позицій статичного виміру постнекласична економічна раціональність характеризується поліваріантністю, децентричністю та репрезентується через спектр наступних дискурс-позицій: „економічну дію”, „економічну синергетику”, „економічне управління”, „комунікативна раціональність”. Тоді, під впливом трансформаційних змін економічна раціональність як нова парадигма не тільки створює передумови більш реалістичних економічних досліджень, але й набуває системного міждисциплінарного характеру. У формування науки про закономірності раціональної поведінки суб'єктів на всіх ринках (економічному, політичному, правовому, освітньому тощо) залучаються окремі дисципліни. Інтегруючи функцію виконує принцип економічного раціоналізму як обов'язковий компонент економічної системи. Будь-яка економічна система (в тому числі й національна економіка) функціонує за допомогою господарської діяльності її суб'єктів, яка виступає функцією економічного раціоналізму.

Пізнанню генезису економічної раціональності адекватна методологія синергетики, яка в дослідженні реальності акцентує увагу на цілісності як такої. Цілісність системи – переважання внутрішніх зв'язків системи над її зовнішніми зв'язками, певне протиставлення економічної системи іншим системам і природному середовищу. Економічний організм є єдністю економічних відносин, що об'єднують його елементи в органічне ціле, що протистоїть як природному середовищу, так і аналогічним утворенням [110].

Зважаючи на особливості синергетичної методології дослідження (бути тим, що інтенсивно розвивається, інтегративним науковим напрямком, що носять пошуковий, незавершений характер, відкритий світу фактів, ідей і концепцій, пов'язаних з пізнанням світу в цілому), яка ввібрала у себе мову численних системних підходів та синергетичного бачення світу, заснованого на

синтезі традиційної мови систем („система”, „елемент”, „ціле”, „структура”, „організація”, „ентропія”, „гомеостаз” тощо) та власне мови системно-синергетичного підходу („нелінійність”, „біфуркація”, „атрактор”, „самоорганізація”, „порядок”, „хаос” тощо), що відповідає властивостям економіки. При цьому, міждисциплінарність розглядаємо як джерело народження нових образів і смислів в науці та суспільній практиці, в основі яких допущення в науковий метод „характеристик розширення” – вбирання у нього „минулого, індукції, узагальнення, доповнення, синтезу, цілісності”.

Поряд із зазначеним, признаємо, що міждисциплінарність і трансдисциплінарність не суперечать статусу синергетики як особливої дисципліни, дослідження якої викликає дискусії щодо її місця в сучасній системі наук [68]. А синергетична взаємодія елементів проявляється як у кожній предметній площині дослідження, так і в міжпредметних взаємодіях. Слід зауважити, що синергетика не вивчає предмет дослідження, властивий кожній з наук, який має свої особливості, а вивчає лише загальні для всіх наук закономірності взаємодії елементів у кожній із притаманних їм системі, тобто самоорганізацію елементів системи незалежно від специфіки предмету дослідження [218, с. 11].

Таким чином, підтвердимо, що синергетика має окреслити свою предметну сферу, визначити систему методологічних принципів дослідження і включити їх до складу сформованої системи наукового знання [16]. Для вирішення цих завдань передбачається: побудова особливої картини досліджуваної реальності (дисциплінарної онтології синергетики); формування ідеалів і норм синергетичного дослідження (пояснення й опису, доказовості та обґрунтування, будови і побудови знань); розробка філософських підстав синергетики, що забезпечують обґрунтування її картини досліджуваної реальності, а також її методологічних настанов, що виражають прийняті ідеали і норми дослідження.

Усі ці уявлення синергетичної картини досліджуваної реальності вводять образ предмета дослідження як складної системи (економіки України), яка

саморозвивається, і саме синергетика вивчає закономірності такої системи. Вона надмірна щодо тих завдань, у яких можна абстрагуватися від розвитку системи та фазових переходів. Але й системи, що розвиваються, в синергетиці вивчаються з особливих позицій, адже акцент робиться на ідеях цілісності, складності на протиположності ідеям елементаризму та редукціонізму. Кожен із цих теоретико-концептуальних підходів (холістський і елементаристський) є сильними ідеалізаціями, але можуть бути розглянуті як додаткові, необхідні для повноти опису процесів саморозвитку. Акцентуючи холістські аспекти, синергетика розкриває низку істотних закономірностей систем, що саморозвиваються, і саме в цьому полягає її перевага, але й її межі.

У контексті вирішення науково-прикладної проблеми даного дослідження вважаємо, що орієнтирами запровадження у практику детермінант стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці і головним критерієм оцінки ефективності в економіці у її внутрішньому та зовнішньому контекстах є (засвідчено й доведено у попередній науковій праці дисертанта [176]): по-перше, добір елементів задля генерування ознак стійкості та стабільності функціонування економіки, що передбачає міцність і надійність усіх її елементів за рахунок критерію раціональності; по-друге, стратегія забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці має базуватися на багатоваріантності прогнозів соціально-економічного розвитку України і коригуватися щодо параметрів розвитку економіки, зміни подій за тим чи іншим варіантом, що надає можливість вибору різноманітних адекватних заходів, а нетермінового застосування екстрених недостатньо розроблених рішень; по-третє, важливого значення набуває визначення потенціалу ментальності життєзабезпечення як концепту методологічного інструментарію науково-прагматичних економічних досліджень стійкості економіки до загроз і ризиків.

2.2. Економічна ментальність як неформальний інститут системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці

Розв'язання проблеми забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці і, відповідно забезпечення високого рівня результативності реалізації авторської Стратегії – є неможливим без урахування особливого історичного досвіду, культури, специфічних принципів і засобів життєзабезпечення, що були здобуті кожним суспільством або цивілізацією протягом багатотисячолітнього існування (засвідчено у науковій праці дисертанта [163]). Ці чинники сьогодні визначають рівень ментальності того чи іншого народу.

Економічна безпека, як відносно самостійна галузь світоглядних досліджень, формується і розвивається за певними правилами у кожного народу, починаючи з географічного фактору та закінчуючи споконвічними есхатологічними уявленнями, а економічна наука, у свою чергу, теоретично розв'язує загальноекономічні проблеми крізь призму національних, тим самим безпосередньо забезпечує універсальний зв'язок економічної науки зі знанням в цілому.

Таким чином, відкритою актуальною проблемою сучасної національної економіки є аналіз механізму взаємодії загального характеру економічних процесів та матеріального виробництва з національною парадигмою економічного знання, яка є сьогодні головною складовою економічної політики будь-якої країни. Основу такої парадигми створює власне національно-смісловне поле економічного розвитку, котре будується на традиціях, світорозумінні, історичному досвіді, мові, цінностях та цілях кожного народу, що дає змогу створювати такі зразки економічної культури, які виведуть економіку України і національну методологію життєтворення на якісно новий світовий рівень функціонування [51].

Тому задля обґрунтування ментальної структури економічної безпеки стійкого розвитку національної економіки необхідно почати з самого поняття

ментальності та історії його виникнення, адже вивчення ментальності економічною наукою базується на теоретичних і практичних напрацюваннях в інших сферах (соціології, психології, історії, філософії та ін.). Так, зокрема, менталітет (ментальність) є системою поглядів, оцінок, норм і умонастроїв, що ґрунтується на наявних у цьому суспільстві знаннях і віруваннях і задає разом з домінуючими потребами та архетипами колективного безсвідомого ієрархію цінностей, а значить і характерні для представників цієї спільності переконання, ідеали, схильності, інтереси та інші соціальні установки, що відрізняють цю спільність від інших (засвідчено у наукових джерелах [108; 254; 288]).

Ця категорія пройшла тривалий шлях еволюції. Загальнотеоретичні аспекти розробки поняття ментальності можна певною мірою знайти у філософа В. Канта („Критика чистого розума”), соціолога і філософа Е. Дюркгейма („Про розподіл суспільної праці”), психолога, антрополога, соціолога, історика Р. Лебона („Психологія народів і мас”), філософа М. Гайдеггера („Буття і час”), психологів К. Р. Юнга („Психологічні типи”) і З. Фрейда („Мойсей і монотеїзм”), соціолога і філософа Е. Фромма („Втеча від свободи”), філософа, історика і культуролога М. Фуко („Слова і речі”). В їх роботах містяться важливі висновки, які лягли в основу подальших розробок цієї проблеми. У цілому усі наукові розробки та роботи і на Заході і в пострадянських країнах при її розробці умовно поділяються на три напрямки:

1) культурологічний, представники якого розглядають ментальність як сукупність уявлень і поглядів людей, що проживають на одній території і в певну епоху. Ментальність – це колективна свідомість, опосередкована соціальним середовищем;

2) психологічний, згідно якого менталітет – це система поглядів, оцінок, що розкриваються на індивідуальному рівні і ґрунтуються на існуючих у певному суспільстві знаннях, традиціях і віруваннях. Важливою рисою менталітету є те, що він задається архетипами колективного несвідомого;

3) соціологічний, у якому ментальність розглядається як історично зумовлені соціальні настрої та установки, що склалися в конкретних умовах. Менталітет визначає досвід і поведінку як індивіда, так і соціальних груп.

Основними властивостями менталітету, характерними для всіх напрямків і такими, що визначають саму його сутність, є: 1) латентність – прихованість від безпосереднього спостереження; 2) константність – стійкість і відтворюваність в будь-яких умовах, в тому числі і кризових; 3) амбівалентність – двоїстість, суперечливість прояву; 4) взаємопов'язаність і агрегатність – прояв якісної системності характеристик менталітету [130, с. 25-32]. У цій відповідності зазначимо, що у своєму генезисі класичною політекономією (смітіанством) безпосередньо враховано основи моральної філософії, сама назва якої свідчить про схожості з проблемами ментальності. Подальша історія економічної теорії свідчить, що окремі її складові змістовного наповнення ментальності включалися представниками багатьох напрямів і шкіл (переважно гетеродоксії) в предмет економічного дослідження. Причому, зазвичай у якості важливих концептуальних елементів їх теорій. Так, наприклад, у ХХ столітті поняття ментальності активно увійшло у науковий обіг як філософії, соціальної психології, так і економіки. Щодо економічної теорії, то мова може йти про доцільність оперування поняттям економічної ментальності. При цьому, признаємо, що економічна ментальність впливає на всі сфери життя суспільства. Особливості економічних цінностей і норм поведінки, властиві тією чи іншою мірою для всіх представників будь-якої етнічної групи, характеризують її національну економічну ментальність. Вплив економічної ментальності на розвиток національної економіки має наступний загальний вигляд (рис. 2.6): економічна ментальність (основний неформальний інститут) формується під впливом об'єктивних умов життя нації і визначає характер соціально-економічних норм (формальних інститутів), які, в свою чергу, формують історичну траєкторію соціально-економічного розвитку нації.

Рис. 2.6. Вплив ментальності на становлення економічних інститутів*

* Джерело: згруповано автором

Щодо структури економічної ментальності – загальноприйнятої концепції не існує. На нашу думку, можна виділити наступні структурні рівні її реалізації: а) рівень несвідомого (підсвідомість, колективне несвідоме, трансперсональна свідомість); б) рівень свідомого (освідомлення, рефлексія); в) рівень індивідуальної ментальності, єдність свідомих і несвідомих (підсвідомих, трансперсональних) цінностей; г) рівень ментальності певної соціальної групи, суспільства, єдності загальноприйнятих в їх межах норм і настанов. При цьому, основними елементами економічної ментальності – є, на твердження дисертанта, стереотипи споживання, норми і зразки соціальної взаємодії, організаційні форми господарської життєдіяльності, ціннісно-мотиваційне відношення до праці і до багатства, ступінь сприйняття зарубіжного досвіду (рис. 2.7).

Таким чином, приведемо уточненні дефініційні значення та визначення окремих економічних понять. Зокрема, стереотипи споживання – уявлення про нормальний споживчий бюджет і про бажані тенденції його зміни можуть варіюватися у різних народів в дуже широких межах. Різні стереотипи споживання обумовлюють і різні підходи до виробництва в структурі національної економіки: або більше працювати і більше отримувати, або працювати як можна менше, забезпечуючи стандартні потреби.

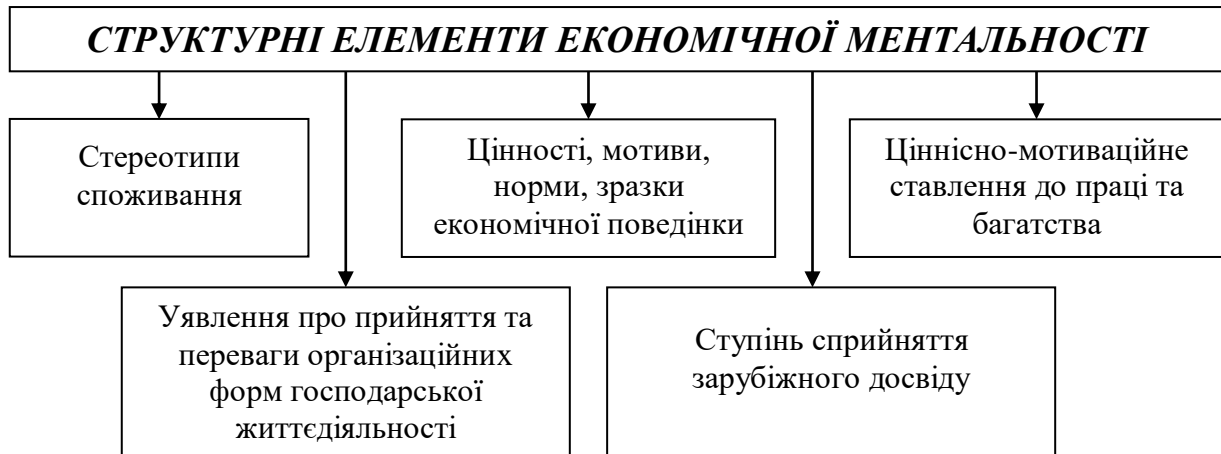

Рис. 2.7. Структурні елементи економічної ментальності*

* Джерело: систематизовано автором

Цінності, мотиви, норми, зразки економічної поведінки – люди по-різному відносяться до своїх партнерів з виробничого процесу. Для освіченого сучасника природна думка про те, що люди спочатку рівні, що людина цінна не тим, якої вона раси, національності, прізвища тощо, а своїми власними діловими якостями. Однак навіть в цей час спілкування людей як рівного з рівним аж ніяк не є загальноприйнятим, а в доіндустріальних економічних системах дискримінація – поділ людей на „своїх” і „чужих” – взагалі є загальним правилом.

Ціннісно-мотиваційне ставлення до праці та багатства – найважливішим і водночас компонентом господарської культури, який найбільш легко фіксується, є ціннісно-мотиваційне ставлення до праці і до багатства (як до результату праці). Праця може трактуватися і як принизливе заняття, і як єдино можливий шлях самореалізації людини. Відповідно, в одному випадку праця виступає лише як засіб досягнення мети, в іншому ж – як одна з цілей життєдіяльності нормальної людини. Зароблене працею багатство також може і вітатися, і засуджуватися. Природно, що поклоніння перед багатством або його засудження не можуть не впливати на максимізуючу поведінку індивіда, підстобуючи його або обмежуючи.

Уявлення про прийняття та переваги організаційних форм господарської життєдіяльності – господарська поведінка людей значною мірою залежить від того, які загальноприйняті стереотипи взаємовідносин суспільства та індивіда. Саме організаційні форми існування господарської культури задають ті форми організації праці, взаємовідносин держави та бізнесу, які вважаються нормальними, яких індивід зобов'язаний дотримуватися, якщо він не бажає відчувати суспільного осуду. Головним стереотипом, що стосується організаційних форм, є схильність до самостійної, індивідуальної або групової, колективної діяльності. У будь-якому суспільстві, зазвичай, обов'язково представлені одночасно і індивідуалістичні і колективістські цінності, але їх пропорції можуть бути дуже різними.

Ступінь сприйняття зарубіжного досвіду – успіх або провал національного економічного розвитку багато в чому залежить від того, як національна господарська культура реагує на передовий зарубіжний досвід – відторгає його, творчо сприймає або механічно копіює.

Таким чином, економічну ментальність визначають такі ознаки як історизм та суспільний характер. Їх вплив проявляється у наступному: а) економічна ментальність синтезує та акумулює результати попереднього культурного розвитку, його загальноцивілізаційні, загально стадіальні, етнонаціональні та інші параметри; б) риси ментальності варіюють відповідно соціально-економічній специфіці його носіїв: їх статусу потреб, інтересів цілей і тощо; в) національний характер (тип) економічної ментальності обумовлює її широку варіативність (специфічність) для різних етносів, націй, жителів різних країн та регіонів; г) відмітимо вплив на її формування релігійних моральних норм і принципів (розкрито у науковому джерелі [47]).

При цьому, економічна ментальність, притаманна Україні, відображає тривалу і трагічну історію нашої держави. Можна виділити, принаймні, чотири групи факторів, які, накладаючись один на одного, сформували сучасну вітчизняну економічну ментальність: 1) мобілізаційно-комунальне виробниче середовище – фактор, який діє з початкових моментів розвитку української нації;

2) православна етика – чинник, надає сильний вплив на розвиток національної культури понад тисячоліття; 3) наздоганяюча модернізація, яка протягом останніх століть змушує українське суспільство знаходитися в стані постійної мобілізації; 4) радянський „експеримент”, під впливом якого протягом більше 70 років здійснювалося цілеспрямоване ідеологічне виховання українців.

Поряд із зазначеним вище, економічна ментальність характеризує специфіку свідомості населення, що складається історично і проявляється в єдності свідомих та несвідомих цінностей, норм і настанов, які відображаються у поведінці населення. Отже, у вузькому сенсі економічна ментальність – це ментальність у пристосуванні до економіки (господарства) як сфери життєдіяльності суспільства, яка реалізується в певних формах та механізмах економічної (господарської) активності людини. У широкому сенсі економічна ментальність є принциповою властивістю діяльності людини як соціально-економічного суспільного суб’єкта; це – внутрішня логіка системи дій, вчинків, реакцій людини-суб’єкта господарської активності [30, с. 15]. У відповідності до вказаного вище, признаємо, що економічними архетипами ментальності є: економічна раціональність, цілераціональність, раціональність ставлення до світу, прагматична мотивація, підприємливість, соціально-економічний індивідуалізм, активність людини як економічного суб’єкта, особлива соціально-психологічна мотивація, готовність й здатність до різних видів ризику, діяльна самосвідомість, прихильність певній діловій моралі й інші (репрезентовано у наукових джерелах [32; 330; 347]). Названі ознаки дають змогу тлумачити економічну ментальність родовою властивістю господарської діяльності як складової сутності людського універсуму, а також виходити на конкретні специфічні риси та прояви економічної ментальності (через форми та механізми економічної поведінки людини, через соціально-психологічний та індивідуально-психологічний „портрет” суб’єкта господарської діяльності тощо) при функціонуванні системи забезпечення економічної безпеки стійкого розвитку національної економіки.

Процес економічних трансформацій в новітній Україні породжує становлення принципово нових особливостей соціально-економічних відносин,

сприяє змінам соціально-економічної поведінки людей, які позначаються на їх економічній свідомості та поведінці, зрушенням у процесах розгортання їх економічної ментальності. Поряд з новими рисами економічної поведінки вітчизняного соціального суб'єкта мають місце нові риси його економічної ментальності. Суспільна свідомість має адаптуватися до радикальних змін соціально-економічної поведінки; має відбутися процес цивілізованого „оброблення” цієї ситуації ментальністю. Відтак, при розгляді даних категорій представлення забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці як метасистеми стає досить дискусійним. Тут передбачається визначеність зв'язків між елементами, наявність єдиного системоутворюючого фактора, цілі, термодинамічну ізольованість, а значить, математична модель, яка буде включати вимірювану кінцеву кількість входів і виходів. Розглянуті ознаки, на наш погляд, не відображають процес функціонування економіки як системи.

Автор вважає за доцільне признати таке: якщо застосовувати до економіки категорію „система”, то тільки на досить абстрактному рівні, адже не враховується залучення людини як творця, джерела економічних відносин. Стійкість економіки до загроз економічній безпеці – це така структура, яка включає в себе „усвідомлення” зовнішнього світу та має враховувати вплив когнітивних здібностей людини на моделювання економічних систем. При цьому, загальна методологія побудови економічних систем, у тому числі й економіки, полягає в їх різноманітності та властивостях, а також у відсутності значущих, достовірних методів аналізу систем такої природи. Виділимо такі ключові групи систем:

1) об'єктивні (первинні) системи: природна система і людина, в них мета задана ззовні;

2) ментальні системи, створені в результаті цілеспрямованої людської діяльності: політична, соціальна, економічна, система обміну;

3) технічні системи.

Згідно до детермінант усталеної концептуальної моделі розвитку суспільства сукупність ментальних і технічних систем являє собою системний

економічний комплекс. Логічно, що має враховувати особливості ментальної структури при побудові системи забезпечення економічної безпеки стійкого розвитку національної економіки. Тоді, менталітет суспільства є складною системою, що включає в себе, щонайменше, два рівні: зовнішній, вітальний, значною мірою рухливий, пов'язаний безпосередньо з мінливими життєвими обставинами, в тому числі природними, соціально-економічними, політико-ідеологічними та ін., і внутрішній – інертний, більш стійкий, що представляє собою у певному сенсі „ядро”, яке і коригує ментальні установки, „відновлюючи” їх, приводячи до єдиного знаменника, наскільки це можливо, індивідуальні ментальності.

Розглядаючи економіку як систему, яка є взаємодією соціально-економічних відносин у суспільстві, інститутів та зовнішнього середовища, де існуючі міжсистемні зв'язки підсилюють опірність кожної з підсистем, забезпечуючи здатність до самоорганізації всієї системи на основі синергії (рис. 2.8).

Більшість економічних систем є ментальними та мають враховувати свій потенціал життєзабезпечення. Звідси, детальність вивчення особливості ментальності функціонування і розвитку української економіки, стикається з низкою методологічних проблем при їх вивченні. А, саме: а) включення у вивчення когнітивної системи людини, здатної до рефлексії; б) принциповий перехід від редуccionізму до холізму у вивченні ментальних систем (основні ідеї теорії систем групуються навколо вивчення специфіки цілісних властивостей системи, неперетворюваний до властивостей її складових); в) недостатній рівень розвитку математичного апарату для побудови моделей функціонування і формування системних комплексів; г) представлення економічного системного комплексу як структури різних підсистем різної природи, елементів з різними багатовимірними параметрами – останнє, дозволяє стверджувати, що сучасні математичні інтерпретації сучасних ментальних систем припускають, що вони (системи) є сукупністю елементів.

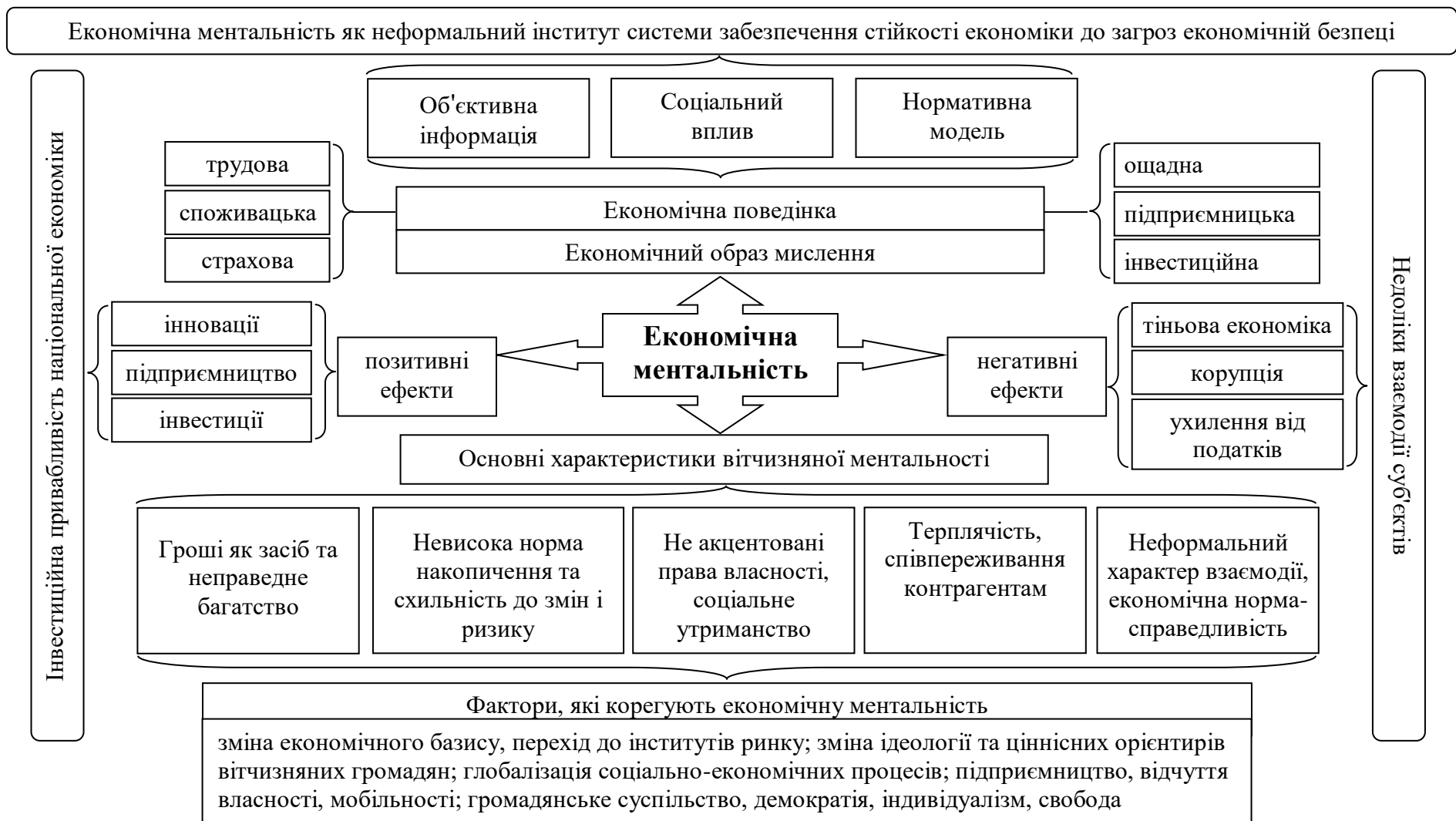

Рис. 2.8. Характеристика економічної ментальності як неформального інституту системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці *

* Джерело: систематизовано автором

Це є суперечливим фактом, адже система не є безліччю, а тільки як представлена безліччю. Елементи ментальних систем не можуть бути представлені як фіксовані частки. Внаслідок віднесення їх до певної математичної безлічі як саме членування ментальних систем носити досить умовний характер, так і взаємозв'язки між їх елементами, що пов'язано з когнітивними здібностями спостерігача. В залежності від інтерпретації причинно-наслідкових зв'язків можна отримати абсолютно різні висновки;

Цінності і цілі в системі забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці – це, насамперед, структура тих значень людських навичок, умінь та економічних подій, котра надає смисл суспільному досвіду і знанням, вони вказують орієнтири, зразки, норми, що визначають спрямованість економічних процесів. Вони є символами та ідеями, що виражають і зумовлюють орієнтацію людей у сфері економічних відносин щодо забезпечення економічної безпеки стійкого розвитку національної економіки, в межах якої практичні дії виробничо-матеріального характеру, знаряддя та засоби праці, виготовлені продукти набувають смисл, розуміються і витлумачуються людьми. Таким чином, економічна ментальність – 1) є суб'єктивною інформацією, тобто внутрішнім і суб'єктивним регулятором поведінки, невіддільний від певного господарюючого суб'єкта; 2) характеризується усіма атрибутивними ознаками неформальних інститутів, оскільки вона є формою реалізації взаємодій між економічними агентами в системі забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці; імпліцитно містить механізм соціального контролю, який структурує зазначені взаємодії між економічними агентами; є неявною нормативною моделлю поведінки економічних агентів; 3) реалізується в організаційній моделі господарської поведінки агентів та відтворювального циклу, стереотипах заощадження і споживання, ступеня сприйнятливості інституційного середовища до інститутів, що трансформуються або ново створюються, та виступає залежно від характеру взаємодії з формальними інститутами в якості джерела поступальної макроекономічної динаміки або фактора консервації

інституційного середовища і, відповідно, поряд із соціально-комунікативними чинниками, вихованням та освітою, визначає економічний образ мислення).

Процеси глобалізації та інформатизації економічного простору призвели до становлення глобальної економічної ментальності, що обумовлює процеси уніфікації поведінку агентів системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці. В той же час унікальність вітчизняного економічного менталітету є одним із джерел формування стійких неефективних норм, які перешкоджають формуванню і реалізації інноваційно орієнтованої стратегії розвитку національної економіки та інтерналізації негативних екстерналій. Таким чином, економічна ментальність є суттєвим фактором, що визначає успішність реформ, функціонування економічних інститутів та, врешті-решт, системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці. Динаміка неформалізованого інституту – економічної ментальності – задає вектор поведінки агентів цієї системи, дозволяючи їм найбільш ефективно або менш ефективно використовувати наявні ресурси. Звідси, можна також визнати, що економічна ментальність володіє ознаками інституційної організації (суб'єктивна інформація як внутрішній регулятор поведінки, невіддільний від суб'єкта ринку; соціальна модель взаємодії агентів національної економіки; нормативна модель поведінки, що існує в формі об'єктивної інформації, зовнішнього і незалежного від індивіда фактора), що дозволяє розглядати її як неформальний інститут системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці, є „драйвером” або неформалізованим бар'єром процесу модернізації.

2.3. Формування архітектури системи стратегічного забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці

Першочерговим завданням формулювання системно-синергетичного підходу до системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці є вироблення аксіоматики, яка характеризує сферу і умови його застосування, а також вибір економіко-математичного апарату дослідження (доведено автором дисертації у попередній науковій роботі [165, 166,]). При цьому, технології прикладного застосування системно-синергетичного підходу, що включає сукупність правил для використання методів системного аналізу при визначенні показників ефективності та ризиків виконання цільової програми і названі ключовими системними технологіями [93], є найбільш ефективними для дослідження системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці. Такі технології мають допомогти вирішити такі питання: як сформувати програму і врахувати всі необхідні її компоненти; як визначити числові значення показників діяльності; як представити всю необхідну і достатню інформацію особі, яка приймає відповідне рішення; як визначити реалізованість кожного компонента програми; як підвищити кваліфікацію виконавців програми. Прикладне застосування цих технологій передбачає:

1) формулювання мети виконання цільової програми у вигляді визначення бажаного стану речової, інформаційної та енергетичної компоненти об'єкта цієї системно-синергетичної програми;

2) формалізацію сукупності необхідних і достатніх аспектів системно-синергетичного підходу, у тому числі: а) системно-компонентного (склад і характеристики компонентів програми); б) системно-структурного (матеріальні, фінансові, інформаційні та інші зв'язки між компонентами програми); в) системно-функціонального (взаємодія та ієрархія компонентів для досягнення мети програми); г) системно-комунікаційного (зв'язки цієї системи з іншими системами, які беруть участь у досягненні мети); д) системно-інтегративного

(системоутворюючий механізм компонент для досягнення поставленої мети); ж) системно-реактивного (зовнішні впливи, їх характер, природа); з) системно-динамічного (розвиток розглянутої системи); к) взаємне узгодження повної сукупності розглянутих аспектів (засвідчено дисертантом у роботі [181]).

Тут також важливо зазначити, що системно-інтегративний аспект передбачає виділення системоутворюючих механізмів, що забезпечують при об'єднанні компонентів появу нової інтегративної (синергетичної) властивості проектованої системи. Встановлення системоутворюючого механізму є одним з визначальних моментів використання системного підходу до проектування будь-яких систем. Не викликає сумніву те, що системно-синергетичний підхід є складною частиною загальнонаукового підходу, методом постановки задач, метою якого є створення методів і засобів дослідження складних за своєю організацією об'єктів. В його основі є діалектичний взаємозв'язок аналізу і синтезу (прикладна діалектика). Зауважимо, що сутність системно-синергетичного підходу як методології наукового пізнання полягає у розгляді об'єкта як системи з єдиних позицій цілісності, що дозволяє аналізувати екзо- та ендогенні зв'язки і економічні відносини, виявляти закономірності та взаємозв'язки, враховувати вплив факторів, зміна яких призводить до виявлення найкращих способів досягнення цілі. При цьому, системно-синергетичний підхід у забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці дає можливість розглядати їх як складну систему взаємопов'язаних елементів і визначити сукупність принципів, законів функціонування та розвитку цієї системи. Основними принципами цього напрямку є цілісність національної економіки як системи, взаємозалежності її елементів та орієнтація на забезпечення стійкості (доведено автором дослідження у попередній науковій праці [194,195]).

При зіставленні системно-синергетичних уявлень увага переключається від взаємодії об'єкта із середовищем до внутрішньої будови об'єкта, від елементів системи – до зв'язків між ними, від стійкості до нерівноваги. Схемою функціонування традиційних систем (в рамках старої системної парадигми) є причинно-наслідкові моделі, відкритих систем, що самоорганізуються (в

рамках нової системної парадигми), – операційна замкнутість (незважаючи на це, реальні системи мають необмежену кількість контактів із зовнішнім середовищем для виконання своїх ресурсів). Поведінка і самовідновлення цих систем визначаються не стільки зовнішньою причиною, скільки характером внутрішніх зв'язків, правилами взаємодії елементів (структурою), пам'яттю про минулі стани [325, с. 172].

Таки чином, враховуючи те, що сучасні економічні процеси протікають, як правило, в біфуркаційних (граничних) межах, де збільшення економічного ефекту відбувається інакше, ніж на лінійних стадіях процесу, необхідно будувати економіко-математичні моделі нелінійного характеру як більш адекватні. Основні етапи реалізації теоретичного знання синергетики для практичного використання у дослідженнях системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці показано на рис. 2.9.

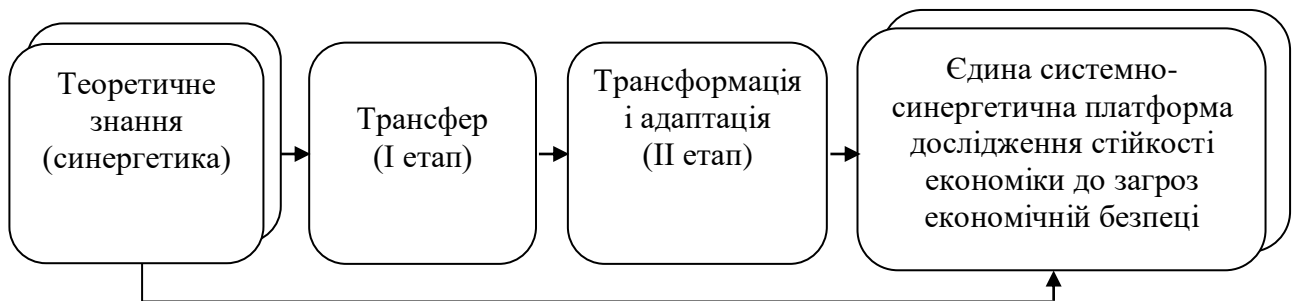

Рис. 2.9. Етапи реалізації теоретичного знання синергетики *

Джерело: систематизовано автором

Перший етап (трансфер) – виявлення, хронологічне впорядкування, узагальнення та перенесення теоретичного знання на нову подієвособстратну основу (об'єкти і процеси забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці), в тому числі пов'язані з обґрунтуванням, формуванням і практичною реалізацією програм соціально-економічного розвитку. Головна методологічна особливість застосування технології трансферу полягає у тому, щоб використовувати закономірності перехідних явищ і процесів, вивчених в синергетиці, для відображення економічних процесів.

Другий етап (трансформація і адаптація) – здійснення необхідних змін і адаптації теоретичних знань, обумовлених специфічними особливостями забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці, формування теоретико-методологічної платформи для нього.

Алгоритм трансферу теоретичних знань, що реалізує системно-синергетичний підхід, наведений на рис. 2.10.

Рис. 2.10. Трансфер теоретичного знання згідно системно-синергетичного підходу*

**Джерело: систематизовано автором*

Тут також важливо зазначити, що системно-синергетичний підхід до забезпечення економічної безпеки повинен враховувати фактори світової економічної системи (зовнішнього середовища) і внутрішнього середовища, а також їх вплив на розвиток вітчизняної економіки на основі застосування не лише методу аналогій та прототипів, але й методів стратегічного управління. При цьому, інтеграція теоретичних положень економічної теорії, стратегічного управління та системно-синергетичного підходу є необхідною передумовою для формування цілісного уявлення про систему забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці в контексті розбудови оригінальної Стратегії відповідного типу (засвідчено автором у попередній роботі [205]).

Фундаментальним поняттям синергетики є поняття самоорганізації, а теорію самоорганізації іноді ототожнюють із самою синергетикою. Теорія самоорганізації в економіці є досить новим і недостатньо вивченим напрямком, основи якого становлять практичний інтерес, адже дослідження самоорганізації розкриває процес упорядкування елементів економічної системи за рахунок внутрішніх факторів і дозволяє приймати управлінські рішення, спрямовані на зменшення негативних наслідків кризових явищ.

Звідси сутність самоорганізації в загальному сенсі можна викласти як саморух, самоструктурування, самовдосконалення, впорядкування систем і процесів. У процесі самоорганізації створюється, відтворюється або вдосконалюється організація складної динамічної системи.

Процеси самоорганізації можуть мати місце тільки в системах, що володіють високим рівнем складності та великою кількістю елементів, зв'язки між якими мають не жорсткий, а ймовірнісний характер (репрезентовано у [78]). Властивості самоорганізації виявляють об'єкти різного походження. Процеси самоорганізації відбуваються за рахунок перебудови існуючих і утворення нових зв'язків між елементами системи [301].

Важливим аспектом функціонування оригінальної системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці, з точки зору синергетики, є питання інтенсивності впливу факторів, які можуть вивести її до точки

біфуркації. Як уже зазначалося, в нестабільному стані навіть найменший вплив може змінити розвиток цілої системи, а в стані близькому до рівноваги, часто й суттєві фактори мають лише локальне значення і не призводять до зміни стану цієї системи. Водночас, найстійкішою є саме складна система, оскільки в ній зміна параметрів лише одного з компонентів не призводить до зміни всіх інших і виходу системи із рівноваги. Відповідно, складність системи зумовлюється кількістю флуктуацій, яких вона зазнала за певний період часу.

Не можна залишити поза увагою те, що одним з напрямків розвитку системно-синергетичного підходу в економіці є інституціонально-синергетичний підхід, який дозволяє реалізовувати резерви нових явищ в економічній системі з позиції вивчення складних, нелінійних процесів. Ключовим імперативом стратегічного управління стійкістю повинен стати розвиток адаптаційних властивостей і здатності до стратегічного співробітництва елементів його системи.

Звідси цілком очевидна важлива роль і велике значення формування системно-синергетичного підходу до забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці на основі цілісного уявлення про цей процес. Системно-синергетичний підхід розкриває теоретико-методологічний базис забезпечення стійких взаємозв'язків між підсистемами економіки як цілісної складної відкритої системи. Тоді, реалізація досліджуваного підходу до забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці полягає в розвитку та інтеграції теоретичних положень системного підходу, економічної синергетики, синергетичного управління, стратегічного управління, прийняття управлінських рішень і вдосконалення ефективності національної економіки, що дозволяє забезпечити цілісне системно-синергетичне уявлення про стійкість вітчизняної економіки (рис. 2.11).

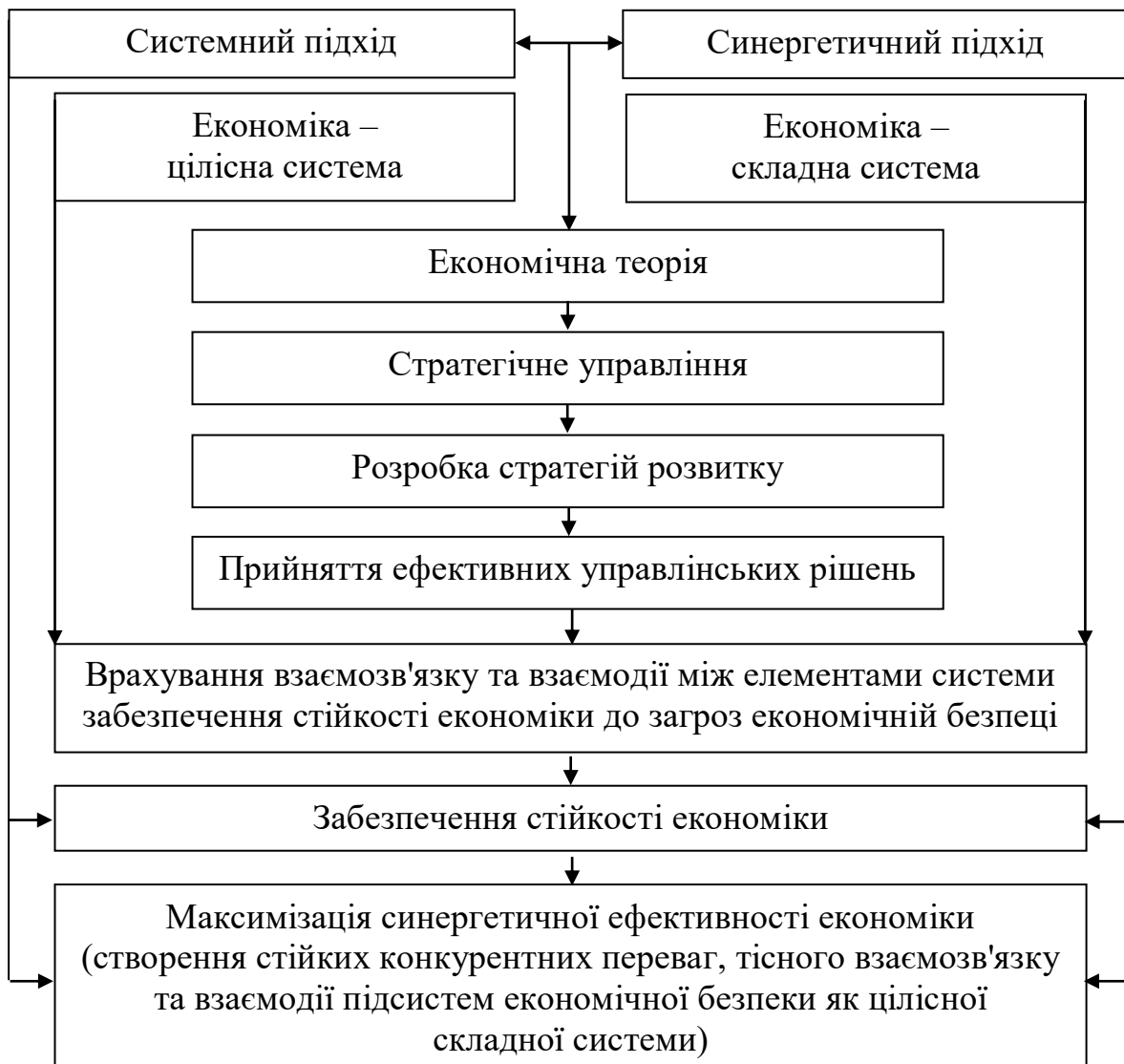

Рис. 2.11. Інтеграція теоретичних положень наукових підходів до забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці*

* Джерело: складено автором

Системно-синергетичний підхід до забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці розкриває такі основні положення:

- системно-синергетичний підхід до дослідження забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці полягає в уявленні про цілісність, складність, системність, наявність зв'язків і взаємодії її елементів;

- системно-синергетичний підхід містить дослідження закономірностей самоорганізації і саморозвитку, а його реалізація призводить до досягнення впорядкованості в системі забезпечення стійкості економіки до загроз

економічній безпеці як цілісної складної відкритого типу складної системи, та виникнення синергетичних ефектів;

- поняття „самоорганізація” як процес впорядкування та вдосконалення елементів організації складної динамічної системи є основоположним системно-синергетичного підходу. Самоорганізацію в системі забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці розглядаємо як процес, що приводить цю систему до ефективної взаємодії її підсистем на основі ефекту кооперації між елементами системи. При цьому зовнішній вплив або зміна зовнішніх умов може носити стимулюючий характер для цієї системи;

- системно-синергетичний підхід до забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці розкриває теоретико-методологічний базис забезпечення стійких взаємозв'язків між підсистемами (елементами економічної безпеки) як цілісної складної відкритої системи. Виділення такої системи з позицій системно-синергетичного підходу дозволяє отримати синергетичний ефект, а також виробити нові підходи і методи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці.

У відповідності з зазначеним вище, вважаємо за доцільне признати таке: в основу методології системно-синергетичного підходу покладені такі принципи:

- взаємодія підсистем характеризується необмеженою кількістю результатів, що робить непрогнозуємою зміну самої системи;

- зміна системи обумовлена направленістю, якістю взаємодії підсистем;

- цілі функціонування підсистем відрізняються від цілей системи, в наслідок чого генеральну мету неможливо представити через систему цілей підсистеми, а лише як вектор цих цілей;

- система представляє собою не цілість із підсистем, що її складають, а єдність їх узгодженої взаємодії;

- різні за своїми цілями, природою підсистеми неможливо уявити у вигляді структури або ієрархії, а їх дія щодо один до одного носить ірраціональний характер;

- метою системно-синергетичного підходу є підвищення економічної раціональності, стійкості, впорядкованості взаємодії;

- структура системи визначається параметрами когнітивної системи, відносно якої вона моделюється.

Таким чином, можна на рис. 2.12 переставити структуру системно-синергетичного підходу до формування системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці за наслідками реалізації відповідного типу стратегії в контексті досягнення визначених параметрів розвитку.

Запропоновані методологічні засади системно-синергетичного підходу дозволяють збагатити поняття і методи, необхідні для опису великого класу суспільних явищ, які призводять до складних процесів і появи нових ірраціональних просторових структур та еволюційних подій. Звідси пропонуємо виділяти два напрямки системно-синергетичного підходу до формування забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці:

1) моделювання системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці, визначення системоутворюючих факторів кожної його підсистеми, які включаються в сигнатуру його розвитку;

2) аналіз взаємодії підсистем, прогнозування ефекту цієї взаємодії.

У структурі системно-синергетичного підходу до формування системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці виділяється низка його властивостей. Відтак, першою методологічною властивістю системно-синергетичного підходу для побудови системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці є когнітивне моделювання.

Методологія вивчення системи призводить до нових імпульсів розвитку пізнання людини і її сприйняття світу, а значить, і до певного способу дії. Розширення методології пізнання взаємодії систем різної природи, в тому числі і ментальних, дозволить створити сильний імпульс для розвитку когнітивної системи, отже, виробити нові образи дії й саму діалектику цих дій.

Рис. 2.12. Структура системно-синергетичного підходу до формування системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці*

* Джерело: складено автором

Надалі, когнитивне моделювання забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці може охоплювати різні рівні формування (засвідчено дисертантом у науковій роботі [176]): а) глобальний (включати всю сукупність світового знання, тоді моделювання системи також буде носити глобальний масштаб); б) національний (обмежений територією країн); в) етнічний (побудова системи щодо окремої нації; багато дослідники наголошують на етнічних особливостях ведення бізнесу); г) релігійний (базові принципи взаємодії християн, мусульман, буддистів та інших концесій дуже різні).

Другою методологічною властивістю системно-синергетичного підходу є використання в досліджуваній системі осі часу. Зазначимо, що час стає базовим чинником розвитку як когнітивної системи, так і системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці. Якщо систему розглядати як похідну пізнавальної діяльності людини, то швидкість зміни залежить від ступеня поєднання цих двох об'єктів. Механізмом поєднання тут в першу чергу виступає соціальна система і система інститутів. В історичних системах з еволюційним характером ключовий вимір руху – це їх зміни протягом часу. Час, у цьому випадку, виступає фундаментальною віссю. Так, наприклад, А. Пуанкаре описав спосіб графічного відображення структури у часі. Для цього використовується непослідовна ньютонівська безперервна шкала, а запис характеру системи в послідовні моменти часу. І представляючи цей опис послідовно, ми вимірюємо час в ментальних системах, створюємо фазовий простір, яким описується все розмаїття стану системи.

Третьою методологічною властивістю системно-синергетичного підходу є те, що елементи системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці мають i -й набір параметрів (доведено дисертантом у [176]). Систему можна представити через структуру, ієрархію підсистем. Уся множина елементів q , яку за допомогою методології системно-синергетичного підходу групуємо в окремі підсистеми, має i -й набір параметрів. При цьому кожен параметр сприймається як наслідок інших параметрів. Тобто, будь-який

елемент може характеризуватися параметрами різної природи, а значить він може одночасно бути елементом різного рівня, різних систем.

Четверта методологічна властивість системно-синергетичного підходу – зміни в системі – результат впливу, а не управління. Система – це єдина сукупність ірраціонально взаємодіючих підсистем, що не мають єдиного органу управління. Під єдністю ми розуміємо більш м'яку категорію, ніж цілісність. Зміни в системі відбуваються в результаті взаємодії підсистем різної природи. Тому будь-яка динаміка в системі не може бути викликана цілеспрямованим управлінням нею, а лише впливом на окрему підсистему або її елемент. Такі зміни будемо називати впливом на систему.

Зауважимо, що при вивченні і декомпозиції оригінальної системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці ми прийшли до наступних висновків (зазначено у науковій праці дисертанта [181]):

1) мультиплікативність впливу і управління. Прикладання сили (вплив, управління) щодо будь-якого за розміром елементу, або взаємодії, може призвести до більшого ефекту в усій системі внаслідок одночасної участі суб'єкта в підсистемах різної природи і рівня;

2) непередбачуваність майбутнього. Досліджувана система змінює в часі свою структуру і рід взаємодій, особливо до цього схильні підсистеми більш низького рівня. Таким чином, минулі стани системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці не можуть служити підставою для передбачення майбутнього. Також внаслідок різноманіття взаємозв'язків важко прогнозованими є наслідки будь-якої дії в системі;

3) різноманіття суб'єктів впливу. Система забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці – це сукупність підсистем різної природи, а отже точок прикладання державного впливу і управління в ньому нескінченна кількість;

4) явні ефекти взаємодії елементів і систем у вигляді норм (образів) їх функціонування. Якщо підсистеми багаторазово взаємодіють, наслідки цих

взаємодій повторюються і носять прогнозний характер, а значить цей ефект є нормою, параметром (зразком) цієї взаємодії;

5) необхідність зворотного зв'язку, повторюваних дій при зміні норм взаємодії підсистем і елементів. Для того, щоб прищепити норму взаємодії підсистемам, важливо багаторазово застосовувати зворотний зв'язок із суб'єктами впливу. Якщо норма в інших взаємодіях носила явний, простий характер, то іншими підсистемами з часом вона буде сприйматися як спосіб дії;

б) норми/ нормативи, зразки дії як фактори стійкості взаємодії підсистем. Якщо взаємодія підсистем не призводить до норм, закономірностей, то це призводить до нестійкості всієї системи.

Перелічені вище методологічно значимі засади впливу на розвиток системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці дозволяють говорити про те, що існує елемент прикладання сили (управління), який може призвести до масштабних змін в усій системі, стійкість яких залежить від норм, образів її взаємодій з іншими елементами.

П'ята властивість системно-синергетичного підходу полягає в дослідженні нелінійної взаємодії підсистем одна з одною (визнано автором у попередній науковій праці [176,181]). У системі взаємодія підсистем призводить до ірраціональності, нелінійності взаємодії їх елементів, мультиколінеарності її результатів, цьому виявленню причинно-наслідкових зв'язків у системі дуже ускладнене. Цей індетермінізм в системі проявляється в тому, що початкові умови функціонування будь-якої з підсистем можуть мати непропорційно великий вплив на майбутні події, стан всієї системи („ефект метелика”). Якщо ефект інваріантний, значить він є сигналом взаємодії, системоутворюючим параметром. Якщо він не має закономірного характеру, значить ця взаємодія нестійка. Якщо немає точних даних про початкові умови, то в будь-якій нелінійній системі здатність до прогнозуванню втрачається. Це індуктивна проблема.

Шостою методологічною властивістю системно-синергетичного підходу є визначення основного системоутворюючого параметру – x і зони гомеостазу

підсистем $\{x_{g1}, x_{g2}\}$, в межах якого підсистеми зберігають свою інтегративну якість, за цими межами системи перестають існувати. В межах гомеостазу підсистеми можуть переходити в новий якісний стан або до системної кризи.

Відтак признаємо, що взаємодія суб'єктів системи виступає як її інтегративна якість, якою не володіє кожен із суб'єктів зокрема. Інтегративна якість оцінюється через основний системоутворюючий параметр, то чим визначається саме існування системи. Вимогами до параметру x функціонування підсистем є: вимірність (об'єктивна, суб'єктивна); прийнятність для суб'єктів кожної підсистеми і несуперечність загальному параметру функціонування системи; сумісність з параметрами функціонування інших підсистем.

Сьомою методологічною властивістю системно-синергетичного підходу є визначення і об'єктивізація ступеня рівня сигнатури системи як її системоутворюючого параметру. Під сигнатурою стану системи розуміємо набір системоутворюючих параметрів підсистем. Кожна з підсистем комплексу володіє власним параметром функціонування, який відображає його іманентні інтереси. Розвиток системи є результатом взаємодії підсистем, метою якого є найкраще поєднання інтересів окремих підсистем і системи в цілому. Стійкість системи є більш складною конструкцією (сигнатурою) порівняно з визначенням гомеостазу та системоутворюючого фактора окремої підсистеми. Сигнатура стійкого розвитку характеризує процес взаємодії технічних, економічних, ментальних та інших структур. При цьому ступінь сигнатури показує кількість підсистем, на які структурована система. Вибудовуючи модель сигнатури системи, виходили з таких положень: а) при побудові сигнатури необхідно ввести вісь часу, адже адаптивні системи змінюють структуру, взаємозв'язки у часі. Введення осі часу дозволить визначати швидкість і фактори розвитку системи, це єдина шкала, яка залишається незмінною щодо системи; б) кожна з підсистем характеризується через її природу, системоутворюючі елементи, структуру, через взаємодію між суб'єктами цієї підсистеми, а також її суб'єктів з суб'єктами інших підсистем; в) системоутворюючий параметр є результатом

взаємодії суб'єктів як всередині підсистеми, так і між суб'єктами інших підсистем. Таким чином, будь-який системоутворюючий параметр є також параметром взаємодії підсистем одна з одною; г) роль кожної підсистеми у формуванні системи різна. Розрахунок впливу однієї підсистеми на інші можливий тільки в тому випадку, якщо їх шкали стандартизовані і мають єдину розмірність; д) якщо система є сукупністю підсистем і немає можливості перейти до одноманітності шкал, то тоді вплив всіх підсистем на систему повинен залишатися рівновеликим. Тоді стійкий розвиток системи – це послідовне зростання в часі значень системних параметрів, включених у сигнатуру системи.

При цьому, як визнано дисертантом у [181], повинна дотримуватися вимога до оптимальності за Парето до кожного параметру, тобто це такий допустимий стан системи, коли жодна з підсистем, діючи самостійно або спільно з іншими підсистемами, не може покращити свій стан, не погіршуючи стану хоча б однієї іншої підсистеми. Але ця вимога до оптимальності може застосуватися тільки до систем вищого рівня. Так, багато елементів можуть бути суб'єктами різних систем, різних рівнів, тому не можна говорити про оптимальності взаємодії на всіх рівнях системи.

Восьма методологічна властивість системно-синергетичного підходу – дослідження часових рядів статистичних даних для виявлення закономірностей функціонування системи. Застосування теорії хаосу до ментальних систем говорить про те, що здатність до математичної формалізації практично ламається. Дуже небагато нелінійних рівнянь, що описують нелінійні системи, здатні до інтеграції. У цій відповідності зазначимо, що статистичні часові ряди – це не абстракція дійсності на відміну від математичних моделей і експериментів, а відображення фактичної дійсності. Вони успішно ідентифікують взаємодії, але не можуть служити характеристикою причин. Інтерпретуючи результати статистичного факторного аналізу складних явищ, необхідно враховувати, що взаємодію не можна представити як сукупний ефект часткових ефектів багатовимірного розподілу незалежних змінних, що

перебувають у певній структурі взаємодії. Якщо структура змінних буде модифікована, то їх вага теж зміниться, при цьому сукупний ефект може змінитися, навіть якщо всі окремі ефекти залишаться постійними. Це означає, що ефекти не можуть бути представлені як загальні „причинні закони”, але як ефекти, обмежені в часі та просторі структурою параметрів, можуть. При цьому чітке розуміння об'єктивного та суб'єктивного, загального і особливого в процесі управління економікою потребує окреслення системи закономірностей, особливостей формування та органічного функціонування економіки України, а також реалізації стратегії забезпечення її стійкості до загроз економічній безпеці, сутність яких наведена на рис. 2.13.

Методологічною основою для формування і розбудови оригінальної архітектури СЗСЕ_{ЕБ} є ресурсно-функціональний, об'єктно-цільовий та системно-синергетичний підходи. Ресурсно-функціональний підхід у цьому випадку забезпечує єдність цільової орієнтації, комплексності намічених заходів та чіткості завдань із забезпеченням їх виконання певним переліком ресурсів та визначеністю необхідних для реалізації положень (доведено дисертантом у [176]).

Поряд із ресурсно-функціональним підходом при побудові та формуванні оригінальної архітектури специфічного типу СЗСЕ_{ЕБ} слід також застосовувати основні положення об'єктно-цільового, системно-синергетичного підходів. Перевагою є їхнє системне поєднання, що забезпечить комплексність аналізу структури та забезпечить розробку дієвих заходів та інструментарію для кожної підсистеми, об'єкту чи сфери життєдіяльності.

Відтак признаємо, що об'єктно-цільовий підхід дозволяє здійснити декомпозицію будь-якої проблеми забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці. Це дає змогу розглядати завдання системи як сукупність більш простих, у певній формі ізольованих одна від одної функцій, а виконання місії конкретної підсистеми можна вирішувати незалежно одне від одної в будь-якому порядку, не порушуючи загального процесу управління системою.

Методологічні підходи до забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці

є інституційною основою

Системно-синергетичний підхід – сутність розкривається у вимогах загальної теорії систем і теорії синергетики: кожний об'єкт розглядається як багатокомпонентна система і як елемент більш складної гетерархії. Містить дослідження закономірностей самоорганізації та саморозвитку системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці. Розкриває уявлення про цілісність, складність, системність, наявність зв'язків і взаємодії її елементів

є теоретичною основою

Ресурсно-функціональний підхід – являє єдність цільової орієнтації виконання функцій системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці (СЗСЕ_{ЕБ}), комплексності забезпечення намічених заходів, адресності та чіткості завдань, їх обов'язковості. Використано як доповнення до системно-синергетичного підходу при вирішенні специфічних проблем.

Об'єктно-цільовий підхід – розглядає СЗСЕ_{ЕБ} як сукупність системно пов'язаних між собою складових елементів – об'єктів, які відповідно до власної цілі відповідають за вирішення конкретних завдань і досягнення означених результатів щодо забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці. Функціонування СЗСЕ_{ЕБ} відбувається в результаті взаємодії об'єктів – цільових підсистем з урахуванням активного впливу зовнішнього середовища.

Зміст та характерні риси підходу

об'єктивність;
конкретність;
повнота обхвату досліджуваних явищ і процесів;
врахування детермінізму й існуючих закономірностей

Складові підходи: різні аспекти аналізу складних економічних систем.

1. **елементний**, визначення складових, що входять до складу СЗСЕ_{ЕБ} та їх параметрів;
2. **структурний** – виявлення внутрішніх зв'язків і залежностей між підсистемами та показниками
3. **функціональний** – визначення функцій, для виконання яких проектується й запроваджується СЗСЕ_{ЕБ};
4. **комунікативний**, виявлення зовнішніх зв'язків СЗСЕ_{ЕБ};
5. **інтегративний**, розкриває джерела, фактори збереження, стабілізації, вдосконалення і еволюції СЗСЕ_{ЕБ};
6. **ресурсний**, визначення обсягу і структури економічних ресурсів, необхідних для вирішення проблем та досягнення стійкості економіки;
7. **історичний**, дозволяє визначити умови виникнення, етапи становлення, можливі перспективи росту;
8. **цільовий**, наукове визначення цілей розвитку СЗСЕ_{ЕБ}

Зміст та характерні риси підходу

Особливості

Вимоги до підходу

Процес реалізації

тісно пов'язаний із системно-синергетичним підходом; реалізується в процесі інформаційного забезпечення; використовується для визначення специфічних функцій підсистем.

чітке визначення проблеми; однозначне формулювання цілі; забезпечення всебічної комплексної ув'язки термінів і ресурсів, необхідних для досягнення поставленої мети та виконання завдань.

наукове визначення орієнтирів та пріоритетів зростання; розроблення варіантів досягнення цілей; визначення обсягів і структури ресурсів, необхідних для досягнення орієнтирів, реалізації поставленої цілі; визначення критерію для визначення базисного рішення із декількох альтернатив.

Зміст та характерні риси підходу

Особливості

Вимоги до підходу

Процес реалізації

Можливість: декомпозиції будь-якої проблеми, повторного використання об'єктів і підсистем СЗСЕ_{ЕБ} в інших складних гетерархиях; застосування (авторського) типового методичного апарату для вирішення цільових завдань різними об'єктами СЗСЕ_{ЕБ} за показниками-індикаторами.

ключова роль надана об'єкту в ході розробки моделі управління розвитком СЗСЕ_{ЕБ}; підсистемам призначаються їх обов'язки; діяльність СЗСЕ_{ЕБ} поліфункціональна; гнучка зміна засобів досягнення мети у перспективі; досягнення мультиплікативного й синергетичного ефекту.

шляхом реалізації стратегії; в результаті взаємодії об'єктів; з чітким ціле визначенням; зменшення хаотичності прийняття рішень; консолідації використання наявного СП.

Рис.2.13. *

* Джерело: систематизовано та згруповано автором на основі [57]

Однак інституційною основою побудови СЗСЕ_{ЕБ} залишається системно-синергетичний підхід. Формування наукових підходів для обґрунтування сутності СЗСЕ_{ЕБ} представлено в таблиці 2.4. Зазначимо, що системно-синергетичний підхід до СЗСЕ_{ЕБ} включає: 1) формування теоретико-методологічного базису та створення самої системи; 2) розкриття сутності та змісту „самоорганізації” та умов досягнення синергізму щодо СЗСЕ_{ЕБ}; 3) розробку основних стратегій розвитку, напрямів і значущих пріоритетів СЗСЕ_{ЕБ} як цілісної складної системи; 4) побудову концептуальної моделі адаптивної СЗСЕ_{ЕБ}; розробку збалансованої системи оцінки (збалансованої системи показників-індикаторів) та інших інструментів опису синергізму; 5) визначення синергетичної ефективності забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці. Таким чином, формування/ розбудова специфічного типу СЗСЕ_{ЕБ} є одним із пріоритетних завдань, які передують реалізації на практиці Стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці.

Признаємо, що економіку України та її економічну безпеку розглядаємо як складну систему в гармонії та дисгармонії, яка, як і будь-яка інша економічна система, забезпечує життєздатність під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів. Такі системи мають досліджуватися із застосуванням гомеостатичного системного підходу, адже порушення їх важливих параметрів призводить або ж до загибелі самої системи, або втрати стійкості та життєздатності (для економіки – це рівні інфляції та безробіття, забезпечення прожиткового мінімуму тощо). Таким чином, виходячи з наведеного вище категоріально-теоретичного та методологічного апарату, можна сформулювати наступне визначення:

Відтак, Система стратегічного забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці (ССЗСЕ_{ЕБ}) – це цілісна, впорядкована сукупність підсистем, взаємопов'язаних важелів і регуляторів в межах відповідного типу механізму, методів і засобів, заходів економічного, науково-технічного та організаційного характеру, що направлені на довгострокове забезпечення стійкості та захищеності національної економіки від загроз в умовах невизначеності та ризиків (репрезентовано дисертантом у попередній науковій праці [176]).

Таблиця 2.4

Формування наукових підходів для обґрунтування сутності
системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці *

Науковий підхід	Характеристика	Ефект
Системний підхід	Розгляд економічної безпеки як цілісної системи взаємопов'язаних елементів	Дозволяє аналізувати зовнішні та внутрішні зв'язки, економічні відносини, виявляти закономірності та взаємозв'язки, враховувати вплив факторів і знаходити найкращі способи досягнення мети
Синергетичний підхід	Розкриває такі характеристики системи забезпечення стійкості економіки до загроз ЕБ як: складність, динамічність, невизначеність, самоорганізація. Синергетичний підхід є перспективним напрямом розвитку системного підходу	Урахування нелінійної динаміки зовнішньої та внутрішнього середовища економіки та взаємодії елементів системи забезпечення її стійкості до загроз ЕБ. Результатом взаємодії і координації її елементів є досягнення синергетичного ефекту (позитивного чи негативного)
Системно-синергетичний підхід	Містить дослідження закономірностей самоорганізації та саморозвитку забезпечення стійкості економіки до загроз ЕБ. Розкриває уявлення про цілісність, складність, системність, наявність зв'язків і взаємодії її елементів	Досягнення впорядкованості в системі забезпечення стійкості економіки до загроз ЕБ як цілісної складної відкритої системи
Економічна теорія	Заснована на класичному визначенні економічної ефективності – максимізації співвідношення отриманого економічного ефекту до витрат на його досягнення	Підвищення економічної ефективності та стійкості економіки
Стратегічне управління	Розробка місії, системи цілей, стратегії розвитку та завдань, які їх реалізують, заходів, програм. Вирішення проблем забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці на основі реалізації Концепції	Урахування факторів зовнішнього (світової економічної системи) та внутрішнього середовища, та їх впливу на розвиток системи забезпечення стійкості економіки до загроз ЕБ. Розробка і реалізація стратегії розвитку дозволяє досягти необхідні результати для забезпечення стійкості економіки
Ситуаційний підхід	Реалізація можливостей у напрямку досягнення цілей забезпечення стійкості економіки до загроз ЕБ на основі усунення конкретних проблемних ситуацій	Дозволяє здійснювати ефективне управління конкретною ситуацією і приймати своєчасне науково обґрунтовані управлінські рішення для забезпечення стійкості економіки
Системно-синергетичний підхід до забезпечення стійкості економіки до загроз ЕБ	Розкриває теоретико-методологічний базис забезпечення стійких взаємозв'язків між підсистемами (елементами економічної безпеки) та підвищення ефективності системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці як цілісної складної відкритої системи	Виділення системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці з позицій системно-синергетичного підходу, що дозволяє досягти синергетичний ефект і максимізувати синергетичну ефективність економіки. Використання системно-синергетичного підходу дозволяє виробити нові підходи та методи забезпечення стійкості економіки до загроз ЕБ

* Джерело: авторська розробка, що репрезентовано у праці дисертанта [167,176, 181]

Це трактування містить ознаки, які властиві складній динамічній та збалансованій системі, тобто оригінальній ССЗСЕ_{ЕБ}. По-перше, це цілісна сукупність елементів, яка має певну організацію, структуру і впорядкованість. По-друге, цілі та завдання, для реалізації яких створюються елементи цієї системи, інтегровані в систему цілей і завдань соціально-економічного розвитку держави. Звідси, стає очевидним, що оригінальна ССЗСЕ_{ЕБ} має достатньо складну будову. Вирішальну роль при формуванні такої системи має визначення її елементів (доведено автором у попередній роботі [181]).

У цій відповідності зауважимо, що термін „елемент” прийшло в українську мову з німецької мови. У свою чергу, німецьке слово „element” було запозичене з латині (від лат. *elementum*) і означає початок, основа. В українській мові „елемент” – складова частина чого-небудь. При цьому, елемент при конкретному розгляді системи є тією частиною, яка більше не є подільною. Слід зазначити, що в будь-якій системі під елементами системи розуміють ту її найменшу частину (незалежно від того, чи може вона фізично бути розділеною), поведінка якої ще підпорядковується структурним закономірностям системи. Що стосується самих структурних закономірностей, то вони породжують ті властивості системи, за яким зовнішнє середовище виділяє цю систему як ціле серед інших. Тому, для того щоб визначити елемент, спочатку з'ясовують, які властивості системи цікавлять дослідника. Потім, знаходять ті закономірності, які породжують ці властивості – так звані структурні закономірності. І, як наслідок, вже знаходять найменшу частину системи, яка ще підпорядковується цим структурним закономірностям, тобто структурний елемент.

У кожній системі є якийсь мінімальний рівень розмірів елементів, нижче якого система не існує. Разом з тим справедливо твердження, що завжди може створитися ситуація, при якій розуміння причин поведінки елемента у прийнятому вигляді може не задовольнити суб'єкта пізнання, оскільки вони можуть виявитися „глибше”, ніж це сприймалося в процесі початкового розгляду системи. Тоді елемент може бути „розщеплений” на більш „дрібні” частини, і визначення взаємодії цих частин може сприяти уточненню розуміння

його початкової поведінки. Елемент як мінімальна частина, виділена спочатку, „розпадається” на низку інших елементів, які знову можуть розглядатися як мінімальні частини цієї сукупності. При цьому, одну і ту ж сукупність елементів допустимо розглядати або як систему, або як частина певної більш великої системи, тобто множину елементів системи можна розділити на ряд підмножин. Частину системи, утворену з елементів, що представляють автономну всередині системи сферу, називають підсистемою. Вона виділяється за певною ознакою, володіє певною самостійністю і допускає розкладання на елементи в рамках розгляду конкретного дослідження систем.

Зауважимо, що поняття „підсистема” вироблено задля ґрунтового аналізу складноорганізованих систем, що саморозвиваються, коли між елементами і системою є „проміжні” комплекси, більш складні, ніж елементи, але менш складні, ніж сама система. Вони об'єднують в собі різні частини, в цьому випадку елементи, системи, у своїй сукупності здатні до виконання єдиної системи. Будучи елементом системи, підсистема у свою чергу виявляється системою щодо елементів, що її складають. Аналогічно і з відносинами між поняттями „система” і „елемент”: вони переходять один в одного. Будь-яка система в свою чергу може бути елементом іншої системи більш високого рівня, яка буде для нашої системи зовнішнім середовищем і яка називається надсистемою. У цьому сенсі наша система може розглядатися як елемент системи більш високого порядку. Тому, зазначимо і таке: кожна система може розглядатися або як підсистема або елемент деякої, більш великої системи, або як сукупність елементів, кожен з яких допустимо визначити як систему.

Відтак, використання положень системно-синергетичної методології дає можливість визначити склад та структуру основних елементів ССЗСЕ_{ЕБ}, що є відносно відокремленою і має особливі структурні зв'язки (рис. 2.14) – визначено, обґрунтовано та доведено дисертантом у науковій роботі [181].

На нашу думку, основними підсистемами досліджуваної системи є:

1) структурна підсистема – сукупність елементів (виробнича, демографічна, енергетична, продовольча, інвестиційно-інноваційна, соціальна,

зовнішньоекономічна, макроекономічна, фінансова безпека), на які направлена державна політика, що реалізується за допомогою відповідних механізмів створення умов стійкості економіки до загроз економічній безпеці;

2) підсистема прогнозування і моделювання – забезпечує автоматизацію багатоваріантних розрахунків коротко- та довгострокових прогнозів розвитку національної економіки на сценарній і цільовій основі;

3) підсистема оцінки та контролю – призначена для різнобічного аналізу соціально-економічних показників, побудови зведених інтегральних оцінок, а також контролю та відстеження тенденцій розвитку національної економіки;

4) підсистема прийняття рішень і управління – сприяє реалізації заходів і завдань забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці, а також гармонійної взаємодії всіх підсистем.

При цьому, специфічні функції ССЗСЕЕБ полягають не лише у моніторингу та ідентифікації загроз, реалізації адекватних заходів щодо їхнього уникнення, нейтралізації чи мінімізації наслідків за допомогою відповідного інструментарію (а й у реалізації семи специфічних функціоналів – розкрито на рис. 2.14):

- захисна функція полягає в створенні соціально-економічних ресурсів, необхідних і достатніх для забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці, їх захисту від нераціонального використання та руйнувань, що можуть завдати збитків національній економіці, а також захист останньої від зовнішнього соціально-економічного втручання;

- регулююча функція передбачає нейтралізацію загроз і забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці за допомогою державного та ринкового механізмів. Механізм ринкового регулювання – об'єктивна основа нейтралізації загроз, що виникають (за допомогою цін та конкуренції економіка повертається в рівноважний стан), а державне регулювання доповнює та посилює ринковий механізм. Однією з цілей державного регулювання є забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці, що, у свою чергу, спрямоване на забезпечення рівноваги між заощадженнями та інвестиціями, макроекономічної стабільності, підтримання стійкого економічного зростання;

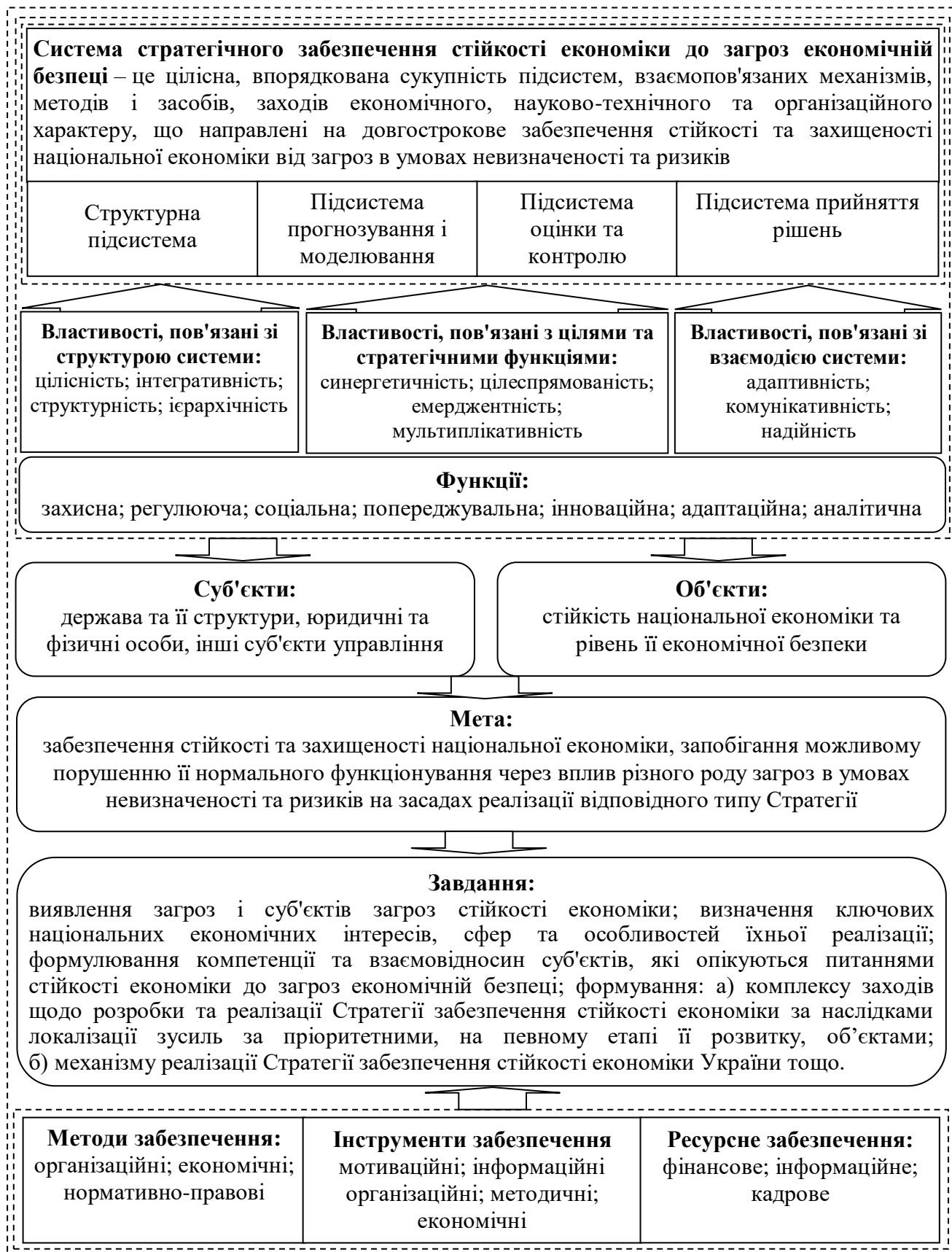

Рис. 2.14. Структурна схема базових елементів системи стратегічного забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці *

**Джерело: авторська розробка*

- попереджувальна (превентивна) функція специфічної виконання завдань ССЗСЕ_{ЕБ} спрямована на попередження критичних ситуацій в економічних процесах і явищах, що потребує розроблення низки заходів соціально-економічного та організаційно-технічного характеру, з метою передбачення загроз і небезпек, а також підвищення захисної функції;

- соціальна функція визначає здатність системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці здійснювати взаємореалізацію інтересів суб'єктів господарювання та соціальних груп, а також можливість найповнішого задоволення різноманітних потреб усіх членів суспільства в небезпечних умовах. Реалізація цієї функції сприяє формуванню високого рівня життя населення і гарантує виконання соціально-економічних прав і свобод громадян (остання деталізовано у роботі [35, с. 56-58]).

Вважаємо за необхідне доповнити вище наведений перелік і такими специфічними функціями, як *інноваційна, адаптаційна та аналітична*.

Зазначимо, що інноваційна функція проявляється у необхідності забезпечення інноваційного характеру функціонування економіки як головного чинника забезпечення стійкості останньої. Забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці неможливе без врахування інноваційної компоненти при розробці кожного напрямку державної соціально-економічної політики.

Адаптаційна функція сприяє збереженню внутрішньої єдності системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці і взаємодії внутрішнього і зовнішнього середовища для координації та подолання суперечностей між суб'єктами економічних відносин. Здатність до адаптації формується за рахунок як внутрішніх властивостей системи, так і відповідно рівню її взаємодії із зовнішнім середовищем. Вона проявляється через інтегрування, координацію та впорядкування елементів внутрішнього середовища, тобто має міжфункціональний характер. Адаптаційна функція системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці реалізується за рахунок таких його властивостей, як інтегрований характер та мобільність виконання завдань.

Аналітична функція є однією з ключових, яка сприяє забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці, гармонізації взаємовідносин у внутрішньому і зовнішньому середовищі. На основі результатів аналізу науково обґрунтовуються стратегічні, поточні та оперативні рішення щодо подальшого розвитку національної економіки та зміцнення її економічної безпеки.

Оскільки ознакою ССЗСЕ_{ЕБ} визначено економічну, що складається з чотирьох цільових підсистем із функціями відповідно до завдань стратегічного управління стійкістю економіки до загроз економічній безпеці (отримання найкращих результатів при мінімально можливих витратах), то особливості формування ССЗСЕ_{ЕБ} визначаються також типовим складом її підсистем, що і забезпечує комплексне управління економічною динамікою, адже дотримується принципів цільового та функціонального управління (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Принципи формування цільових, функціональних, загальних та управлінських підсистем системи стратегічного забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці*

Принцип	Характеристика впливу
1	2
„вибуху”	при застосуванні якого враховується співвідношення реального та бажаного стану ССЗСЕ _{ЕБ} у певний часовий період, що викликає відповідні системні зміни
„кризи”	завдяки якому система орієнтується на майбутнє, що передбачає формування гнучкої ССЗСЕ _{ЕБ} , причому в середині оболонки системи може панувати стан “конфліктності”
„дзеркала”	відображує внутрішній стан ССЗСЕ _{ЕБ} та її зовнішній процес адаптивності. Процеси в середині системи повинні мати синхронізований, збалансований характер для запобігання внутрішньому “хаосу”
„поеднання порядку”	що розкривається у відображенні зв’язків між “реальним” станом (порядком) ССЗСЕ _{ЕБ} та “віртуальним” (бажаним)
домовленості	дія якого зводиться до пошуку та обрання альтернативних варіантів ССЗСЕ _{ЕБ} в ситуації, яка виникає при реформаційних заходах держави та реакцією системи на регулювання
„ефузії ресурсів”	дія зазначеного принципу в межах ССЗСЕ _{ЕБ} відображає координацію руху ресурсів як в середині системи, так і отримання їх ззовні з урахуванням диверсифікації джерел постачання
„каскадування”	передбачає передачу інформації, досвіду, навичок, розпоряджень в середині системи за використання ЕОМ
„відокремленості”	базується на визначенні головних та другорядних факторів, які призводять до стану “обурення” системи
паралельності	дія якого забезпечує збалансування та направленість прямих і обернених потоків взаємодії й інформації
накопичення та	за основу має оптимізацію руху інформаційних потоків, виокремлення

Принцип	Характеристика впливу
1	2
відбору	необхідних компонентів, їх відбір та аналіз
„серфінгу”	передбачає балансування на межі кризи, що змушує ССЗСЕ _{ЕБ} шукати шляхи її подолання та подальшого розвитку. Цей принцип є узагальнюючим, тому що його дія змушує систему будувати “захист”, шукати пріоритети та шляхи оптимізації, використовуючи комбінації вищезазначених принципів.

**Джерело: систематизовано автором на основі [232]*

З огляду на наведену вище сутність цільових підсистем сформованої у дисертації ССЗСЕ_{ЕБ} їх цільове призначення і структурування можна відтворити у вигляді блок-схеми побудови її ефективних елементів у складі чотирьох підсистем (репрезентовано дисертантом у попередній праці [176]).

Окремим етапом в проектуванні елементів блок-схеми є необхідність опрацювання великого обсягу інформації щодо можливостей і доцільності співпраці підпорядкованих підсистем, засобів здійснення регулюючих впливів для досягнення врівноваженості функціонування як самої системи, так і національної економіки в цілому. Якщо результати діяльності підсистем не відповідають встановленим нормам та визначеним значенням прогнозних показників, використовуємо номінально-структурний підхід (заснований на поняттях номінальної шкали) для дослідження прогалин у системі.

За використанням n -арних відповідностей в кінцевих множинах визначається здатність ССЗСЕ_{ЕБ} до дотримання цілісності, що дозволяє в межах одного підходу сформувати логістичні засоби для побудови елементів збалансування та усунення диспропорцій розвитку для реалізації системи управління за відхиленнями, перерозподілу ресурсів, коригування процесів, підготовки оптимальних рішень щодо активізації економічної політики в державі. Однак, при проектуванні складу складної системи передбачається посилення позицій функцій оцінювання та прогнозування для обґрунтування оптимальних рішень. При декомпозиції підсистем цільових (1.1-1.4), функціональних (2.1-2.4), управлінських (3.1-3.3) та забезпечення стійкості економіки (4.1-4.3) було здійснено формування ієрархічної структури (рис. 2.15).

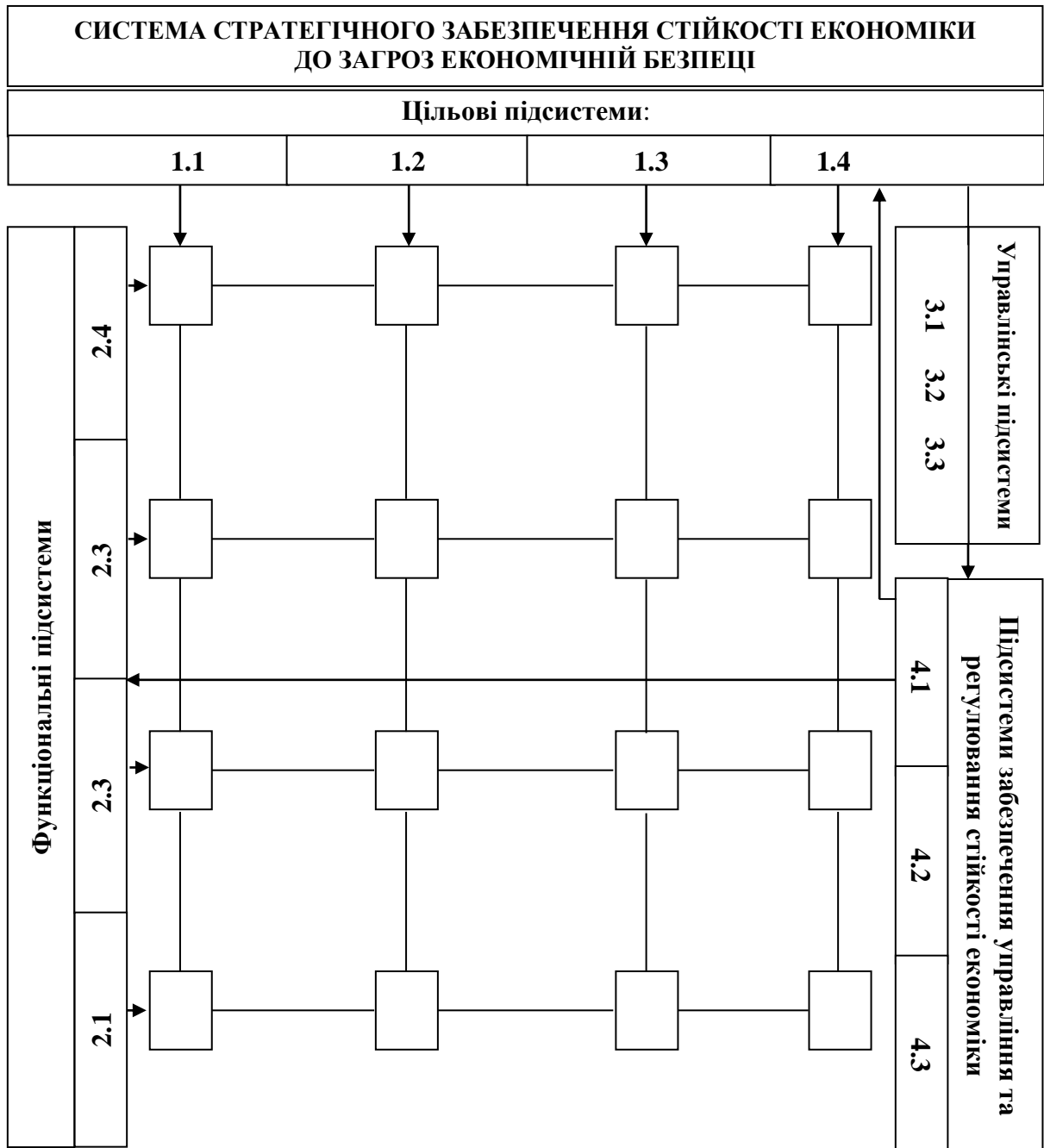

Рис.2.15. Блок-схема ієрархічної структури ССЗСЕ_{ЕБ}*

* Джерело: складено автором

Умовні позначення до рис. 2.15:

Цільові підсистеми: 1.1 – структурна підсистема; 1.2 – підсистема прогнозування і моделювання; 1.3 – підсистема оцінки та контролю; 1.4 – підсистема прийняття рішень і управління ССЗСЕ_{ЕБ}.

Функціональні підсистеми: 2.1 – стратегічне та поточне планування і прогнозування; 2.2 – діагностика стану економіки; 2.3 – контроль; 2.4 – організація економічної діяльності.

Управлінські підсистеми: 3.1 – управління; 3.2 – впровадження механізмів упередження внутрішніх і зовнішніх загроз і ризиків; 3.3 – пошук резервів, формування адаптивних якостей і властивостей ССЗСЕ_{ЕБ}, забезпечення її надійності та ефективності.

Підсистеми забезпечення управління та регулювання стійкості економіки: 4.1 – нормативно-правове забезпечення; 4.2 – автоматизація управління та інформаційне забезпечення ССЗСЕ_{ЕБ}; 4.3 – методичне забезпечення функціонування ССЗСЕ_{ЕБ}.

Наведений підхід структурування складних систем шляхом побудови номінальних структур дозволяє вирішувати завдання щодо подальшого розроблення стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці, практичного інструментарію діагностики стану економіки, прогнозу рівнів індикаторів економічної безпеки, визначення моделей поведінки підсистем при різних варіантах розвитку подій.

Потому, не менш важливе методологічне значення для побудови як самої стратегічної системи, так і в межах ССЗСЕ_{ЕБ} цільових і функціональних підсистем – мають відповідні за рівнем дієвості методи як способи впливу суб'єктів на об'єкти системи, основними серед яких є правові, організаційні та економічні, що органічно пов'язані між собою та з організацією реалізації конкретних заходів (засвідчено дисертантом у [176]).

За допомогою правових методів встановлюються принципи і механізми функціонування суб'єктів національної економіки, а також взаємовідносини між ними. Цю функцію виконують державні та місцеві органи влади. Потому, організаційні методи створюють рамки функціонування та передбачають систему організаційних і розпорядчих впливів, спрямованих на досягнення поставленої мети забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці. І, відповідно, економічні методи дозволяють вирішувати задачі щодо убезпечення національної економіки від впливу різного роду загроз, формування та стимулювання нарощування всіх складових її економічного потенціалу, а також підвищення ефективності його використання.

У відповідності до наведеного на рис. 2.14 і 2.15 елементного складу оригінальної ССЗСЕ_{ЕБ}, зауважимо, що досліджуючи відповідного типу механізм, необхідно виділити інструменти як підходи, що використовуються суб'єктами для забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці.

Так, організаційні інструменти повинні бути спрямовані на вдосконалення організаційної структури системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці, яка сприятиме розвитку суб'єктів економічних відносин, налагодженню взаємодії між ними та державою, їх інтеграції у світовий економічний простір. А економічні інструменти – мають впливати на національні

економічні інтереси та включають сукупність інструментів фінансової, соціальної, зовнішньоекономічної, продовольчої, енергетичної, інвестиційно-інноваційної політики держави. Зазначимо, що до:

методичних інструментів відносимо систему показників, яка характеризує кількісні та якісні параметри стану економіки, а також граничні значення за всіма її складовими;

мотиваційних інструментів – залучимо сукупність концептуально-аналітичних підходів, що регулюють процес мотивації суб'єктів національної економіки до виконання цілей соціально-економічного розвитку держави (інструменти заохочення, примусу та співучасті);

інформаційних інструментів, які призначені для передачі, обробки, роз'яснення, використання інформації про кількісний і якісний стан національної економіки, загрози її економічним інтересам – інкорпоруємо ще й когнітивно-інформаційний інструментарій об'єктно-цільового впливу.

Поряд із приведеними вище детермінантами формування і запровадження у практику авторської системи стратегічного забезпечення стійкості економіки України до загроз економічній безпеці, вважаємо за доцільне розкрити і різні за природою резерви і можливості (і ресурси також) в межах ресурсного забезпечення її дії. До останніх включаємо наступні елементи:

- фінансові – сукупність власних та залучених грошових коштів і їх еквівалентів у формі цільових грошових фондів;

- інформаційні – сукупність різного роду даних про стан національної економіки (інформація, яка оприлюднюється у ЗМІ, в мережі Інтернет, наукових виданнях, статистична інформація тощо);

- кадрові – сукупність підготовленого персоналу, необхідного для роботи в інституціях, які входять до системи забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці.

Зазначимо і таке: основне завдання, що стоїть перед структурою системи, – це забезпечення сполученості всіх її компонентів, внутрішньої міцності, здатності протистояти зовнішньому середовищу. Тому, при побудові структури ССЗСЕ_{ЕБ} необхідно визначитися з кількістю рівнів, адже є

очевидним, що вони знаходяться в певній ієрархії. Виходячи з ієрархічної структури в цій системі виділимо державний і місцевий рівні (доведено дисертантом у роботі [170, 176]).

У рамках процесу взаємодії підсистем не тільки обмінюються інформацією, здійснюється їх взаємний вплив один на одного, але й відбувається об'єднання зусиль елементів, що знаходяться у такій підсистемі, для вирішення конкретних завдань, поставлених всією системою перед кожним елементом. У цьому сенсі слід сказати і про те, що така взаємодія (і, відповідно, її спрямування) визначає існування і структурну організацію ССЗСЕ_{ЕБ}.

З огляду на зазначене вище, можна скласти методологічну схему стратегічного забезпечення стійкості економіки України до загроз економічній безпеці (рис. 2.16), яка направлена на формування та реалізацію Стратегії.

Признаємо, що алгоритм формування та реалізації відповідного типу Стратегії (його буде наведено, надалі, у Розділі 5 дисертації) буде збудовано у чотирьохвимірному просторі реалізації конститутивно-ключових завдань стратегічної системи щодо: визначення пріоритетності мети та ідентифікації семи цільових функцій; розроблення системно-синергетичної концепції на засадах синхронної реалізації принципів системного, синергетичної й об'єктно-цільового підходів; обґрунтування об'єктів докладання зусиль; формалізації відповідної системи показників-індикаторів; розробки пріоритетного складу засобів, важелів і регуляторів системно-синергетичного впливу, визначених в її межах чотирьох базових підсистем (структурної, прогнозування і моделювання, оцінки та контролю, прийняття рішень та управління) її оригінальної макро-конструкції задля синхронної (вибіркової) реалізації за паритетністю національних економічних інтересів імовірних варіантів запровадження у практику авторської Стратегії.

Відтак, зазначимо й підтвердимо про таке:

у рамках реалізації відповідного типу Стратегії можуть виникати та формалізуватися відмінні за характеристиками моделі поведінки побудованої у дисертації ССЗСЕ_{ЕБ} та її підсистем, що потребуватиме, надалі, застосування сценарного підходу, який передбачає розробку кількох сценаріїв забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці.

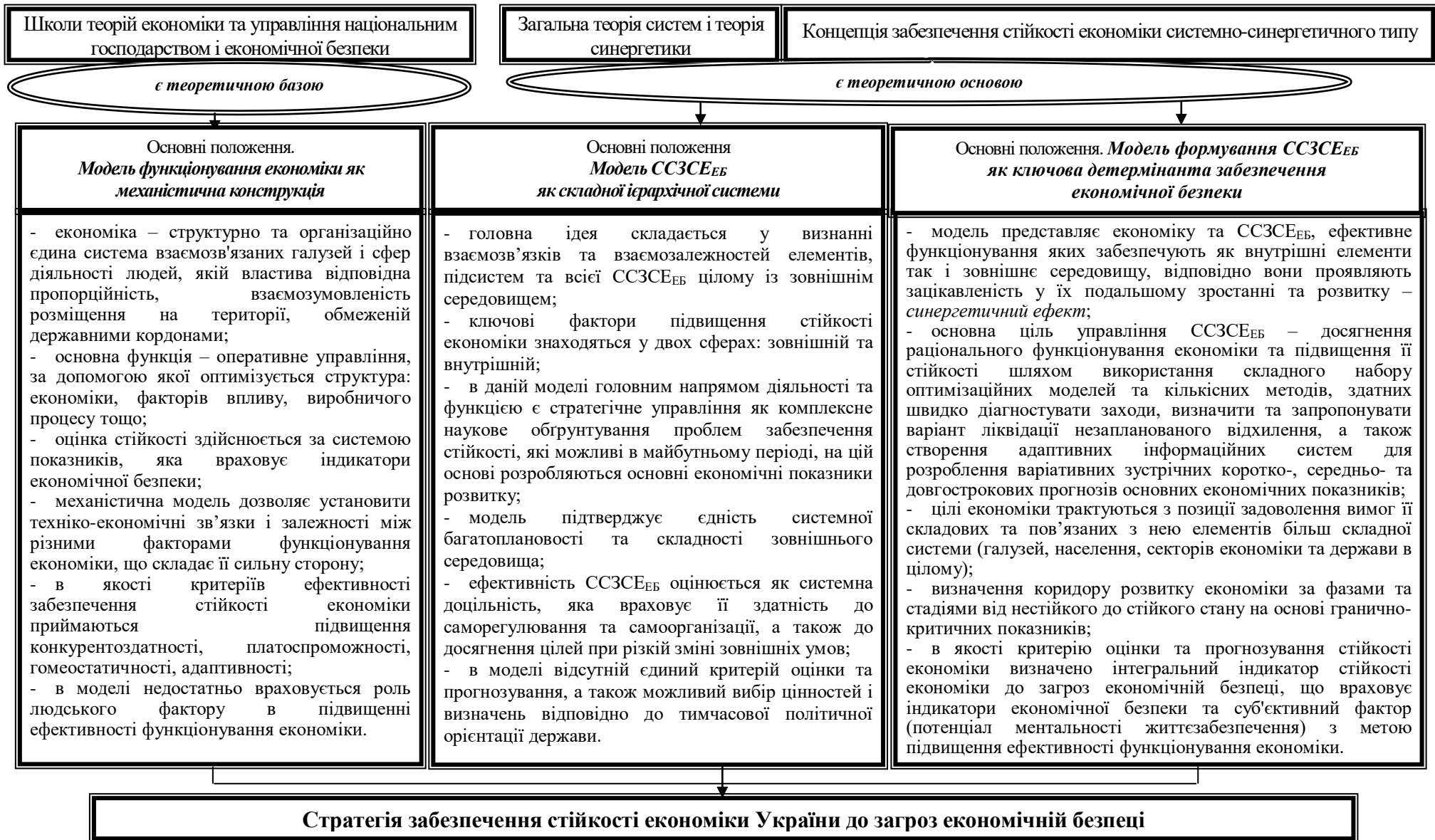

Рис. 2.16. Схема моделювання процесу формування стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці [складено автором]

У цьому контексті, *сценарії забезпечення стійкості економіки України до загроз економічній безпеці* – інваріантність запровадження у практику управління особливого комплексу заходів, важелів та регуляторів системно-синергетичної природи, інкорпорованих до загальної системи забезпечення стійкості та спрямованих на досягнення (за рахунок реалізації відповідного типу Стратегії): а) гнучкості реагування національної економічної системи на загрози економічній безпеці та їхнє елімінування; б) здатності до розвитку (еволюції) при кардинальних змінах у зовнішньому середовищі функціонування.

Попереднє визначення сутності та змісту сценаріїв розвитку подій передбачає репрезентацію авторського трактування поняття „*інваріантність забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці*” – є фундаментальною властивістю реагування економічної системи держави на сукупність деструктивних факторів і чинників різної природи за рахунок цілеспрямованого впливу на об’єкти до складання зусиль стратегічних управлінських впливів, які планомірно забезпечують зменшення дії зовнішніх зрушень в контексті збереження історичної стійкості та збалансованості функціонування за організаційно-економічними, системно-універсальними, технологічними, структурними, територіальними, галузевими та функціональними параметрами розвитку національного господарства.

Зазначені методологічні розробки та прикладний управлінський інструментарій за результатами їхньої апробації і використання, дозволяють признати про таке: реалізація системно-синергетичного підходу щодо формування, розбудови (при перманентному удосконаленні її архітектури) та впровадження у практику оригінальної ССЗСЕ_{ЕБ} сприятиме отриманню додаткового ефекту (засвідчено у попередніх наукових роботах дисертанта [159, 170, 176, 181]). А, за останнім – є можливість активізувати системоутворюючі процеси та процеси раціоналізації використання та нарощування власного стратегічного потенціалу в контексті освоєння масштабів системно-універсального функціонування за наслідками реалізації

найбільш результативних можливостей макроекономічного регулювання, сформованих у ретроспективному періоді.

Висновки до розділу 2

Результати дослідження потенційних можливостей економічної раціональності постнекласичного типу та розроблення методологічних засад і, відповідно, методологічного інструментарію щодо формування системи стратегічного забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці дозволили сформулювати такі основні висновки:

1. З'ясовано, що економічна раціональність – це тип раціональності, що характеризує зміст і спрямованість економічних відносин в єдності кількісних та якісних вимірів і може розглядатися як норматив, основа гармонії і доцільності економічної діяльності. Доведено, що методологічні основи дослідження стійкості функціонування економіки повинні враховувати критерій раціональності забезпечення її стійкості до загроз економічній безпеці, який включає такі ознаки як адекватність, цільовідповідність, ефективність, рефлексивність, логічність. Засвідчено, що під впливом трансформаційних змін економічна раціональність створює передумови більш реалістичних економічних досліджень та набуває системного міждисциплінарного характеру. Визнано, що інтегруючу функцію виконує принцип економічного раціоналізму як обов'язковий компонент економічної системи. Відповідно підтверджено, що національна економіка як економічна система функціонує за допомогою господарської діяльності її суб'єктів, яка виступає функцією економічного раціоналізму.

2. У контексті вирішення науково-прикладної проблеми даного дослідження засвідчено, що орієнтирами запровадження у практику детермінант стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці і головним критерієм оцінки ефективності в економіці у її внутрішньому

та зовнішньому контекстах є: а) по-перше, добір елементів задля генерування ознак стійкості та стабільності функціонування економіки, що передбачає міцність і надійність усіх її елементів за рахунок критерію раціональності; б) по-друге, стратегія забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці має базуватися на багатоваріантності прогнозів соціально-економічного розвитку України і коригуватися щодо параметрів розвитку економіки, зміни подій за тим чи іншим варіантом, що надає можливість вибору різноманітних адекватних заходів, а нетермінового застосування екстрених недостатньо розроблених рішень; в) по-третє, важливого значення набуває визначення потенціалу ментальності життєзабезпечення як концепту методологічного інструментарію науково-прагматичних економічних досліджень стійкості економіки до загроз і ризиків.

3. Доведено, що розв'язання проблеми щодо забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці є неможливим без урахування особливого історичного досвіду, культури, специфічних принципів і засобів життєзабезпечення, що були здобуті суспільством протягом багатовікового існування, що визначається як рівень ментальності народу. Визнано, що економічна ментальність впливає на усі сфери життя суспільства та формується під впливом об'єктивних умов життя нації і визначає характер соціально-економічних норм (формальних інститутів), які, в свою чергу, формують історичну траєкторію соціально-економічного розвитку нації. Поряд із цим, обґрунтовано, що економічна ментальність характеризується всіма атрибутивними ознаками неформальних інститутів, оскільки, вона є формою реалізації взаємодій між економічними агентами в системі забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці; імпліцитно містить механізм соціального контролю, який структурує зазначені взаємодії між економічними агентами; є неявною нормативною моделлю поведінки економічних агентів.

4. Засвідчено й обґрунтовано, що потенціал ментальності життєзабезпечення є суттєвим фактором, що визначає успішність реформ, функціонування економічних інститутів та, врешті-решт, системи забезпечення

стійкості економіки до загроз економічній безпеці. З'ясовано, що динаміка неформалізованого інституту – економічної ментальності – задає вектор поведінки агентів цієї системи, дозволяючи їм найбільш ефективно або менш ефективно використовувати наявні ресурси. При цьому, доведено, що потенціал ментальності життєзабезпечення необхідно інкорпорувати до елементарного складу потенціалів системно-універсального функціонування в контексті подальшої розбудови структури стратегічного потенціалу економіки України.

5. Визнано, що методологія формування архітектури системи стратегічного забезпечення стійкості економіки України до загроз економічній безпеці припускає врахування ресурсно-функціонального, об'єктно-цільового та системно-синергетичного підходів. Підтверджено, що ресурсно-функціональний підхід забезпечує єдність цільової орієнтації, комплексності намічених заходів та чіткості завдань із забезпеченням їх виконанням певним переліком ресурсів та визначеністю необхідних для реалізації положень. При цьому, підтверджено, що об'єктно-цільовий підхід дозволяє здійснити декомпозицію будь-якої проблеми забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці, що дає змогу розглядати завдання системи як сукупність більш простих, у певній формі ізольованих одна від одної функцій, а виконання місії конкретної підсистеми можна вирішувати незалежно одне від одної (у будь-якому порядку), не порушуючи загально процесу управління системою. Засвідчено, що сутність системно-синергетичного підходу як методології наукового пізнання полягає у розгляді об'єкта як системи з єдиних позицій цілісності, що дозволяє аналізувати екзо- та ендогенні зв'язки і економічні відносини, виявляти закономірності та взаємозв'язки, враховувати вплив факторів, зміна яких призводить до виявлення найкращих способів досягнення цілі. Показано, що перевагою їхнього поєднання і раціоналізації взаємозв'язків стане комплексність аналізу структури, що забезпечить розробку дієвих заходів та інструментарію для кожної підсистеми, об'єкту чи сфери життєдіяльності.

6. Зазначено, що системно-синергетичний підхід розкриває теоретико-методологічний базис забезпечення стійких взаємозв'язків між підсистемами

економіки як цілісної складної відкритої системи. Визнано, що використання останнього підходу у процесах забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці запропоновано розглядати її як складну систему взаємопов'язаних елементів і визначити сукупність принципів, законів функціонування та розвитку цієї системи. У межах детермінант та структури системно-синергетичного підходу до формування і розбудови системи стратегічного забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці виділена низка його властивостей, врахування яких дозволило визнати імовірність отримання об'єктивної оцінки просторово-часових наслідків та результативності різних сценаріїв стратегічного управління. Доведено, що останнє забезпечено використанням засобів: когнітивного моделювання системи; використанням осі часу; наявністю *i*-ого набору параметрів в структурі системи; ідентифікації імовірнісних змін в межах системи – як результату впливу, а не управління; формалізації нелінійної взаємодії підсистем; визначення зони гомеостазу підсистем; формалізації степеневого рівня сигнатури системи як її системоутворюючого параметру; системного дослідження часових рядів статистичних даних для виявлення закономірностей функціонування системи.

7. Засвідчено й доведено, що система стратегічного забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці – це цілісна, впорядкована сукупність підсистем, взаємопов'язаних важелів і регуляторів в межах відповідного типу механізму, методів і засобів, заходів економічного, науково-технічного та організаційного характеру, що направлені на довгострокового забезпечення стійкості та захищеності національної економіки від загроз в умовах невизначеності та ризиків. Доведено, що репрезентоване трактування містить ознаки цієї системи: цілісна сукупність елементів, яка має певну організацію, структуру і впорядкованість; цілі та завдання, для реалізації яких створюються елементи системи, інтегровані до системи пріоритетних цілей і завдань соціально-економічного розвитку держави.

8. Підтверджено, що побудована за використання системно-синергетичних положень, за якими розроблено й обґрунтовано методологічні засади розв'язання проблем, система стратегічного забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці має достатньо складну будову за чотирма просторовими вимірами, елементами якої є: цільові (структурна підсистема; підсистема прогнозування і моделювання; підсистема оцінки та контролю; підсистема прийняття рішень і управління), функціональні, загальні підсистеми та підсистеми забезпечення управління та регулювання стійкості економіки.

Засвідчено, що елементи в підсистемах та самій системі поєднані між собою системоутворюючими зв'язками, під якими слід розуміти способи взаємодії елементів, що обумовлюють будову та функціонування системи у часі і просторі. Показано, що завдяки таким зв'язкам, формалізованим в межах оригінальної системи стратегічного забезпечення стійкості до загроз економічній безпеці, сформована раціональна її структура – стійка упорядкованість її елементів і зв'язків, яка включає два ієрархічних рівні (державний та місцевий).

9. Визначено та ідентифіковано специфічні функції системи стратегічного забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці, які полягають у активізації та об'єктивізації процесу моніторингу та ідентифікації загроз, поряд із, реалізацією процедур добору адекватного, реальним процесам, комплексу заходів щодо їхнього уникнення, нейтралізації чи мінімізації наслідків за допомогою розробленого автором прикладного інструментарію. Перелік специфічних функцій оригінальної системи складають: захисна; регулююча; соціальна; попереджувальна, які доповнені інноваційною, адаптаційною та аналітичною.

10. Побудована методологічна схема послідовного управління та стратегічного забезпечення стійкості економіки України до загроз економічній безпеці направлена на формування та реалізацію Стратегії. У межах її реалізації, з'ясовано, можуть виникати/ формуватися різні моделі поведінки і

реалізації дії сформованої у дисертації системи стратегічного забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці та її підсистем, що потребувало використання положень сценарного підходу, який передбачає розробку кількох сценаріїв забезпечення стратегічного управління.

11. Запропоновано до використання чітка послідовність провадження процедур із формування та реалізації Стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці, що збудовано у чотирьох вимірному просторі реалізації конститутивно-ключових її завдань щодо: а) визначення пріоритетності мети та ідентифікації семи цільових функцій; б) розроблення системно-синергетичної концепції на засадах синхронної реалізації принципів системного, синергетичної й об'єктно-цільового підходів; в) обґрунтування об'єктів докладання зусиль; формалізації відповідної системи показників-індикаторів; г) розробки пріоритетного складу засобів, важелів і регуляторів системно-синергетичного впливу, визначених в межах чотирьох підсистем (структурної, прогнозування і моделювання, оцінки та контролю, прийняття рішень та управління) її оригінальної макро-конструкції задля синхронної (вибіркової) реалізації за паритетністю національних економічних інтересів імовірних варіантів запровадження у практику авторської Стратегії.

12. Визначено сутність та зміст *„імовірнісних сценаріїв забезпечення стійкості економіки України до загроз економічній безпеці”* – які репрезентовано у дисертації як інваріантність запровадження у практику управління особливого комплексу заходів, важелів та регуляторів системно-синергетичної природи, інкорпорованих до загальної системи забезпечення стійкості та спрямованих на досягнення (за рахунок реалізації відповідного типу Стратегії): а) гнучкості реагування національної економічної системи на загрози економічній безпеці та їхнє елімінування; б) здатності до розвитку (еволюції) при кардинальних змінах у зовнішньому середовищі функціонування.

При цьому, засвідчено й підтверджено, що *„інваріантність забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці”* – є фундаментальною

властивістю реагування економічної системи держави на сукупність деструктивних факторів різної природи за рахунок цілеспрямованого за об'єктами до складання зусиль стратегічних управлінських впливів, які планомірно забезпечують зменшення дії зовнішніх зрушень в контексті збереження історичної стійкості та збалансованості функціонування за організаційно-економічними, системно-універсальними, технологічними, структурними, територіальними, галузевими та функціональними параметрами розвитку національного господарства.

Основні за результатами розв'язання методологічних проблем формування стратегії забезпечення стійкості економіки України до загроз і ризиків економічній безпеці, а також авторські рекомендації: а) апробовано та впроваджено у практику господарювання (засвідчено довідками про впровадження результатів дисертаційної роботи – у Додатку А, опубліковано у попередніх наукових працях дисертанта [163,167,170, 180, 181, 185, 186, 190,194, 195].

РОЗДІЛ 3

РЕСУРСНО-ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОСТІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ДО ЗАГРОЗ ЕКОНОМІЧНІЙ БЕЗПЕЦІ

3.1. Системні чинники становлення, функціонування і розвитку національної економіки

Слід признати, що існування різних підходів до формування ССЗСЕ_{ЕБ} вимагає автентичної методології, яка б змогла узагальнити та впорядкувати їх. При цьому доречно звернути увагу на популярне сьогодні поняття „дискурс”. Етимологія терміну „дискурс” походить від лат. „discursus”, що означає „біг у різних напрямках”. Це поняття зазвичай використовувалося для позначення логічних міркувань, аргументів, умовиводів, розсудливих пояснень на противагу почуттям, спостереженням, досвіду – зазначено у джерелі [57]. З часом, воно все більше набуває лінгвістичного забарвлення й у перекладі з англійської „discourse” означає „промову, міркування, бесіду”. При цьому, дискурс є таке складне комунікаційне ціле, в якому мова – несуперечливе осмислене міркування, представлене у вигляді тексту і звернене до іншого, виступає в єдності суб'єктивних і об'єктивних сторін, а знання, об'єктивуючи інтерсуб'єктивний досвід, замкнуте на суб'єкт комунікації і включає інтенціональні структури тощо (доведено у науковій праці [71, с. 26]). Тому, поглиблене вивчення та дослідження складності та динамічності природи національної економіки та рівнів її економічної безпеки зумовило звернення до системно-синергетичної методології, основні принципи якої поділяються на принципи станів становлення, функціонування і розвитку. Зауважимо на необхідності чіткого визначення проблеми відсутності онтологічної реальності для економічного дослідження.

Признаємо і таке, що кожна з країн, напрямків економічної науки оперує в рамках певного конструкту – об'єкта дослідження (ССЗСЕ_{ЕБ}) – за допомогою спеціального дискурсу може репрезентувати і власні параметри стійкості

економічної системи (які функціонують у відмінних умовах та на різних життєвих етапах своєї життєдіяльності).

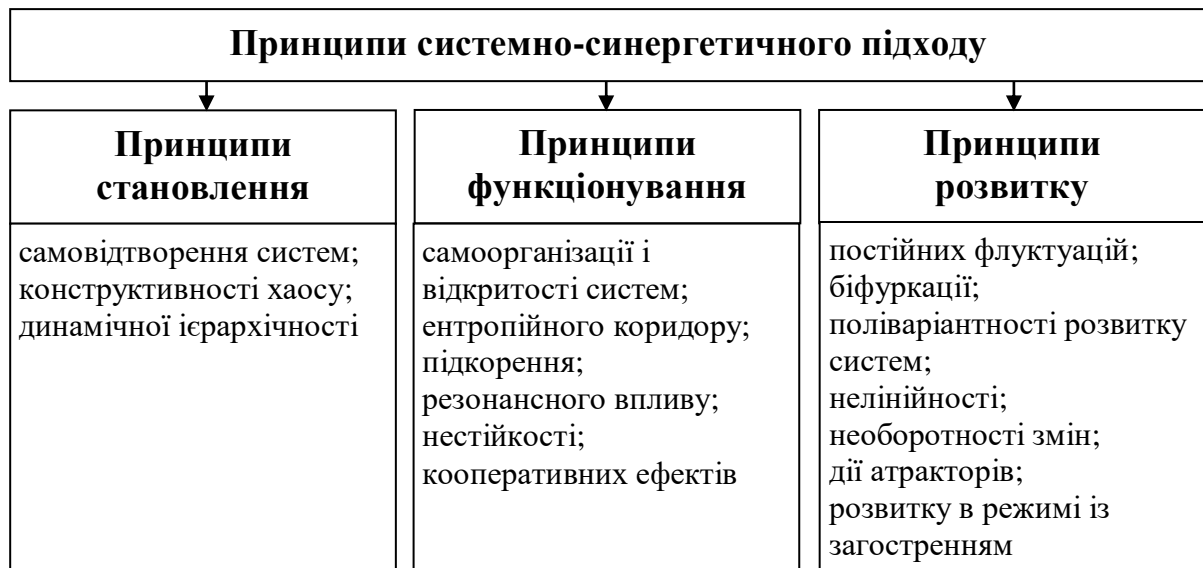

Рис. 3.1. Принципи системно-синергетичного підходу *

** Джерело: систематизовано автором на основі [253, с. 12]*

В умовах вищезазначених методологічних підходів питання про пріоритет об'єкта дослідження (реальності, що конструюється) неможливе. Так, зокрема, науковий економічний дискурс розвивається в рамках різних економічних наукових шкіл і навіть парадигм. У межах нашого дослідження ССЗСЕ_{ЕБ} розглядається з позицій системно-синергетичного підходу, що обумовлює виділення трьох типів синергетичного дискурсу:

- науковий економічний дискурс – ринкові відносини (монетаризм, економікс, теорія контрактів, обґрунтування антимонопольних законів);

- науковий економічний дискурс – державний розподіл благ (ефективність бюджетних організацій, обґрунтування дотацій, субсидій, пільг, оцінка якості адміністрування тощо);

- науковий економічний дискурс – макроекономічні процеси і тенденції розвитку (рівень інфляції, безробіття, бюджетний дефіцит, економічне зростання, державне регулювання тощо).

При цьому, кожен із перерахованих типів дискурсу створює особливі

„сфери обговорення” щодо національної економіки, державного розподілу благ, макроекономічних процесів та інших аспектів економічної реальності. Таким чином, можна признати, що економічні дискурси дробляться, разом із поглибленням розуміння та організації процесів репрезентації економічної дійсності. Кожен дискурс існує у своїх контекстах, тобто в тій реальності, разом з якою він розвивається (і, можливо, визначає її існування). Всі вони існують в цей момент одночасно і можуть конфліктувати як у свідомості індивіда, у способах пізнання, так і в громадській думці. Реальність-конструкт, створений на основі однієї форми пізнання в межах певного дискурсу, аналізують і пізнають з використанням інших дискурсів. Отже, метою синергетичного дискурсу ССЗСЕ_{ЕБ} є: висвітлення явищ і процесів у національній економіці; інформування про її стан; формування певного ставлення до різних змін та спонування до певних дій; дослідження напрямків розвитку національної економіки, а також соціально-економічного розвитку держави.

Признаємо, що особливо корисним у контексті дослідження системно-синергетичної парадигми забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці є використання структурно-функціонального підходу. Він дозволяє орієнтуватися і діяти в умовах, які постійно змінюються, що обумовлено особливостями сучасного етапу розвитку суспільного виробництва, впливом держави на систему продуктивних сил, діяльністю різних інститутів у економічному середовищі, посиленням еластичності і мінливості взаємозв'язків окремих елементів суспільної системи. Це передбачає розуміння наступних положень.

По-перше, для аналізу економічних процесів дуже суттєвим є факт цілісності суспільної системи і неможливість розгляду таких процесів поза процесами розвитку суспільства. Адже, економіка – це тільки частина суспільства і її розвиток не носить відокремленого характеру. Більше того, докорінні зміни в економічній системі не виникають, і, тим більше, не реалізуються самі по собі. Необхідність в економічних перетвореннях виникає

як наслідок суспільних зрушень (змін типу суспільного устрою, політичної влади тощо). Вибору форм і методів економічних перетворень завжди передують формування певної суспільно важливої цілі, виходячи з якої й обґрунтовуються економічні засоби її досягнення. Обмеження результатами економічного аналізу не може дати уявлення про причини, через які відбувається формування якісно нової системи відносин, та які чинники можуть впливати на вибір того чи іншого напрямку розвитку.

По-друге, аналіз динаміки економічних систем передбачає в якості самостійного і невід'ємного блоку дослідження рушійної сили економічних перетворень. Їх неможливо розглядати без взаємозалежності з інтересами впливових соціальних сил, які мають здатність відстоювати і реалізовувати свої економічні інтереси в процесі економічних перетворень. Невід'ємність економічних відносин від свідомої діяльності людини є специфічною рисою суспільних, у тому числі й економічних систем (визнано дисертантом у попередній роботі [176]).

Необхідно відмітити, що суспільствознавчі, зокрема економічні теорії, не можуть бути ідеологічно нейтральними. Економічна теорія не може бути теорією для всіх, вона завжди виконує соціальне замовлення і є залежною від інтересів класів та соціальних груп, представлених у суспільстві.

По-третє, варіативність як невід'ємна властивість економічної системи, обумовлена тим, що економічні відносини невіддільні від свідомої діяльності людей, а економічна необхідність не існує у вигляді якоїсь абстрактної сутності і проявляється в діях великої кількості громадян (класів, соціальних груп і т. д.). Соціальні групи стають носіями конкретних інтересів і суспільно важливих цілей. Вони уособлюють різні, але однаково реально можливі напрями розвитку. Тому об'єктивна необхідність структурна. Вона складається з можливостей суспільства мати різне майбутнє, хоча в реальності завжди реалізується один з потенційно можливих напрямків економічного розвитку.

Таким чином, можна признати, що варіативність як об'єктивна характеристика суспільної форми руху повною мірою виявляється лише при

визначених умовах переходу суспільства від одного якісного стану до іншого, тобто в умовах трансформації. Якщо система стабільна, різні варіанти існують лише як потенційно можливі напрямки розвитку, які не проявляються в наявному вигляді, а тому виявити їх дуже складно. Враховуючи вищезазначені положення і переломлюючи їх до дослідження стійкості економіки до загроз економічній безпеці, потребує наукової обґрунтованості оцінка їх загроз і наслідків, що, на наш погляд, має базуватися на таких принципах [278]:

- системності, що передбачає врахування як внутрішніх взаємозв'язків і взаємозалежностей, так і зовнішніх з позиції розгляду об'єкта дослідження як елемента економічного простору більш високого рівня;

- варіативності (альтернативності), а саме виявлення і обґрунтування декількох варіантів виходу з кризової ситуації та прогнозування показників соціально-економічного розвитку в післякризовому періоді;

- комплексності, що потребує аналізу всіх складових об'єкта дослідження (територіальної, галузевої, соціальної, технічної, екологічної тощо).

Важливою складовою забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці є оцінка макроекономічних показників, які характеризують стан та тенденції економічного розвитку під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників, і методичних підходів до ідентифікації стану (стійкості або нестійкості).

Слід вказати на те, що офіційна методика оцінювання рівня економічної безпеки та соціально-економічного розвитку України розроблена та затверджена Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 року №1277 [223]. Згідно цієї методики для розрахунку індикаторів рівня економічної безпеки використовуються дані Державної служби статистики України, Міністерства фінансів України, Національного банку України, Державної казначейської служби України, Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг.

Економічні індикатори визначають параметри функціонування національної економіки, а недотримання визначених оптимальних значень

знижує її стійкість до внутрішніх і зовнішніх впливів і може перетворити потенційні ризики на реально існуючі загрози (наведено у Додатку В). У зв'язку з цим, важливим є здійснити обґрунтування значимості застосування низки макроекономічних показників, які характеризують стан та тенденції стійкості національної економіки. Серед них найбільш суттєвими є обсяг і структура валової доданої вартості, використання валового внутрішнього продукту, рівень „тінізації” економіки, участь іноземного капіталу в економіці України, рівень доходів і витрат населення, рівень безробіття та інші (Додаток В, таблиця В.1).

За допомогою цих показників, на нашу думку, є можливість визначати поточний стан національної економіки, її здатність адекватно і оперативно реагувати на негативні зовнішні загрози, що стали перманентним явищем в умовах відкритості національної економіки та локальних і глобальних змін сучасних світогосподарських процесів. Однак, як відомо з [35; 68; 109], стан економічної безпеки є основним обмеженням соціально-економічного розвитку України. Екстенсивний розвиток господарства з одночасним консервуванням технологічного базису, неефективне використання матеріальних ресурсів, науково-технічного потенціалу, нераціональна структура господарства, занепад паливно-енергетичної та військово-промислового комплексів негативно вплинули на національну економіку та потребують системної оцінки не лише з погляду характеру змін, що відбулися, а, головне масштабності цих змін для подальшого розвитку. А, слабкий зовнішній попит на продукцію українських виробників галузей – експортерів при незавершеності і недостатній ефективності масштабних реформ, спрямованих на модернізацію економіки та покращення макроекономічних балансів, призвели до того, що економіка України також продовжила занурення в рецесію, яка розпочалася з другого півріччя 2012 року.

Динаміка обсягу і структури валової доданої вартості (ВДВ) за видами економічної діяльності наведені автором дисертації у таблиці 3.1. Слід вказати, що зростання кількісного значення цього показника відбулося за рахунок

інфляційних процесів в Україні за останні роки, тому його збільшення позитивно не вплинуло на забезпечення стійкості національної економіки.

Таблиця 3.1

Динаміка обсягів і структура валової доданої вартості
за видами економічної діяльності протягом 2008-2013 років*

Види економічної діяльності		Ретроспективний період, роки						Темп росту, %
		2008	2009	2010	2011	2012	2013	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	млн.грн.	65148	65758	82641	110564	111748	132245	203,0
	%	7,9	8,3	8,7	9,9	9,2	10,4	-
Добувна промисловість	млн.грн.	54337	40676	65551	87077	83203	82993	152,7
	%	6,6	5,1	6,9	7,8	6,9	6,5	-
Переробна промисловість	млн.грн.	164735	141878	158483	166382	184937	173935	105,6
	%	20,0	17,8	16,6	14,9	15,2	13,7	-
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	млн.грн.	28800	31804	34984	45012	47857	48344	167,9
	%	3,5	4,0	3,7	4,0	3,9	3,8	-
Будівництво	млн.грн.	29185	21528	32518	37232	39127	36367	124,6
	%	3,5	2,7	3,4	3,3	3,2	2,9	-
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	млн.грн.	131261	129997	164826	203755	216659	229117	174,6
	%	15,9	16,3	17,3	18,2	17,9	18,1	-
Діяльність транспорту та зв'язку	млн.грн.	87078	97050	111013	133196	129794	134791	154,8
	%	10,6	12,2	11,6	11,9	10,7	10,6	-
Освіта	млн.грн.	43520	49239	55678	62099	75116	78092	179,4
	%	5,3	6,2	5,8	5,5	6,2	6,2	-
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	млн.грн.	29209	34573	42181	45825	53715	57212	195,9
	%	3,5	4,3	4,4	4,1	4,4	4,5	-
Інші види економічної діяльності	млн.грн.	227441	234827	252098	274308	311201	333148	146,5
	%	27,6	29,5	26,4	24,5	25,7	26,3	-
Оплата послуг фінансових посередників	млн.грн.	-36538	-50849	-45814	-45649	-40109	-37879	103,7
	%	(4,4)	(6,4)	(4,8)	(4,1)	(3,3)	(3,0)	-
Усього (в основних цінах)	млн.грн.	824176	796481	954159	1119801	1213248	1268365	153,9
	%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-

*Джерело: складено за даними Державної служби статистики України

Проте, можна признати, що наслідки фінансово-економічної кризи 2008-2009 років не дозволили забезпечити Україні не тільки економічне зростання, але й спровокували затяжну депресію з негативною тенденцією більшості показників соціально-економічного розвитку. Це не дозволило повноцінно та

ефективно провести в країні більшість реформ, погіршило фінансову стійкість підприємницьких структур, невиконання бюджету, загострення соціальної напруженості.

На сьогодні, очевидною є потреба принципового оновлення джерел економічного та соціального розвитку України, яке можливе на засадах нової моделі розвитку, адекватної викликам, що надходять як від посткризового світу, так і від нагромаджених внутрішніх системних суперечностей [317, с. 4]. Тому, з метою виявлення залежності України від інших держав, оцінимо окремі фінансові показники щодо участі іноземних суб'єктів в економіці країни. Зокрема, на рис. 3.2 співставлені доходи від власності, отриманого з-за кордону та сплаченого іншим країнам, а також обсяги чистого кредитування (запозичення).

Рис.3.2. Окремі показники участі іноземного капіталу в економіці України протягом 2007-2011 років*

**Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України*

Співвідношення обсягів доходу від власності до поточних податків на доходи, майно тощо в частині одержаних від інших країн становить 3:1 від

інших країн та 226:1 сплачених іншим країнам. А, поточні податки на доходи, майно тощо, одержані від інших країн (у фактичних цінах), у 2011 році досягли 1722 млн. грн., а сплачені іншим країнам – 327 млн. грн. Це свідчить про величезні майнові активи окремих верств населення України за кордоном, що є наслідком поглиблення соціальної стратифікації за рівнем доходів українського населення. Щодо показника чистого кредитування (запозичення) країни, то у 2011 році він склав 60830 млн. грн., що наближається до рівня кризового 2008 року. Підвищення боргових зобов'язань країни є свідченням вкрай неефективного використання фінансового потенціалу та недоліків структури національної економіки, зовнішньоторговельної діяльності тощо (за даними [294, 307]).

Одним із показників, що характеризують розвиток національної економіки, є індекс споживчих цін. Спостерігалось поступове скорочення офіційного рівня інфляції (протягом 2008-2011 років), в 2012 році – дефляція на рівні 0,2% (приведено автором на рис. 3.3). Проте за оцінками Міжнародного рейтингового агентства Standart&Poors інфляція в Україні в 2012 році склала 6,0%, а у 2013 році – 1,0% [396]. Позитивній динаміці показника сприяла низка чинників, таких як: заходи уряду щодо стримування регульованих цін і тарифів; зменшення цін на продовольчі товари; обмеження зростання соціальних видатків; стабілізація рівня обмінного курсу гривні; обмеження НБУ щодо споживчого кредитування населення тощо.

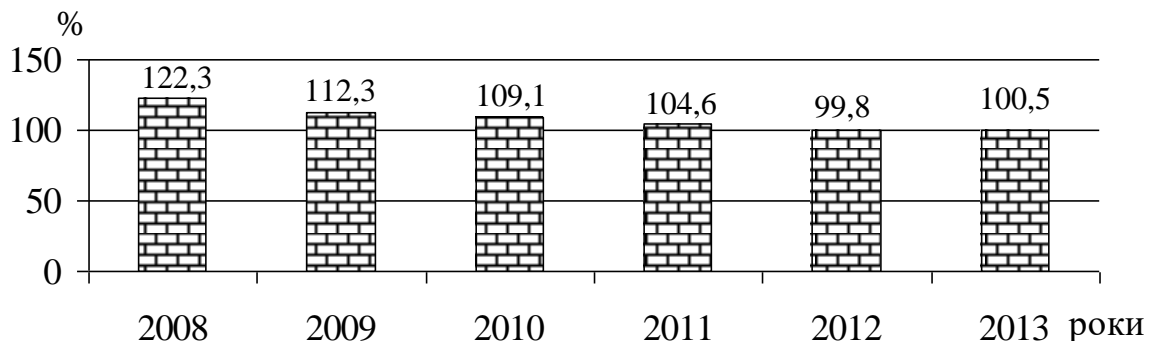

Рис. 3.3. Динаміка індексу споживчих цін на товари та послуги в 2008-2013 роках (% до грудня попереднього року)*

*Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України

Зазначимо, що зростання від'ємного сальдо поточного рахунку платіжного балансу України відбулося через несприятливу кон'юнктуру на світових товарних ринках (окрім продукції АПК) та рецесійні процеси в країнах – основних торгових партнерах (насамперед в європейських), а також у зв'язку з високими інвестиційними потребами вітчизняної економіки (через підготовку до Чемпіонату Європи „Євро-2012” і необхідність підвищення енергоефективності) та зростання купівельної спроможності населення, що, в свою чергу, сприяло нарощуванню імпорту товарів (репрезентовано у джерелі [283]). Звідси, саме негативне сальдо в торгівлі товарами найбільше вплинуло на від'ємне сальдо платіжного балансу. При цьому, характерною особливістю останніх років залишається перевищення імпорту товарів над їх експортом на фоні більших обсягів експорту послуг порівняно з їх імпортом. Проте позитивне сальдо в торгівлі послугами не покриває від'ємне сальдо в торгівлі товарами.

Зростання обсягу ВВП відбувалося на фоні уповільнення його темпів порівняно з попереднім роком, зокрема в 2010 році темп приросту склав 18,5%, у 2011 році – 20,3%, у 2012 році – 8,4%, а в 2013 році – лише 3,1% (табл. 3.2). При цьому, більшою мірою таке зростання відбулося через нарощування випуску продукції підприємствами переробної та добувної промисловості, підприємствами торгівлі та сільськогосподарськими підприємствами (наведено автором за даними [307, 317]). Признаємо, що позитивна тенденція показника зумовлена: сприятливою ціновою кон'юнктурою на міжнародних ринках на експортні товари вітчизняних виробників; підвищенням економічної активності в країнах-партнерах; покращенням фінансово-економічного стану українських експортерів, що позитивно вплинуло на підвищення попиту на продукцію суміжних виробництв; підвищенням доходів домогосподарств, що дозволило підтримати рівень споживчого попиту й досягнути певної позитивної динаміки галузей, які орієнтовані на внутрішній ринок (зокрема, переробної промисловості, а в її межах – харчової та легкої промисловості).

Головним напрямом використання ВВП є кінцеві споживчі витрати, зокрема здійснені домашніми господарствами, вони зросли в досліджуваному періоді у 1,8 рази. Також зростали ці витрати в секторі загального державного управління, що дозволяло уряду фінансувати заходи щодо подолання кризових явищ та забезпечувати соціальну стабільність. При цьому, значна частка в структурі ВВП експорту товарів і послуг, обсяг якого зріс у 1,5 рази, проте, впродовж досліджуваного періоду вплив експортної діяльності на економічне зростання коливався. На фоні загального збільшення експорту України відбулося нарощування імпорту операцій також у 1,5 рази.

Таблиця 3.2

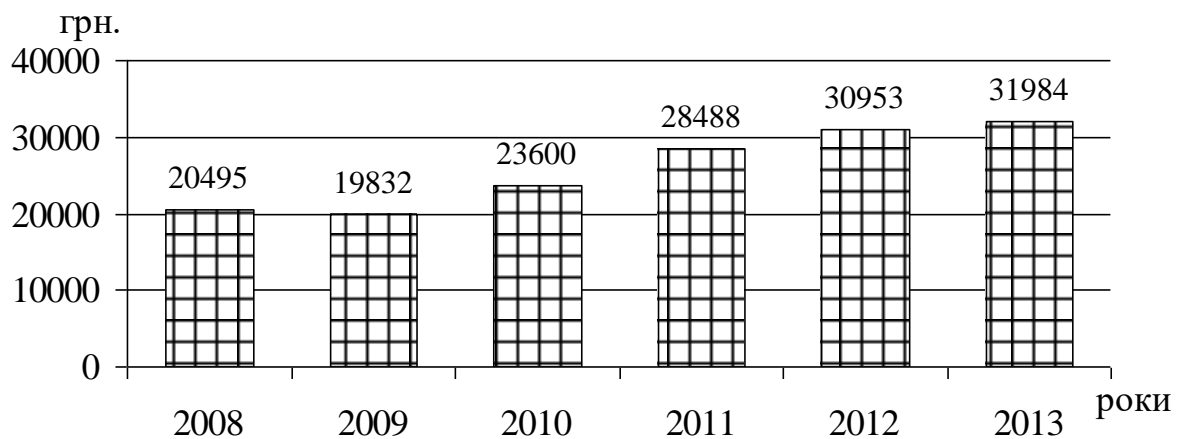
Валовий внутрішній продукт за категоріями кінцевого використання
у фактичних цінах протягом 2008-2013 років (млн. грн.)*

Показники	Ретроспективний період, роки						Темп росту, % (2013/2008 pp.)
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
1	2	3	4	5	6	7	8
Валовий внутрішній продукт	948056	913345	1082569	1302079	1411238	1454931	153,5
Кінцеві споживчі витрати	758902	772826	914230	1113008	1247293	1350220	177,9
домашніх господарств	582482	581733	686082	865860	962627	1057781	181,6
некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства	7257	7079	8222	9716	9164	10765	148,3
сектору загального державного управління	169163	184014	219926	237432	275502	281674	166,5
індивідуальні споживчі витрати	105879	120213	143909	155059	183844	189078	178,6
колективні споживчі витрати	63284	63801	76017	82373	91658	92596	146,3
Валове нагромадження основного капіталу	250158	167644	195927	241785	275347	264336	105,7
Зміна запасів матеріальних оборотних коштів	14379	-12274	3616	27714	2325	-36105	-251,1
Придбання за виключенням вибуття цінностей	346	445	375	520	756	243	70,2
Експорт товарів і послуг	444859	423564	549365	707953	719480	681899	153,3
Імпорт товарів і послуг	-520588	-438860	-580944	-788901	-833963	-805662	154,8

*Джерело: складено за даними Державної служби статистики України

Валове нагромадження основного капіталу зросло на 5,7% та його рівень є досить низьким і не відповідає потребам забезпечення розширеного

економічного відтворення, яке, в свою чергу, залежить не тільки від збільшення норми нагромадження, але й, насамперед, від збільшення ефективності процесу нагромадження [317, с. 7]. А, обсяг ВВП у розрахунку на 1 особу є одним з показників, що дозволяють кількісно оцінити економічне зростання в країні. Дослідження його динаміки показало збільшення майже в 1,6 рази (на 11,5 тис. грн.), при цьому найменше значення спостерігалось в кризовому 2009 році (рис. 3.4). Зауважимо, що згідно звіту Index of Economic Freedom міжнародної організації The Heritage Foundation у 2013 році Україна посідала лише 103 позицію за цим показником серед 186 країн світу.

**Рис. 3.4. Динаміка ВВП у розрахунку на 1 особу
протягом 2008-2013 років***

**Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України*

Однією з основних макроекономічних пропорцій є співвідношення між рівнем оплати праці найманих працівників та валовим прибутком, змішаним доходом у структурі ВВП [317, с. 7]. Протягом 2008-2013 років відбувалося нарощування частки оплати праці, яка перетнула 50%-ву межу, тоді як питома вага валового прибутку, змішаного доходу, навпаки, щороку скорочувалася. При цьому варто відзначити достатньо низький рівень оплати праці в Україні.

В умовах макроекономічної нестабільності активізувався нелегальний сектор економіки й, відповідно, зріс рівень тінізації вітчизняної економіки, який значно перетнув критичну межу згідно Методики оцінювання рівня економічної безпеки та соціально-економічного розвитку України. На думку

авторів (Ю. Харазішвілі та Т. Тищука – її наведено у джерелі [307]), головними причинами тінізації вітчизняної економіки є податковий тягар та неефективне інституціональне середовище функціонування суб'єктів господарювання. Це обумовлює стратегічну й об'єктивну необхідність скорочення обсягів тіньової економіки за рахунок протидії тінізації фінансових потоків, легалізації ринку праці та детінізації земельних відносин.

Небезпечний рівень зайнятості в неформальному секторі економіки виникнув через низку чинників: значний розрив між вартістю трудових ресурсів для роботодавця та фактичною сумою, що отримує найманий працівник; толерантне ставлення працюючих до виплати неофіційної зарплати та, відповідно, позбавлення їх гарантій щодо пенсійного та соціального забезпечення; наявність механізмів, які забезпечують легке та дешево вилучення коштів підприємств у нелегальний сектор економіки для виплати тіньових зарплат тощо.

Загальний обсяг доходів населення України протягом досліджуваного періоду зріс на 80,9%, найбільшу частку в яких займала заробітна плата (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Динаміка показників рівня доходів і витрат населення України
протягом 2008-2013 років*

Показники	Ретроспективний період, роки						Темп росту, % (2013/2008 рр.)
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
Доходи, млрд. грн.	845,6	894,3	1101,2	1266,8	1457,9	1529,4	180,9
Середньомісячна заробітна плата, грн.	1806	1906	2239	2633	3026	3265	180,8
Наявний дохід населення, млрд. грн.	634,5	661,9	847,9	989,0	1149,2	1190,4	187,6
Наявний дохід на одну особу, тис. грн.	13,73	14,4	18,5	21,6	25,2	26,2	190,8
Витрати млрд. грн.	793,6	813,9	939,3	1143,7	1310,6	1396,8	176,0
Заощадження, млрд. грн.	52,0	80,4	161,9	123,1	147,3	132,6	255,0

*Джерело: складено за даними Державної служби статистики України

Не зважаючи на збільшення середньомісячної заробітної плати на 80,8%, її рівень був невисокий у порівнянні рівнем в країнах – сусідках України.

Традиційно висока середньомісячна зарплата була у зайнятих в фінансовій сфері та в операціях з нерухомістю, працівників транспортних і промислових підприємств, держслужбовців, а найменша – у працівників сільськогосподарських підприємств, зайнятих у готельному та ресторанному бізнесі, в освіті, в охороні здоров'я та соціальній сфері.

Наявний дохід населення щороку зростає, уповільнення приросту спостерігалося лише у період фінансово-економічної кризи, коли відбувалося масове звільнення працівників. Подібна динаміка й з рівнем наявного доходу у розрахунку на одну особу. Так, за розміром середньомісячної заробітної плати Україна посіла одне з найнижчих місць серед країн Європи та СНД. Зокрема, в 2012 році цей показник в Україні склав 378,5 дол. США, тоді як, наприклад, у Польщі – 1083,1 дол. США, Словаччині – 1274,6 дол. США, Російській Федерації – 866,6 дол. США, а в Білорусії – 449,1 дол. США (рис. 3.5).

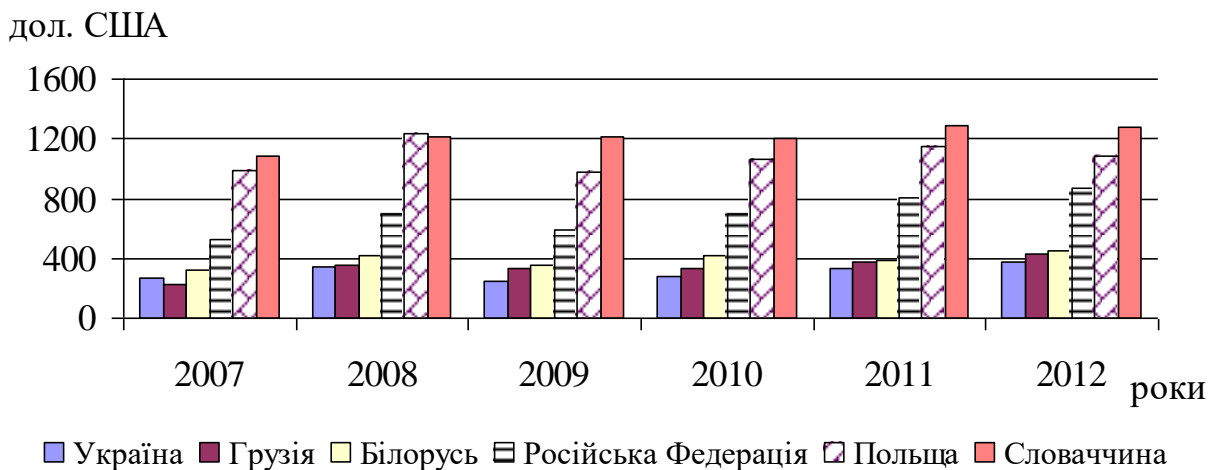

Рис. 3.5. Динаміка середньомісячної заробітної плати протягом 2007-2012 років (дол. США)*

**Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України*

Однак, слід визнати, що протягом 2008-2010 років заощадження населення зросли більш ніж утричі, переважно через кризові явища, коли населення в очікуванні подальшого погіршення економічної ситуації в країні для забезпечення свого фінансового стану почало більше заощаджувати, а вже протягом 2011-2013 років – більше витратити коштів, адже почалося поступове

відновлення економіки (за даними [313]). У цій відповідності слід відзначити, що кризові явища в економіці негативно позначилися й на вітчизняному ринку праці – спостерігався небезпечний рівень безробіття (табл. 3.4). Частка чоловіків-безробітних була вища за частку таких жінок, а щодо місця проживання цієї категорії населення, то на кінець досліджуваного періоду в сільській місцевості показник дещо вище. Проте, в офіційній статистиці не враховується рівень прихованого безробіття серед сільського населення, яке, хоч і вважається зайнятим через наявність власного господарства, проте не має можливості отримувати навіть мінімальний дохід (на рівні прожиткового мінімуму). Рівень та динаміка більшості показників макроекономічної безпеки України (наведено, див., у Додатку В) є незадовільними, що потребує реалізації відповідної стратегії макроекономічної стабілізації, направленої на: забезпечення низьких темпів інфляції за допомогою інструментів грошово-кредитної політики; нарощування та диверсифікацію експорту; орієнтацію вітчизняних товаровиробників на задоволення потреб внутрішнього ринку; протидію відпливу за кордон капіталу та детінізацію вітчизняної економіки; сприяння розвитку середнього і малого бізнесу, самозайнятості населення тощо.

Таблиця 3.4

Динаміка рівня безробіття в Україні за статевою ознакою та місцем проживання протягом 2008-2013 років (% до кількості економічно активного населення)*

Показники	Ретроспективний період, роки						Абсолютне відхилення (2013/2008 рр.)
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
Частка безробітних у складі економічного активного населення	6,4	8,8	8,1	7,9	7,5	7,2	+0,8
Жінки	6,1	7,3	6,8	6,8	6,4	6,2	+0,1
Чоловіки	6,6	10,3	9,3	8,8	8,5	8,0	+1,4
Міське населення	6,7	9,6	8,6	8,0	7,6	7,1	+0,4
Сільське населення	5,7	7,2	7,1	7,5	7,4	7,3	+1,6

*Джерело: складено за даними Державної служби статистики України

Виходячи з вище викладеного, можна зробити наступні висновки, які автором репрезентовано та доведено у попередній науковій праці [176, 185].

По-перше, стійкість національної економіки, наразі, визначається як її здатність до формування оптимальних макроекономічних пропорцій і підтримання їх у динаміці в допустимих, з точки зору економічної безпеки, межах та характеризує потенційну здатність економіки витримувати зміни параметрів зовнішнього середовища з мінімальними збитком або втратою функціональності. А, низький рівень стійкості вітчизняної економіки та визначені негативні тенденції її динаміки провокують нездатність системи протистояти негативним зовнішнім загрозам, зокрема зумовленим світовою фінансовою кризою, через відсутність фундаментальних передумов економічного зростання й орієнтацію на короткочасні кон'юнктурні чинники.

По-друге, значне зростання „тіньової” економіки відбулося через погіршення умов здійснення підприємницької діяльності, значний корупційний складник у сфері розпорядження бюджетними коштами, зокрема щодо державних закупівель та управління державним майном, що впливає на розвиток національної економіки та її економічну безпеку.

По-третє, критичний рівень соціального розвитку, пов'язаний з неефективною системою соціального захисту, збереженням низького загального рівня оплати праці та високої зайнятості у тіньовому секторі економіки, недостатньою увагою до реалізації розвитку трудового потенціалу країни, несистемною політикою в освітній системі, соціальною нерівністю, зумовлений неадекватністю соціальної політики держави.

У цьому контексті необхідно зазначити, що макроекономічні показники оцінки стану економіки та її економічної безпеки є зведеними та похідними за своїм характером і залежать від базових показників, які поєднують сукупність часткових похідних (кількісних і якісних), що визначають їх величини та порогові значення. Оцінка стійкості національної економіки з використанням граничних значень індикаторів економічної безпеки дозволить здійснити моніторинг впливу загроз національній економіці в розрізі сфер, попередити несприятливі тенденції соціально-економічного розвитку та, у підсумку, забезпечити її стійкість до негативних внутрішніх і зовнішніх чинників.

3.2. Моніторинг впливу загроз на розвиток економіки в розрізі сфер, які забезпечують її стійкість

На даний час методи виявлення, мінімізації чи усунення ризиків і загроз національним економічним інтересам, викликаних ймовірнісним настанням тієї чи іншої несприятливої події при забезпеченні стійкості економіки, мають локальний характер, обумовлений складністю або неможливістю суб'єктів економічних відносин впливати на різноваріантні загрози, що виникають як у внутрішньому, так і у зовнішньому середовищі. У контексті таких міркувань, відмітимо особливу значимість технологій забезпечення економічної безпеки в системі управління стійкістю національного господарства, які направлені на системне та своєчасне усунення чи мінімізацію ризиків, що відображають готовність та здатність інститутів влади створювати механізми реалізації та захисту національних економічних інтересів розвитку вітчизняної економіки, а також забезпечення високого рівня її економічної безпеки.

Окресленню та обґрунтуванню модельного інструментарію, а також розробленню стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці передують розрахунок параметрів і граничних меж базових компонент, з яких і формалізовано єдиний критерій оцінювання / прогнозування – тобто *інтегральний індикатор стійкості економіки до загроз економічній безпеці (ІС_{ЕБ})* (обчислення взаємозв'язку базових факторів (індикаторів) ССЗС_{ЕБ} для ПС_{ЕБ} проведено у пп.3.3, моделювання ІС_{ЕБ} – у пп.5.3). Його ідентифікацію здійснено на основі оцінки стану національної економіки та рівня її економічної безпеки, яка полягає у зборі інформації про реальний рівень відповідних індикаторів, що характеризують ефективність її функціонування, про їх відхилення від граничних значень, що дозволяє приймати управлінські рішення у сфері забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці.

Представлена в розділі 2 ССЗС_{ЕБ} має свої підсистеми, які складаються із сукупності відповідних елементів. Базовою є структурна підсистема, яка представлена сукупністю виробничої, демографічної, енергетичної,

продовольчої, інвестиційно-інноваційної, соціальної, зовнішньоекономічної, макроекономічної, фінансової безпеки, які потребують детальної оцінки.

Моніторинг стану економіки і оцінювання впливу загроз на її стійкість і соціально-економічний розвиток держави представлений на рис.3.6.

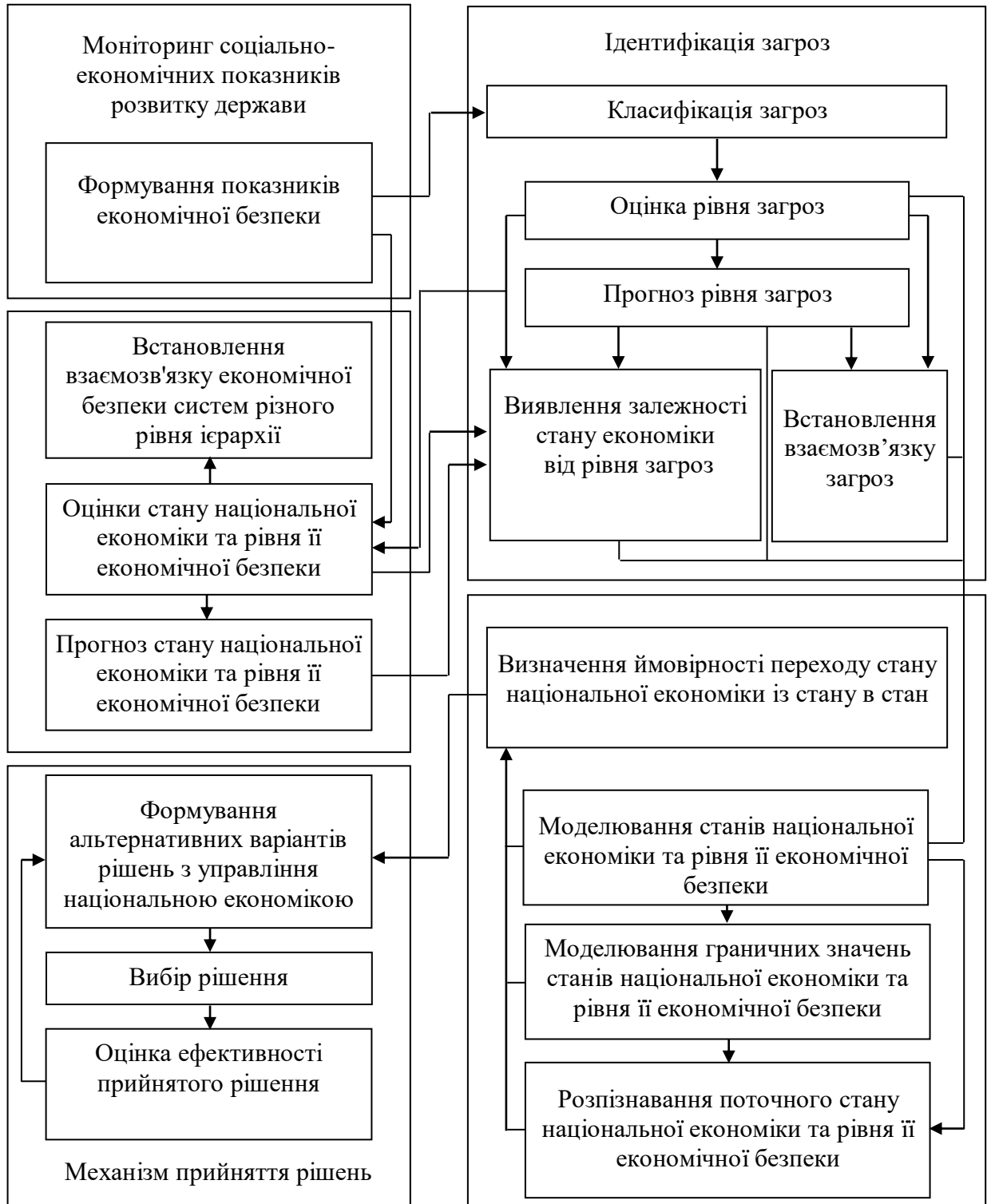

Рис. 3.6. Моніторинг стану національної економіки *

* Джерело: доопрацьовано на основі [318, с. 223]

При цьому, використання методологічних підходів до об'єктів забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці дозволило виділити найбільш важливі сфери економічної системи: виробнича, демографічна, енергетична, зовнішньоекономічна, інвестиційно-інноваційна, макроекономічна, продовольча, соціальна, фінансова. Важливо визначити вплив кожної з цих сфер на стан національної економіки та її економічної безпеки.

Розвиток національної економічної системи забезпечується багатьма факторами, одним з яких є ефективне використання **виробничого потенціалу**, що обумовлює не тільки соціально-економічний розвиток країни, а й її місце на світових ринках. Виробничий потенціал є однією з головних системоутворюючих складових національної економіки, тому саме виробнича сфера сприяє стійкості національної економіки та її економічній безпеці (Додаток В табл.В.2). Проте, на сьогодні, основними ризиками залишаються: енергетична ресурсна залежність індустріальної економіки від поставок енергоносіїв з Росії; вичерпання безпечного терміну експлуатації об'єктів інфраструктури, житлово-комунального господарства, промисловості; деградація земельних ресурсів та агровиробництва. Поряд із зазначеним, високий ступінь фізичного і морального зносу основних засобів підприємств переважної більшості галузей економіки є загрозою економічній безпеці держави (рис. 3.7).

Щодо галузевих характеристик ступеня зносу основних засобів, то найбільш критичним є його рівень у підприємств транспорту і зв'язку. До критичної межі наблизився показник у сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві, тоді як у промисловості та будівництві – до незадовільного рівня.

**Рис.3.7. Ступінь зносу основних засобів України
протягом 2003-2013 років, %***

**Джерело: складено за даними Державної служби статистики України*

Тому, існуючий загальний рівень зношеності основних засобів вітчизняних підприємств є катастрофічним чинником відтворювального процесу національної економіки. Повільні темпи оновлення основних засобів, особливо впровадження прогресивних, технологій, пов'язані з необхідністю вкладання в цей процес значних обсягів інвестиційних ресурсів, що в сьогоденних складних умовах функціонування вітчизняних суб'єктів господарювання обмежується високою їх вартістю. Також досить низькою є ефективність використання такого відтворюючого ресурса, як амортизація, кошти якої призначають для формування капіталовкладень. До сьогодні в Україні відсутній дієвий механізм контролю за використанням коштів, які надійшли у якості амортизаційних відрахувань, у результаті чого підприємства їх витрачають на цілі, не пов'язані з технічним переоснащенням виробничих фондів.

Головною загрозою виробничій безпеці України є значне технологічне відставання вітчизняної економіки від розвинених країн світу, її невідповідність структурі внутрішнього попиту та переважно

низькотехнологічна спеціалізація. Наявні тенденції призведуть до неконкурентоспроможності вітчизняної продукції за ціною та якісною характеристиками на більшості споживчих ринків.

До того ж структура економіки України характеризується високою ресурсо- та енергоємністю виробництва, надмірним екстенсивним розвитком добувної промисловості, відсталістю агропромислового сектору, низьким рівнем інноваційного виробництва, відставанням розвитку інфраструктури, відірваністю фінансового сектору від реальної економіки, неефективним функціонуванням соціального сектору розвитку. Постійні коливання випуску продукції сільського господарства пов'язані з низкою проблем, зокрема: непрозорістю аграрного ринку, монопольними змовами та спекулятивними діями з боку торгових посередників, слабким розвитком інфраструктури заготівлі та збуту, що обумовлює великі втрати сільськогосподарської продукції під час зберігання, високими відсотковими ставками на кредити для сільськогосподарських виробників. У цій галузі відмічалася низька продуктивність праці та висока собівартість продукції, її невідповідність міжнародним стандартам якості та санітарним нормам в умовах зовнішньоторговельної лібералізації (за даними [317]).

Проведений дисертантом системний і поглиблений аналіз дозволив встановити, що стрімке скорочення випуску промислової продукції відбулося через низку причин, серед яких: несприятлива для вітчизняних виробників кон'юнктура світових товарних ринків, що зумовила слабкий зовнішній попит та зниження цін на основну вітчизняну експортну продукцію (зокрема в металургії, машинобудуванні, в хімічній промисловості); високі ціни на імпортовану сировину для окремих галузей промисловості (особливо на природний газ та нафту); заходи, впроваджені Російською Федерацією для захисту власного ринку, та низка політично мотивованих дискримінаційних дій щодо українських експортерів; скорочення інвестиційної активності вітчизняних підприємств.

Низький рівень операційної рентабельності вітчизняних підприємств (по деяких галузях й зависока збитковість) є однією з головних перешкод стійкості вітчизняної економіки. Це обумовлює необхідність реалізації системних заходів щодо стимулювання економічного зростання за рахунок більш раціонального використання ресурсного потенціалу національної економіки та мобілізації ресурсів для забезпечення її стійкого розвитку.

Одним з головних чинників стійкості економіки України є **енергетична сфера** (Додаток В таблиця В.3). У Енергетичній стратегії України визначено, що енергетична безпека передбачає досягнення стану технічно надійного, стабільного, економічно ефективного та екологічно безпечного забезпечення енергетичними ресурсами економіки і соціальної сфери держави [77].

До сьогодні залишається низка загроз енергетичній безпеці України, серед яких: фактично монопольна залежність України від постачання з Російської Федерації природного газу та ядерного палива, надмірна залежність від постачання з Росії нафти і нафтопродуктів; низька енергоефективність економіки та соціальної сфери; незбалансованість фінансового стану підприємств енергетичного сектору, спричинена недосконалістю системи економічних відносин на енергетичних ринках; критичний рівень зношеності основних засобів, насамперед у теплоенергетиці (рівень зносу виробничих фондів підприємств ПЕК протягом досліджуваного періоду був критичний); надмірна енергоємність економіки, неефективність використання ПЕР, нераціональна структура паливно-енергетичного комплексу держави; невідповідність цінової та тарифної політики умовам постійного зростання світових цін на енергоносії; низька інноваційна активність енергетичних підприємств; платіжна криза та незадовільний фінансовий стан підприємств паливно-енергетичного комплексу; відсутність належних державних резервів паливно-енергетичних ресурсів; тіньовий перерозподіл прав власності, тінізація обігу фінансових і матеріально-технічних ресурсів у паливно-енергетичному комплексі та інші.

Таким чином, встановлено, що рівень енергетичної безпеки визначається рівнем енергозабезпеченості держави. Протягом останніх років в Україні

зменшувалися обсяги видобутку нафти, при цьому, на думку експертів, її родовища виснажені на 85,0-90,0%, а якість сировини постійно знижується. Критичний рівень інвестицій у підприємства паливно-енергетичного комплексу є причиною наявності застарілих і неефективних технологій для переробки нафти, при цьому нафтопереробні заводи не належать державі, тому вона не має можливості на них впливати (засвідчено за даними [39, с. 24]).

Для вітчизняної вугільної галузі характерним є низька продуктивність видобутку вугілля та висока його собівартість, відповідно низькі рентабельність і вкладання інвестиційних ресурсів в модернізацію шахт. Вугільна галузь є дотаційною, адже витрати на видобуток вугілля більші за його ціну, до того ж вугільні підприємства є одними з найбільших забруднювачів довкілля (і атмосфери, і водних ресурсів) (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Динаміка обсягів виробництва та кінцевого споживання енергоресурсів в Україні протягом 2008-2013 років*

(тисяч тонн нафтового еквіваленту)

Види енергоресурсів	Виробництво						Кінцеве споживання					
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Вугілля й торф	37640	34959	33716	40345	40256	40663	10806	7927	8372	9402	9604	8698
Сира нафта	4347	3982	3590	3407	3414	3167	-	13	10	11	9	9
Нафтопродукти	-	-	-	-	-	-	13205	11585	12234	12237	12154	11275
Природний газ	16120	15154	15426	15528	15403	16022	34147	25603	28396	29188	26605	24926
Атомна енергія	23566	21764	23387	23672	23653	21848	-	-	-	-	-	-
Гідроелектроенергія	990	1026	1131	941	901	1187	-	-	-	-	-	-
Вітрова, сонячна енергія	4	4	4	10	53	104	-	-	-	-	-	-
Біопаливо та відходи	1593	1450	1458	1580	1565	1923	1207	1004	984	1040	1030	1118
Електроенергія	-	-	-	-	-	-	11612	10261	11526	12023	11839	11828
Теплоенергія	-	-	-	-	-	1000	12306	11163	12481	11951	11865	11702
Усього	84260	79339	78712	85485	85247	85914	83283	67555	74004	75852	73107	69557

*Джерело: складено за даними Державної служби статистики України

Скоротилися й обсяги видобутку природного газу, що, в перш чергу, пов'язано з виснаженням деяких родовищ на території України. Проте, за оцінками фахівців, вітчизняні поклади газу є достатніми для забезпечення споживання в Україні в повному обсязі, але потребують значного фінансування геологорозвідувальні роботи [39, с. 23].

Перевищення майже вдвічі споживання природного газу над його власним виробництвом залишає України залежною від Російської Федерації, яка за рахунок ціни намагається вливати на економічні та політичні сфери. Але підписаний у травні 2014 року Меморандум про співпрацю в енергетичній сфері щодо реверсного постачання газу з території Словаччини, дозволить Україні щорічно отримувати його в обсязі 8 млрд. куб. м.

Низька технологічна оснащеність підприємств ПЕК призвела до критичних втрат енергії при її транспортуванні та розподіленні (наведено результати автором у табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Частка споживання енергоресурсів в Україні за видами економічної діяльності та категоріями споживачів у 2013 році (%)*

Споживачі	Види енергоресурсів						
	Вугілля й торф	Сира нафта	Нафто-продукти	Природний газ	Біопаливо та відходи	Електроенергія	Теплоенергія
Промисловість	85,6	-	9,1	17,5	3,4	42,6	33,8
Транспорт	0,1	-	72,5	9,2	3,9	6,3	-
Побутовий сектор	8,4	-	0,3	54,2	89,1	30,1	39,8
Торгівля та послуги	1,3	-	0,8	2,3	2,2	18,1	24
Сільське господарство	0,1	-	12,4	0,8	1,4	2,9	2,4
Неенергетичне використання	4,5	100	4,9	16	-	-	-
Всього споживання енергоресурсів	100,0	100,0	100,0	100,0	99,9	100,0	100,0
Частка енергоресурсу в загальному обсязі споживання, %	12,5	-	16,2	35,9	1,6	17,0	16,8

*Джерело: складено за даними Державної служби статистики України

Особливо гостро ця проблема в комунальній теплоенергетиці, де в схемах централізованого тепlopостачання втрати при виробництві (на котельнях) сягають 22,0%, при транспортуванні теплової енергії – до 25,0%, хоча, найбільші перевитрати природного газу при виробництві теплоенергії, втраченої у споживача – до 30% [289, с. 9]. Враховуючі існуючі проблеми з енергозабезпеченням економіки України, важливим питанням сьогодення є підвищення ефективності виробництва та споживання паливо-енергетичних

ресурсів, оптимізація енергоспоживання, перш за все за рахунок нарощування використання власних джерел цих ресурсів та нетрадиційних відновлюваних джерел енергії. Відновлювальна енергетика є невід'ємним елементом розвитку „зеленої економіки” в розвинутих країнах світу. За оцінками експертів, лише в 2013 році понад 45% від „зелених” інвестицій у світі використано на підвищення енергоефективності. Згідно даних „MarketLine” у 2012 році світова відновлювальна енергетика принесла прибуток понад 322 млрд. дол. США, а прогнозний щорічний приріст складатиме 8,5% [291].

Вирішення проблем раціоналізації використання та енергозабезпечення в Україні потребує впровадження низки заходів, направлених на: стимулювання модернізації основних виробничих фондів підприємств ПЕК; нарощування власних джерел енергетичних ресурсів; сприяння впровадженню енергозберігаючих технологій, енергообліку та енергоаудиту; структурні перетворення в економіці шляхом зменшення частки енергоємних галузей; модернізацію мереж енергопостачання з метою зменшення втрат енергії при її транспортуванні та розподіленні; забезпечення прозорості процесів у паливо-енергетичному комплексі; розвиток відновлювальної енергетики.

Необхідно визнати і нагальність вирішення проблем в такій елементарній компоненті економічної безпеки як **продовольча сфера** України, що залишається актуальним завданням у площині забезпечення стійкості економіки до загроз, не зважаючи на сприятливі природно-кліматичні умови для розвитку аграрно-промислового комплексу (АПК), що дозволяє задовольнити не тільки власні потреби в сільськогосподарській продукції, а й стати потужним експортером продовольства в світі (Додаток В таблиця В.4). Проте, вітчизняний АПК потребує реформування через низку причин: диспропорції у виробництві сільгосппродукції, відсутність повноцінної інфраструктури аграрного ринку, критично низький рівень технічного забезпечення сільського господарства (так, ступінь зносу основних засобів складає понад 75,0%), невідповідність рівнів виробництва та споживання продуктів харчування в окремих регіонах тощо.

Продовольча сфера пов'язана із забезпеченням населення основним продуктами харчування в достатній кількості та належної якості, створенням державних резервів та запасів продовольства та сільгосппродукції тривалих строків зберігання. Однією з проблем сьогодення щодо забезпечення продовольчої безпеки як в Україні, так і у світі взагалі, є значне зростання цін на продовольство через низку причин (зростання вартості на енергоносії, загострення глобальних екологічних проблем, введення продовольчих квот, спрямуванням значних обсягів деяких видів продовольства на виробництво біопалива, зменшення площ, придатних для обробітку сільськогосподарських культур, підвищення попиту на продовольчі товари у зв'язку із зростанням рівня життя населення, зокрема, в країнах Латинської Америки, в Індії, Китаї та інші) [90, с. 188; 292].

В Україні протягом 2008-2013 років щорічно спостерігалось зростання цін майже на всю продукцію сільського господарства (виключення становлять деякі види овочів та молоко і молокопродукти). Найбільше зростання цін по всій продукції рослинництва й тваринництва було в 2010 році, коли знизилась валові збори сільськогосподарських культур через несприятливі природно-кліматичні умови, зменшувалися площі посівів під окремі культури, зросла собівартість виробництва сільгосппродукції, а також у зв'язку із загальносвітовими тенденціями подорожчання продовольства.

У цій відповідності необхідно зазначити, що коливання обсягів валової продукції сільського господарства протягом років незалежності України призвело до значного відставання від рівня 1990 року, при цьому спостерігалися значні коливання обсягів виробництва продукції рослинництва, тоді як по тваринництву – щорічне зростання, хоча й з різним приростом (рис. 3.8). Таке співвідношення показників по рослинництву і тваринництву пов'язано, перш за все, з низькою купівельною спроможністю населення, адже продукти тваринного походження коштують споживачу в кілька разів дорожче, ніж продукти рослинництва в розрахунку на 1 тис. кілокалорій.

У 2013 році нарощування обсягів сільськогосподарського виробництва відмічалася майже в усіх регіонах, окрім Львівської області, де обсяги виробництва сільськогосподарської продукції залишилися на рівні 2012 року. Найбільший приріст показника зафіксовано у Вінницькій (на 7,2%), Полтавській (на 6,3%), Київській (на 6,0%), Дніпропетровській, Черкаській (на 5,9% в кожній) і Харківській (на 5,8%) областях [302, с. 2].

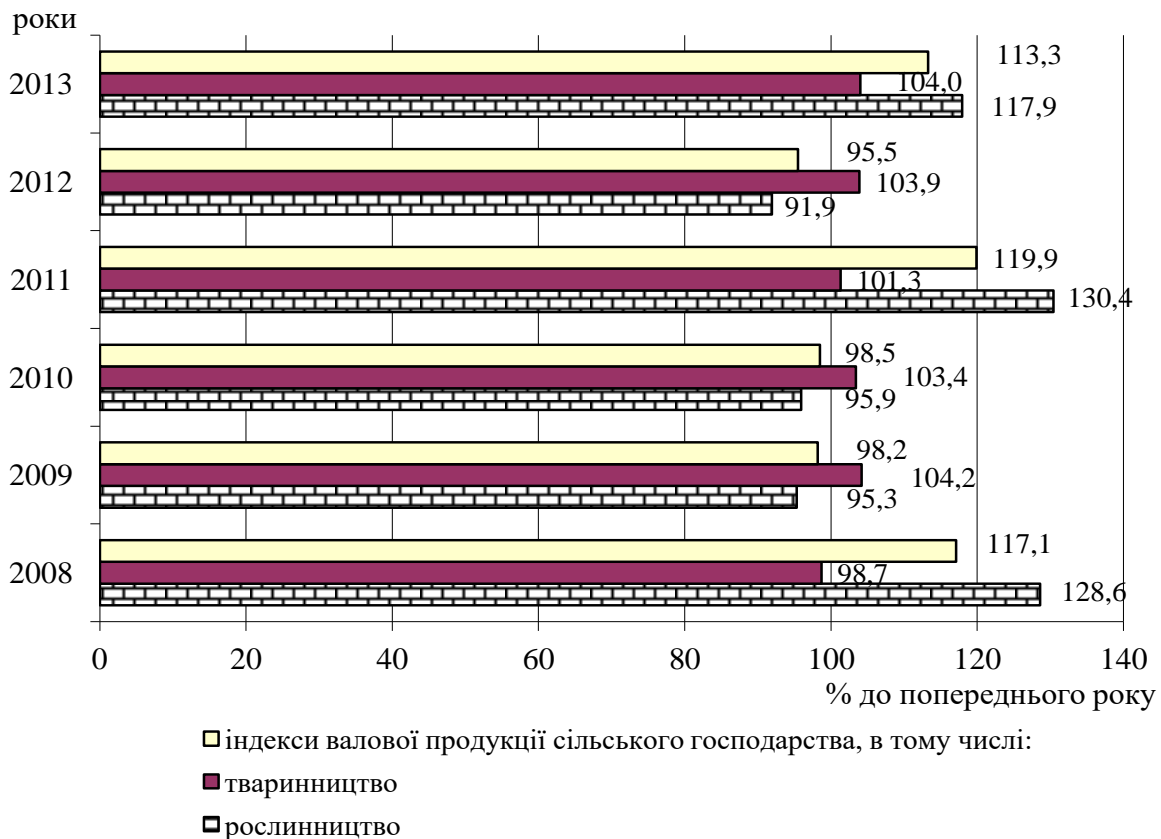

Рис.3.8. Динаміка індексів валової продукції сільськогосподарського виробництва України протягом 2008-2013 років*

**Джерело: складено за даними Державної служби статистики України*

Зауважимо, що мало місце і зростання валової продукції рослинництва в 2013 році відбулося через нарощування виробництва переважної більшості її видів, а по тваринництву приріст був значно менше. Зважаючи на те, що цукрові буряки, картопля та інші овочі, обсяг яких скоротився, є стратегічно важливими для забезпечення населення продуктами харчування, вказана динаміка є загрозою продовольчій безпеці України. при цьому, відбулися зміни

й у структурі виробництва сільськогосподарської продукції починаючи з 1990 року:

зростання частки продукції рослинництва та відповідне скорочення – тваринництва. Збільшення частки рослинництва відбулося через нарощування питомої ваги технічних культур на 6,4% (у 2012 році становить 18,2%) і картоплі та інших овочів, баштанних культур – на 11,6% до 20,8%, а також зернових і зернобобових культур – на 3,2% (до 22,1%). Скорочення частки продуктів тваринництві відбулося через зменшення питомої ваги в 1,5 рази худоби та птиці, майже вдвічі – виробництва молока, обсяг яких порівняно з 1990 роком скоротився в 2÷3 рази. Поряд із вказаним, зауважимо, що проблемою залишається низька врожайність сільськогосподарських культур, що пов'язано, перш за все, з високим техногенним і антропогенним навантаженням на ґрунти і, як результат, їх виснаження, а також з низьким рівнем впровадження інноваційних технологій в аграрному виробництві. У порівнянні з провідними країнами-виробниками сільськогосподарської продукції Україна за рівнем урожайності займає найнижчі позиції, навіть не зважаючи на зростання показника по деяких культурах (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

Урожайність основних сільськогосподарських культур
у деяких країнах світу в 2012 році (центнерів з 1 га зібраної площі)*

	Канада	США	Німеччина	Польща	Україна
Пшениця	28,9	31,1	72,3	41,4	28,0
Ячмінь	38,9	36,5	61,9	36,0	21,1
Кукурудза	83,6	77,4	97,9	73,5	47,9
Соняшник	18,4	17,0	23,8	17,6	16,5
Цукрові буряки	655,1	655,9	693,6	582,5	410,8
Картопля	310,2	418,1	447,6	243,8	161,0

*Джерело: <http://faostat.fao.org/site/567/DesktopDefault.aspx?PageID=567#ancor>

Україна є помітним учасником світового продовольчого ринку, при цьому обсяг експорту сільськогосподарської та продовольчої продукції більш ніж удвічі перевищували імпортні операції. При цьому, частка продажу імпортованих продовольчих товарів через торговельну мережу підприємств щороку зростала й перетнула оптимальну межу, що є загрозою для вітчизняних

товаровиробників. Нарощування продовольчого експорту протягом 2008-2013 років склало 1,6 рази й відбулося по всіх товарних групах. У структурі експортних операцій найбільшу частку й значний приріст обсягу мали продукти рослинного походження, зокрема зернові культури, частка яких у 2013 році складала 37,4% у продовольчому експорті. Майже вдвічі зріс експорт жирів і олії експорт, у 1,5 рази – готових харчових продуктів, лише на 36,1% – живі тварини та продукти тваринного походження (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Динаміка експорту та імпорту сільськогосподарської і продовольчої продукції України протягом 2008-2013 років (млн. дол. США)*

Товарні групи	Ретроспективний період, роки					
	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Експорт						
Усього	10837,6	9514,9	9936	12804,1	17905,6	17038,8
<i>Питома вага, %</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>
Живі тварини; продукти тваринного походження	796,3	596	771,4	936,6	960,6	1084,1
<i>Питома вага, %</i>	<i>7,4</i>	<i>6,3</i>	<i>7,8</i>	<i>7,3</i>	<i>5,4</i>	<i>6,4</i>
Продукти рослинного походження	5577,4	5034,9	3976,2	5532	9222,5	8875,9
<i>Питома вага, %</i>	<i>51,5</i>	<i>52,9</i>	<i>40</i>	<i>43,2</i>	<i>51,5</i>	<i>52,1</i>
Жири та олії тваринного або рослинного походження	1945,7	1796	2617,3	3396,4	4210,6	3507,1
<i>Питома вага, %</i>	<i>17,9</i>	<i>18,9</i>	<i>26,3</i>	<i>26,5</i>	<i>23,6</i>	<i>20,6</i>
Готові харчові продукти	2518,2	2088	2571,1	2939,1	3511,9	3571,7
<i>Питома вага, %</i>	<i>23,2</i>	<i>21,9</i>	<i>25,9</i>	<i>23</i>	<i>19,5</i>	<i>21,0</i>
Імпорт						
Усього	6456,5	4936	5763,5	6346,7	7513,8	8187,4
<i>Питома вага, %</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>
Живі тварини; продукти тваринного походження	1702	1267,5	1242	1035,4	1711,0	1894,5
<i>Питома вага, %</i>	<i>26,3</i>	<i>25,7</i>	<i>21,6</i>	<i>16,3</i>	<i>22,9</i>	<i>23,2</i>
Продукти рослинного походження	1462,5	1259,9	1563,9	1815,9	2431,0	2670,0
<i>Питома вага, %</i>	<i>22,7</i>	<i>25,5</i>	<i>27,1</i>	<i>28,6</i>	<i>32,3</i>	<i>32,6</i>
Жири та олії тваринного або рослинного походження	612,9	374,3	451,6	468,7	406,3	403,4
<i>Питома вага, %</i>	<i>9,5</i>	<i>7,6</i>	<i>7,8</i>	<i>7,4</i>	<i>5,4</i>	<i>4,9</i>
Готові харчові продукти	2679,2	2034,3	2506,1	3026,7	2965,5	3219,5
<i>Питома вага, %</i>	<i>41,5</i>	<i>41,2</i>	<i>43,5</i>	<i>47,7</i>	<i>39,4</i>	<i>39,3</i>

*Джерело: складено за даними Державної служби статистики України

Признаємо таке: у 2009 році, коли через кризові явища експортні операції України скоротилися в 1,6 разів, експорт продовольства зменшився лише на 12,2%, що стало однією з причин обмеження можливих катастрофічних наслідків. Проте, незадовільною є структура експорту сільськогосподарської продукції, яка має сировинний характер, зокрема частка готових харчових продуктів у 2013 році не перевищувала навіть чверті. При цьому, імпорتنі операції щодо сільськогосподарської та харчової продукції протягом 2008-2013 років зросли на 26,8% за рахунок нарощування в 1,8 рази постачання продуктів рослинного походження (зернових культур та їстівних плодів, горіхів) та на 20,2% – готових харчових продуктів (алкогольних і безалкогольних напоїв, тютюнових виробів), які, до того ж мали найбільшу частку у структурі імпорту сільгосппродукції та продовольства. На третину скоротилися поставки жирів і олії, проте їх частка є незначною і, до того ж, зменшилася майже вдвічі.

Серед загроз продовольчої безпеки України необхідно виділити і такі, як незбалансоване споживання продуктів харчування населенням та низький рівень споживання ними продуктів тваринного походження в енергетичному раціоні (вказано за даними [317]). Фактичне споживання основних продуктів харчування протягом 2008-2013 років не відповідало нормам, рекомендованим Міністерством охорони здоров'я України (табл. 3.9). У 2013 році середньодобова поживність раціону населення складала 2969 ккал, що на 0,97% менше за показник 2008 року, але перевищує на 18,8% граничне значення. У структурі раціону більшу займають продукти рослинного походження (перевищення норми в середньому в 1,5 рази), а продукти тваринного походження – лише дещо більше чверті (менше за норму в 1,4 рази).

Таблиця 3.9

Динаміка споживання основних продуктів харчування в Україні
протягом 2008-2013 років (на одну особу за рік, кг) *

Продукти харчування	Раціональна норма (згідно вимог МОЗ України)	Ретроспективний період, роки					
		2008	2009	2010	2011	2012	2013
М'ясо та м'ясопродукти	80,0	50,6	49,7	52,0	51,2	54,4	56,1
Молоко та молочні продукти	380,0	213,8	212,4	206,4	204,9	214,9	220,9
Яйця, шт.	290	260	272	290	310	307	309
Хліб і хлібні продукти	101,0	115,4	111,7	111,3	110,4	109,4	108,4
Картопля	124,0	131,8	133,0	128,9	139,3	140,2	135,4
Овочі та баштанні продовольчі культури	161,0	129,2	137,1	143,5	162,8	163,4	163,3
Плоди, ягоди та виноград	90,0	43,5	45,6	48,0	52,6	53,3	56,3
Риба та рибні продукти	20,0	17,5	15,1	14,5	13,4	13,6	14,6
Цукор	38,0	40,9	37,9	37,1	38,5	37,6	37,1
Олія	13,0	15,0	15,4	14,8	13,7	13,0	13,3

* Джерело: складено за даними Державної служби статистики України

Згідно Методики визначення основних індикаторів продовольчої безпеки, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 року №1379, співвідношення обсягів виробництва та споживання окремих видів продуктів на одну особу є одними з таких показників [222]. Тоді, признаємо, що по переважній більшості продуктів харчування показник відповідає оптимальному рівню безпеки, виключення становлять м'ясо та м'ясопродукти, де співвідношення обсягу їх виробництва та споживання коливалося від критичної до незадовільної межі. Варто відмітити перевищення в 5÷6 разів показника по олії, у 3÷3,5 рази – по картоплі, по інших видах продукції незначне перевищення оптимального співвідношення. А, у структурі сукупних витрат домогосподарств витрати на продукти харчування займають більш ніж 50%. При цьому, порівняно з 2008 роком у 2013 році їх частка зросла на 6,5%, а найбільше населення витрачає коштів на м'ясо та м'ясопродукти (22,4%), хліб та хлібопродукти (13%), молоко та сир (13,8%), овочі, включаючи картоплю (12,4%).

Також, на оптимальному рівні в Україні річне виробництво зерна в розрахунку на одну особу, лише в 2010 році спостерігалось зниження

показника через неврожай (несприятливі природно-кліматичні умови). В результаті, рівень запасів зернових культур відповідає оптимальній межі, проте має негативну тенденцію. Варто також зазначити, що Аграрний фонд у 2012 році реалізовував продовольче зерно та борошно за фіксованими цінами хлібопекарським підприємствам у обсязі, відповідно, 236 та 37 тис. тонн [89]. Підводячи підсумки дослідження продовольчої сфери України, варто наголосити на необхідності реформування вітчизняного АПК в таких напрямках: підвищення ефективності цінового регулювання аграрного сектора та ринку харчових продуктів; сприяння інноваційного розвитку вітчизняних виробників сільськогосподарської продукції; стимулювання нарощування вітчизняного ринку сільськогосподарських та харчових продуктів; підвищення контролю за якістю продуктів харчування і їх відповідністю міжнародним стандартам; проведення земельної реформи; оновлення матеріально-технічного забезпечення АПК; впровадження контролю за використанням земель, сприяння відновленню їх родючості.

Участь України в інтеграційних процесах загострює проблеми в її **зовнішньоекономічній сфері**, адже є висока чутливість вітчизняної економіки навіть до незначних коливань на зовнішніх ринках. Це пов'язано, перш за все, з високим рівнем відкритості національної економіки, відсутністю зовнішньоекономічної стратегії, що потребує відповідного коригування експортної та імпоротної політики (Додаток В таблиця В.5). Через повільні темпи зростання світової економіки скоротився попит на вітчизняні товари й послуги на світових ринках, при цьому перевищення обсягу експорту товарів і послуг їх імпорту негативно вплинуло на розвиток національної промисловості. Сальдо зовнішньоторговельного балансу в результаті збільшилося в 2013 році майже до 10,8 млрд. дол. США (табл. 3.10). Основними партнерами в експорті товарів і послуг України є такі країни, як Російська Федерація, Єгипет, Туреччина, Італія, Польща, Казахстан та Індія, загальна частка експортних операцій з якими складала майже 50%. У ці країни постачали вироби з чорних металів, залізничні локомотиви, нафту і продукти її перегонки, руди, зернові

культури тощо. Провідною країною-експортером залишається Російська Федерація, обсяг експортних операцій з якою складає чверть у загальному обсязі експорту, а поставляється з України чорні метали, двигуни для авіатехніки, залізничні локомотиви.

Таблиця 3.10

Динаміка експорту та імпорту товарів і послуг в Україні
протягом 2008-2013 років (млн дол. США)*

Показники	Ретроспективний період, роки						Темп росту, % (2013/2008 рр.)
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
Усього експорт товарів і послуг, з нього:	78708,6	49294,0	63164,6	82186,4	82429,5	76450,2	97,1
у країни СНД	27411,8	17299,5	24350,2	32420,0	31347,6	28003,2	102,2
у інші країни, у тому числі:	51296,8	31994,5	38814,4	49766,4	51081,9	48447,0	94,4
- у країни ЄС	22195,8	12519,8	16240,6	21579,8	20970,4	20445,5	92,1
Усього імпорт товарів і послуг, з нього:	92003,3	50606,6	66189,9	88843,4	91453,7	84584,7	91,9
з країн СНД	34435,8	20479,8	27637,2	38385,7	35748,4	29431,2	85,5
з інших країн, у тому числі:	57567,5	30126,8	38552,7	50457,7	55705,3	55153,5	95,8
- з країн ЄС	32705,2	18434,7	22124,7	29147,8	29947,0	31289,8	95,7
Сальдо, з нього:	(13294,7)	(1312,6)	(3025,3)	(6657,0)	(9024,2)	(8134,5)	61,2
з країнами СНД	(7024,0)	(3180,3)	(3287,0)	(5965,7)	(4400,8)	(1428,0)	20,3
з іншими країнами, у тому числі:	(6270,7)	(867,7)	261,7	(691,3)	(4623,4)	(6706,5)	106,9
- з країнами ЄС	(10509,4)	(5914,9)	(5884,1)	(7568,0)	(8976,6)	(10844,3)	103,2

*Джерело: складено за даними Державної служби статистики України

У товарній структурі експортних операцій України найбільшу питому вагу займають чорні метали – майже чверть, проте обсяг їх експорту за 2008-2013 роки скоротився на третину. При цьому, залишається високий попит на вітчизняну сировинну продукцію та на продукцію з низьким рівнем технологічної переробки, висока залежність економіки України від цінової конкуренції на світових товарних ринках. Не зважаючи на критичну частку сировинного та низького ступеня переробки експорту промисловості в загальному обсязі експорту товарів, відбувається поступове нарощування експорту товарів з високим рівнем обробки, зокрема, залізничних локомотивів,

турбореактивних і турбовинтових двигунів. Серед основних партнерів-імпортерів товарів і послуг в Україну можна назвати такі країни, як Російська Федерація, Німеччина, Китай, Білорусь, Польща, США, імпортні операції з якими в загальному обсязі займали більше 60%. По імпортних операціях Російська Федерація також займає лідируючу позицію, ввозячи майже третину товарів із загального обсягу імпорту, зокрема, природний газ, нафту та продукти її переробки, чорні метали тощо.

Якщо не враховувати енергетичний імпорту (поставки газу та нафти), то найбільшу частку в структурі імпорту займала товарна група „Реактори ядерні, котли, машини”, проте частка є незначною (лише 9,0% у 2013 році, що на 2,2% менше показника 2008 року). Мінеральні продукти займали майже третину в імпортних операціях України, при цьому й обсяги, й частка яких скорочувалася через скорочення закупівлі природного газу в Російській Федерації, та припинення поставки сирової нафти з Азербайджану. Як наслідок, низка вітчизняних нафтопереробних заводів призупинили свою діяльність, що, в свою чергу, призвело до зростання попиту на імпортовані перероблені нафтопродукти та значне скорочення виробництва в нафтопереробній галузі.

Щороку скорочується завантаженість транзитних потужностей нафтотранспортної системи й на кінець 2013 року її рівень був більш ніж критичний. Окрім політичних проблем з РФ, варто відмітити й те, що вітчизняна нафтотранспортна система є застарілою та вже давно потребує модернізації. Також, на критичному рівні є завантаженість транзитних потужностей газотранспортної системи, проте третина магістральних трубопроводів та газорегулюючих пунктів відпрацювала і перевищила свій нормальний ресурс, що вимагає негайного впровадження заходів щодо їх технічного оновлення та модернізації [63].

Зважаючи на небезпечний та критичний стан більшості показників зовнішньоекономічної безпеки, потребує розробки зовнішньоекономічна стратегія, направлена на: створення прозорих, в межах правового поля умов зовнішньої торгівлі; підвищення рівня конкурентоспроможності вітчизняних

товаровиробників; підтримка експортної діяльності вітчизняних підприємств, особливо малому та середньому бізнесу; нарощення частки високотехнологічного експорту; скорочення частки енергетичних ресурсів та диференціацію їх постачальників; зниження рівня доларизації національної економіки тощо.

Процеси в **інвестиційно-інноваційній сфері** прямо впливають на забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці й мають бути направлені на нарощування та ефективного використання інвестиційних ресурсів за рахунок внутрішніх фінансових можливостей і залучення зовнішніх інвесторів. При цьому, стратегічно важливим для економічного зростання та розвитку держави є активізація інвестиційно-інноваційних процесів, ефективна реалізація яких забезпечує високий рівень конкурентоспроможності та структурної модернізації економіки країни (Додаток В таблиця В.6). Інвестиційна активність в Україні обмежена недостатнім обсягом інвестиційних ресурсів. Критичний рівень валового нагромадження основного капіталу не сприяв забезпеченню розширеного економічного відтворення та модернізації економіки. Більш активне залучення внутрішніх фінансових резервів (зокрема коштів домогосподарств, фінансово-кредитних установ) дозволить наростити інвестиційний потенціал країни та не допустити зростання залежності від зовнішніх інвесторів.

Капітальні інвестиції, які використовуються на придбання або виготовлення власними силами для власного використання матеріальних і нематеріальних активів, прямо впливають на конкурентоспроможність країни (табл. 3.11).

Більш активно нарощували обсяги капітальних інвестицій підприємства виробничих галузей (зокрема, будівництва, промисловості, виробництва та розподілення електроенергії, газу та води й інші), а також готелі та ресторани.

Така динаміка капітальних інвестицій більшою мірою пов'язана з модернізацією вітчизняної інфраструктури у зв'язку з проведенням фіналу Чемпіонату Європи з футболу „Євро-2012”.

Таблиця 3.11

Капітальні інвестиції за видами економічної діяльності
протягом 2010-2013 років (млн.грн.)*

Види економічної діяльності	Ретроспективний період, роки				Темп росту, % (2013/2010 рр.)
	2010	2011	2012	2013	
Усього	189060,6	259932,3	293691,9	267728,0	<i>141,6</i>
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	11567,5	17039,0	19411,0	19059,0	<i>164,8</i>
Промисловість	56725,3	89146,3	103472,6	105593,7	<i>186,1</i>
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	15727,8	24252,6	31528,2	22863,2	<i>145,4</i>
Переробна промисловість	30578,8	42741,6	43031,4	46240,0	<i>151,2</i>
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	9680,7	21136,0	27134,0	34490,2	<i>356,3</i>
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	738,0	1016,1	1779,0	2000,3	<i>271,0</i>
Будівництво	32790,3	34855,0	44894,9	46317,8	<i>141,3</i>
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	18867,5	24389,8	24800,7	22379,5	<i>118,6</i>
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	19591,7	25976,6	32807,9	18833,3	<i>96,1</i>
Тимчасове розміщення й організація харчування	1670,9	2224,9	2856,3	2476,8	<i>148,2</i>
Інформація та телекомунікації	8654,4	9753,1	10188,9	9923,3	<i>114,7</i>
Фінансова та страхова діяльність	5883,0	6033,2	7369,4	6683,1	<i>113,6</i>
Операції з нерухомим майном	10263,9	15265,4	12773,6	14024,8	<i>136,6</i>
Професійна, наукова та технічна діяльність	5647,9	11443,6	9245,4	3824,7	<i>67,7</i>
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	3170,9	4142,7	5252,8	4313,8	<i>136,0</i>
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	8323,8	12297,7	12698,9	8217,0	<i>98,7</i>
Освіта	1935,1	2223,9	1502,7	1053,9	<i>54,5</i>
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	2295,0	2424,7	3111,1	2156,7	<i>94,0</i>
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	1004,4	1520,1	2845,8	2640,2	<i>262,9</i>
Надання інших видів послуг	669,0	1196,2	459,9	230,5	<i>34,5</i>

*Джерело: складено за даними Державної служби статистики України

Найбільшим джерелом фінансування капітальних інвестицій є власні кошти підприємств та організацій (більше 50,0%) та кредитні кошти фінансово-кредитних установ (15,0÷20,0%), при цьому майже вдвічі зменшилася частка іноземних інвесторів (до 1,6%), на 1,8% – фінансування з місцевих бюджетів і

на 3,2% – з державного. Переважає у технологічній структурі капітальних інвестицій третій технологічний устрій (технічне переозброєння і модернізація) – 83,0%, лише 10,0% припадає на четвертий уклад і 7,0% – на п'ятий (за даними джерела [315]).

За випуском продукції в Україні третій технологічний уклад займає 58,0% (чорна металургія, металообробка, легка, деревообробна промисловість), четвертий – 38,0%, п'ятий – 4,0%. За фінансуванням науково-технічних розробок на третій уклад припадає 9,3%, четвертий – 70,0% і на п'ятий – 23,0%. За інноваційними витратами на третій уклад витрачається 30%, четвертий – 60,0% і п'ятий – 8,6%. Отже, формується модель економіки, побудована переважно на низько-технологічних укладах і може конкурувати на світових ринках тільки за рахунок дешевої робочої сили, а також не потребує інновацій [109, с. 181].

Однією з основних проблем забезпечення інвестиційної безпеки та формування інвестиційного потенціалу України залишається є уповільнення процесу прямого іноземного інвестування. На фоні кризових явищ в економіці на початку досліджуваного періоду обсяг прямих іноземних інвестицій в економіку України зріс у 1,6 рази. Основними напрямками інвестування в економіку України є фінансова діяльність, промисловість (зокрема металургійне виробництво), будівництво, операції з нерухомістю, торгівля (табл. 3.12).

Найбільша частка цих інвестицій в Україну надійшла з країн Європейського Союзу, зокрема з Кіпру, Німеччини, Нідерландів, Австрії, Великої Британії, Франції, нарощування обсягу прямих інвестицій з яких склало 1,6 рази. З інших країн світу прямі інвестиції зросли лише на третину, при цьому найбільше їх надійшло з Віргінських островів, які є офшорною зоною, та Швейцарії, в якій лояльне фіскальне законодавство, що приваблює український бізнес.

Таблиця 3.12

Динаміка обсягу прямих інвестицій протягом 2008-2013 років (млн дол. США)*

Показники	Ретроспективний період, роки						Темп росту, % (2013/2008 рр.)
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
Прямі інвестиції в економіку України, в тому числі:	35616,4	40053,0	44806,0	50333,9	55296,8	58156,6	163,3
- з країн СНД	2168,0	2837,4	3790,9	4018,1	4 259,3	5 043,5	232,6
- з країн ЄС	28127,7	31608,5	35353	40331,8	43546,4	44423,0	157,9
- з інших країн світу	5320,7	5607,1	5662,1	5984,0	7 491,1	8 690,4	163,3
Прямі інвестиції з України в економіку країн світу, в тому числі:	6203,1	6226,3	6868,3	6899,7	6 483,3	6 575,3	106,0
- в країні СНД	173,3	220,9	242,4	283,3	340,8	412,5	238,0
- в країні ЄС	5949,0	5910,6	6523,9	6518,3	6 046,6	6 060,7	101,9
- в інші країни світу	80,8	94,8	102,0	98,1	95,9	102,1	126,4

*Джерело: складено за даними Державної служби статистики України

З країн СНД прямі інвестиції збільшилися в 2,3 рази, хоча абсолютний приріст склав лише 2,8 млрд. дол. США, а їх частка з РФ серед країн СНД перевищує 50% і щороку зростає. Значно меншими є обсяги прямих інвестицій з України в країни світу, де основними галузями інвестування залишаються фінансова діяльність, торгівля, операції з нерухомістю та інші, а серед країн, в які направлялися інвестиції необхідно виділити країни Європейського Союзу (зокрема, Іспанія, Кіпр, Латвія, Литва, Польща). Прямі інвестиції в країні СНД зросли в 2,4 рази, хоча їх частка була в межах 3,0÷6,0%, та вкладалися вони, переважно, в статутний капітал підприємств РФ, Казахстану, Молдови, Білорусії [312].

Незначне нарощування обсягів прямих інвестицій в економіку й інших країн світу, зокрема Віргінські острови, Грузію, Панаму, Швейцарію тощо. Проте, такі країни, як Беліз, Віргінські острови, Кіпр є одними з найбільших офшорів, де українськими олігархами відкрита велика кількість компаній, адже там створені сприятливі фіскальні умови для підприємців, високий рівень комерційної таємниці та відрізняються лояльним державним регулюванням. Негативний вплив на економіку України проявляється в тому, що їх

використовують для „відмивання” грошей та „тінзації” капіталу. При цьому, інвестиційно-інноваційна безпека є одним з основних чинників, що сприяють розвитку та підвищенню рівня конкурентоспроможності країни. Зазначимо, що повільний розвиток національної економіки пов'язаний з відсутністю інноваційної стратегії її розвитку, проте є достатній рівень інноваційного потенціалу (табл. 3.13).

Таблиця 3.13

Динаміка показників інноваційної активності та впровадження інновацій на промислових підприємствах України протягом 2008-2013 років*

Показники	Ретроспективний період, роки						Темп росту, % (2013/2008 рр.)
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
1	2	3	4	5	6	7	8
Питома вага підприємств, що займалися інноваціями, %	13,0	12,8	13,8	16,2	17,4	16,8	-
Загальна сума витрат, млн. грн.	11994,2	7949,9	8045,5	14333,9	11480,6	9562,6	79,7
- дослідження і розробки	1243,6	846,7	996,4	1079,9	1196,3	1638,5	131,8
внутрішні НДР	958,8	633,3	818,5	833,3	965,2	1312,1	136,8
зовнішні НДР	284,8	213,4	177,9	246,6	231,1	326,4	114,6
- придбання інших зовнішніх знань	421,8	115,9	141,6	324,7	47,0	87,0	20,6
- придбання машин, обладнання та програмного забезпечення	7664,8	4974,7	5051,7	10489,1	8051,8	5546,3	72,4
- інші витрати	2664	2012,6	1855,8	2440,2	2185,5	2290,9	86,0
Питома вага обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт у ВВП, %	0,90	0,95	0,90	0,79	0,80	0,81	-
Питома вага підприємств, що впроваджували інновації, %	10,8	10,7	11,5	12,8	13,6	13,6	-
Впроваджено нових технологічних процесів, процесів	1647	1893	2043	2510	2188	1576	95,7
у т.ч. маловідходні, ресурсозберігаючі	680	753	479	517	554	502	73,8
Освоєно виробництво інноваційних видів продукції, найменувань	2446	2685	2408	3238	3403	3138	128,3
з них нові види техніки	758	641	663	897	942	809	106,7
Питома вага реалізованої інноваційної продукції в обсязі промислової, %	5,9	4,8	3,8	3,8	3,3	3,3	-

*Джерело: складено за даними Державної служби статистики України

Переважна більшість організацій, що виконували наукові та науково-технічні роботи, зосереджена в приватному секторі, проте їх кількість і частка скоротилися, відповідно, на 191 од. та на 6,3%. Натомість, частка державних організацій збільшилась на 3,9%, але, якщо протягом 2008-2010 років їх кількість зростає на 18 од., то за останні три роки – зменшилась на 58 од. Також скоротилася чисельність закладів вищої освіти, задіяних у наукові та науково-технічні роботи, на 3 од., а частка зростає на 2,5%. Майже половина досліджень здійснювалися в галузі технічних наук, третина – природних наук. Чисельність працівників наукових організацій протягом досліджуваного періоду скоротилася, при цьому серед працівників основної діяльності лише 2/3 виконували наукові та науково-технічні роботи, з яких лише чверть науковців мала науковий ступінь доктора або кандидата наук.

При оптимальній чисельності спеціалістів, що виконують науково-технічні роботи, на рівні 22 на 1000 осіб, в Україні протягом 2008-2013 років цей показник був між критичною та небезпечною межами. Динаміка показників інноваційної активності свідчить про її низький рівень в Україні та погіршення більшості індикаторів. Питома вага інноваційно активних підприємств протягом досліджуваного періоду збільшилась на 3,8%, що в 4÷6 разів менше ніж у країнах Європейського Союзу, де 51,6% підприємств займалися інноваціями (зокрема, в Німеччині – 79,9%, Бельгії – 58,1%, Португалії – 57,8%, Литві – 30,3%, Польщі – 27,9%) (засвідчено дисертантом за даними [271, с. 65]).

Загальні витрати на інноваційну діяльність зменшилися на 20,3%, а в їх структурі 2/3 займало фінансування придбання машин, обладнання та програмного забезпечення. Такі негативні тенденції пов'язані з низьким платоспроможним попитом на інноваційну продукцію та відсутністю дієвого стимулювання інноваційної активності з боку держави.

Основним джерелом фінансування інноваційної діяльності в промисловості України протягом досліджуваного періоду є власні кошти підприємств і організацій, частка яких перевищувала 50%-ву межу, що зумовлено проблемами щодо залучення фінансових ресурсів. Незначна питома

вага фінансування з державного бюджету, яка, до того ж, зменшилася на 2,6%, майже в 11 разів збільшилися іноземні інвестиції в інноваційну діяльність в Україні.

У результаті питома вага обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт у валовому внутрішньому продукті протягом 2008-2013 років не перевищила навіть 1,0%, тоді як у країнах Європейського Союзу цей показник на рівні 2% (зокрема, в Німеччині – 2,8%, Естонії – 1,6%) [308, с. 359].

Такий рівень інноваційних витрат є критичним і не відповідає нормам, визначених статтею 34 Закону України „Про наукову і науково-технічну діяльність” від 13.12.1991 року №1977-ХІІ, де зазначено, що держава має забезпечувати бюджетне фінансування наукової та науково-технічної діяльності (крім видатків на оборону) в розмірі не менше 1,7% ВВП України [279].

Питома вага підприємств, які впроваджували інновації, є незадовільною, хоча й зросла протягом досліджуваного періоду на 2,8%. Найбільше впроваджували інновації підприємства з виробництва коксу та продуктів нафтопереробки, хімічної та нафтохімічної, харчової промисловості, машинобудування, металургії та обробки металу, що розміщені переважно в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Миколаївській, Харківській областях та в м. Києві.

На критичному рівні залишається питома вага реалізованої інноваційної продукції в обсязі промисловості, при цьому варто відмітити її зменшення. Інноваційна продукція реалізовувалася підприємствами хімічної та нафтохімічної промисловості, машинобудування, харчової промисловості, виробництво електричного, електронного та оптичного устаткування. Індикатори інноваційно-інвестиційної безпеки в Україні протягом 2008-2013 році знаходилися на небезпечному та критичному рівні через низку причин. Низький рівень інвестиційної та інноваційної активності, повільні темпи валового нагромадження основного капіталу, нераціональна структура та невеликі обсяги капітальних інвестицій і прямих іноземних інвестицій,

обмеження у кредитуванні суб'єктів господарювання та домогосподарств, низька співпраця виробництва та науки, високий рівень корупції та низький рівень захищеності прав власності, слабе інституціональне забезпечення є одними з головних перепон на шляху забезпечення інноваційного розвитку національної економіки (репрезентовано дисертантом у попередній науковій праці [196]).

Пріоритетними напрямками розвитку інноваційно-інвестиційної сфери є: покращення інвестиційного клімату за рахунок створення сприятливих умов провадження інвестиційної та інноваційної діяльності як вітчизняними суб'єктами, так і іноземними інвесторами; забезпечення дієвої системи державних гарантій захисту прав власності; розвиток механізму державно-приватного партнерства; розвиток імпортозаміщувальних виробництв; надання пріоритетності державної підтримки розвитку наукоємних технологій; стимулювання фінансово-кредитних установ щодо кредитування реального сектора економіки та, особливо, реалізацію інвестиційно-інноваційних проектів тощо.

Одним із факторів, що негативно впливають на стан національної економіки та на рівень її економічної безпеки, є **демографічна ситуація** в Україні, яка склалася через значну депопуляцію та погіршення головних якісних характеристик населення, адже саме якість і розвиток людського потенціалу впливають на нормальне функціонування національної економіки (Додаток В таблиця В.7). Демографічна криза проявилася у скороченні чисельності наявного населення щодо рівня 1990 року до критичної межі, незадовільними є очікувана тривалість життя (для жінок – 76,0 років, для чоловіків – 66,1 роки) та частка населення похилого віку, зростання дитячої смертності тощо.

Скорочення чисельності населення протягом років незалежності відбулося як через природне убубання (перевищення чисельності померлих над народженими), так і у зв'язку із негативним міграційним сальдо. Щорічне

скорочення сільського населення призвело до прискореного зменшення кількості сіл, зокрема починаючи з 1990 року до теперішнього часу – на 407.

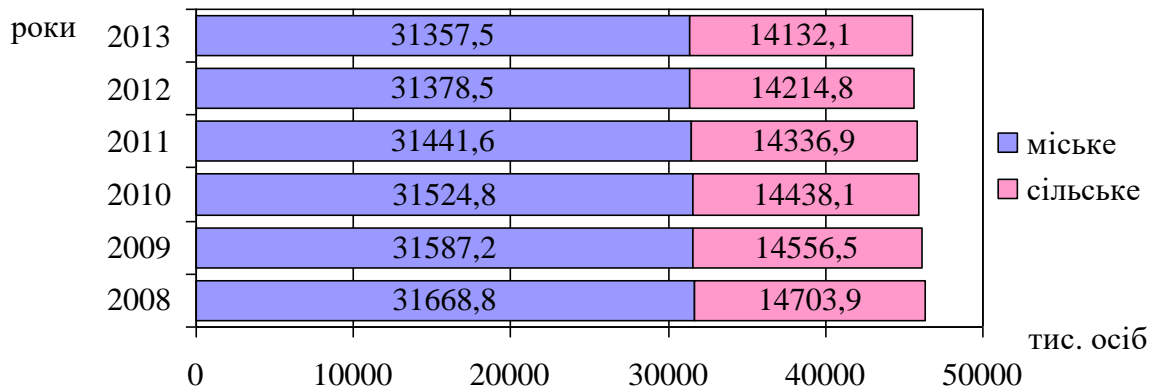

Рис. 3.9. Динаміка середньої чисельності сільського та міського населення України протягом 2008-2013 років *

**Джерело: складено за даними Державної служби статистики України*

Серед європейських держав, у яких відбуваються депопуляційні тенденції, Україна відзначається високою інтенсивністю природного зменшення населення. Високі темпи депопуляції обмежують можливості країни у формуванні конкурентного трудового потенціалу. Високий рівень та швидкі темпи старіння населення країни підвищують демографічне навантаження на працездатне населення і погіршують відтворення трудового потенціалу, збільшують навантаження на соціальні статті видатків державного бюджету, Пенсійного фонду України. Не зважаючи на достатньо високу дитячу смертність, зріс рівень народжуваності, що пов'язано, в першу чергу, зі значним зростанням одноразової допомоги при народженні дитини. Проте, на фоні позитивної динаміки народжуваності, Україна залишається з досить низьким рівнем цього показника серед європейських країн. У найближчій перспективі загальний рівень народжуваності зменшуватиметься через скорочення чисельності населення та частки жінок у дітородному віці (рис. 3.10).

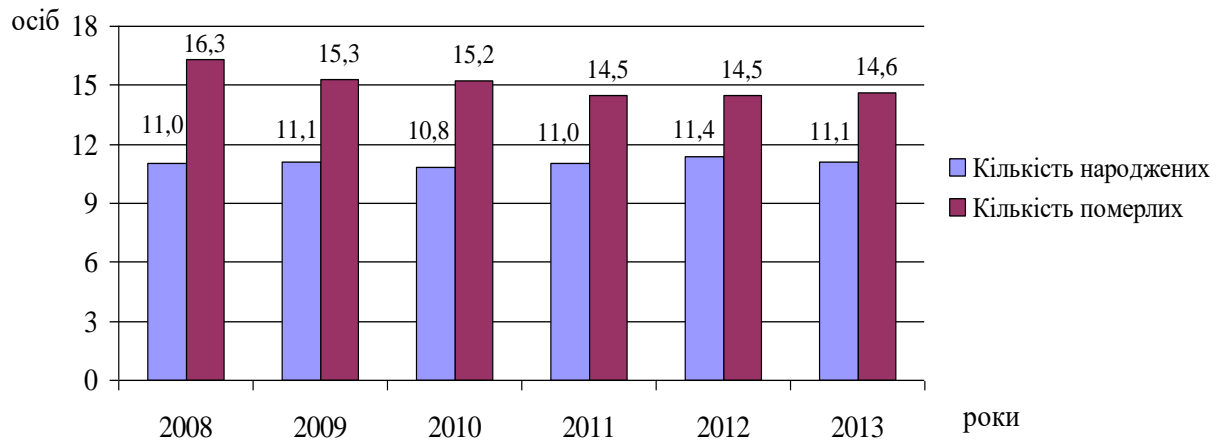

Рис. 3.10. Динаміка кількості народжених і померлих в Україні в розрахунку на 1000 наявного населення протягом 2008-2013 років*

**Джерело: складено за даними Державної служби статистики України*

Спостерігалось перевищення кількості померлих над чисельністю народжених у розрахунку на 1000 наявного населення майже на третину. При цьому, майже третина населення України не доживає до 65-річного віку, що за критеріями Всесвітньої організації охорони здоров'я вважається передчасною смертю. Основною причиною цього є висока захворюваність системи кровообігу та поява новоутворень у населення. У результаті рівень очікуваної тривалості життя в Україні є найнижчим серед європейських країн, а гендерний розрив цього індикатора в 2013 році склав 9,9 років, тоді як у 2008 році – 11,8 років. Головними причинами ранньої смертності чоловіків залишається нездоровий образ життя, в тому числі зловживання алкогольними напоями, та несприятливі умови праці, поширення бідності.

Виявлені проблеми забезпечення демографічної безпеки України потребують розробки та реалізації відповідної програми, що сприятиме покращенню генофонду нації, підвищенню народжуваності та зменшенню рівня смертності, зокрема передчасної, а також необхідно приділити увагу якості міграції, тобто створенню сприятливих умов для високоосвічених громадян, а також жінок репродуктивного віку з метою скорочення відтоку цих категорій населення.

Економічне зростання країни не можливе без ефективного розвитку **соціальної сфери**, що пов'язана із забезпеченням життєдіяльності суспільства, людини, задоволення її потреб та інтересів. Вирішення проблем забезпечення соціальної стабільності та справедливості в суспільстві є одними з головних завдань національної безпеки. Науковцями виділено систему загроз соціальній безпеці України, зокрема: низький рівень життя населення, погіршення стану його здоров'я, поглиблення соціально-демографічної кризи, знецінення вітчизняної робочої сили, зростання безробіття, руйнування соціальної інфраструктури, високий ризик втрати життя і здоров'я на виробництві, нерозвинена система соціального захисту населення тощо. Тому, розробка та реалізація стратегії соціальної безпеки України є одним з першочергових завдань на шляху забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці (Додаток В табл. В.8).

Фактичний рівень бідності в Україні перевищує прогнозні його значення, визначені в Державній цільовій соціальній програмі подолання та запобігання бідності на період до 2015 р. [64]. Незадовільною є динаміка квінтільного коефіцієнта диференціації доходів населення, який розраховується як співвідношення мінімального рівня доходів серед 20,0% найбільш забезпеченого населення до максимального рівня доходів серед 20,0% найменш забезпеченого населення, а також динаміку квінтільного коефіцієнта фондів, тобто співвідношення сумарних доходів 20,0% найбільш та 20,0% найменш забезпеченого населення. Відтак, згідно даних Держстату України протягом останніх років співвідношення доходів 20,0% найбільш та 20,0% найменш забезпеченого населення щороку скорочувалося (до 3,2 рази), а квінтільний коефіцієнт диференціації доходів населення був достатньо стабільний – на рині 2,0-2,1 рази, при цьому відбулося зростання частки населення із середньодушовими доходами нижчими прожиткового мінімуму на 1,3% порівняно з базовим роком, проте за два останні роки, навпаки, – скорочення на 0,7% (табл. 3.14). Як бачимо, згідно офіційних даних відбулося скорочення бідності в Україні, проте деякі експерти впевнені в значному соціальному

розшаруванні українського суспільства та більш критичному співвідношенні доходів найбагатших та найбідніших громадян України – 30:1 [343].

Таблиця 3.14

Динаміка показників диференціації життєвого рівня населення України
протягом 2008-2013 років*

Показники	Ретроспективний період, роки						Абсолютне відхилення (2013/2008 рр.)
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
Квінтільний коефіцієнт диференціації доходів населення, разів	2,0	2,0	2,1	2,1	2,0	2,0	-
Співвідношення доходів 20% найбільш та 20% найменш забезпеченого населення, разів	3,7	3,6	3,5	3,4	3,3	3,2	-0,5
Частка населення із середньодушовими еквівалентними доходами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму, %	7,1	5,8	8,8	7,8	9,1	8,4	+1,3

*Джерело: складено за даними Державної служби статистики України

Згідно методик ООН, у розвинених країнах бідними вважаються люди, які мають менше 14 доларів у день, тому в Україні таких людей – майже 80,0% [98]. Розмір мінімальної заробітної плати в Україні відповідає рівню прожиткового мінімуму для працездатної особи, що не дозволяє навіть забезпечити просте відтворення робочої сили, не говорячи вже про розвиток особистості, створення гідних умов існування. При цьому, частка населення із середньодушовими еквівалентними доходами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму, зросла на 2,0%. Перевищення середньомісячної заробітної плати прожиткового мінімуму менш ніж утричі свідчить про низьку вартість робочої сили в Україні, що провокує щорічне зростання відтоку висококваліфікованих кадрів за кордон. „Дешевизна” праці пов'язані з низкою причин, серед яких намагання за рахунок низької оплати праці компенсувати високу енерго- та матеріаломісткість вітчизняної продукції (засвідчено за даними [320]).

Проблемою залишається й висока заборгованість із заробітної плати, значне зростання якої спостерігалось в 2009 році під час фінансово-економічної

кризи. Поступове відновлення ділової активності та більш жорстке державне регулювання питань оплати праці призвело до скорочення показника, в результаті чого протягом 2009-2013 років заборгованість зменшилася майже двічі (рис. 3.11 – репрезентовано за свідченнями [313, 314, 319]).

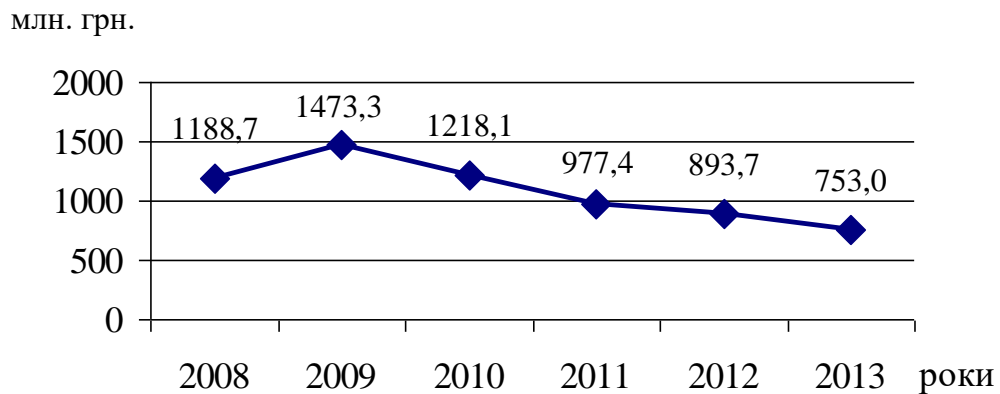

Рис. 3.11. Динаміка заборгованості із заробітної плати в Україні протягом 2008-2013 років*

**Джерело: складено за даними Державної служби статистики України*

Ще менший розрив між середнім розміром пенсії за віком та прожитковим мінімумом, а кількість пенсіонерів у розрахунку на 1000 населення хоч і зросла лише на 2 особи, але вказує на те, що третина населення України отримує пенсійні виплати. Такі тенденції зумовлюють необхідність більш активного реформування пенсійної системи, зокрема впровадження обов'язкового недержавного пенсійного забезпечення.

Занадто висока частка витрат на харчування в споживчих грошових витратах домогосподарств (більше 50%), не зважаючи на зменшення на 0,4%, є результатом низького рівня доходів українців. Згідно дослідження, проведеного рейтинговим агентством „PIA Рейтинг”, Україна посідає 40 місце серед європейських країн за цим показником, при цьому на алкоголь та тютюн населення витрачає 3,5%, а на культуру – лише 2,0% [290].

Щороку зростали видатки зведеного бюджету на соціальний захист та соціальне забезпечення населення. Співвідношення видатків на охорону здоров'я та ВВП збільшився, проте значення індикатора знаходилося в зоні небезпеки. За оцінками Всесвітньої організації охорони здоров'я, фінансування

охорони здоров'я на рівні 6,41% ВВП є мінімальним рівнем фінансування, що здатний забезпечити виживання медичної галузі, 3,2% ВВП – критична межа, за якої знижується рівень і зменшується обсяг медичної допомоги на третину, 1,6% ВВП – позамежний рівень, що розцінюється як рівень повного руйнування структури медичної галузі [98]. За критеріями ВООЗ, в Україні фінансування охорони здоров'я є критичним і потребує реформування системи охорони здоров'я, зокрема прийняття відповідного законодавства щодо обов'язкового медичного страхування. Зростання фінансування освіти забезпечило оптимальний рівень цих витрат. Проте, за оцінками експертів стан фінансового та матеріально-технічного забезпечення освітньої галузі є критичним, заробітна плата працівників освіти і науки є однією з найнижчих [252].

Значною загрозою соціальній безпеці України є погіршення стану здоров'я населення. Протягом 2008-2011 років рівень захворюваності населення та, відповідно, поширеності хвороб зростав, проте з 2012 року відбулося незначне скорочення показників, проте низький рівень народжуваності, високий – смертності, особливо порівняно з країнами Європейського Союзу, низька тривалість життя є результатом незадовільного стану здоров'я українців. Характерними залишаються висока смертність від новоутворень та інфаркту міокарда, судинно-мозкових захворювань, підвищення захворюваності системи кровообігу, органів дихання, природжених вад розвитку. Причинами такої ситуації є певні соціально-економічні чинники, зокрема: зубожіння населення, безробіття, відсутність для більшості реальної можливості придбати пристойне житло, неможливість безкоштовно займатися фізкультурою та спортом, поширеність шкідливих звичок, нераціональне харчування, забруднення довкілля, а також недоліки у системі охорони здоров'я.

При цьому, зростання до критичного рівня чисельності ВІЛ-інфікованих осіб та хворих на активний туберкульоз. У 2013 році зафіксовано зменшення вперше зареєстрованих захворювань на ВІЛ-інфекції порівняно з попереднім роком (наведено автором на рис. 3.12).

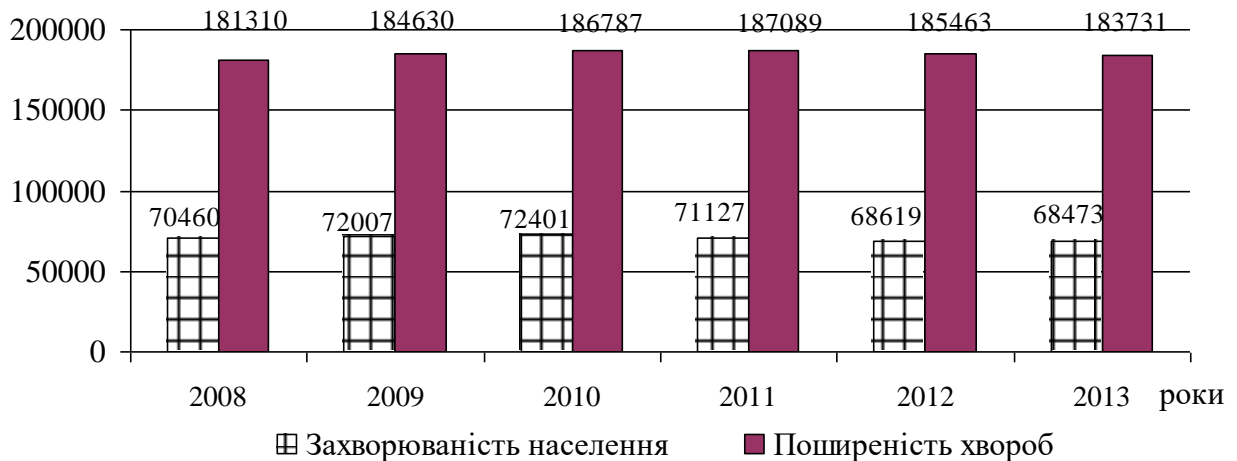

Рис. 3.12. Рівень поширення хвороб та захворюваності населення України протягом 2008-2013 років (осіб на 100 тис. населення)*

**Джерело: складено за даними Державної служби статистики України*

Регіонами з найвищим показником захворюваності на ВІЛ є Дніпропетровська (104,7 на 100 тис. населення), Одеська (115,4), Миколаївська (92,4), Донецька (83,9) області, м. Севастополь (65,6), АР Крим (55,7), Херсонська (51,9), Чернігівська (47,9) області та м. Київ (50,4). У західних областях, де рівні захворюваності на ВІЛ-інфекцію коливаються від 6,5 до 26,7 на 100 тис. населення, зареєстровано найвищі темпи приросту цього показника.

Найсерйознішою ВІЛ-асоційованою інфекцією та найбільш частою причиною смерті таких хворих є туберкульоз. Взагалі, в Україні зростає захворюваність на туберкульоз, особливо на активну його форму. Висока захворюваність спостерігається в Херсонській (96,5 на 100 тис. населення), Одеській (90,6), Дніпропетровській (91,2) та Миколаївській (7,63) областях.

Критичний стан здоров'я населення України негативно впливає на формування трудового потенціалу держави та національну безпеку. Тому потребує реформування система охорони здоров'я, зокрема підвищення її фінансування та раціональне використання цих коштів, більше уваги має приділятися профілактиці та пропагуванню здорового способу життя, контроль за безпечністю продуктів харчування та відповідністю міжнародним стандартам, розвиток медичного страхування та запровадження обов'язкового недержавного пенсійного забезпечення. При цьому, можна відмітити і

незадовільний стан соціальної безпеки в Україні потребує впровадження низки заходів щодо створення ефективної системи соціального захисту та охорони здоров'я, зміцнення фізичного та морального здоров'я українців, нарощування потужного інтелектуального потенціалу, сприяння формуванню середнього класу в країні, усунення значного розшарування населення тощо.

Соціально-економічний розвиток держави потребує високого рівня **фінансової безпеки**, що відображає захищеність фінансових інтересів країни на основі збалансованості, спроможності нейтралізувати внутрішні та зовнішні загрози, нарощувати та ефективно використовувати фінансові ресурси з метою задоволення потреб суспільства (Додаток В таблиця В.9). На сьогодні фінансова безпека України потерпає від боргової залежності, нецільового використання бюджетних коштів, зростання тіньової економіки та її криміналізації, корумпованості всіх ланок фінансової системи, постійних валютних коливань, нестабільності та низький рівень капіталізації банківського сектора тощо.

Саме банківські установи, які є потужними учасниками на ринку фінансово-кредитних послуг, значною мірою впливають на розвиток держави, адже банківський сектор є інструментом, що забезпечує стійке економічне зростання.

Протягом 2008-2011 років відбулися незначні коливання кількості діючих банківських установ в Україні, але на кінець досліджуваного періоду їх кількість зменшилася на 18 від рівня 2008 року. У 2013 році 10,6% із загальної кількості ліцензованих банків були з 100,0% іноземним капіталом, тоді як їх питома вага в 2008 році складала лише 9,2%. Протягом 2008-2012 років зростає частка іноземного капіталу в статутному капіталі банків на 2,8%, але вже на початок 2014 року скоротилася на 5,5% порівняно з попереднім роком і на 2,7% – з 2008 роком, при цьому знаходилася на незадовільному рівні.

Така значна частка присутності іноземного капіталу в банківській системі України може мати як позитивні, так і негативні наслідки. До позитивних моментів можна віднести те, що: іноземний досвід сприяє збільшенню кількості та підвищенню якості послуг, що надаються, введенню інноваційних

технологій у банківську справу, підвищенню рівня кваліфікації працівників банківських установ, розвитку вітчизняного фінансового ринку; іноземні банки можуть пропонувати більш дешеві довгострокові фінансові ресурси на кредитному ринку. Тому, серед загроз, які несе іноземний капітал вітчизняній економіці, можна виділити: зниження конкурентоспроможності вітчизняних банків, які, знаходячись на стадії розвитку, нездатні конкурувати з іноземними більш досвідченими та капіталізованими банками, що загрожуватиме захопленню банківського сектору економіки та фінансовій спроможності країни в загалі; спекулятивна діяльність банків з іноземним капіталом; залежність філій іноземних банків від фінансового стану материнської компанії тощо. Динаміка фінансових показників діяльності банків України наведена в таблиці 3.15.

Таблиця 3.15

Динаміка фінансових показників діяльності банків України
протягом 2008-2013 років (млн. грн.)*

Показники	Ретроспективний період, роки						Темп росту, % (2013/2008 рр.)
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
1	2	3	4	5	6	7	8
Активи банків	926086	880302	942088	1054280	1127192	1278095	<i>138,0</i>
Готівкові кошти та банківські метали	20668	21725	26749	27008	30346	36390	<i>176,1</i>
Кошти в Національному банку України	18768	23337	26190	31310	33740	47222	<i>251,6</i>
Кореспондентські рахунки, відкриті в інших банках	40406	51323	67596	78395	99472	78106	<i>193,3</i>
Надані кредити	792244	747348	755030	825320	815327	911402	<i>115,0</i>
Вкладення в цінні папери	40610	39335	83559	87719	96340	138287	<i>340,5</i>
Резерви за активними операціями банків	48409	122433	148839	157907	141319	131252	<i>271,1</i>
Пасиви банків	926086	880302	942088	1054280	1127192	1278095	<i>138,0</i>
Власний капітал	119263	115175	137725	155487	170196	192599	<i>161,5</i>
у тому числі, сплачений зареєстрований статутний капітал	82454	119189	145857	171865	175204	185239	<i>224,7</i>
Зобов'язання банків	806823	765127	804363	898793	957872	1085496	<i>134,5</i>

Продовження табл. 3.15

1	2	3	4	5	6	7	8
Доходи	122580	142995	136848	142778	150449	168888	137,8
Витрати	115276	181445	149875	150486	145550	167452	145,3
Фінансовий результат діяльності	7304	(38450)	(13027)	(7708)	4899	1436	19,7

**Джерело: складено за даними Національного банку України*

Засвідчимо, що зростання активів банківських установ за аналізований період лише на 38,0% свідчить про їх низьку ділову активність, проте необхідно зважати й на вплив фінансової кризи у 2009 році. Нарощування активів відбулося переважно за рахунок збільшення резервів під активні операції банків, вкладань у цінні папери, наданих кредитів, коштів на кореспондентських рахунках, відкритих у інших банках. Щорічне зростання простроченої заборгованості за кредитами збільшила її обсяг у 4 рази, а частку на 5,4% до критичної межі, що є негативним фактором платоспроможності банківських установ та фінансовій безпеці держави. А, збільшення обсягу пасивів банків за рахунок зобов'язань, які зросли у 1,3 рази, дестабілізуючи впливає на рівень їх фінансової стійкості, адже абсолютний приріст власного капіталу 3,8 рази менше за зростання позикових коштів. У структурі зобов'язань банківських установ найбільшу частку склали кошти фізичних осіб, обсяг яких за аналізований період зріс удвічі, при цьому більш ніж $\frac{3}{4}$ склали строкові зобов'язання. Кошти суб'єктів господарювання зросли в 1,6 рази, при цьому строкових зобов'язань було дещо менше чверті. Більш швидкі темпи зростання витрат банківських установ порівняно з доходами призвели до збитості їх діяльності протягом 2009-2011 років, хоча рівень збитку поступово зменшувався. В 2012 році у результаті скорочення витрат їх прибуток склав майже 4,9 млрд. грн., а в 2013 році – зменшився в 3,4 рази. Відповідно, лише в 2008 та 2012-2013 роках спостерігалися рентабельність активів і прибутковість власного капіталу банків, які скоротилися на 0,91% та 7,7% і є свідченням неефективного управління ними. Обсяг чистої процентної маржі банків

коливався, але процентні доходи протягом досліджуваного періоду перевищували процентні витрати (рис. 3.13).

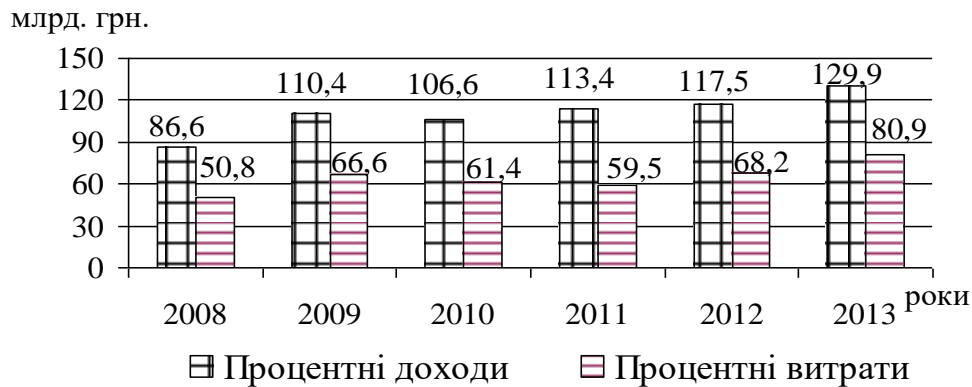

Рис. 3.13. Динаміка процентних доходів і витрат банківських установ протягом 2008-2013 років*

**Джерело: побудовано за даними Національного банку України*

Рівень кредитної активності банків у 2013 році скоротився на 14,2%, відповідно 71,3% активів було розміщено у вигляді кредитів. Варто відмітити, що на сьогодні структура банківських кредитів за галузями й термінами не відповідає потребам сучасної економіки: переважна частка кредитів (>70%) спрямована у поточну діяльність і за останні роки структура інвестицій практично не змінилася, лише зменшилися кредити, надані на придбання та реконструкцію нерухомості. Щодо рівня ліквідності, то частка активів у ліквідній формі не перевищувала й 15%, що є причиною незадовільного рівня покриття короткострокових зобов'язань ліквідними активами. Високий рівень коефіцієнту співвідношення позик і депозитів вказує на неефективну депозитну політику банків, при цьому таке співвідношення у іноземній валюті змінилося з критичного до задовільного рівня. Отже, функціонування банківського сектору протягом останніх років відбувалося під впливом низки негативних факторів, серед яких: високий рівень простроченої заборгованості за кредитами; низький обсяг депозитного портфелю, що незначною мірою спроможний забезпечити потребу в кредитних ресурсах; низька ліквідність активів, що не дозволяє своєчасно й в повному обсязі покрити короткострокові зобов'язання; висока концентрація іноземного капіталу в статутному капіталі вітчизняних банків

тощо (засвідчено у джерелі [192]). Виявлені проблеми потребують стратегічного підходу до їх вирішення, основними напрямками яких мають стати підвищення рівня капіталізації банків, у тому числі й за рахунок їх реорганізації; розширення асортименту фінансових послуг та впровадження інноваційних інструментів; підвищення якості кредитного портфелю та нарощування депозитних вкладень, стимулювання банківського сектору до більш активного кредитування реального сектора економіки, особливо інноваційно-інвестиційних проектів тощо.

Зазначимо, що небанківські фінансові установи є фінансовими посередниками на фінансовому ринку, які відіграють важливу роль у нарощуванні фінансового потенціалу країни. Небанківський фінансовий сектор України включає страхові компанії, кредитні спілки та інші небанківські кредитні установи, юридичних осіб публічного права, що надають фінансові послуги, недержавні пенсійні фонди та їх адміністраторів, ломбарди, фінансові компанії (які надають такі послуги, як фінансовий лізинг, факторинг, надання порук та гарантій) та юридичних осіб, які не мають статусу фінансової установи, але мають право надавати певні види фінансових послуг (фінансовий лізинг). Частку участі в забезпеченні фінансової спроможності країни цих фінансових установ можна оцінити за динамікою обсягів їх фінансових послуг (табл. 3.16).

Найбільшими учасниками ринку фінансових послуг є страхові компанії, у яких за аналізований період збільшився обсяг наданих послуг лише на 19,4%. Значний приріст ділової активності спостерігався у фінансових компаній, недержавних пенсійних фондів і ломбардів. Основними проблемами функціонування небанківських фінансових установ залишаються неоптимальна структура їх інвестиційних портфелів, неспроможність визначення справедливої вартості наявних фінансових інструментів, незбалансованість кредитних і депозитних портфелів кредитних установ, що погіршує їх платоспроможність.

Таблиця 3.16

Динаміка обсягів фінансових послуг небанківських фінансових установ
України протягом 2008-2013 років (млн. грн.)*

Показники	Ретроспективний період, роки						Темп росту, % (2013/2008 рр.)
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
Страхові компанії - надходження страхових премій	24008,6	20442,1	23081,7	22693,5	21508,2	28661,9	119,4
Недержавні пенсійні фонди - пенсійні внески	582,9	754,6	925,4	1102,0	1313,7	1587,5	272,3
Кредитні спілки - видані кредити - внески на депозитні рахунки	5572,8 3951,1	3909,1 2959,3	3349,5 1945,0	2237,4 1185,5	2531,0 1287,5	2349,1 1330,1	42,2 33,7
Юридичні особи публічного права - видані кредити	2898,2	2561,7	2421,4	3116,3	3275,8	2732,2	94,3
Фінансові компанії - обсяг послуг	1796,0	1753,7	7248,4	8097,3	16215,8	18235,2	1015,3
Ломбарди - видані кредити під заставу	2126,0	3505,0	5503,1	7325,1	8945,4	8368,2	393,6
Інші кредитні установи	2901,0	1805,4	1408,4	2064,9	1888,0	3981,8	137,3

*Джерело: складено за даними Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг

Основними чинниками, які негативно впливають на небанківський фінансовий сектор залишаються: збереження негативних інфляційних очікувань населення; відсутність достатніх механізмів захисту прав споживачів фінансових послуг; збільшення ризиків, пов'язаних з інвестиціями в активи тощо. Фінансові ресурси страхових компаній у світі є потужним інвестиційним джерелом, що фінансує розвиток економік розвинених країн, на відміну від України, де рівень капіталізації страховиків занадто низький. Динаміка показників оцінки ефективності діяльності страхових компаній України наведена в таблиці 3.17.

Таблиця 3.17

Динаміка показників оцінки діяльності страхових компаній України
протягом 2008-2013 років*

Показники	Ретроспективний період, роки						Темп росту, % (2013/2008 рр.)
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
Загальні активи страховиків, млн. грн.	41930,5	41970,1	45234,6	48122,7	56224,7	66387,5	158,3
Обсяг активів, визначених ст. 31 Закону України „Про страхування”, для представлення страхових резервів, млн. грн.	23904,9	23690,9	27695,0	28642,4	48831,5	37914,0	158,6
Обсяг сформованих страхових резервів, млн. грн.	10904,1	10141,3	11371,8	11179,3	12577,6	14435,7	132,4
Обсяг сплачених статутних капіталів, млн. грн.	13206,4	14876	14429,2	14091,8	14579,0	15232,5	115,3
Валові страхові премії, млн. грн.	24008,6	20442,1	23081,7	22693,5	21508,2	28661,9	119,4
Чисті страхові премії, млн. грн.	15981,8	12658	13327,7	17970,0	20277,5	21551,4	134,8
Обсяг страхових премій, сплачених перестраховикам, млн.грн.	9064,6	8888,4	10745,2	5906,2	2522,8	8744,8	96,5
Валові страхові виплати, млн. грн.	7050,7	6737,2	6104,6	4864,0	5151,0	4651,8	66,0
Чисті страхові виплати, млн. грн.	6546,1	6056,4	5885,7	4699,2	4970,0	4566,6	69,8
Фінансовий результат, млн.грн.	2564,7	(957,1)	1235,4	4287,7	6049,6	5718,6	223,0
Рівень страхових виплат, %	29,4	33,0	26,4	21,4	23,9	16,2	-

*Джерело: складено за даними Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг

Значне зростання обсягу активів вітчизняних страхових компаній свідчить про нарощування їх ділової активності, проте рівень проникнення страхування знаходився на небезпечному та критичному рівнях протягом досліджуваного періоду. Нарощували страховики обсяг активів, визначених для представлення страхових резервів, за рахунок цінних паперів (акцій, облігацій, державних цінних паперів). При формуванні страхових резервів надавалася перевага банківським депозитам, коштам на розрахункових рахунках, цінним паперам, особливо державним. Збільшився обсяг отриманих валових страхових премій на 19,4%, а валові страхові виплати, навпаки, скоротилися на третину, в результаті чого рівень страхових виплат зменшився майже вдвічі. Не зважаючи

на значну кількість зареєстрованих страхових компаній, реально працюють на ринку, акумулюючи понад 90,0% страхових премій, не більше 200 компаній. При цьому, скоротилися перестраховальні операції вітчизняних страхових компаній. Частка ж вихідного перестраховання в обсязі валових страхових премій зросла до 30,5%, при цьому питома вага вихідного внутрішнього страхування значно перевищувала частку вихідного перестраховання у нерезидентів (24,8% та 5,7% відповідно). Найбільші страхові виплати вітчизняні страховики сплачували до Російської Федерації, Великобританії, Німеччини.

Негативна динаміка переважної більшості індикаторів оцінки діяльності страхових компаній є результатом, перш за все, впливу фінансової кризи, значного уповільнення економічного зростання, погіршення інвестиційного клімату та відтоку капіталу. На сьогодні вітчизняний фінансовий ринок не може запропонувати надійні та прибуткові фінансові інструменти для довгострокового розміщення коштів страхових резервів. Рівень капіталізації вітчизняних страховиків є досить низьким, що обмежує їх можливості брати участь у страхуванні та перестраховуванні великих ризиків і обумовлює зростання вихідного перестраховання. Все це потребує розробки та реалізації заходів щодо нарощування фінансового потенціалу вітчизняних страхових компаній з метою сприяння наданню якісних страхових послуг як у межах країни, так і за кордоном.

Фінансова безпека країни залежить і від розвитку фондового ринку, де відбувається емісія та купівля-продаж цінних паперів. Протягом 2008-2012 років обсяги торгів цінними паперами зростали, але вже в 2013 році відбулося їх скорочення на третину в порівнянні з 2012 роком і їх обсяг склав 1676,97 млрд грн, що в 1,9 рази більше показника 2008 року. При цьому обсяги торгів у 2012 році в 1,8 рази, а в 2013 році на 15,3% перевищують обсяг ВВП України, тоді як у 2008 році, навпаки, ВВП був більше в 1,1 рази операцій на вітчизняному фондовому ринку, що вказує на розвиток та зростання останнього. Важливим показником розвитку фондового ринку та фінансової

системи країни взагалі є частка капіталізації лістингових компаній у ВВП країни (табл. 3.18). В Україні, не зважаючи на зростання майже в 1,5 рази, цей показник був найнижчим.

Таблиця 3.18

Динаміка рівня капіталізації лістингових компаній в Україні
протягом 2008-2012 років*

Країни	Ретроспективний період, роки					Відхилення, % (2012/2008 рр.)
	2008	2009	2010	2011	2012	
Україна	9,0	12,6	15,9	13,7	19,7	+10,7
Великобританія	69,9	128,1	137,7	118,7	122,2	+52,3
Німеччина	30,6	39,3	43,5	32,9	43,4	+12,8
Франція	52,7	75,3	75,6	56,6	69,8	+17,1
Польща	17,0	31,4	40,5	29,9	36,3	+19,3
Росія	23,9	70,5	67,5	42,9	43,4	+19,5
США	82,5	108,5	108,9	104,3	114,9	+32,4

*Джерело: складено за даними Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку

Розвиток вітчизняного фондового ринку має бути направлений, перш за все, на збільшення його капіталізації та ліквідності, вдосконалення ринкової інфраструктури, контроль за захистом прав інвесторів та підвищення ефективності його державного регулювання та нагляду, підвищення якості інструментів фондового ринку. Реалізація вказаних заходів дозволить підвищити роль ринку цінних паперів як інструмента для залучення та перерозподілу інвестицій в соціально-економічний розвиток країни [294, с. 87].

Високий рівень державної заборгованості є характерним для більшості країн світу, особливо в умовах кризових явищ у глобальному фінансовому просторі останніх років. Ефективність боргової політики впливає на боргову безпеку країни, яка є одним з найважливіших складових макроекономічної політики. Рівень боргової безпеки країни визначається низкою факторів, серед яких можна виділити: стан нормативно-правового забезпечення управління державним боргом; стратегію боргової політики країни; обсяг, структуру за джерелами запозичень, видами валют, умовами емісії, амортизації та обслуговування, динаміку боргових зобов'язань; рівень соціально-економічного розвитку; напрям політичного та економічного курсу держави; „борговий

досвід” держави тощо. Нарощування загального обсягу державного та гарантованого державою боргу в 3,1 рази більшою мірою відбулося за рахунок зростання державного боргу в 3,7 рази, який у структурі займає понад $\frac{3}{4}$. У свою чергу, збільшення державного боргу виникло через значний приріст як внутрішнього (в 5,7 рази), так і зовнішнього боргу (в 2,6 рази). На фоні скорочення частки гарантованого державою боргу на 13,2% спостерігалось нарощування його обсягу на 77,5% (табл. 3.19).

Таблиця 3.19

Динаміка обсягу і питома вага державного та гарантованого державою боргу в Україні протягом 2008-2013 років (станом на кінець року)*

Показники	Роки						Відхилення (+/-), % (2013/2008 рр.)
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
Обсяг, млрд грн							<i>Темп приросту</i>
Державний борг, у тому числі:	130,7	227,0	323,5	357,3	399,2	480,2	+267,4
- внутрішній борг	44,7	91,1	141,7	161,5	190,3	257,0	+474,9
- зовнішній борг	86,0	135,9	181,8	195,8	208,9	223,2	+159,5
Гарантований державою борг	58,7	90,9	108,8	115,8	116,3	104,2	+77,5
Загальний обсяг державного і гарантованого державою боргу	189,4	317,9	432,3	473,1	515,5	584,4	+208,6
Питома вага, %							<i>Абсол. відхил.</i>
Державний борг, у тому числі:	69,0	71,4	74,8	75,5	77,4	82,2	+13,2
- внутрішній борг	23,6	28,7	32,7	34,1	36,9	44,0	+20,4
- зовнішній борг	45,4	42,7	42,1	41,4	40,5	38,2	-7,2
Гарантований державою борг	31,0	28,6	25,2	24,5	22,6	17,8	-13,2
Загальний обсяг державного і гарантованого державою боргу	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-

*Джерело: складено за даними Міністерства фінансів України

Така динаміка показників пов'язана, перш за все, з проведенням урядами України різних років санаційних заходів щодо відновлення економіки. Проте, основним чинником зростання боргу був дефіцит бюджету, для покриття якого держава розміщувала облігації внутрішньої та зовнішньої позики, залучала кредитні ресурси міжнародних фінансових організацій, зокрема МВФ, Світового банку, ЄБРР. Найбільша частка в структурі державного та гарантованого державою боргу сформована в іноземній валюті, зокрема

доларах США, який займає майже половину в загальному обсязі, інші – це спеціальні права запозичення, євро та японська єна. Борги держави, погашення яких передбачає використання гривні, складає дещо більше 40,0%. За видами відсоткових ставок більш ніж $\frac{3}{4}$ боргу за зобов'язаннями з фіксованою відсотковою ставкою, 10,0÷15,0% – за ставкою МВФ, дещо менше 10,0% – за ставкою LIBOR, а за ставками рефінансування НБУ та ставками банків ФРН мали незначний відсоток. Рівень відношення обсягу державного та гарантованого державою боргу до ВВП на кінець досліджуваного періоду вдвічі перевищував оптимальне значення, проте не досягнув критичної межі. За шкалою, обґрунтованою Мінекономрозвитку України цей рівень можна класифікувати як незадовільний. Проте, на відміну від попереднього показника, відношення обсягу валового зовнішнього боргу до ВВП перевищувало критичне значення, починаючи з 2009 року, не зважаючи на його скорочення протягом 2010-2012 років. Це є свідченням значної залежності України від зовнішніх кредиторів, що загрожує її фінансовій автономії та погіршує фінансову стійкість. Також, критично можна оцінити рівень середньозваженої доходності облігацій внутрішньої державної позики на первинному ринку, адже відбувалося не тільки зростання показника, а й постійні його коливання. Нижче критичної межі було й відношення обсягу офіційних міжнародних резервів до обсягу валового зовнішнього боргу.

Відношення державного та гарантованого державою боргу до доходів державного бюджету відображає можливість покриття доходами бюджету всіх діючих боргових зобов'язань держави (рис. 3.14). Професором Т. П. Богдан обґрунтовано граничну межу цього індикатора на рівні 150% [25, с. 11]. Протягом 2009-2013 років значення показника було або на межі, або ж вище граничного рівня, що свідчить, що фактично держава „живе в борг”, не маючи достатнього рівня доходів для повноцінного погашення власної заборгованості. Варто відмітити й те, що залучені кошти спрямовуються на фінансування більшою мірою поточних потреб. Така практика посилює тиск на національну валюту та цінову стабільність.

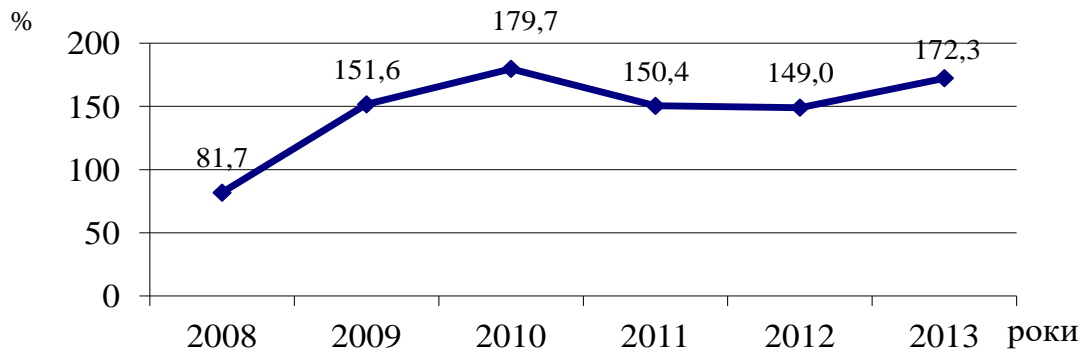

Рис. 3.14. Динаміка співвідношення обсягу державного та гарантованого державою боргу і доходів державного бюджету протягом 2008-2013 років*

**Джерело: розраховано за даними Міністерства фінансів України*

Крім того, використання залучених коштів на покриття поточних видатків є прямим перекладанням поточних фінансових зобов'язань на бюджети майбутніх періодів, що є значним ризиком для активізації економічного зростання в майбутньому. Оскільки боргові кошти мають власну вартість, раціональним є їх спрямування в інвестиційні проекти, доходи від яких дозволять уряду не лише повернути борг, а й покрити витрати на його обслуговування. Тому, виявлені проблеми та загрози борговій безпеці України потребують реалізації низки заходів, ключовими напрямками серед яких мають стати: оптимізація структури державного боргу у напрямку зменшення частки його зовнішньої складової з одночасним утриманням загального обсягу державного боргу в межах, що не загрожує борговій безпеці держави; перегляд системи державного гарантування запозичень з наданням переваги інвестиційним проектам; розробка стратегії управління державним боргом. Зазначимо, що ефективність бюджетної політики країни впливає на рівень її бюджетної безпеки, яка відображає здатність держав за допомогою доходів і видатків бюджету виконувати функції. Бюджетна безпека України формується під впливом низки проблем, які потребують вирішення, зокрема: розбалансованість бюджетних доходів і видатків, збільшення дефіциту

бюджету, зростання боргового навантаження на бюджет, високі кредитні ризики та рівень тінізації економіки.

Основним чинником зростання доходів як зведеного, так і державного бюджету є збільшення податкових надходжень, які за аналізований період зросли в 1,6 рази. Цьому сприяли такі чинники, як зростання ВВП у результаті активізації економічної діяльності, зокрема доходів населення та прибутків суб'єктів господарювання, підвищення ставок по деяких податках, більш жорсткий контроль за своєчасністю та правильністю сплати податків і зборів тощо (табл. 3.20 – приведено свідчення за даними [317]).

Таблиця 3.20

Динаміка доходів і видатків зведеного та державного бюджету України
протягом 2008-2013 років*

Роки	Зведений бюджет				Державний бюджет			
	Доходи, млн. грн.	Видатки, млн. грн.	Дефіцит		Доходи, млн. грн.	Видатки, млн. грн.	Дефіцит	
			млн. грн.	у % до ВВП			млн. грн.	у % до ВВП
2008	297844,6	309216,2	14183,1	-1,5	231686,3	241454,5	12500,7	-1,3
2009	272967,0	307399,4	37258,1	-4,1	209700,3	242437,2	35517,2	-3,9
2010	314506,3	377842,8	64684,9	-6,0	240615,2	303588,7	64265,5	-5,9
2011	398553,6	416853,6	23057,9	-1,8	314616,9	333459,5	23557,6	-1,8
2012	445525,3	492454,7	50785,7	-3,6	346054,0	39681,5	53445,2	-3,8
2013	442742,9	505791,9	63591,3	-4,4	339180,3	403403,2	64707,6	-4,4
<i>Відхилення (2013/2008 рр.)</i>								
<i>абсолютне</i>	+144898,3	+196575,7	+49408,2	-2,9	+107494	+161948,7	+52206,9	-3,1
<i>відносне</i>	+48,6	+63,6	+348,4	-	+46,4	+67,1	+417,6	-

*Джерело: розраховано за даними Національного банку України

Більшими темпами збільшувалися видатки бюджетів, що в результаті збільшило їх дефіцит, відповідно, зведеного – майже в 4,5 рази, державного – в 5,2 рази. Незадовільним є рівень співвідношення дефіциту бюджету та ВВП, що викликає зростання загрози бюджетній безпеці. Протягом досліджуваного періоду зросли власні доходи державного бюджету більш ніж у 1,5 рази за рахунок як податкових, так і неподаткових надходжень. При цьому, у структурі доходів без урахування трансфертів податкові надходження займали $\frac{3}{4}$ і їх обсяг зріс у 1,6 рази. Значні надходження були від податку на додану вартість,

податку на прибуток підприємств, акцизного податку. Зростання податкових надходжень зумовлене не лише економічними чинниками, а й посиленням фіскального навантаження на економіку, збільшенням нарахування штрафів за порушення податкового законодавства. Також посилено фіскальний тиск через авансові податкові платежі. Неподаткові надходження збільшилися в абсолютному обсязі в 1,4 рази, а їх питома вага, навпаки, зменшилася на 2,0%, при цьому основним джерелом їх формування були доходи від підприємницької діяльності та плати за послуги, що надаються бюджетними установами. Скоротилися доходи від операцій з капіталом у 8,3 рази, переважну частку яких складала надходження від реалізації державних запасів товарів, від продажу землі несільськогосподарського призначення. Уп'ятеро зменшилися обсяги надходжень до цільових фондів. При цьому, частка офіційних трансфертів скоротилася з 3,3% у 2008 році до 0,5% у 2013 році, що є позитивним фактом, але в результаті цього загальний обсяг доходів державного бюджету зріс лише в 1,5 рази.

Отже, зростання доходів державного бюджету відбулося більшою мірою за рахунок надходжень податків і зборів, що свідчить про неефективне використання наявного потенціалу для забезпечення соціально-економічного розвитку країни та забезпечення її економічної безпеки. Видатки державного бюджету без урахування міжбюджетних трансфертів зросли в 1,7 рази, при цьому майже їх половина – це соціальні видатки, зокрема тільки на соціальний захист і соціальне забезпечення витрачається більше чверті цих видатків. Також значні обсяги видатків Державного бюджету направлялися на забезпечення економічної діяльності виконання загальнодержавних функцій, фінансування громадського порядку порядку, безпеки та судової влади. Результати дослідження бюджетної безпеки України дозволили зробити висновок про необхідність реформування бюджетної системи, яке має бути направлено на вирішення таких проблем: недосконалість системи організації міжбюджетних відносин, що, по перше, не сприяє фінансовій самостійності регіонів, а також є значним навантаженням на видаткову частину державного бюджету, частка

міжбюджетних трансфертів в якому займає майже третину; неефективність структура видатків бюджету, зокрема значна частка соціальних видатків та незначна – інноваційно-інноваційного спрямування; недовиконанням планових показників державного бюджету України (зокрема, в 2012 році по доходах – на 9,6%, по видатках – на 7,6%); значний розвив між доходною та видатковою частинами бюджету зумовлює зростання зобов'язань держави та, відповідно, державного боргу тощо.

Участь України в інтеграційних процесах вимагає не тільки розвивати вітчизняний валютний ринок, але й більше уваги приділяти забезпеченню валютної безпеки. Протягом досліджуваного періоду динаміка офіційного курсу гривні залишалася стабільною тільки завдяки значним інтервенціям Національного банку України (табл. 3.21).

Таблиця 3.21

Динаміка показників валютного ринку України протягом 2008-2013 років*

Показник	Роки						Абсолютний приріст (2013/2008 рр.)
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
Офіційний курс гривні щодо долара США (середній за період)	5,267	7,791	7,936	7,968	7,991	7,991	+2,724
Сальдо валютних інтервенцій НБУ, млн.дол. США	3900	10432	2400	1787,3	-7499,8	-3100	-7000
Міжнародні валютні резерви НБУ, млн.дол.США	31543	26505	34576	31795	24546	20416	-11127
Рівень доларизації депозитів,%	42,0	44,0	47,0	42,5	43,7	36,8	-5,2
Рівень доларизації кредитів,%	59,1	51,3	46,6	40,7	37,0	34,0	-25,1

*Джерело: розраховано за даними Національного банку України

Особливо великі валютні витрати НБУ здійснено в 2012 році, в результаті чого сальдо валютних інтервенцій зросло до мінус 7499,8 млн. дол. США, а здійснювалися вони за рахунок валютних резервів. Обсяги міжнародних резервів скоротилися протягом аналізованого періоду більш ніж на третину й досягли, на думку експертів, критичного рівня, що обмежує можливості НБУ щодо запобігання девальвації національної валюти. Негативно впливає на

валютний ринок перевищення імпорту товарів і послуг над їх експортом, тобто від'ємне сальдо торгівельного балансу порушувало рівновагу між попитом і пропозицією іноземної валюти на вітчизняному валютному ринку, відповідно дефіцит валюти звів до знецінювання гривні. У результаті НБУ видав постанову „Про встановлення розміру обов'язкового продажу надходжень в іноземній валюті” , згідно якої 50,0% виручки в іноземній валюті має бути експортерами продано на внутрішньому ринку. Ще однією загрозою валютній безпеці та грошово-кредитній системі України – є високий рівень доларизації. Експертами НБУ обсяг готівкових доларів оцінюється в сумі 50 млрд. дол. США, відповідно доларова маса у перерахунку на вітчизняну валюту становить 50,0% гривневого еквіваленту М2. Така ситуація пов'язана, в першу чергу, з низьким рівнем монетизації економіки України.

Залишався високим рівень доларизації депозитів, не зважаючи на його скорочення на 5,2%, а доларизація кредитів зменшилася на 25,1%, що пов'язано, перш за все, із обмеженням НБУ щодо надання кредитів в іноземній валюті. Забезпечити валютну безпеку та стабільності в Україні можна за рахунок реалізації низки заходів, зокрема: підтримки гнучкої динаміки валютного курсу, враховуючи завдання економічного розвитку; підвищення прозорості процесу курсоутворення; підтримання збалансованості платіжного балансу; розвитку інструментів страхування валютних ризиків; посилення економічних важелів залучення капіталів у країну та розвиток захисних механізмів, здатних забезпечити незалежність фінансового сектора та контроль за валютними й фінансовими потоками через кордон України тощо.

Тому, стратегічними цілями грошово-кредитної політики держави є забезпечення такого економічного зростання, при якому гарантується повна зайнятість, стабільність цін, збалансованість платіжних відносин із зовнішнім світом. На Національний банк України покладена функція проведення грошово-кредитної політики й, зокрема забезпечення стабільності грошової одиниці України [280]. Стабільність грошової одиниці є передумовою фінансової та макроекономічної рівноваги та сталого соціально-економічного розвитку

країни. Ефективність грошово-кредитної політики країни оцінюється на основі аналізу грошової маси, адже зміни в обсязі, складі та структурі останньої суттєво впливають на швидкість обороту грошей, формування платоспроможного попиту, ринкову кон'юнктуру і, як наслідок, на економічний розвиток країни (табл. 3.22). Протягом досліджуваного періоду зріс обсяг усіх чотирьох агрегатів, у результаті відбулося нарощування монетарної бази в 1,8 рази або на 393,4 млрд. грн. варто відмітити, що зростання грошової бази відбулося виключно за рахунок нарощування коштів у національній валюті на 7,7%, тоді як у іноземній валюті, навпаки, скоротився на 18,2%. Готівкова грошова маса збільшилася в 1,5 рази, тоді як безготівкова – в 1,8 рази.

Таблиця 3.22

Динаміка грошових агрегатів в Україні протягом 2008-2013 років (залишки коштів на кінець року, млн. грн.)*

Ретроспективний період, роки	М3 (грошовий агрегат М2 та цінні папери, крім акцій)			
	усього	М2 (грошовий агрегат М1 та переказні депозити в іноземній валюті й інші депозити)		
		усього	М1 (грошовий агрегат М0 та переказні депозити в національній валюті)	
			усього	М0 (готівкові кошти в обігу поза депозитними корпораціями)
2008	515727	512527	225127	154759
2009	487298	484772	233748	157029
2010	597872	596841	289894	182990
2011	685515	681801	311047	192665
2012	773199	771126	323225	203245
2013	909074	906316	383900	237777
Темп росту, % (2013/2008 рр.)	176,3	176,8	170,5	153,6

*Джерело: складено за даними Національного банку України

Співвідношення готівкової та безготівкової складових грошової маси є важливим індикатором грошово-кредитної політики, адже чим нижча частка готівкових грошей, що знаходиться поза банків, у загальній грошовій масі, тим ефективнішою та розвиненішою вважається грошова система країни. В країнах з розвинутою ринковою економікою частка готівки у структурі грошової маси не перевищує 5,0÷7,0%. Натомість в Україні на початок досліджуваного

періоду частка готівки складала майже третину, а на кінець 2013 року зменшилася до чверті, що є, перш за все, наслідком низької довіри українців до вітчизняної банківської системи. А, ступінь забезпеченості економіки грошима, необхідними для здійснення платежів і розрахунків, характеризує коефіцієнт її монетизації,

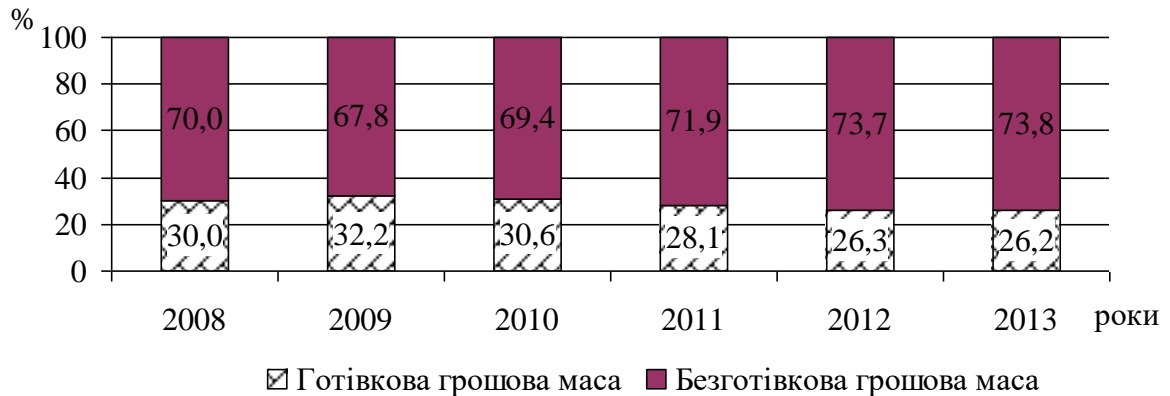

Рис. 3.15. Динаміка структури грошової маси в Україні протягом 2008-2013 років*

*Джерело: розраховано за даними Національного банку України

який розраховується як відношення грошового агрегату М2 до ВВП. У розвинених країнах цей індикатор дорівнює 70÷80%. В Україні протягом 2008-2013 років рівень коефіцієнту монетизації був нижче за це значення, проте спостерігалася тенденція до його зростання, що свідчить про достатність грошової маси (табл. 3.23).

Таблиця 3.23

Динаміка коефіцієнта монетизації економіки України та швидкості обігу грошей протягом 2008-2013 років*

Показники	Ретроспективний період, роки					
	2008	2009	2010	2011	2012	2013
ВВП, млрд. грн.	948056	913345	1082569	1302079	1411238	1454931
М2, млрд. грн.	512527	484772	596841	681801	771126	906316
М3, млрд. грн.	515727	487298	597872	685515	773199	909074
Коефіцієнт монетизації, %	54,061	53,077	55,132	52,362	54,642	62,293
Швидкість обігу грошей	1,84	1,87	1,81	1,90	1,83	1,60

*Джерело: складено за даними Національного банку України

Швидкість обігу грошей характеризує стійкість розвитку національної економіки та ефективність використання грошової маси для регулювання грошового обороту. Її значення є достатнім, якщо кожна грошова одиниця обертається приблизно 2 рази на рік. Не зважаючи на те, що швидкість обігу грошей в Україні майже на рівні нормального значення, але загрозою фінансовій безпеці є її уповільнення, особливо в 2013 році порівняно з попереднім роком. Грошово-кредитна політика в Україні в останні роки направлена на розвиток реального сектора економіки, зокрема на активізацію його кредитування, в результаті чого протягом 2008-2013 років знижувалася облікова ставка НБУ, проте вже на початку 2014 року – зросла (рис.3.16).

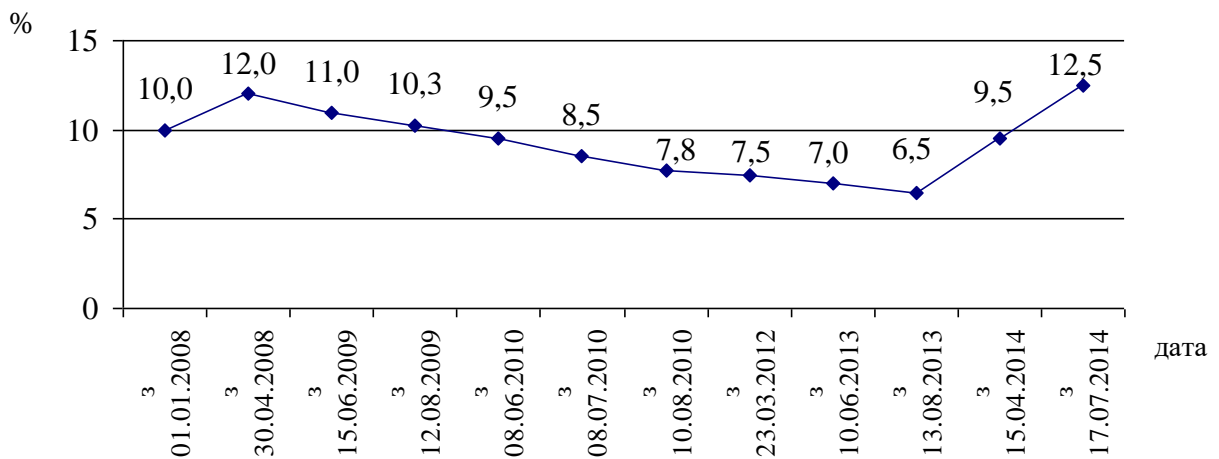

Рис. 3.16. Динаміка облікової ставки НБУ протягом 2008-2014 років*

**Джерело: розраховано за даними Національного банку України*

Процентна політика НБУ була направлена на підтримання тенденції до зменшення вартості залучення коштів. Так, вартість кредитів, наданих резидентам депозитним корпораціям зменшилася на 1,6%, при цьому більше здешевили кредити в іноземній валюті (на 2,2%), а в гривні – на 1,6% і процентні ставки по цих кредитах були вищі (табл. 3.24). Депозити, залучені депозитними корпораціями зросли лише на третину, при цьому зростали й процентні ставки в середньому на 1,2%, у тому числі в національній валюті – на 1,0%, в іноземній валюті – на 0,5%. Подальше забезпечення грошово-кредитної безпеки України потребує проведення виваженої монетарної політики,

направленої на підвищення рівня монетизації та насиченості вітчизняної економіки кредитами відповідно до попиту реального сектора економіки, посилення анти циклічного характеру процентної політики та дієвості її важелів, зниження вартості фінансових ресурсів, а, головне, забезпечення стійких низьких темпів інфляції за допомогою системного застосування інструментів грошово-кредитної, фіскальної, конкурентної, структурної політик.

Таблиця 3.24

Динаміка середньозважених процентних ставок за кредитами і депозитами в Україні протягом 2008-2013 років*

Показники	Роки						Абсол. відхилення (2013/2008 рр.)
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
Кредити, надані резидентам депозитними корпораціями							
Процентна ставка, %	16,0	18,3	14,6	14,3	15,5	14,4	-1,6
у тому числі:							
- у національній валюті	17,8	20,9	15,7	16,0	18,4	16,6	-1,2
- в іноземній валюті	11,6	10,0	10,5	9,2	8,4	9,4	-2,2
Депозити, залучені депозитними корпораціями на рахунки резидентів							
Процентна ставка, %	8,3	11,8	9,4	7,3	11,3	9,5	+1,2
у тому числі:							
- у національній валюті	9,9	14	10,3	8,1	13,4	10,9	+1,0
- в іноземній валюті	5,4	9,2	7,9	5,5	5,7	5,9	+0,5

*Джерело: розраховано за даними Національного банку України

Узагальнення основних компонент розвитку економіки України за 2008-2013 роки згідно даних офіційної статистики дало змогу виявити низку проблем функціонування вітчизняної економіки, що формують загрози забезпеченню стійкості національної економіки. Водночас, жодною мірою не відкидаючи потреби їх розв'язання, на наш погляд, першочергового врахування потребують основоположні закономірності структурних трансформацій в національній економіці. Оптимальним варіантом зміни економічної системи є її адаптивно-стійкий розвиток, який надає системі життєздатності та створює умови для адаптації до зовнішнього середовища. В Україні, не зважаючи на зростання деяких індикаторів оцінки рівня економічної безпеки, в цілому структура самої системи не характеризується позитивними якісними змінами. Зазначимо, що

зростання має часові межі та, нарешті, система або переходить до адаптивно-стійкого розвитку, або виникають передумови до її падіння (доведено автором дисертації у попередній науковій праці [181]).

Звідси, визнаємо, що національній економіці в сучасних умовах не властивий адаптивно-стійкий розвиток, адже порушені такі основні вимоги: 1) темпи зростання в довгостроковому періоді значно нижчі за середні темпи; 2) внутрішня структура системи не здатна швидко пристосовуватися до змін у зовнішньому середовищі; 3) власне сама система неспроможна здійснювати вплив на процеси, що відбуваються у зовнішньому середовищі. У зв'язку з цим можна зробити висновок про те, що формування оригінального складу та архітектури ССЗСЕ_{ЕБ} є неможливим у разі (доведено й засвідчено дисертантом у попередній наукових працях [176, 181]): по-перше, без державного втручання; по-друге, воно потребує підвищення ефективності цієї системи, що, в свою чергу, враховуючи її багатоаспектність та складність, єдино можливе на міцному теоретико-методологічному підґрунті наукового напрямку – безпекознавства, а в межах національних систем – націобезпекознавства.

3.3. Економікобезпекознавство як інтегрований напрям реалізації Стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз

Приведені вище економіко-статистичні розрахунки та аналіз стану економічної безпеки держави дозволяє підтвердити, що націобезпекознавство – є новим інтегрованим науковим напрямом, вперше запропонованим В.А. Ліпканом, що поєднує низку наук та окремих теорій, зокрема таких як: геополітика, управління, синергетика, теорія держави та права, економічна теорія тощо [136, с. 13]. Разом із тим, лишається позаду все більш значний пласт минулого і збільшується сукупний обсяг набутого людством знання про національну безпеку, все більшого значення набуває всеохоплююча галузь знань про забезпечення економічної безпеки, що в якості самостійного

наукового напрямку, на наш погляд, може бути визначена як економікобезпекознавство.

Актуальність розвитку економікобезпекознавства як відокремленого наукового напрямку зумовлена низкою факторів, які доцільно об'єднати в два блоки: теоретичний та практичний. На теоретичному рівні можна виокремити такі фактори: відсутність цілісної системи знань, у межах якої феномен економічної безпеки знайшов би повний опис; відсутність підходів до формування механізмів узгодження проблемоутворюючих та проблемовирішуючих систем у сфері економічної безпеки; нерозробленість питань управління знаннями у сфері забезпечення економічної безпеки. А, на практичному рівні – це: ескалація загроз та небезпек, які набувають глобального характеру і є атрибутами сучасного світового господарства; зміна підходів до забезпечення економічної безпеки в епоху глобалізації; зростання кількості й масштабності реалізованих небезпек та загроз; наявність реальних загроз економічній безпеці; низька безпекова культура; брак відповідних науково-дослідних центрів, довгострокових прогнозів, служб попередження і механізмів швидкого реагування на активізацію алгоритмів дестабілізації (ескалацію загроз та небезпек, помилки в механізмі управління ними) [136, с. 13]. Зазначимо і таке: провідним конструктором економікобезпекознавства виступає мережевий соціально-економічний простір, який є складним нелінійним самоорганізуючим середовищем, що складається із „вузлів” (елементів мережі) та їх зв'язків.

Мережевий соціально-економічний простір – це простір, в якому існують мережеві взаємодії елементів $CC3CE_{EB}$, за якого враховуються такі умови, як інформаційно-комунікаційне середовище, створення певної інфраструктури, організація форм спільної діяльності. Кожен її елемент самостійний і цінний за своїм змістом, знаходиться у постійному розвитку. Основними характеристиками мережевого соціально-економічного простору є (з огляду на твердження [176]): протяжність; наявність хоча б однієї мережі; нелінійність;

складність; динамічність; асиметричність; багатоваріантність та гнучкість; незамкнутість; наявність фактору довіри між вузлами мережі; багатовимірність.

Функціями мережевого соціально-економічного простору для дослідження ССЗСЕ_{ЕБ} є: об'єднуюча; спонукальна; координаційна; інформаційна; комунікативна; управлінська; комерційна. У такому контексті, головне завдання економікобезпекознавства полягатиме в реалізації нового підходу до дослідження ССЗСЕ_{ЕБ} через оптимізацію мережевого соціально-економічного простору на засадах системно-синергетичного підходу (репрезентовано дисертантом у попередній науковій праці [176, 203]).

Звідси, концептуальна ідея економікобезпекознавства полягає у тому, що за її допомогою можливі прогнозування моментів наближення до точок біфуркації, нейтралізація фатальних флуктуацій, управління загрозами та небезпеками тощо. Завдання, що стоять перед економікобезпекознавством, можна структурувати наступним чином:

1) переконання у безмежних можливостях удосконалення і самовдосконалення ССЗСЕ_{ЕБ}. Цей науковий напрям характеризується поліваріантністю і багат шаровістю теоретичного змісту і веде від досягнення механізмів функціонування ССЗСЕ_{ЕБ}, до інтерпретації проблем дестабілізації системи як ззовні, так і зсередини. Водночас він уможлиблює вперше подивитись на процес економічного генезису з огляду системно-синергетичної методології – нового міждисциплінарного наукового напрямку про самоорганізацію систем;

2) проблема безпеки самої системи. Базовим компонентом цієї проблеми є функціональна дестабілізація, яка обов'язково призводить до розпаду системи. Економікобезпекознавство вивчає не лише систему забезпечення економічної безпеки, а й систему дестабілізації цієї системи;

3) прогностичні сценарії можливих перепон на шляху стійкого розвитку національної економіки, що передбачає розробку моделі функціональних залежностей множин елементів ССЗСЕ_{ЕБ}.

У цьому контексті, економікобезпекознавство постає як система знань, що описує і пояснює сукупність явищ у сфері забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці і зводить відкриті у цій галузі закони до єдиної органічної системи в процесі формування вітчизняного мережевого соціально-економічного простору, що сприятиме захищеності та стійкості національної економіки. Дослідження економікобезпекознавства як фактора оптимізації мережевого соціально-економічного простору має ґрунтуватися на таких принципах: а) адекватність наукової теорії об'єкту, що описується; б) повнота опису певної сфери дійсності; в) необхідність пояснення взаємозв'язків між різними елементами в межах самої теорії, що забезпечує перехід від одних тверджень до інших; г) внутрішня несуперечність теорії та її відповідність дослідним даним.

При формуванні концептуальних основ дослідження економікобезпекознавства використовувалися такі вихідні положення:

- об'єктом дослідження – є ССЗСЕ_{ЕБ};
- враховуючи складність цієї системи та принципову неповноту її інформаційного опису, значимості набувають інтуїція, зарубіжний досвід, здатність узагальнення, прогнозування та ін.;
- через складність національної економіки, багатоаспектність умов прояву її зовнішніх і внутрішніх функцій, єдиним шляхом її дослідження є формування прийомів, гіпотез, моделей і алгоритмів, які засновуються на результатах системно-синергетичного підходу;
- перевірка дієвості прийомів, гіпотез, моделей і алгоритмів має виконуватися через комп'ютерну імітацію активізації систем дестабілізації різнорівневої інтенсивності, процесів прогнозування самоорганізаційних процесів з використанням методологічного інструментарію різних наук, зокрема, синергетики та кібернетики.

Враховуючи вище наведене, можна признати, що економікобезпекознавство є основою для синтезу різних наукових напрямів і теорій економічної безпеки. Структура прикладних досліджень також містить

ієрархічну компоненту i , у свою чергу, містить теоретичні ідеї та уявлення різного ступеня загальності. На базі прикладної гілки методу досліджень будується подальше чуттєве аналізування дійсності, що є необхідною передумовою мережевого соціально-економічного простору. Звідси, формування мережевої взаємодії, на якій будується іманентний мережевий соціально-економічний простір $CC3CE_{EB}$, можливе при існуванні певних умов: спільна діяльність учасників мережі; спільний інформаційний простір; механізми, які створюють умови для мережевої взаємодії. У такому випадку, можна зазначити, що мережевий соціально-економічний простір за своєю суттю є семантичним, тобто інформаційною моделлю предметної області, що має вигляд орієнтованого графа, вершини якого відповідають об'єктам предметної області, а ребра задають відносини між ними.

Відтак, для оптимізації мережевого соціально-економічного простору представляється доцільним використовувати когнітивний підхід до моделювання та управління функціональними залежностями множини елементів $CC3CE_{EB}$, оскільки він спрямований на розробку формальних моделей і методів, що підтримують інтелектуальний процес вирішення проблем завдяки врахування в цих моделях і методах когнітивних можливостей людини (сприйняття, уявлення, пізнання, розуміння, пояснення) при вирішенні нею управлінських завдань (визнано дисертантом у попередній науковій праці [176]).

Побудова когнітивної моделі має здійснюватися на основі системно-синергетичного підходу, який є сукупністю методів і засобів, що дозволяють досліджувати властивості, структуру та функції об'єктів, явищ або процесів у цілому, представивши їх як системи з усіма складними міжелементними зв'язками. У рамках системно-синергетичного підходу процес реалізації когнітивного моделювання системи моніторингу стану економіки та рівня її економічної безпеки відбувається в кілька етапів (їх репрезентовано автором дисертації у попередній науковій праці [176]).

1. Постановка проблеми. Декомпозиція ССЗСЕ_{ЕБ} виконується в залежності від сформульованої проблеми. Проблема формалізується на основі нечіткої когнітивної карти системи, що відображає уявлення експертів про склад і взаємний вплив найбільш істотних концептів системи в рамках сформульованої проблеми. Когнітивна карта відображає множини вхідних концептів (вхідні впливу), цільових концептів (цілі управління) і проміжних концептів (передають вхідні впливу до цілей). Аналіз проблеми на цьому етапі може виконуватися на основі нечітких когнітивних карт. Результатом аналізу є карта, що містить тільки істотні в рамках проблеми концепти.

2. Формування показників для системи моніторингу стану економіки та рівня її економічної безпеки. Концептам карти можуть бути поставлені у відповідність показники (властивості, атрибути) об'єктів безпосередньо або через задане функціональне перетворення. Таким чином, аналіз нечіткої когнітивної карти проблеми дозволяє виділити з повної об'єктної моделі даних підмножину об'єктів, спостереження за якими необхідно здійснювати в ході забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці.

3. Перенесення логічної моделі даних на фізичне середовище. Об'єктна модель даних логічного рівня може відображатися на прикладні фізичні моделі даних безлічі джерел інформації. Джерелами є бази даних інформаційних систем, що застосовуються в ССЗСЕ_{ЕБ}, які містять первинну інформацію (факти) про значення вихідних показників об'єктів цієї системи. Об'єктна модель даних логічного рівня може бути відображена як на об'єктні моделі фізичного рівня, так і на реляційні моделі даних, відповідні бази даних інформаційних систем. Можливе використання відомих способів і технологій об'єктно-реляційного відображення. За відсутності необхідних джерел інформації для відображення об'єктів логічного рівня ставиться завдання розробки засобів спостереження за відповідними об'єктами ССЗСЕ_{ЕБ}.

4. Розробка компонентів системи моніторингу стану економіки та рівня її економічної безпеки. В результаті відображення, виконаного на етапі 3, у складі засобів системи моніторингу виділяються дві підмножини компонентів: існуючі

у складі наявних в ССЗСЕ_{ЕБ} інформаційних систем чи системи моніторингу, та відсутні, що вимагають розробки. Для проектування та розробки нових компонентів застосовуються відомі об'єктно-орієнтовані технології. Компонент являє собою джерело даних про фізичний об'єкт (підсистему) ССЗСЕ_{ЕБ}, що включає засоби реєстрації показників об'єктів, засоби зберігання значень показників (бази даних), інтерфейс для доступу до даних з боку системи моніторингу. Після завершення розробки компонентів модель даних логічного рівня повністю відображена на фізичний рівень.

5. Конфігурування системи моніторингу стану економіки та рівня її економічної безпеки. Воно полягає у формуванні з множин успадкованих і нових компонентів необхідної для моніторингу проблеми (відповідної об'єктної моделі логічного рівня) структури системи моніторингу. В рамках ССЗСЕ_{ЕБ} при створенні проблемно-орієнтованих систем моніторингу доцільно застосовувати єдину уніфіковану технологію взаємодії розподілених компонентів. Етап конфігурування системи моніторингу може включати додатковий крок – розробку проблемно-орієнтованого інтерфейсу програмних засобів системи моніторингу, що забезпечує прикладне подання інтегрованих даних моніторингу для користувачів системи.

6. Моніторинг параметрів функціонування та реалізації дії функціоналів ССЗСЕ_{ЕБ}. Моніторинг здійснюється з використанням конфігурації системи моніторингу, яка відповідає моделі (нечіткій когнітивній карті) проблеми. Можливий послідовний і паралельний моніторинг безлічі завдань і проблем в ССЗСЕ_{ЕБ}, при цьому одні й ті ж джерела даних і компоненти програмних засобів можуть використовуватися спільно різними системами моніторингу. В результаті спостереження за об'єктами цієї системи, тобто збору даних, формується (інтегрується) масив первинних показників – індикаторів оцінки структурної підсистеми. Далі виконується обробка масиву первинних показників для формування значень концептів когнітивної карти. Забезпечується необхідна періодичність збору даних, яка визначається

часовими параметрами спостережуваних об'єктів і регламентом управління ССЗСЕ_{ЕБ}.

7. Аналіз і інтерпретація результатів моніторингу стану ССЗСЕ_{ЕБ}. Поточний стан проблеми визначається множиною поточних значень концептів когнітивної карти, отриманих в ході моніторингу, та відображається в індикаторах, що надаються системою моніторингу програмним засобам регулятора управління ССЗСЕ_{ЕБ} і користувачам системи моніторингу. Для ідентифікації стану економіки та рівня її економічної безпеки по когнітивній карті необхідний опис станів – формується експертами (у вигляді діапазонів значень концептів або із застосуванням додаткових правил для логічного висновку). Функції дослідження тенденцій і прогнозу розвитку процесів в ССЗСЕ_{ЕБ} можуть бути винесені за рамки системи моніторингу – регулятор „системи управління”, що дозволить прискорити впровадження проблемно-орієнтованої системи моніторингу. Дослідження динаміки системи та управління нею виконується на основі когнітивної карти. На підставі результатів моніторингу приймаються рішення з управління ССЗСЕ_{ЕБ}.

8. Корекція когнітивної карти проблеми, моделі даних системи моніторингового аналізу, модифікація (розвиток) її засобів. При розходженні отриманих результатів моніторингу (залежностей, тенденцій, поведінки тощо) з початковими уявленнями про ССЗСЕ_{ЕБ} і проблеми, які формалізовані експертами в когнітивній карті, проводиться корекція карти, тобто формалізація експертами нових знань про проблему. Зміни моделі, пов'язані з внесенням нових концептів, повинні бути відпрацьовані шляхом модифікації засобів системи моніторингу, тобто вимагають переходу до етапу 2. Ітерації модифікації системи моніторингу, які виконуються із застосуванням описаного способу моніторингу, здійснюються зі значною економією ресурсів і в більш стислі строки порівняно з традиційними підходами.

Отже, засвідчимо про таке: системно-синергетичний підхід для когнітивного моделювання дозволяє побачити та оцінити цілісність проблеми у всьому її різноманітті і вибрати найкращий спосіб управління ССЗСЕ_{ЕБ}. У цій

відповідності зазначимо, що когнітивна карта є знаковим або зваженим графом над множиною факторів, тобто орієнтований граф, вершинам якого зіставлені фактори (їх приведено у [236]). У разі знакового графа ребрам зіставляються знаки (+ або -), а в разі зваженого – вага в тій або іншій шкалі. Вага визначається за допомогою статистичної обробки інформації. Відповідно, в межах когнітивної моделі виділяють такі два типи причинно-наслідкових зв'язків: позитивні і негативні. При позитивному зв'язку збільшення значення фактора причини призводить до збільшення значення фактора наслідку і, навпаки, негативному зв'язку збільшення значення фактора причини призводить до зменшення значення фактора наслідку.

Шляхом здійснення аналізу впливів з'являється можливість виділити фактори з найбільш сильним впливом на цільові фактори, тобто ті фактори, значення яких потрібно змінити. Тому, динамічний аналіз лежить в основі генерації можливих сценаріїв розвитку ситуації у часі. Засвідчимо, що використання нечітких когнітивних карт як засобу моделювання ССЗСЕ_{ЕБ} обумовлено можливістю наочного подання цієї системи та легкістю інтерпретації причинно-наслідкових зв'язків між концептами. Однак, слід вказати на те, що когнітивна карта відображає лише наявність впливів факторів один на одного (доведено дисертантом у науковій праці [176]). В ній не відображається детальний характер цих впливів, ні динаміка зміни впливів в залежності від зміни ситуації, ні тимчасові зміни самих факторів. Урахування всіх цих обставин в процесі управління вимагає переходу на наступний рівень структуризації інформації, що відображена в когнітивній карті, тобто до когнітивної моделі.

На цьому рівні кожний зв'язок між факторами когнітивної карти представляється у вигляді рівняння, яке може містити як кількісні, так і якісні (чисельно не вимірні) змінні. При цьому кількісні змінні входять природним чином у вигляді їх чисельних значень. Кожній ж якісній змінній ставиться у відповідність сукупність лінгвістичних значень, що відображають різні стани

цієї якісної змінної, а кожному лінгвістичному значенню ставиться у відповідність певний числовий еквівалент на $[0, 1]$.

Характер зв'язків між факторами в міру накопичення знань про процеси, що відбуваються в досліджуваній системі, стає можливим розкривати більш детально. Формально когнітивна модель ситуації може, як і когнітивна карта, бути представлена графом, проте кожна дуга в цій графі є вже певною функціональною залежністю між відповідними базисними чинниками, тобто когнітивна модель ситуації представляється функціональним графом.

Економіко-математична модель знакових, зважених знакових, функціональних знакових графів є розширенням математичної моделі графів. Крім графа $G(X, E)$, в модель включаються такі компоненти:

1. Множина параметрів вершин (фактори ситуації) (X) . Кожній вершині з їх множини X може співставлятися набір параметрів V .

2. Функціонал перетворення дуг $F(V, E)$, що ставить у відповідність кожній дузі або вагу, або функцію.

Якщо функціонал має вигляд:

$$F(V_i, V_j, E_{ij}) = \begin{cases} +1, & \text{якщо зростання (падіння) } V_i, \text{ призводить до зростання (падіння) } V_j \\ -1, & \text{якщо зростання (падіння) } V_i, \text{ призводить до падіння (зростання) } V_j \end{cases} \quad (3.1)$$

то така модель є знаковим графом.

Якщо функціонал має вигляд:

$$F(V_i, V_j, E_{ij}) = \begin{cases} +W_{ij}, & \text{якщо зростання (падіння) } V_i, \text{ призводить до зростання (падіння) } V_j \\ -W_{ij}, & \text{якщо зростання (падіння) } V_i, \text{ призводить до падіння (зростання) } V_j \end{cases} \quad (3.2)$$

то така модель є зваженим знаковим графом. У цьому випадку W_{ij} є вагою відповідної дуги.

Якщо функціонал має вигляд:

$$F(V_i, V_j, E_{ij}) = f(V_i, V_j), \quad (3.3)$$

то така модель є функціональним знаковим графом.

На розширених таким чином графах вводиться поняття імпульсу і імпульсного процесу в дискретно часовому просторі. Імпульсом $P_I(n)$ у вершині

x_i , у момент часу $n \in N$ називається зміна параметра в цій вершині в момент часу n :

$$P_i(n) = v_i(n) - v_i(n-1). \quad (3.4)$$

При цьому, нове значення параметра в вершині x_i визначатимемо співвідношенням:

$$v_i(n) = v_i(n-1) + \sum_{j=1}^N F(V_I, V_J, E_{IJ}) P_j(n-1) + P_i^o(n) \quad (3.5)$$

Тут, маємо на увазі, що $P_i^o(n)$ – зовнішній імпульс, внесений у вершину x_i у момент часу n . З кінцево-різницевого рівнянь (3.4) і (3.5) легко отримати рівняння для імпульсу в досліджуваному процесі:

$$P_i(n) = \sum_{j=1}^N F(V_I, V_J, E_{IJ}) P_j(n-1) + P_i^o(n) \quad (3.6)$$

Існують різні правила зміни параметрів моделі. Параметр x_i залежить від часу, тобто $x_i(t)$, $t = 1, 2, 3, \dots$, тоді можна визначити процес поширення збурення по графу, тобто перехід системи зі стану $(t-1)$ в t , $(t+1)$, ... наприклад, за правилом зміни параметрів у вершинах в момент t_{n+1} , якщо в момент часу t_n в вершини надійшли імпульси P .

$$x_i(t_{n+1}) = x_i(t_n) + \sum_{v_j: e=e_{ij} \in E}^{k-1} f(x_i, x_j, e_{ij}) P_j(t_n) + Q_i(t_{n+1}) \quad (3.7)$$

Формування моделі функціональних залежностей множини елементів ССЗСЕ_{ЕБ} має базуватися, в першу чергу, на оцінці запропонованих структур та взаємозалежності базових факторів за ступенем їх відповідності принципу пропорційності її елементів, що передбачає збалансованість різних складових економічної безпеки. Вибір точок і характеру впливу на формування цієї моделі є виключно складними задачами, вирішення яких повинно базуватися на комплексі методів багатofакторного моделювання. Аналіз поточних і розгляд майбутніх траєкторій розвитку параметрів ССЗСЕ_{ЕБ} та кожної її підсистеми на основі оцінки тенденцій соціально-економічного розвитку на певний період є найважливішим завданням. А, визначення характеру і точок здійснення управлінських впливів – це початковий етап розробки детальної стратегії управління. Однак для прив'язки цих планів до конкретних умов необхідно

знати, коли треба їх вносити. Завдання полягає у визначенні часу впливу на ССЗСЕ_{ЕБ} для досягнення певних цілей. Оскільки, апарат знакових графів може дати тільки якісний результат, то час у цьому випадку визначається не як фізична величина, а як послідовність настання деяких подій. Такі події є експертно значущими подіями.

Моделювання взаємозалежності базових факторів системи один на одного розглядається як спроба (репрезентовано дисертантом у [176, 181, 204]), по-перше, відобразити взаємозалежність базових факторів, які здійснюють як прямий, так і непрямий вплив на параметри, які складають систему. По-друге, доповнити цю модель факторами, які є складовими структурної підсистеми. Для розробки моделі взаємозалежності факторів, що формують систему, використовувався математичний апарат знакових, зважених знакових, функціональних знакових графів, що є розширенням економіко-математичної моделі графів.

Таким чином, алгоритм побудови моделі функціональних залежностей множини елементів ССЗСЕ_{ЕБ} можна представити у вигляді схеми (рис. 3.17).

Адекватність моделі остаточно з'ясовується тільки в процесі реальної роботи з нею, тому інформаційні технології підтримки прийняття рішень, засновані на апараті когнітивних карт, мають бути максимально відкритими для модифікацій. Потрібно відзначити, що власне сам процес побудови моделі виявляється досить корисним для аналітиків ще до початку розрахунків, оскільки він змушує структурувати проблемну сферу мережевого соціально-економічного простору.

Слід признати, що при формальному виділенні факторів і зв'язків між ними неминуче виявляються раніше невраховані аспекти ситуації, зв'язку, які здавалися несуттєвими, і формується система понять, в термінах якої навіть неформальне обговорення проблеми стає більше чітким і обґрунтованим.

Рис. 3.17. Алгоритм побудови моделі функціональних залежностей множини елементів ССЗСЕЕБ *

* Джерело: побудовано автором

Головною перевагою апарату когнітивних карт є можливість систематичного якісного (некількісного) врахування віддалених наслідків прийнятих рішень і виявлення побічних ефектів, які можуть перешкодити реалізації, здавалося б, очевидних рішень і які важко оцінити інтуїтивно при великій кількості факторів і різноманітні шляхів взаємодії між ними.

Результати функціонування складових системи визначаються великою кількістю змінних, які взаємодіють один з одним, реагуючих з різною чутливістю на зміни оточуючих змінних. Тому при математичному моделюванні процесу функціонування системи з метою вироблення пропозицій щодо його вдосконалення виникає необхідність знаходження компромісу між точністю результатів моделювання та можливістю отримання достовірної інформації про динаміку зміни факторів, необхідної для побудови адекватної моделі (рис. 3.18).

Використання запропонованої системи показників у процесі моделювання дасть можливість визначати функціональні залежності між обраними показниками та, як наслідок, для об'єктивної оцінки стану економіки та рівня її економічної безпеки.

Розглянемо граф $G(X, E) = (\{x_1, x_2, x_3, x_4, x_5, x_6, x_7, x_8, x_9\}, (x_1, x_2), (x_1, x_3), (x_1, x_4), (x_1, x_5), (x_1, x_6), (x_1, x_7), (x_1, x_8), (x_1, x_9), (x_2, x_3), \dots, (x_8, x_9))$, який має $V = \{V_i, i < N = \|X\|\}$ у якості множини параметрів вершин.

У ньому виділені наступні рівні: x_1 – рівень виробничої безпеки; x_2 – рівень демографічної безпеки; x_3 – рівень енергетичної безпеки; x_4 – рівень зовнішньоекономічної безпеки; x_5 – рівень інвестиційно-інноваційної безпеки; x_6 – рівень макроекономічної безпеки; x_7 – рівень продовольчої безпеки; x_8 – рівень соціальної безпеки; x_9 – рівень фінансової безпеки (табл. 3.25, рис.3.19).

Рис.3.18. Алгоритм розрахунку чисельних значень довжини дуг графа взаємозалежності базових факторів формування ССЗСЕБ *

* Джерело: побудовано автором

З графом G асоціюється матриця суміжності Xg . Елемент x_{ij} матриці Xg , який знаходиться на перетині i -ої строки та j -го стовпця, характеризує вплив фактора x_i на фактор x_j . При аналізі побудованої матриці можливе розв'язання двох тісно взаємопов'язаних задач: пряма – як буде розвиватися ситуація при зовнішніх впливах на індикатори економічної безпеки; зворотна – які впливи нам обрати, щоб отримати те, що вимагається.

Таблиця 3.25

Матриця суміжності графа взаємозалежності базових факторів (індикаторів)

ССЗСЕ_{ЕБ} *

Показники	Індикатор виробничої безпеки (x ₁)	Індикатор демографічної безпеки (x ₂)	Індикатор енергетичної безпеки (x ₃)	Індикатор зовнішньоекономічної безпеки (x ₄)	Індикатор інвестиційно-інноваційної безпеки (x ₅)	Індикатор макроекономічної безпеки (x ₆)	Індикатор продовольчої безпеки (x ₇)	Індикатор соціальної безпеки (x ₈)	Індикатор фінансової безпеки (x ₉)
Індикатор виробничої безпеки (x ₁)	1,00	-0,84	-0,50	0,21	-0,74	0,16	0,83	-0,09	-0,64
Індикатор демографічної безпеки (x ₂)	-0,84	1,00	0,49	-0,24	0,66	-0,30	-0,65	-0,23	0,49
Індикатор енергетичної безпеки (x ₃)	-0,50	0,49	1,00	-0,47	0,70	-0,75	-0,11	-0,54	0,49
Індикатор зовнішньоекономічної безпеки (x ₄)	0,21	-0,24	-0,47	1,00	0,16	0,14	0,10	-0,14	-0,48
Індикатор інвестиційно-інноваційної безпеки (x ₅)	-0,74	0,66	0,70	0,16	1,00	-0,56	-0,45	-0,47	0,37
Індикатор макроекономічної безпеки (x ₆)	0,16	-0,30	-0,75	0,14	-0,56	1,00	-0,36	0,86	0,18
Індикатор продовольчої безпеки (x ₇)	0,83	-0,65	-0,11	0,10	-0,45	-0,36	1,00	-0,44	-0,69
Індикатор соціальної безпеки (x ₈)	-0,09	-0,23	-0,54	-0,14	-0,47	0,86	-0,44	1,00	0,31
Індикатор фінансової безпеки (x ₉)	-0,64	0,49	0,49	-0,48	0,37	0,18	-0,69	0,31	1,00

*Джерело: розраховано автором

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок, що розроблена модель взаємозалежності базових факторів (індикаторів) ССЗСЕ_{ЕБ}, яка базується на оцінці розглянутих елементів та взаємозв'язку базових факторів за ступенем їх відповідності принципу пропорційності її елементів, передбачає збалансованість інтересів різних підсистем і її безпечний розвиток (визначено та візуалізовано дисертантом у науковій праці [176]).

Таким чином, можна підтвердити про те, що результати функціонування ССЗСЕ_{ЕБ} визначаються великою кількістю змінних, взаємодіючих одна з одною, що реагують на зміну кожної іншої змінної та ін., виникає необхідність знаходження компромісу між точністю результатів моделювання і можливістю отримання достовірної інформації про динаміку зміни соціально-економічних факторів, необхідної для побудови адекватної моделі (доведено та репрезентовано автором дисертації у попередній роботі [176, 181]).

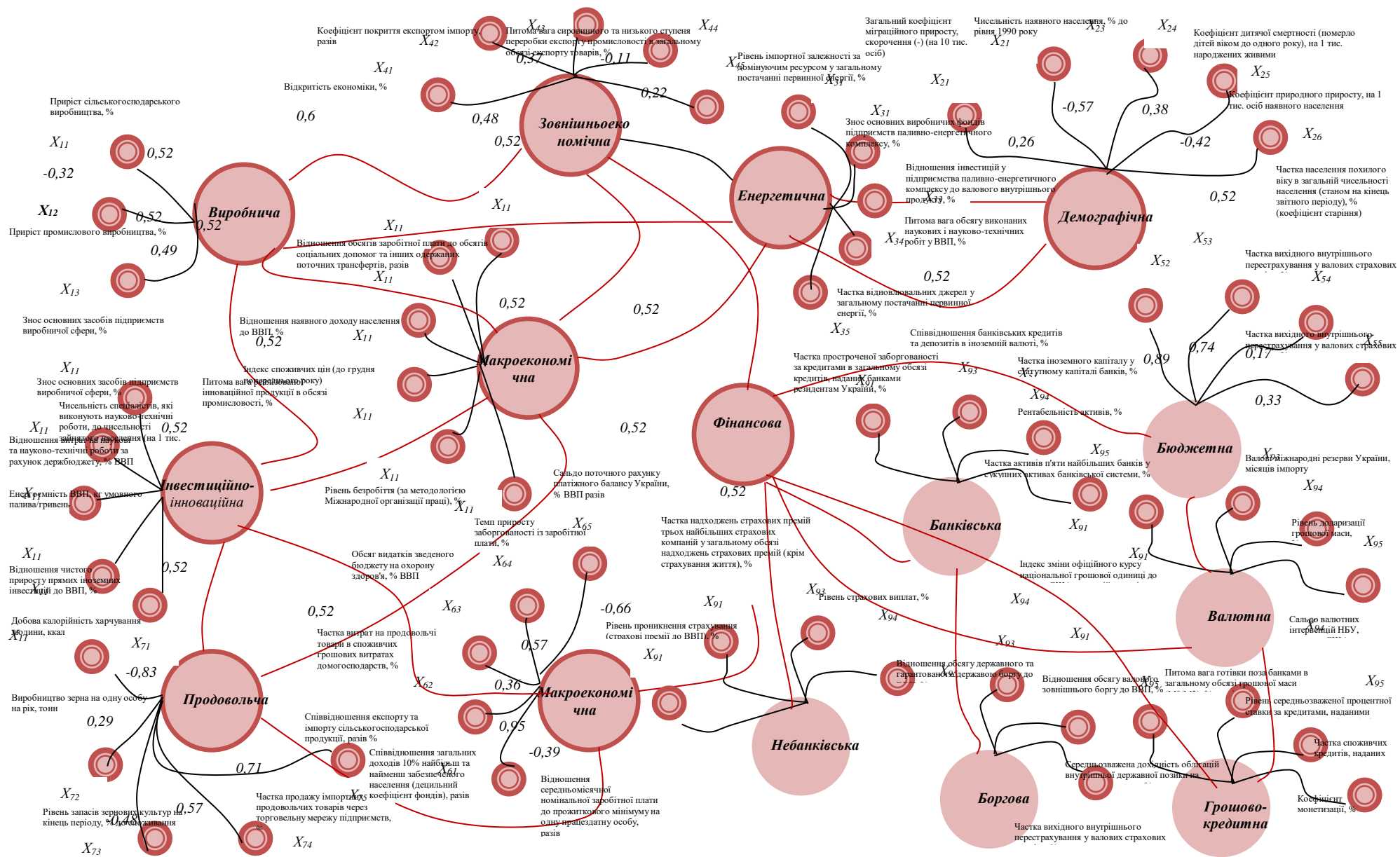

Рис. 3.19. Графічний образ взаємозалежності базових факторів (індикаторів) ССЗСЕБ (складено автором)

економічну безпеку). Основні порушення економічної безпеки: втрата доступності до ресурсів; втрата цілісності.

У результаті аналізу вразливостей захисту, властивостей джерел загроз національній економіці (природа виникнення, характер, ставлення до об'єктів) і ймовірностей їх можливої реалізації в конкретному середовищі визначаються ризики для ССЗСЕ_{ЕБ}. Це в свою чергу дозволяє визначити стратегію захисту, яка задається політикою безпеки. Вироблена суб'єктом стратегія захисту може передбачати для кожної із загроз одну з можливих ліній поведінки: спробу ліквідації джерела загрози, ухилення від загрози, прийняття загрози, мінімізація збитків від негативного впливу за допомогою механізмів управління системою. При цьому окремі вразливості можуть мати місце і після застосування захисних заходів.

Відтак, визнаємо, що Стратегія забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці визначає узгоджену сукупність механізмів, адекватну цінностям, що захищаються, та середовищу, в якому вони використовуються. Забезпечення стійкості економіки має ґрунтуватися на всебічному аналізі негативних наслідків від можливих зовнішніх та внутрішніх загроз. Такий аналіз передбачає обов'язкову ідентифікацію вразливостей, джерел загроз і, як наслідок, визначення ймовірності впливів, що порушують стійкість та захищеність національної економіки.

У цьому контексті, маємо на увазі, що загроза має розглядатися як небезпека вчинення будь-якого діяння, спрямованого проти об'єкта захисту, призводить до порушення нормального функціонування національної економіки. Таким чином, галузева теорія – економікобезпекознавство, яка вивчає закономірності ССЗСЕ_{ЕБ}, робить свій певний внесок у розроблення наукових уявлень про суспільство і державу, механізм збалансування їх інтересів та підвищення рівня конкурентоспроможності національної економіки. Економікобезпекознавство є теоріостворюючою системою знань, оскільки вона, крім власного методологічного потенціалу, формує інші наукові напрями та прикладні теорії управління ССЗСЕ_{ЕБ}.

Висновки до розділу 3

У результаті проведеного дослідження та економіко-статистичної оцінки сучасних тенденцій функціонування національної економіки і, відповідно, наслідків реалізації дії системи забезпечення її економічної безпеки в умовах ресурсних обмежень і постійного нарощення загроз українському державотворенню у розділі сформульовано низку висновків та побудовано інформаційно-аналітичну базу моделювання, кількісно-якісні значення яких спрямовані на визначення перспектив її розвитку в контексті розробки авторської стратегії забезпечення стійкості економіки України до загроз економічній безпеці. А, саме:

1. Здійснений синергетичний дискурс з метою формування ССЗСЕ_{ЕБ} засвідчив першочерговість: висвітлення подій в національній економіці; інформування про її стан; формування певного ставлення до різних змін та спонукання до певних дій; дослідження напрямків розвитку національної економіки, а також соціально-економічного розвитку держави.

2. Стан економічної безпеки ідентифікований як основне обмеження соціально-економічного розвитку України. Екстенсивний розвиток господарства з одночасним консервуванням технологічного базису, неефективне використання матеріальних ресурсів, науково-технічного потенціалу, нераціональна структура господарства, занепад паливно-енергетичної та військово-промислового комплексів негативно вплинули на національну економіку, тому потребують системної оцінки не лише з погляду характеру змін, що відбулися, а, головне – масштабності цих змін для подальшого розвитку.

3. Рівень та динаміка більшості макроекономічних показників України є незадовільними, що потребує реалізації відповідної стратегії макроекономічної стабілізації, направленої на: забезпечення низьких темпів інфляції за допомогою інструментів грошово-кредитної політики; нарощування та диверсифікацію експорту; орієнтацію вітчизняних товаровиробників на

задоволення потреб внутрішнього ринку; протидію відпливу за кордон капіталу та детінізацію вітчизняної економіки; сприяння розвитку середнього і малого бізнесу, самозайнятості населення тощо.

4. Визнано й засвідчено, що моніторинг стану національної економіки та рівня її економічної безпеки полягає у зборі інформації про реальний рівень відповідних індикаторів, що характеризують ефективність її функціонування, про їх відхилення від граничних значень, що дозволяє приймати управлінські рішення у сфері забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці. Алгоритм моніторингу стану економіки включає виявлення, класифікацію та оцінку чинників дестабілізації, ідентифікацію загроз і розроблення первинних пропозицій щодо їх подолання.

5. У результаті системного моніторингу стану економіки України виявлено, що оптимальним варіантом зміни економічної системи є її адаптивно-стійкий розвиток, який надає системі життєздатності та створює умови для адаптації до зовнішнього середовища. Не зважаючи на зростання деяких індикаторів оцінки стану національної економіки, структура самої системи не характеризується позитивними якісними змінами. Зважаючи, що зростання має часові межі та враховуючи, що за ними система або переходить до адаптивно-стійкого розвитку, або виникають передумови до її падіння, а також те, що вітчизняна економіка поки не досягла такого рівня розвитку, доведена необхідність державного втручання при формуванні ССЗСЕ_{ЕБ}.

6. Актуалізація основних детермінант галузевої теорії економікобезпекознавства як системи знань дозволила здійснити опис і пояснити сукупність явищ у сфері забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці. Визнано, що останні дозволяють звести відкриті у цій галузі економічної науки закони до єдиної органічної системи у процесі формування вітчизняного мережевого соціально-економічного простору, яка пов'язана з можливістю сприяння захищеності та стійкості національної економіки. Конструктом економікобезпекознавства визнано мережевий соціально-економічний простір, який є складним нелінійним самоорганізуючим середовищем, що складається із „вузлів” (елементів мережі) та їх зв'язків.

7. Для оптимізації мережевої взаємодії елементів ССЗСЕ_{ЕБ} продуктивним визнано когнітивний підхід до моделювання і управління функціональними залежностями множини елементів цієї системи. Це обумовлено його спрямуванням на розробку формальних моделей і методів, що підтримують інтелектуальний процес вирішення проблем завдяки врахуванню в цих моделях і методах когнітивних можливостей людини (сприйняття, уявлення, пізнання, розуміння, пояснення) при вирішенні нею управлінських завдань.

8. Доведено, що стратегія забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці визначає узгоджену сукупність механізмів, адекватну цінностям, що захищаються, та середовищу, в якому вони використовуються. Забезпечення стійкості економіки має ґрунтуватися на всебічному аналізі негативних наслідків від можливих зовнішніх та внутрішніх загроз. Такий аналіз передбачає обов'язкову ідентифікацію вразливостей, джерел загроз і, як наслідок, визначення ймовірності впливів, що порушують стійкість та захищеність національної економіки.

9. З'ясовано, що результати ідентифікації вимірів результативності функціонування ССЗСЕ_{ЕБ} визначаються великою кількістю змінних, взаємодіючих один з одним, що реагують на зміну кожної іншої змінної. Тому, при економіко-математичному моделюванні функціонування системи з метою вироблення пропозицій щодо його вдосконалення виникає потреба знаходження компромісу між точністю результатів моделювання і можливістю отримання достовірної інформації про динаміку зміни соціально-економічних факторів, необхідної для побудови адекватної моделі економікобезпекознавства як фактора оптимізації мережевої взаємодії її елементів.

Основні результати економіко-статистичного дослідження вимірів стійкості економічної системи та її економічної безпеки, а також моделювання розвитку системи стратегічного забезпечення стійкості економіки до загроз і ризиків економічній безпеці – детально опрацьовано та проваджено у практику господарювання (підтверджено довідками про впровадження – Додаток А. Їх опубліковано у попередніх наукових працях дисертанта [174, 175, 176, 180, 185, 188, 191, 195, 201, 203].

РОЗДІЛ 4

ПРАКТИЧНІ ДОМІНАНТИ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯМ СТІЙКОСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ ЕКОНОМІК ДО ЗАГРОЗ І РИЗИКІВ

4.1. Міжнародний досвід стратегічного управління забезпеченням економічної безпеки та регулювання стійкого розвитку економіки

У сучасних умовах вирішення проблеми державного регулювання економіки та забезпечення економічної безпеки набуває першочергового значення, стає найважливішою характеристикою якості життя та стану економіки. Радикальні трансформації в нашій державі стали наслідком тривалих соціально-політичних та економічних змін. Становлення України як незалежної, демократичної, економічно розвинутої країни відбувається в умовах складної геополітичної ситуації, посилення фінансової та військово-економічної кризи. Останні роки характеризуються непередбачуваністю, нестабільністю процесів, що відбуваються у вітчизняній економіці та її галузях. Зважаючи на актуальність проблеми стратегічного забезпечення стійкості вітчизняної економіки до загроз економічній безпеці, доцільно проаналізувати досвід провідних країн світу у державному регулюванні з метою виявлення переваг і недоліків у цій сфері задля адаптації та впровадження успішного досвіду.

Формування актуальності проблеми забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці та, відповідно, розробки Стратегії у цій площині, відноситься до періоду становлення капіталістичних відносин, коли в країнах європейської цивілізації почала розвиватися ідея про необхідність забезпечення добробуту і безпеки держави. Ж.-Ж. Руссо у своєму трактаті „Про громадський договір” зазначав, що турбота про самозбереження і безпеку – найважливіше з усіх завдань держави. Як уже зазначалося, в цей період під безпекою розуміли

„стан, ситуацію спокою, що з'являється в результаті відсутності реальної небезпеки, а також наявність матеріальної організаційної структури, що сприяє створенню і підтриманню цієї ситуації” [354, с. 353].

Подальше осмислення проблематики у сфері стратегічного управління стійкістю та забезпеченням економічної безпеки базувалося на уявленнях про суспільство як цілісний організм, функціонування якого може й має свідомо регулюватися з метою підвищення суспільного добробуту. Більш активний розвиток полеміки про економічну безпеку почався в 1930-1940-х роках минулого століття, в період завершення епохи капіталізму вільної конкуренції і розгорнення „адміністративної революції”, коли стало домінувати розуміння того, що в інтересах суспільства ринкова саморегуляція має доповнюватися централізованим регулюванням. При цьому, як зазначалося вище, в економічній літературі залежність економічної безпеки від існуючої економічної теорії, як правило, висвітлюється поверхово. В результаті не завжди зрозуміло, під впливом яких причин формується і змінюється сутнісне розуміння економічної безпеки. Наприклад, передбачають, що боротьба з загрозами національній економіці є пряма реакція на самі ці загрози. На практиці розуміння того, що вважати загрозою і як з нею боротися, не є конкретністю. Між виникненням загрози і формуванням комплексу заходів щодо боротьби з нею завжди існує проміжна ланка – економічна концепція, яка усвідомлює та розкриває цю проблему.

Водночас організаційні структури, які цілеспрямовано та системно захищають економічну безпеку, почали формуватися в ХХ ст., коли на теоретичному рівні сформувалися чотири основні підходи щодо визначення головної загрози економічній безпеці (табл. 4.1): меркантилістська концепція захисту від внутрішніх макроекономічних загроз (XVI-XVIII ст.); камералістська концепція захисту зовнішньоекономічної безпеки (з середини ХІХ ст.); кейнсіанська концепція захисту від внутрішніх макроекономічних загроз (з другої третини ХХ ст.); інституційна концепція захисту від адміністративних бар'єрів (з кінця ХХ ст.).

Таблиця 4.1

Еволюція концепцій державного регулювання економічної безпеки *

Ознака	Найменування концепції			
	Меркантилістська	Камералістська	Кейнсіанська	Інституціональна
Час виникнення, основоположники	XVI-XVIII століття	1840-е роки, Фрідріх Ліст	1930-ті роки, Джон М.Кейнс	1980-ті роки, Ернандо де Сото
Формування змісту головної загрози економічній безпеці	Орієнтація на регламентацію підприємницької діяльності	Конкуренція чи інші дії іноземних держав	Нездатність ринку забезпечити стабільність економічного зростання, безробіття, інфляція	„Провали” держави – адміністративні бар'єри
Мета, завдання щодо забезпечення економічної безпеки	Бажана економічна діяльність	Економічна незалежність	Економічна і соціальна стабільність	„Правління права” захист прав власності
Методи та форми забезпечення економічної безпеки	Протекціоністська державна політика	Протекціоністська торгова політика	Державне регулювання виробництва, зайнятості і грошового обігу	Зниження реєстраційних процедур і платежів, боротьба з бюрократизмом і корупцією

* Джерело: систематизовано на основі [106; 306; 354]

З методологічної точки зору потребують більш глибокого дослідження концептуальні положення зазначених підходів. Політизованою системою ведення господарства або типом економічної політики в XVI-XVIII ст. став меркантилізм, який припускав регламентацію підприємницької діяльності, коли держава не дозволяла споживачам вирішувати, що повинно вироблятися і залишала за собою право виділяти і розвивати ті види економічної діяльності, які вважало бажаними, забороняючи при цьому неприйнятні види господарювання, як їх здавалося. Хоча віра в „мудрість” державних чиновників вже загублена в розвинених країнах, але на периферії сучасного ринкового господарства меркантилістська політика продовжує залишатися повсякденною реальністю з осмисленням того, що ефективні правила, що регламентують реєстрацію і здійснення господарської діяльності, які вимагають від підприємця великих витрат часу і грошей, існують. На думку дисертанта, цікавими видаються положення камералістської концепції забезпечення економічної безпеки, засновником якої є німецький економіст Фрідріх Ліст. У цей період (XIX ст.) представники класичної політичної економії (А. Сміт та ін.), як основоположники економічної теорії та цілісної системи знань, формували свої концепції на основі уявлень про природу людини, про суспільство, про уряди тощо. Згідно з класичним ліберальним підходом, кожна людина має власні інтереси і сама здатна відстоювати їх в активній автономній діяльності, причому найбільш ефективним чином. Суспільство при такому підході розглядається як сукупність індивідів, а „громадські інтереси” – як похідні від особистих, тобто у вигляді їх суми. Найкращим, на їх думку, вважалося те суспільство, яке найбільшою мірою дозволяло індивідам вільно реалізувати їх приватні інтереси. Уряд формується при цьому для захисту встановлених конституцією прав. Поряд із цим, Ф. Ліст у своїй монографії „Національна система політичної економії” (1841 р.) вперше підійшов до політичної економії не як до універсальної системи законів ідеального суспільства, а як до історичної і компаративістської науки та виділив п'ять стадій економічного розвитку націй, у яких є особливі економічні інтереси. Він стверджував, що

вільна торгівля вигідна, насамперед, передовим націям (наприклад, Великий Британії), а нації, які відносилися до числа відсталих (до яких тоді відносилися німецькі держави), опиняються приреченими на економічне відставання від передових. Ф. Лист відстоював концепцію комплексного розвитку Німеччини шляхом гармонійного поєднання фабрично-заводської промисловості з землеробством. Щоб захистити ще слабку німецьку промисловість від конкуренції дешевих імпортованих товарів, необхідно проведення протекціоністської політики, коли держава має свідомо брати під захист „своїх” підприємців, забезпечуючи їм захист від „чужих” за допомогою високих митних зборів на ввезені з-за кордону товари. Підвищення цін, вважав Ф. Лист, є неминучим наслідком протекціоністської політики і буде засобом „промислового виховання нації”, захисту національних економічних інтересів Німеччини.

І хоча національна економічна теорія Ф.Ліста та інших камералістів не змогла стати такою популярною, як класична політекономія А. Сміта і його послідовників, вона помітно вплинула на формування механізму захисту національних економічних інтересів від експансії розвинених країн Заходу. Саме завдяки сформованому механізму захисту національних економічних інтересів, деякі периферійні країни змогли вийти в економічні лідери (Німеччина, США тощо). Ф. Ліста вважають провідним представником камералістики, яка являє собою сукупність наукових теорій з проблем державного регулювання, а розроблений ним підхід до визначення національних економічних інтересів і національної економічної безпеки, який акцентує увагу на зовнішньоекономічних загрозах, можна віднести до камералістської концепції. Зауважимо, що розуміння економічної безпеки з позиції „камералістики” передбачає, що основна боротьба за забезпечення цієї безпеки лягає на уряди, що ініціюють закони про обмеження імпорту, а також на митні і прикордонні служби, які ведуть боротьбу з контрабандою зарубіжних товарів. Якщо до кінця XIX ст. проблеми захисту національної економічної безпеки були актуальні в основному для периферійних країн, то в першій

половині ХХ ст. наявність об'єктивних загроз національній економіці стало насущним явищем для розвинених країн. При цьому істотно змінилося розуміння внутрішнього змісту джерел цих загроз, причин їх виникнення і напрямів їх подолання. У цей період на перший план виходять кейнсіанська концепція економічної безпеки.

Периферійні країни, до яких у першій половині ХІХ ст. відносилися Німеччина, основною зовнішньою загрозою своїй національній економічній безпеці вважали конкуренцію з боку більш економічно розвинених та сильних країн. Під час Великої депресії США на порозі економічної катастрофи виявилися й інші високорозвинені країни. Тому під захистом національної економічної безпеки стали розуміти протидію руйнуючих для економіки впливів не тільки ззовні, але й зсередини. У цих умовах новий підхід до розуміння національної економічної безпеки, сформулював в 1930-х роках англійський економіст Джон Кейнс, який головними джерелами небезпеки для національної економіки став вважати не конкуренцію іноземних товарів, а безробіття та економічну депресію [106]. Щоб усунути ці загрози уряду рекомендувалося здійснювати активне регулювання господарської діяльності шляхом не лише введення держзамовлень і субсидій, але й прямого адміністративного контролю за конкуренцією. Далі, нова економічна теорія національної економічної безпеки, типова для розвинених країн ХХ ст. перебувала під впливом послідовників Д. Кейнса, які іменувалися кейнсіанцями. У середині ХХ ст. вплив кейнсіанства на проблему економічної безпеки дещо зменшився та почалася ера неокласичної економічної теорії. Кейнсіанці сподівалися на мудрість державного регулювання, а неокласики підкреслювали її обмеженість, пропонуючи методи протидії загрозам національним економічним інтересам, які відрізнялися від кейнсіанських. На рівні декларацій неокласики продовжували стверджувати, що єдиним економічним суб'єктом господарської діяльності є індивід, і в той же час сприймали кейнсіанство в частині існування загальнодержавних економічних проблем (безробіття, зниження темпів зростання, інфляція), причинами

виникнення яких є внутрішні проблеми розвитку національних економік як цілого.

Наприкінці ХХ ст. в системі неокласичної економічної теорії стали спостерігатися явища кризи і сучасні економісти стали сумніватися в коректності базової моделі „людини економічної”, а уряди різних країн – в ефективності запропонованих ними заходів, дії яких були в основному спрямовані на зміцнення приватної власності і боротьбу з інфляцією. На роль пріоритетної економічної теорії став претендувати інституціональний функціоналізм – економічна теорія, що акцентує увагу на економічних „правилах гри” (інститутах). Розкриття проблеми національної економічної безпеки з позиції інституціоналізму пов'язано з ім'ям перуанського економіста Ернандо де Сото. У монографії „Інший шлях” (1989 р.) Е. де Сото [306] були викладені результати досліджень про роль і значення тіньової економіки в сучасній ринковій економіці. Це був принципово новий підхід до пояснення причин зростання тіньової економіки, якісної оцінки тіньового та легального бізнесу в периферійних і полупериферійних країнах. Причиною розростання міського неформального сектора Е. де Сото вважав не відсталість і кримінальність бідних і мігрантів, нездатних знайти собі місце у легальному секторі, а бюрократичну заорганізованість, що перешкоджає вільному розвитку конкурентних відносин. Якщо раніше вважалося, що легальний сектор є носієм сучасної економічної культури, а тіньовий сектор гальмом господарського розвитку, то Е. де Сото показав, що легальна економіка цих країн окутана меркантилістськими узами, в той час як тіньова економіка встановлює демократичний економічний порядок, організовуючи своє приватне господарство на засадах вільної конкуренції. Зазначимо, що основною причиною масової тіньової економічної активності, вважав Е. де Сото, є неефективний правовий режим, коли „процвітання фірми меншою мірою залежить від того, наскільки добре вона працює, і більшою – від витрат, що накладаються на неї законом. Підприємець, який краще може маніпулювати цими правилами або зв'язками з чиновниками, виявляється більш успішним,

ніж той, хто займається безпосередньо виробництвом” [306]. У цьому зв'язку можна констатувати про таке: головною загрозою національної економіки є не „провали ринку”, а „провали держави”. Так само, як і країни „третього світу”, Україна теж залежна від нелегальної економічної діяльності, що дає привід багатьом аналітикам заявляти про деградацію національної економіки і навіть про крах ринкових реформ. Але якщо слідувати концепції Е. де Сото, то недостатньо розвитку ринкових відносин. В такому разі у розвитку неформального бізнесу слід бачити симптом не хвороби, а, швидше розв'язання проблеми щодо „одужання економіки” і проблема повинна полягати в тому, як домогтися її формалізації. Якщо з позиції теорії Е. де Сото розглядати сучасну Україну, то можна стверджувати, що в ній співіснують три типи організації господарської діяльності: меркантилістська держава, яка створює режим найбільшої сприятливості для нечисленних фаворитів; населення, яке зневіралося в можливості законного вирішення своїх проблем, що призводить до змушення їх займатися нелегальним бізнесом; країна, де люди багато працюють, сприйнятливі до нового, але найбільшою її сферою є тіньова економіка. Таким чином, засвідчимо, що інституціональна концепція за своїм змістом передбачає, що основними загрозами економічній безпеці є адміністративні бар'єри у вигляді недосконалих законів або неефективне виконання існуючих законів. Тому основними заходами щодо стримування цих загроз може стати комплекс заходів щодо прийняття нових законів, які за своїм змістом відповідали б нормам економічної демократії, коли існував би належний контроль за їх виконанням.

Чотири основні моделі (доктрини) національної економічної безпеки – меркантилістська, камералістська, кейнсіанська і інституціональна в принципі не відкидають одна одну, а певною мірою взаємодоповнюються. Тому завдання національної політики держави повинно полягати в концентрації обмежених ресурсів з метою відображення всіх найбільш небезпечних видів загроз.

При виборі пріоритетів щодо захисту національної економічної безпеки слід виходити з того, до якої групи належить конкретна країна. Наприклад, для

більш розвинених країн найбільш актуальним може бути підхід Д.М. Кейнса, для менш розвинених – теорія Е. де Сото. Теорія Ф. Листа в умовах глобалізованої економіки може мати значення для всіх країн, але за своїм значенням належить до другорядних. Тому, основним завданням держави у цій сфері, зазвичай, виступало стабільне економічне зростання. Найчастіше, в якості найсуттєвіших елементів фігурували такі поняття як безпека поставок найбільш важливих ресурсів, відкритість зовнішніх ринків, національний контроль над „стратегічними галузями”, захищеність комерційної та технічної інформації, конкурентоспроможність на світовому ринку та „економічний суверенітет”, що розглядається як незалежність у прийнятті рішень. Усі ці елементи були націлені на захист економіки від зовнішніх загроз. Внутрішні проблеми як фактори безпеки, як правило, не розглядалися аж до недавнього часу, коли глобальна криза внесла свої корективи (засвідчено дисертантом у попередній праці [176]).

На межі зміни тисячоліть відбулося визначення шляхів розвитку людства в економічній та соціальній сферах, а сучасні сценарії щодо його майбутнього будуються на таких важливих напрямках розвитку як конфронтація, ізоляція та інтеграція. При чому історія довела не тільки неспроможність перших двох сценаріїв, але й величезні втрати всіх видів ресурсів людства заради досягнення цілей вузьких інтересів окремих груп. Тому в сучасному світі найбільш прийнятним сценарієм залишається інтеграція на регіональному й глобальному рівнях. Проте існують й інші концепції розвитку світу, серед яких найбільш популярними є біосферна концепція розвитку світової системи й концепція стійкого розвитку [31, с. 273].

Також варто відмітити, що сучасна парадигма соціально-економічного розвитку, яка базується на неокласичній теорії, і, в свою чергу, заснована на моделі раціональної (максимізуючої) людини в рівноважному світі та заохоченні його споживацької поведінки щодо природи, зазнає серйозної наукової критики [241, с. 8]. Так, В. Афанасьєва вказує, що „глобальна економічна криза, яка почалася в 2008 році, не тільки підтвердила

справедливість претензій до якості попереднього економічного зростання, але й показала поверховість докризового інтелектуального „мейнстріму” при осмисленні протиріч сучасного розвитку” [16].

На думку американського економіста К. Полані, „промислова революція XIX ст. створила небувалий тип суспільства, в якому не економіка вбудовується в систему соціальних зв'язків, а соціальні зв'язки – в економічну систему й в результаті ринкова економіка „пересотворює суспільство під себе”. У цьому суспільстві виробництво фактично є побічним результатом з точки зору отримання доходу, громадська структура перетворюється в „безформне желе”, а принизлива залежність від матеріального, яку людська культура завжди прагнула пом'якшити, навмисно посилена і зведена в ранг чільною [274].

На сьогодні особлива увага економістів світового рівня привернута до вирішення проблем стійкого розвитку та економічної безпеки через регулюючий вплив держави, відповідно склалися кілька наборів рекомендацій, що одержали назви „консенсусів”, які пропонують різні моделі економічного розвитку.

Термін „Вашингтонський консенсус” був вперше запропонований у 1989 році Джоном Вільямсоном, співробітником Інституту міжнародної економіки, та набув найбільш використовуваний, хоча й піддавався гострій критиці з різних сторін. Після фінансової кризи в 2008-2009 рр. отримало широке поширення думка про його безперспективність. Як альтернатива йому були запропоновані Пекінський і Мумбайський консенсуси, засновані на досвіді економічного розвитку, відповідно, Китаю та Індії. На Лондонському саміті G20 Прем'єр-Міністр Великої Британії Г. Браун заявив, що „старий Вашингтонський консенсус” завершився. На Сеульському саміті „двадцятки” в листопаді 2010 р. був вироблений новий „Сеульський консенсус розвитку”.

Концепція Вашингтонського консенсусу була розроблена на основі рекомендацій, які давали такі організації як Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Казначейство США країнам Латинської Америки для подолання

кризи 1980-х рр. (табл.4.2). Пізніше термін Вашингтонський консенсус стали використовувати в більш широкому сенсі – для позначення неоліберального підходу до розвитку економіки [305].

Таблиця 4.2

Принципи „Вашингтонського консенсусу” *

Принципи	Зміст
Фіскальна дисципліна	Мінімізація розміру бюджетного дефіциту з метою недопущення його фінансування через механізм інфляційного податку
Пріоритети державних витрат	Скорочення економічно необґрунтованих видатків бюджету (на утримання бюрократичного апарату, на оборону та субсидії) та направлення коштів в інфраструктурні проекти на фінансування освіти та охорони здоров'я
Податкова реформа	Розширення податкової бази та зниження граничних податкових ставок
Фінансова лібералізація	Встановлення процентних ставок ринком (скасування низьких процентних ставок для привілейованих позикоодержувачів і досягнення не надто високої реальної ставки процента)
Обмінний курс	Підтримання єдиного обмінного курсу на рівні, достатньому для стимулювання експорту
Лібералізація зовнішньої торгівлі	Лібералізація імпорту, в першу чергу, за рахунок відміни кількісних обмежень, таких як ліцензування; будь-які торгові обмеження можуть вводитися лише через імпортні мита, які мають бути однакові та порівняно низькими
Прямі іноземні інвестиції	Скасування бар'єрів, які перешкоджають входу на внутрішні ринки іноземним фірмам (створення однакових умов для конкурування національних і іноземних компаній)
Приватизація	Максимальна приватизація державних підприємств
Дерегулювання	Урядове скасування норм, які перешкоджають розвитку ринку чи обмежують конкуренцію, за винятком тих, що виправдовуються міркуваннями безпеки, охорони навколишнього середовища та інтересами споживачів; помірний нагляд за фінансовими інститутами
Права власності	Обов'язок судової системи – забезпечити збереження прав власності без надмірних витрат

**Джерело: систематизовано на основі [305; 69, с. 18]*

Тут варто наголосити, що за своїм змістом „Вашингтонський консенсус” не був спрямований на формування конкурентоспроможних національних економік відсталих країн, а мав на меті забезпечення всебічного контролю за діями їхніх національних урядів та за цільовим використанням кредитних коштів слаборозвиненими країнами-боржниками [311, с. 25].

Нарощування обсягів інвестицій, приватизація державної власності мали призвести до зростання продуктивності праці, рівня життя населення цих країн. Але ігнорування інституційного фактору модернізації, залежність від попереднього розвитку країн, в яких здійснювалися реформи, а також надто універсальний характер наданих рекомендацій тільки погіршили їх соціально-економічне становище та знизили рівень економічної безпеки національних економік.

Проте, варто зазначити, що імплементація в стратегіях економічного розвитку країн латиноамериканського, африканського та азійського регіонів концепції „Вашингтонського консенсусу” дозволила їм досягнути певного прогресу на шляху інтеграції в систему світового господарства.

У деяких країнах Центральної Європи на початку 90-х років відбулася практична реалізація „Вашингтонського консенсусу” у національні трансформаційні концепції, такі, наприклад, як „План Бальцеровича” в Польщі, „План Клауса” в Чехословаччині, коли ці програми вже враховували й помилки монетарної програми, і складності та особливості національних економік. Певною мірою вони були реалізовані й завдяки широкій суспільній підтримці ринкових перетворень.

Критичний аналіз „Вашингтонського консенсусу” в окремих країнах фокусувався на різних його аспектах. У країнах з економікою, яка орієнтована переважно на сільськогосподарський сектор, найчастіше критиці піддавалося скорочення субсидій, а в країнах зі значними природними ресурсами – приватизація добувної та переробної промисловості. Критики антиглобалістського спрямування розглядають „Вашингтонський консенсус” як спосіб відкриття ринку робочої сили в країнах, що розвиваються, для експлуатації з боку компаній з країн з більш розвиненою економікою. Рекомендовані зниження тарифів та інших митних бар'єрів створюють можливості для вільного руху товарів через кордони, в той час як переміщення робочої сили обмежено візовим режимом і необхідністю отримання дозволу на роботу. Це створює ситуацію, в якій товари виробляються з використанням

дешевої робочої сили в розвинених економіках і потім вивозяться для продажу в розвинених країнах, що є вигідним для транснаціональних корпорацій [305].

Необхідно зазначити, що неокейнсіанські критики стверджують, що пропонується Вашингтонським консенсусом політика є занадто негнучкою для того, щоб бути успішною, адже не враховує економічні та культурні відмінності між країнами. Крім того, запропоновані рекомендації можуть бути ефективні в період швидкого економічного зростання, але не в період кризи.

Проте, не зважаючи на певні проблеми з реалізацією „Вашингтонського консенсусу”, наприкінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття в економічній науці склався новий підхід до теорії економічного розвитку та економічної безпеки. Відмінні риси цього підходу полягають у тому, що темпи зростання не розглядаються у якості самодостатньої мети розвитку, а найважливіший акцент робиться на якість зростання, його альтернативні джерела, фактори, сфери. При цьому широкого розповсюдження отримала нова теорія економічного зростання – теорія ендогенного зростання, мета якої полягає в дослідженні впливу людського капіталу на темпи зростання країни в довгостроковому періоді на основі формалізації технологічних та інноваційних вимірів [296].

Крім того, незадовільні наслідки реалізації неоліберальних програм економічних реформ, що базувалися на дерегуляції, на периферії світової системи та в більшості країн на пострадянському просторі наприкінці минулого століття підвищили актуальність пошуку альтернативних парадигм розвитку: з опорою на ринкові механізми, але в умовах авторитарного правління. Такий підхід знайшов своє майже ідеальне втілення в китайській моделі [275, с. 143].

У контексті загального розуміння економічної безпеки, важливо звернути увагу і на „Пекінський консенсус”. Цей термін уперше був використаний у 2004 році в опублікованій Лондонським центром міжнародної політики роботі Дж.К. Рамо і був протиставлений у якості міжнародного орієнтира „Вашингтонському консенсусу”. Головною тезою роботи є акцент на невирішеність проблеми інтеграції Китаю в транснаціональний неоліберальний

світовий прядок, в який спрямовується США. Основною проблемою, на думку автора, виступають дії Китаю, спрямовані на розширення свого впливу в Африці, Латинській Америці, Центральній Азії і на Близькому Сході, підтримка нелояльних США режимів в обмін на постачання КНР сировинними ресурсами і, як наслідок, виключення цих районів із процесів транснаціоналізації та поглинання неоліберальним світовим порядком, переорієнтація енергопотоків в рамках світової економіки (за неринковими схемами) для забезпечення потреб Китаю.

Дж.Рамо на основі аналізу китайської моделі сформулював три основні рекомендації для економічного розвитку:

- прихильність до інновацій і постійного експериментування, єдиним справжнім шляхом до успіху є гнучкий, динамічний підхід;

- дохід на душу населення не може бути єдиним показником прогресу, також мають враховуватися стійкість економічної системи та розподіл багатства;

- реалізація політики самовизначення, коли менш розвинені держави контролюють співвідношення позикового капіталу до власним коштів з метою економічного захисту від наддержав і збереження свого фінансового суверенітету.

Проте, критики концепції Пекінського консенсусу вказують на те, що економічне зростання Китаю засноване на нещадній експлуатації китайської робочої сили зарубіжними компаніями. На їхню думку, китайська економіка сфокусована на зовнішніх ринках, у той час як китайські громадяни є значно біднішими за середньосвітові показники.

На відміну від „Вашингтонському консенсусу”, „Сеульський консенсус” надає велику роль державному регулюванню економіки. При цьому не він не пропонує уніфікованих готових рішень, а виходить з того, що рішення повинні відповідати індивідуальним потребам конкретних країн. У листопаді 2010 року лідери „Великої двадцятки” (G20) вперше формально підписали програму дій розвитку – нову концепція зростання світової економіки і соціального прогресу

(„Сеульський консенсус”), де зобов'язалися допомагати країнам, що розвиваються, розвинути здатність досягти максимального потенціалу їх економічного зростання.

Серед початкових постулатів „Сеульського консенсусу” такі: створення сучасної інфраструктури, встановлення балансу в національній економіці, забезпечення захисту державних і приватних інвестицій, соціальний захист, високий рівень державного управління, продовольча безпека [45, с. 203].

Зокрема, G20 зобов'язалися підтримувати розвиток через такі дії:

- управління та зниження ризиків, що стосуються нестійкості цін на харчування;

- удосконалення гарантії отримання доходу в країнах, що розвиваються, за рахунок підвищення програм соціального захисту для уразливих спільнот від майбутніх зовнішніх шоків впливів, а також за допомогою зниження витрат, пов'язаних з відправленням коштів переказами через міжнародні кордони;

- підвищення доступу до фінансування для малозабезпечених верств населення;

- удосконалення системи податкового адміністрування і політик в країнах, що розвиваються, для того, щоб допомогти побудувати самоокупну дохідну базу для цих країн для фінансування їх власних планів розвитку;

- сприяти приватним інвестиціям у інфраструктуру країн, що розвиваються, у секторах, де існують вузькі місця;

- збалансована підтримка торгівлі між розвиненими країнами і тими країнами, що розвиваються [300].

Не можна залишити поза увагою ще один зразок моделі економічного розвитку – „Мумбайський (бомбейський) консенсус” або індійський шлях модернізації, який заснований на „ідеї демократичного розвитку держави, що приводиться в дію... народно-орієнтованим акцентом на зростаючий рівень споживання та розширення середнього класу. Консенсус, глобально заснований не на ідеї про те, що конкурентоспроможність служить державі, яка намагається виграти гру з нульовим результатом, а скоріше на тому, що

шляхом міжнародної інтеграції держави могли б диверсифікувати, розвинути свої сильні сторони, і спільно реалізувати переваги великих глобальних ринків” [339].

Як відомо, „Мумбайський консенсус” базується на таких принципах:

- плюралістична демократія (державний устрій);
- стратегія поступового досягнення результату та децентралізація (в політичній практиці);
- розвиток і укріплення широких мас (соціально-економічний розвиток);
- домінування внутрішнього попиту і послуг (в економічній сфері);
- приватне підприємництво та інновації (у бізнесі);
- неекспансіоністська міжнародна політика, орієнтована на співпрацю (в геополітиці).

Очевидно, що результати здійсненого порівняльного аналізу моделей економічного зростання та економічної безпеки необхідно покласти в основу вибору економічної моделі розвитку України, вирішення питань формування системи забезпечення економічної безпеки стійкого розвитку національної економіки та конкретного механізму її втілення. Це означає необхідність послідовного переломлення негативних тенденцій через використання всього спектра економічних відносин, визначальне місце серед яких належить відносинам у сфері забезпечення економічної безпеки.

Науковцями виділяються різні підходи до класифікації моделей і систем національної економічної безпеки. Так, В. Єдинаком визначені чотири моделі, а саме:

- американська, що орієнтована на поєднання зовнішньої та внутрішньої безпеки, яку використовують за взірць більшість держав;
- японська – з акцентом на внутрішню соціальну безпеку;
- китайська, яка є найконцентрованішим виразом систем безпеки держав, що здійснюють будівництво соціалістичного суспільства;
- системи, властиві державам, які нещодавно здобули незалежність, а також здійснюють глибинну переорієнтацію свого розвитку [80, с. 52].

Колектив науковців під керівництвом Ю. Пахомова запропонував сім моделей стратегії ринкових трансформацій в залежності від шляхів та методів реформування економіки:

1) китайська (Китай, В'єтнам, Монголія), що передбачає формування ринкових відносин в надрах старої командно-адміністративної системи. Процес трансформації економічної системи визначений як тривалий, поступовий, поетапний, з повним використанням апарату державної бюрократії. Система державного управління та планування не ліквідується, а пристосовується до нових умов;

2) угорська, в рамках якої відбувався поступовий, еволюційний перехід до ринкових відносин шляхом різних взаємопов'язаних перетворень, які починались ще в умовах командно-адміністративної системи. Проте, на відміну від попередньої моделі, командна система економіки не зберігається. Угорщина витратила на трансформацію своєї економічної системи майже 40 років, що дало можливість уникнути великих соціальних потрясінь, таких як гіперстагфляція, безробіття, зупинення виробництва, зубожіння населення тощо;

3) польська або ринкова стратегія „шокової терапії”, яка є жорстким соціальним експериментом над населенням, була можлива в Польщі, де зберігалися специфічні передумови для переходу до ринку (ринкова психологія, приватна власність на землю, підтримка населення, західний вплив та відкритість суспільства, залежність від великої діаспори);

4) чехословацька або цивілізована модель, яка спиталася на „оксамитову революцію” та старі традиції ринкової культури, які збереглися навіть в умовах повного формального роздержавлення економіки, на великі експортні зв'язки;

5) прибалтійська, специфіка якої полягає в малих масштабах народного господарства та ефективному використанні факторів зовнішньої допомоги для стабілізації виробництва, споживання та фінансово-грошової системи. Ринкові трансформації відбуваються на основі „кадрової революції” та наявності ринкової культури й відповідних кадрів;

б) російська модель заснована на формальній приватизації, роздержавлення та розвитку підприємництва. Теоретично ця модель є багатообіцяючою, але на практиці – ускладнюється традиційним впливом державної бюрократії, корупції й тому є не конкурентоздатною;

7) українська, яка ще не реалізована, надмірно складна й непослідовна в стратегії експериментів, проб і помилок, марних і невиправданих жертв. Економічна ринкова трансформація України з самого початку була ускладнена проблемами реального суверенітету, економічної незалежності та безпеки, державної будови [269, с. 104-106].

Н. Юрків запропонував виділяти п'ять моделей забезпечення економічної безпеки залежно від ситуації, що склалася в державі [359, с. 4-5].

Модель державного економічного суверенітету за ринкової системи господарювання в демократичних суспільствах ґрунтується на ідеї структурної, функціональної варіативності і конкурентоспроможності у просторі фінансово-економічного, матеріального, трудового, товарного ринкового хаосу [41]. При цьому, поряд із всезагальною деконцентрацією планування соціально-економічного розвитку і безпеки державою вибудовується таке інституціональне середовище, за якого утворюється раціональна та обґрунтована діалектична єдність інноваційної активності, ризику та стабільного, технологізованого, фінансово- та економічно ефективного господарювання. Ця модель безпеки потребує належного фінансування заходів у більшості сферах господарювання через підвищений рівень ризику, а також пошуку резервів посилення конкурентоспроможності.

У разі обрання моделі економічної закритості, а отже й захищеності від зовнішніх ризиків та загроз, тотальної плановості економічного розвитку як основи державної безпекової політики має не лише право на існування, але й може бути до певної міри ефективним (сучасна практика Китайської Народної Республіки), проте обов'язковою умовою цього є дієве та системне планування, інституціональне забезпечення контролю безпеки за всіма напрямками. В сучасних умовах розвитку світових господарських відносин посилюються такі

загрози застосування тотальної фінансово-господарської закритості, як уповільнення процесів обміну (з країнами – партнерами із зовнішньоекономічних відносин) товарами (послугами), капіталами, об'єктами інтелектуальної власності, результатами інноваційної діяльності; забезпечення конкурентоспроможності валового національного продукту потребує все більшої концентрації власних фінансово-інвестиційних ресурсів; послаблення конкуренції на внутрішньому споживчому ринку за недостатнього державного контролю врешті-решт призводить до погіршення якості споживчих товарів і послуг, що запускає механізми зниження рівня якості життя населення з негативними наслідками посилення соціальних проблем та погіршення демографічної ситуації [359, с. 5].

Модель еволюційної модернізації полягає у первинному накопиченні капіталу, інновацій та технологій, здійсненні економічних та соціальних реформ, нагромадженні ринкових інститутів, які в сукупності забезпечують й функції безпеки. В країнах, де система управління економікою не може бути чітко ідентифікована, особливо, де відбуваються модернізаційні або трансформаційні реформаційні процеси, урядом застосовуються модифіковані моделі економічної безпеки. Така модель характерна для більшості європейських країн у ході повоєнного відновлення у ХХ ст., коли державна політика могла поєднувати позитивні практики планування і програмування економічного розвитку в умовах ринкової системи господарювання та розумну децентралізацію управління й розподілу ресурсів за планової економіки. Це дозволяє підсилити можливості ринкових механізмів задля інтеграції у світову господарську систему. Модель еволюційної модернізації стосується й максимального усунення перешкод розвитку ринкової конкуренції, підприємницької активності населення та його захищеності заходами державної соціальної політики [359, с. 5].

Також виділяється політична (європейсько-кейнсіанська) модель безпеки, за якої практично всі завдання щодо вирішення проблем економічної безпеки покладаються на державу, а не на громадський сектор чи його інституції. В

цьому випадку, відбувається концентрація функції безпеки в „одних руках” і забезпечення справедливого розподілу благ і господарських ресурсів, обмеження нераціональних для суспільства приватних економічних інтересів. Проте, недоліками цієї моделі є: великі витрати на безпеку, бюрократизація управління і надмірне збільшення владних можливостей, можлива нестабільність державної політики вибудовування потужної системи економічної безпеки держави внаслідок еволюційних процесів зміни владних еліт. Зокрема, якщо за цієї моделі зміни відбуваються не еволюційно з одночасним паритетним розширенням можливостей організацій громадянського суспільства, а внаслідок реалізації владних рішень (переважно адміністративного характеру), то зони зростання утворюються здебільшого внаслідок зміни співвідношень вільного та зайнятого економічного простору, що може призводити до структурних (міжгалузевих, видових, територіальних, об'єктних) деформацій [359, с. 5].

Згідно скандинавської моделі економічної безпеки держави як соціально-економічної системи пріоритет надається забезпеченню соціальної складової безпеки та істотній ролі держави через активне застосування інструментів соціальної підтримки, захисту, соціальних виплат, створення робочих місць, збільшення доходів населення та покращення якості життя. Вона характерна для таких країн, як Швеція, Норвегія, Данія.

Розглянемо досвід **Сполучених Штатів Америки**. Варто зазначити, що для США притаманна ліберальна модель втручання держави в оперативну економічну діяльність, а державний сектор порівняно незначний. Регулююча роль держави здійснюється через встановлення ставок податків, збалансування бюджету, політику депозитних ставок кредитних закладів, встановлення пільг і обмежень для певних груп виробників та галузей виробництва тощо. Але під час загрози спаду економіки країни, уряд виявляє значно більшу активність і рішучість у проведенні антикризових заходів. Його активність залишається також високою, коли необхідно надати національній економіці додаткового імпульсу для збереження та зміцнення позицій на світовому ринку [73, с. 121].

Уперше термін „національна безпека” був застосований ХХVI Президентом США Т. Рузвельтом. Він трактував це поняття як сукупність умов, що надійно забезпечують національний суверенітет, захист стратегічних інтересів і повноцінний розвиток суспільства, здоров'я та життя громадян [127, с. 12]. З метою подолання наслідків економічної кризи, в тому числі через громадянську війну, Т. Рузвельт розширив державне втручання в економіку й домогся прийняття Конгресом США законів, що дозволяли уряду контролювати діяльність корпорацій, регулювати тарифи на залізничні перевезення, також було розширене соціальне забезпечення населення.

Велика депресія, що охопила США протягом 1929-1933 років вимагала нових підходів до формування системи економічної безпеки країни. Тому Президент США Ф. Рузвельт реалізував економічну політику під назвою „Новий курс”, яка передбачала стабілізацію грошової системи, реформування сільського господарства, боротьбу з безробіттям, впровадження пенсійної реформи тощо.

На сьогодні захист національної безпеки США регулюється відповідною Стратегією, у якій визначальне місце посідає економічний блок. Стратегія національної безпеки США характеризується спрямованістю на протидію зовнішнім загрозам та особливою увагою до економічних інтересів. Як зазначено у Стратегії, основним завданням є сприяння економічному процвітанню США, що досягатиметься за рахунок піднесення економіки, освоєння нових ринків збуту та створення нових робочих місць, підвищення конкурентоспроможності американських товарів на внутрішньому та зовнішньому ринках, зменшення залежності країни від іноземних кредитів, зміцнення її можливостей щодо виконання міжнародних зобов'язань у торговельно-економічній та інших сферах. Важливе значення в цій концепції останніми роками надається забезпеченню національних економічних інтересів США в конкурентній боротьбі із суперниками на світових ринках, а також захисту інтересів держави у високотехнічних та високотехнологічних сферах [80, с. 52].

Економічна безпека США розглядається як невід'ємна і найважливіша зі структурних складових національної безпеки в Стратегії національної безпеки та реалізується в законах стосовно окремих аспектів її забезпечення, зокрема [105, с. 43]: загальні питання економічної безпеки, зокрема щодо боротьби з економічним шпіонажем, зосереджені в законі „Про економічну безпеку” (The Economic Security Act of 1996) [399]; підвищення ефективності національної освіти й науки відображені в законі „Про освіту для економічної безпеки” (The Education for Economic Security Act of 1999) [400]; питання податкового регулювання, пріоритетів економічного розвитку, митного протекціонізму відображені в законі „Про економічну безпеку та відтворення” (The Economic Security & Recovery Act of 2001) [398]; питання ринку праці, боротьби з безробіттям, економічного захисту населення – в законі про створення робочих місць і сприяння зайнятості (Job Creation and Worker Assistance Act of 2002) [376].

Загрози національним інтересам США поділені на декілька груп: локальні та регіональні загрози; транснаціональні загрози; розповсюдження небезпечних технологій; діяльність іноземних розвідувальних служб; порушення функціонування державних структур у тих чи інших країнах. Характерною особливістю є те, що у Стратегії містяться методи протистояння кожній з перелічених загроз, які мають здебільшого зовнішній характер [136].

За рівнем важливості для країни національні інтереси розподілені на такі три категорії: життєво важливі інтереси, що пов'язані із виживанням і безпекою нації, захистом території США і території союзників, важливих елементів інфраструктури, забезпеченням безпеки громадян та їх економічного добробуту; важливі інтереси, що не пов'язані із виживанням США, але які чинять вплив на добробут країни і характер міжнародної обстановки; гуманітарні та інші інтереси, яким можуть загрожувати стихійні лиха, великі виробничі катастрофи, порушення прав людини.

Економічні інтереси включені до першої категорії, забезпечення яких є безумовним пріоритетом політики національної безпеки США і для захисту яких уряд має зробити усе можливе. До них належать економічний добробут

суспільства, захист життєво важливих державних інфраструктур, зокрема енергетики, банків, фінансів, державних комунікацій тощо [136; 216, с. 327].

Економічна безпека у **Франції** розглядається як попередження та запобігання економічним загрозам шляхом подання нових схем, адаптації норм і структур міжнародної У Франції відсутній єдиний документ, в якому регулюються питання забезпечення національної безпеки, а основні положення в сфері забезпечення безпеки містяться в Ордонансі „Про національну оборону” від 7 січня 1959 року, а також в оборонних і зовнішньополітичних доктринах і стратегіях.

Національні інтереси у Франції також розподілені на три категорії: життєво важливі інтереси (територіальна цілісність, суверенітет, захист населення); стратегічні інтереси (підтримання миру на європейському континенті, в зонах, що до нього прилягають зі сходу та півдня, у середземноморському басейні і на Близькому Сході; гарантованість повноцінної економічної активності країни, свободи зовнішньої торгівлі та комунікацій, безпеки морських шляхів); інтереси, що пов'язані зі статусом Франції як світової держави (забезпечення незалежності країни, виконання міжнародних зобов'язань, зміцнення демократії і правопорядку, розповсюдження у світі французької мови) [136].

У **Німеччині** окремого закону, присвяченого концепції економічної безпеки не існує. Своєрідним законодавчим актом у цій сфері можна вважати Закон „Про підтримку стійкості і зростання економіки”, згідно з яким „держава має проводити таку економічну політику, щоб у рамках обраної моделі ринкової економіки вона сприяла одночасно стабільності цін, високому рівню зайнятості та зовнішньоекономічній рівновазі при сумірних постійних темпах економічного зростання”. У цьому документі також прописані заходи, які необхідно вживати в сфері економічної політики при настанні внутрішніх і зовнішніх загроз сталому соціально-економічному розвитку, до яких відносяться: негативний вплив зовнішньоекономічних факторів, помилки економічної політики, що проявляються в уповільненні розвитку економіки,

розширенні попиту, що перевищує продуктивність національної економіки. При цьому у внутрішньоекономічному плані головний акцент робиться на гарантування нормального розвитку країни, матеріального та соціального благополуччя населення. Щодо зовнішньоекономічної політики, то, зважаючи на експортну орієнтованість економіки, увага приділяється забезпеченню стабільності та вдосконаленню ринків збуту.

Політика в сфері забезпечення економічної безпеки **Великої Британії** тісно пов'язується з оборонною політикою: обидва вони ґрунтуються на оцінках національних інтересів і реалізуються через їх захист. У якості „національних інтересів” у сфері економіки розглядають національні економічні інтереси всього суспільства в цілому, які мають пріоритет щодо інших форм суспільних інтересів.

Серед загроз національній економічній безпеці виділяють зовнішні і внутрішні, які ранжуються за ступенем важливості та ймовірності настання, що дозволяє концентрувати зусилля щодо прогнозування та запобігання найбільш небезпечним, з точки зору національної економічної безпеки, ризиків. При цьому слід зазначити, що в сфері запобігання економічним загрозам уряд традиційно спирається на приватний бізнес, надаючи йому максимальну підтримку [134; 365].

В **Іспанії** концепція економічної безпеки розглядається значною мірою в контексті економічної безпеки Європейського Співтовариства. Разом з тим, створена ефективна система забезпечення національних інтересів у економічній сфері. Її основу складають: гнучка законодавчо-нормативна база; чітке розмежування компетенції міністерств, відомств і організацій у реалізації нормативних положень, що стосуються економічного розвитку; наявність на кожному етапі розвитку законодавчо затвердженої програми економічних пріоритетів, яка в принципі повинна була виключити можливість роздачі адресних привілеїв; наявність спеціальних державних служб контролю. У системі забезпечення економічного добробуту та стійкого розвитку держави важливе місце посідає визначення пріоритетних галузей промисловості, які

підпадають під захист протекціоністських заходів; регулювання процедури стимулювання інвестицій; валютний контроль; ретельно розроблене законодавство про акціонерні товариства [62].

В Італії держава приділяє велику увагу зовнішньоекономічній експансії, яка здійснюється через економічну і технологічну прив'язку Італії до її закордонних партнерів. Акцент робиться також на італійську присутність за кордоном через розвиток міжнародної промислової кооперації і, як і в Німеччині, диверсифікацію постачальників енергоносіїв. За відсутності офіційно сформульованої доктрини економічної безпеки виконання міжнародних зобов'язань Італії, пов'язаних з участю у політичних або економічних угрупованнях, є об'єктивним орієнтиром італійського уряду. Разом з тим, держава в правових рамках використовує всі доступні механізми захисту інтересів власних виробників на внутрішньому і зовнішньому ринках [62].

Польська модель реформування економіки розпочалася в 1990 році та була названа „шоковою терапією”, адже ще до початку її реалізації **Польща** була у стані глибокої економічної кризи. Урядом були визначені такі основні напрями проведення реформ: зміна структури власності; демонополізація економіки; повне введення ринкових механізмів; реформи фінансової та банківської системи, а також конвертованості злотого, що забезпечує відкритий характер економіки [68, с. 5-6].

З метою стабілізації економіки була передбачена низка заходів, зокрема:

- жорстка обмежувальна монетарна політика, яка виражалася в різкому скороченні грошової емісії та застосуванні високих відсоткових ставок на кредити, з одночасним обмеженням застосування пільгових кредитів;

- ліквідація бюджетного дефіциту за рахунок обмеження дотацій на продукти харчування, засоби виробництва, енергоносії тощо, а також скасування податкових пільг і звільнення від сплати податків;

- лібералізація основної маси цін (понад 90% цін є вільними) та підвищення цін, що залишаються під адміністративним контролем (енергоносії, транспортні тарифи, квартплата);

- жорстка обмежувальна політика доходів (ліквідація загальної політики індексації заробітної плати, встановлення високого прогресивного податку на зростання зарплати на підприємства, що обмежує збільшення фонду заробітної плати щодо зростання цін із застосуванням коригуючого коефіцієнта індексації, введення зрівняльного податку на заробітну плату, що перевищує середню в 1,4 рази [68, с. 6].

Урядом Польщі в 2000 році була прийнята „Стратегія безпеки Республіки Польща”, проте умови забезпечення економічної безпеки в ній наведені досить стисло. Зокрема, до визначальних загроз економічній безпеці країни віднесена загрозна економічна нестабільність у країн-сусідів та її негативний вплив на польську економіку, значна зовнішня залежність держави від постачання енергоносіїв з-за кордону, недиверсифікованість цих джерел; неконтрольовані міграційні процеси, що здатні завдати шкоди соціально-економічній стабільності та фінансово-економічним можливостям країни. Основними напрямками забезпечення національної безпеки Республіки Польща визначена підтримка подальшого економічного зростання; підвищення добробуту населення та розвиток освіти і культури; диверсифікація шляхів надходження паливно-енергетичних ресурсів у країну, отримання гарантій багатолітнього постачання енергоносіїв; пошук і освоєння родовищ паливно-енергетичних і сировинних ресурсів у державах-союзниках й інших державах світу; здійснення ефективних кроків з акумулювання енергетичних запасів рідкого палива та газу; синхронізація законодавства щодо бюджетної сфери з країнами-членами НАТО та вміле використання позабюджетного інвестування [273, с. 46-47].

У 2006 році у зв'язку із входженням Польщі до Європейського Союзу виникла необхідність створення „Стратегії розвитку країни на 2007-2015 роки”, головною метою якої є підвищення рівня та якості життя населення Польщі за рахунок ефективного використання як внутрішніх, так і зовнішніх коштів, що призначені для досягнення соціально-економічних цілей. Стратегія здійснюється в рамках таких шести пріоритетів: підвищення конкурентоспроможності та інноваційного характеру економіки; покращення

стану технічної та соціальної інфраструктури; зростання зайнятості та підвищення її якості; побудова інтегрованої соціальної спільноти та її безпека; розвиток сільських районів; регіональний розвиток та покращення внутрішньої організації регіону.

З незначними соціальним потрясіннями проходили трансформаційні перетворення в економіці Чехії. У 1987 році ще уряд Чехословаччини розробив „Генеральний прогноз соціального та економічного розвитку Чехословаччини на період до 2010 року” і вже після „оксамитової революції” з 1990 року було реалізовано нові економічні реформи [68, с. 7].

Протягом 1990-1992 років були зроблені певні досягнення в монетарній та податковій політиці, щодо заробітної плати та соціального захисту населення, приватизації та підтримки підприємництва. Одним з основних пріоритетів політики стабілізації стало свідоме стимулювання зростання заробітної плати, що забезпечувало високу зайнятість, конкурентоспроможність продукції на західних ринках внаслідок більш низької вартості робочої сили, соціальну міцність суспільства [68, с. 7].

Сутність нової моделі полягала в цивілізованій „м'якій” дестабілізації (роздержавлення) державної власності цивілізованими методами шляхом акціонування та корпоратизації. Створена в Чехії та Словаччині правова основа та ділове середовище залучили значні зарубіжні інвестиції, що дало можливість стабілізації економік і грошових систем на високому рівні виробництва та використання виробничих потужностей [269, с. 105]. Результати реформ дали можливість говорити про „чеське економічне диво”, тому що аналогічні показники Словаччини значно нижчі ніж у Чехії, при цьому більшість експертів сходяться на думці, що Чехія є більш привабливою територією для іноземних інвестицій серед посткомуністичних країн [68, с. 7].

На сьогодні офіційно визнаним концептуальним документом з державної політики національної безпеки у Чехії є „Стратегія безпеки Чеської Республіки”, яка визначає національні інтереси, загрози і небезпеки національній безпеці, формулює довгострокові наміри держави та заходи уряду

щодо забезпечення умов мирного розвитку та економічного розквіту країни. У цій Стратегії виділено шість основних сфер національної безпеки: цидильна, громадська, політико-військова, економічна, екологічна, сфера криміналітету та організованої злочинності. Найбільш пріоритетної визнається економічна сфера, в рамках якої передбачається: безперебійний розвиток вільної конкурентоздатної економіки поряд із забезпеченням умов подальшого економічного розвитку та мінімізацією залежності від одного джерела постачання стратегічної сировини; подальший ефективний розвиток процесу інтеграції країни в Європейське співтовариство [216, с. 328]. Серед економічних ризиків і загроз економічній безпеці Стратегією визначені: порушення (зловживання) стандартних міждержавних економічних відносин, припинення надходження стратегічних поставок сировини та інформації; масштабні неконтрольовані міграційні процеси; велика відкритість чеської економіки; невелика місткість внутрішнього ринку. Напрямами економічної політики національної безпеки є: забезпечення економічного зростання, постійний динамічний розвиток економіки та міжнародного співробітництва; підтримка внутрішньої та зовнішньої стабільності; зниження інфляційного тиску; підтримка позитивного сальдо зовнішньої торгівлі; ефективне ринкове регулювання в економічній та фінансовій сферах; боротьба з організованою фінансово-економічною злочинністю [273, с. 46].

Стратегія національної безпеки **Румунії** була затверджена 18 червня 1999 році на засіданні Верховної ради державної безпеки та спрямована на забезпечення демократії і стабільності в державі, сталості її економічного розвитку, Євроатлантичну інтеграцію. Питання розв'язання проблем економічної безпеки стратегією визначені досить обмежено, але витікають з основних положень, національних інтересів і, головним чином, сконцентровані в основних напрямках забезпечення національної безпеки в фінансово-економічній сфері [273, с. 43].

Основними положеннями стратегії визначаються головні цілі та принципи забезпечення національної безпеки Румунії. До цілей державної політики

національної безпеки відносяться: забезпечення державного суверенітету та незалежності країни; належний захист національних інтересів Румунії за її межами; досягнення гідних умов та рівня життя населення; дотримання державних гарантій щодо фундаментальних прав, свобод і безпеки румунських громадян. Стратегія національної безпеки констатує, що цілі державної політики національної безпеки Румунії досягаються шляхом використання політичних, юридичних, дипломатичних, економічних, соціальних, військових і інших важелів. При цьому серед принципів забезпечення національної безпеки визначені: тісна співпраця Румунії з політичними та економічними європейськими організаціями; інтеграція з Північноатлантичною системою безпеки та приєднанням до Європейського союзу; дотримання балансу цілей демократичного розвитку румунського суспільства та наявних вимог безпеки і стабільності в Європі [216, с. 328].

Стратегія національної безпеки визначає значну кількість загроз національній безпеці Румунії. Серед економічних загроз національній безпеці визнані: багатотривалість внутрішніх економічних, фінансових і соціальних складнощів, які суттєво впливають на життєдіяльність румунського суспільства; діяльність міжнародної фінансово-економічної злочинності на території держави; обмеження доступу румунської держави до деяких життєво-важливих ресурсів; безконтрольні міграційні процеси [273, с. 44].

До основних шляхів забезпечення національної безпеки Румунії віднесені напрями із зовнішньополітичної, фінансово-економічної, правової та військової сфер. Головним пріоритетом державної політики національної безпеки, від якого залежить суспільна злагода в Румунії, визнана фінансово-економічна сфера. Основними напрямками забезпечення економічної безпеки румунської держави є: здійснення ефективних заходів макроекономічної стабілізації, прискорення структурних реформ в економіці, створення приватного сектора, залучення іноземних інвестицій та підтримка малого і середнього бізнесу; узгодження фінансово-економічного законодавства, фінансової, економічної і митної політики з європейським законодавством, вимогами та директивами

Європейського Союзу; приєднання Румунії до континентальних та трансконтинентальних транспортних комунікацій, створення інформаційної інфраструктури; ефективне управління трудовим потенціалом, необхідним для розвитку високотехнологічних галузей промисловості, особливо виробництва програмного забезпечення; підтримка належного рівня освіти і науки [273, с. 43-45].

Стратегія національної безпеки **Республіки Вірменія**, затверджена на засіданні Ради національної безпеки при Президентові Республіки Вірменії 26.01.2007 року, є системою забезпечення стабільного розвитку і безпеки держави, суспільства і особистості, державної політики збереження вірменської ідентичності. Вона здійснюється у всіх сферах життєдіяльності через розробку та реалізацію єдиної державної політики, яка базується на системі демократичних цінностей.

У Стратегії визначено, що стабільний та безпечний розвиток Республіки Вірменія потребує підвищення ефективності системи державного управління, укорінення демократичних цінностей, здійснення кроків, які направлені на збереження економічного зростання. Стратегія внутрішньої безпеки передбачає лібералізацію економіки з метою стабільного зростання економіки, розвитку малого та середнього бізнесу, енергетичної незалежності, створення ліберальних умов для бізнесу.

Для забезпечення свого сталого економічного прогресу Вірменія надає важливе значення: подальшому розвитку ринкових відносин; підвищенню конкурентоспроможності економіки; забезпеченню макроекономічної та фінансової стабільності, розвитку фінансової системи; поглибленню фінансового посередництва; покращення конкурентного середовища, значному скороченню тіньового сектора та зниження доларизації економіки; попередження монополізації галузей економіки, ефективному управлінню та контролю над природними монополіями; реалізації перспективної програми стимулювання інвестицій; пропорційності територіального та галузевого соціально-економічного розвитку, ефективному управлінню інфраструктурами;

забезпеченню в структурі економіки пріоритетності наукоємних галузей та екологічно чистих технологій; стимулювання експорту [316].

Основними нормативно-правовими актами, що регулюють питання економічної безпеки в **Російській Федерації**, є: Державна стратегія економічної безпеки Російської Федерації (від 29 квітня 1996 року); Стратегія національної безпеки Російської Федерації до 2020 року (від 12 травня 2009 року); Федеральний Закон „Про безпеку” (від 28 грудня 2010 року).

Державна стратегія економічної безпеки Російської Федерації є складовою частиною. Національної безпеки країни в цілому та орієнтована на реалізацію економічних перетворень, які здійснюються в Російській Федерації. Її метою є забезпечення такого розвитку економіки, при якому створювалися б прийнятні умови для життя та розвитку особистості, соціально-економічної та військово-політичної стабільності суспільства і збереження цілісності держави, успішного протистояння впливу внутрішніх і зовнішніх загроз.

Серед загроз економічній безпеці Російській Федерації виділено: підвищення майнової диференціації населення й підвищення рівня бідності; деформованість структури російської економіки; зростання нерівномірності соціально-економічного розвитку регіонів; криміналізація суспільства та господарської діяльності. Стратегією визначений й перелік заходів і механізмів економічної політики, направлених на забезпечення економічної безпеки Російської Федерації, які реалізуються на федеральному та регіональному рівнях, зокрема: моніторинг і прогнозування факторів, які визначають загрози економічній безпеці країни; розробка критеріїв і параметрів (їх порогових значень) економічної безпеки; діяльність держави по забезпеченню економічної безпеки [55].

Стратегія національної безпеки Російської Федерації до 2020 року – це офіційно визнана система стратегічних пріоритетів, цілей та заходів в сфері внутрішньої та зовнішньої політики, що визначають стан національної безпеки та рівень стійкого розвитку держави на довгострокову перспективу. Основна задача Стратегії полягає у формуванні та підтримці силами забезпечення

національної безпеки внутрішніх і зовнішніх умов, сприятливих для реалізації стратегічних національних пріоритетів.

У Стратегії зазначено, що стан національної безпеки Російської Федерації прямо залежить від економічного потенціалу країни та ефективності функціонування системи забезпечення національної безпеки. Економічне зростання досягається шляхом розвитку національної інноваційної системи, підвищення продуктивності праці, освоєння нових ресурсних джерел, модернізації пріоритетних секторів національної економіки, удосконалення банківської системи, фінансового сектора послуг та міжбюджетних відносин в Російській Федерації.

Головними стратегічними ризиками та загрозами національній безпеці в економічній сфері на довгострокову перспективу є збереження експортно-сировинної моделі розвитку національної економіки, зниження конкурентоздатності та висока залежність її важливих сфер від зовнішньоекономічної кон'юнктури, втрата контролю над національними ресурсами, погіршення стану сировинної бази промисловості та енергетики, нерівномірний розвиток регіонів та прогресуюча праце недостатність, низька стійкість та захищеність національної фінансової системи, збереження умов для корупції та криміналізації господарсько-фінансових відносин, а також незаконної міграції. Для забезпечення національної безпеки за рахунок економічного зростання Російська Федерація основні зусилля зосереджує на розвитку науки, технологій та освіти, удосконалення національних та фінансових інститутів в інтересах досягнення необхідного рівня безпеки у військовій, оборонно-промисловій та міжнародній сферах. Усунення диспропорцій у рівнях розвитку суб'єктів Російської Федерації відбувається шляхом проведення раціональної державної регіональної політики, яка направлена на покращення координації діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємницької спільноти та інститутів громадянського суспільства. Необхідними умовами забезпечення національної та глобальної енергетичної безпеки є багатостороння взаємодія в інтересах

формування ринків енергоресурсів, які відповідають принципам СОТ, розробка та міжнародний обмін перспективними енергозберігаючими технологічним, а також використання екологічно чистих, альтернативних джерел енергії.

Державна соціально-економічна політика направлена на: удосконалення структури виробництва та експорту, антимонопольне регулювання та підтримку конкурентної політики; розвиток національної інноваційної системи з метою реалізації високоефективних проектів та пріоритетних програм розвитку високотехнологічних секторів економіки; украплення фінансових ринків та підвищення ліквідності банківської системи; скорочення неформальної зайнятості та легалізацію трудових відносин, підвищення інвестицій у розвиток людського капіталу тощо [312].

Федеральний Закон „Про безпеку” визначає основні принципи та зміст діяльності щодо забезпечення безпеки держави, суспільної безпеки, екологічної безпеки, безпеки особистості, інших видів безпеки, передбачених законодавством Російської Федерації, повноваження та функції федеральних органів державної влади суб'єктів Федерації, органів місцевого самоуправління в сфері безпеки, а також статус Ради Безпеки Російської Федерації. Основними функціями системи безпеки є: виявлення та прогнозування внутрішніх і зовнішніх загроз життєво важливим інтересам об'єктів безпеки, здійснення оперативних і довгострокових заходів щодо їх попередження та нейтралізації; створення та підтримка в готовності сил та засобів забезпечення безпеки; здійснення заходів щодо відновлення нормального функціонування об'єктів безпеки в регіонах тощо [334].

В Японії в процесі формування концепції економічної безпеки країни відправною точкою також служить поняття загроз. При цьому вважається, що представляє загрозу не відсутність відповідних виробництв в національній економіці та залежність від зовнішніх ринків (неважливо через дефіцит яких факторів виробництва – сировини або достатньо виробничих технологій), а фактори, здатні перешкодити придбанню відповідних продуктів і технологій. У проведенні економічної політики уряд прагне, перш за все, для досягнення

внутрішньої рівноваги в економіці, при якій забезпечується повна зайнятість, або хоча б часткова в умовах руйнування системи довічного найму на японських підприємствах, стабільні темпи економічного зростання і мінімальний рівень інфляції. Згідно з логікою уряду, основна проблема – це проблема внутрішнього споживання, яка виступає в якості передавального механізму в економіці. У цілому сучасна економічна політика Японії націлена на дві складові: просування радикальних внутрішніх реформ на основі концепції „Нової стратегії зростання” та політики „Всеосяжного економічного партнерства”, прийнятих у 2010 році. Головне в них – це відновити фундамент для майбутнього зростання та розвитку країни за допомогою перспективних ринків в Азії, Європі та США. Новий акцент полягає в тому, що особливу увагу необхідно приділити країнам, багатими ресурсами, що потребує додаткових зусиль від японської дипломатії.

Таким чином, аналіз підходів до державного регулювання економічної безпеки зарубіжних країнах переконливо свідчить про те, що: при формуванні ССЗСЕ_{ЕБ} відправною точкою є поняття загроз, яке є центральним у більшості зарубіжних досліджень у цій сфері; рівень економічної безпеки залежить від множини факторів як зовнішніх, так і внутрішніх; поняття „економічна безпека” часто пов'язують з таким специфічним напрямком в теорії міжнародних відносин, як „геоекономіка”.

У цьому контексті, сприяння економічному розвитку держави та формування ССЗСЕ_{ЕБ} має відбуватися з урахуванням довгострокових інтересів країни і відповідних політичних, економічних та соціальних умов і факторів. Реформування вітчизняної економіки неможливе без врахування досвіду інших країн, тих переваг, які має кожна модель економічного розвитку та економічної безпеки, застосування гнучких підходів для реалізації ефективної економічної політики.

На сьогодні, коли відбулася переоцінка соціально-економічних пріоритетів суспільного розвитку, коли на економічну ситуацію в країні впливають не тільки державні структури влади, але й суб'єктивно-об'єктивні

внутрішні та зовнішні обставини, такі як нерегульованість механізму територіального устрою України, деформації соціально-економічного розвитку країни, криміналізація економіки, визначення критеріїв економічної безпеки набуває пріоритетного значення.

Розвинені держави беруть на себе відповідальність за технологічний, економічний і соціальний розвиток, формування сучасних економічних систем, за узгодження дій ринкових і неринкових механізмів, за раціональні пропорції та зв'язок між централізованим державним і ринковим регулюванням, за координацію економічних процесів на макрорівні, підтримання оптимальних структурних пропорцій. Зарубіжний досвід свідчить, що і в нових „ринкових” країнах в умовах радикальної трансформації економічних систем з одночасною зміною макроструктури національної економіки на перший план повинна висуватися економічна довгострокова стратегія [219, с. 41. Це вимагає зміни існуючої наукової парадигми, розробки нової концепції стійкого економічного зростання, в рамках якого можливо більш раціональне використання ресурсів і запобігання глобальним і локальним екологічним катастрофам і кризам.

4.2. Безпекова політика окремих країн світу в умовах глобалізації та їх значення для України

Формування ССЗСЕ_{ЕБ} відбувається в умовах економічної глобалізації, що не може не позначитися на національних інтересах та тенденціях соціально-економічного розвитку країни. Глобалізація означає якісно новий етап розвитку світової економіки, коли міжнародні економічні зв'язки стають обов'язковою умовою господарського прогресу, соціального розвитку, історичного процесу в цілому [75, с. 34].

У міжнародному просторі виникають нові механізми та режими, що поєднують у собі елементи колективної безпеки та безпеки на засадах співробітництва. Вони створюються для координації зусиль у сфері протидії

новим транснаціональним загрозам. Спостерігається тенденція до взаємовпливу та взаємопроникнення вже існуючих і заново створюваних багатосторонніх механізмів безпеки [235, с. 48].

Глобалізація виявилася у формуванні глобального економічного, фінансового, культурного, правового та політичного простору, які безпосередньо впливають на соціальну практику незалежно від місця географічного розташування, особливостей культури, мови, економіки та фінансів тієї або іншої країни. Потрібно враховувати їх вплив на політичні процеси як в окремих країнах, так і в усьому світі [276, с. 19].

Процеси глобалізації перетворилися на найважливіший чинник впливу на безпекову політику провідних країн світу на найближчу, середньо- та довгострокову перспективи, що ставить перед Україною нагальне завдання визначити та оцінити характер і значущість сучасних викликів і загроз для її національної безпеки. У глобалізованому суспільстві негативні наслідки глобалізації значно більше вражають державу, яка залишилася поза межами простору розвинених країн світу. Україна знаходиться на стику країн, які отримують переваги глобалізації, і тих, які зазнають її негативних наслідків. Об'єктивна неможливість швидкої повноцінної інтеграції України до Європейського Союзу перетворює її на плацдарм для з'ясування стосунків між Заходом і Сходом. Ситуація невизначеності, у якій з огляду на це опинилася Україна, диктує свої правила гри, за якими наша держава має здійснювати непослідовну та прив'язану до політичної й економічної кон'юнктури політику. В умовах дестабілізації міжнародного простору безпеки це підвищує вірогідність реалізації потенційних безпекових викликів для України [235, с.4-5].

Усвідомлення нових геоекономічних параметрів сучасного світу необхідно для того, аби ясно визначати контури національної доктрини розвитку в рамках глобального економічного простору. З цієї точки зору, вплив геоекономіки на національний стратегічний вибір можна звести до таких положень:

1. Зміна організаційно-економічної архітектури світового господарства. Переважаючим стає тип міжнародних господарських і науково-виробничих об'єднань з центром у вигляді вузькоспеціалізованого ядра, в якому концентруються адміністративне та фінансове керівництво, стратегічне планування, наукові дослідження. Це ядро оточено безліччю організацій і фірм, що належать різним країнам, які виконують науково-технічні, виробничі, консалтингові функції, надають різні види послуг. Результатом цієї тенденції стало створення транснаціональних корпорацій, міжнародних підприємницьких мереж та альянсів, з появою яких для підприємств, що входять до їх складу, конкурентні можливості не вимірюються більше накопиченим ними потенціалом. Він багатократно збільшується за рахунок використання порівняльних переваг різних країн, ефекту синергії та системи „особливих” відносин, які виникають у цих об'єднаннях.

2. Зміна характеру міжнародного розподілу праці. По-перше, процеси обміну та взаємодії йдуть в сучасній економіці не тільки і не стільки між країнами, скільки між світовими спеціалізованими відтворювальними центрами і всередині них. Ланками міжнародних відтворювальних центрів стають економічні структури, що відносяться до різних національних економік, а організаційною формою найчастіше є транснаціональні корпорації (ТНК) та їх об'єднання. Відповідно, основні суб'єкти поділу праці в сучасному світовому господарстві – великі транснаціональні структури та їх об'єднання. По-друге, в умовах вільного руху капіталу по всьому світу втрачають свою актуальність порівняльні переваги країн, засновані на їх кращій забезпеченості як базовими (природними), так і розвиненими (наприклад, висококваліфікованим персоналом) факторами виробництва, які раніше становили основу національної спеціалізації. По-третє, виділення у сучасній світовій економіці „центру”, який володіє розвиненим науково-технічним і економічним потенціалом, та світової „периферії”, яка значно відстає за вказаними характеристиками, сприяє тому, що на зміну переважно технологічному поділу праці приходить поділ праці за принципом життєвого циклу. При цьому країни

„центру” прагнуть закріпити за собою стадію наукових досліджень і розробок, сприяючи, з одного боку, зниженню екологічної напруженості, зростанню рівня життя і освіти населення своїх країн і поглибленню відставання країн „периферії” – з іншого.

3. Зміни в напрямках та структурі міжнародних зв'язків. По-перше, основні процеси міжнародного обміну в сучасній економіці йдуть між відтворювальними центрами, а не між національними економіками. Стики взаємодії цих центрів представляють собою нові економічні кордони, які можуть не збігатися з національними. За своєю конфігурацією світові відтворювальні центри рухливі, а відповідно, й економічні межі нової глобальної економіки носять постійно мінливий характер. Саме в цих межах у ході конкурентної боротьби йде безперервний переділ світу. По-друге, тривалий період часу міжнародна торгівля товарами залишалася головною формою економічних зв'язків у світовій економіці. Однак до кінця ХХ ст. її роль стала спадати, поступаючись місцем міжнародному руху капіталу і фінансових операцій, адже освоєння ринків збуту і дешевих природних ресурсів країн світу через інвестування й виробництво затребуваних тим чи іншим національним ринком товарів виявилось набагато вигідніше експорту товарів. Відбуваються зміни й у самій структурі міжнародного руху капіталу: перше місце, утримуване до кінця 1980-х рр. прямими іноземними інвестиціями, перейшло в 1990-ті рр. до міжнародних портфельних інвестицій. Такі зміни можна пояснити зростаючими ризиками підприємницької діяльності й небажанням інвесторів залежати від результатів роботи одного конкретного підприємства. По-третє, слід особливо зупинитися на зростанні ролі міжнародного руху фінансових інструментів, що істотно відзначилося з середини минулого століття. Якщо спочатку фінансова сфера виконувала обслуговуючу роль щодо міжнародного руху товарів і факторів виробництва та зводилася до забезпечення міжнародних розрахунків, то потім приблизно з середини ХХ ст. вона перетворилася в самостійну сферу фінансових і валютних спекуляцій, які значною мірою відірвані від реального виробництва. Реальні

масштаби діяльності фінансової сфери не піддаються оцінці і, відповідно, не можуть ефективно контролюватись.

4. Зміни в системі розподільчих відносин. Глобальний статус наднаціональних виробничих і науково-виробничих структур реалізується й у питаннях розподілу і перерозподілу сукупного світового доходу. У глобальному світі наднаціональні економічні структури виконують функцію, аналогічну функції держави в національній економіці, що за допомогою податків та інших заходів здійснює оперативний перерозподіл доходу між різними групами населення, господарюючими суб'єктами тощо. Іншими словами, склалася мегаструктура, що реалізує дію цього механізму на наднаціональному рівні. Масштаб її дії незрівнянно ширше, оскільки здійснюється перерозподіл усього сукупного світового доходу між геоекономічними персонажами, представленими потужними наднаціональними центрами відтворювальними.

Отже, економічна глобалізація – новий рівень інтернаціоналізації та міжнародної економічної інтеграції, що характеризується інтенсифікацією і новою якістю міжнародних зв'язків у планетарних масштабах. Національні господарства та їх суб'єкти перетворюються на складову частину світового відтворювального процесу, стають частиною планетарної економіки. Економічна глобалізація є суперечливим процесом. З одного боку, в ході глобалізації зближуються окремі національні економіки, що значно полегшує інтеграційні процеси і забезпечує підвищення їх ефективності, прискорює ринкову трансформацію країн з перехідною економікою. З іншого боку, глобалізація обмежує свободу вибору методів економічної політики цих держав, спрямованих на пошук найбільш дієвих моделей перехідного періоду. Національна держава зіштовхується з принципово новою ситуацією: вона все більше втрачає можливість ефективно використовувати такі традиційні важелі макроекономічного регулювання як імпорتنі бар'єри та експортні субсидії, курс національної валюти та ставка рефінансування центрального банку.

Вперше на ієрархічність глобальної економіки й нерівноправне становище в ній національних держав зазначив В. Валлерстейн у працях щодо світосистемного аналізу. Він виділив „три структурні позиції світу-економіки – серцевина (центр), периферія і напівпериферія”. При цьому ключовим моментом, що визначає місце країни в глобальній економіці, він вважав наявність сильного державного механізму, технологічної та військової могутності: „Як тільки ми отримали різницю в силі державних машин, в дію вступив нерівний обмін, нав'язаний сильними державами слабким, державами серцевини периферійним регіонам. Таким чином, капіталізм використовує не тільки присвоєння власником додаткової вартості, виробленої працівником, але й привласнення зоною серцевини додаткової вартості, виробленої в світоekonomіці в цілому” [402]. Аналогічних суджень дотримувався і Ш. Беттельхейм, який вважав, що „тенденція капіталістичного способу виробництва до перетворення у всесвітній проявляється не тільки через конституювання групи національних економік, які формують складну ієрархічну структуру, включаючи імперіалістичний полюс і полюс країн, що перебувають під пануванням першого, і не тільки через антагоністичні відносини, що розвиваються між різними „національними економіками” та різними державами, але й через постійне подолання „національних меж” великим капіталом в гонитві за надприбутком” [363, с. 295].

Погоджуємося з висловлюванням, що ефекти глобалізації, які отримують розвинені в економічному й науково-технічному відношенні країнами „центру”, багато в чому формуються за рахунок країн „периферії”, що використовуються в якості постачальників дешевих ресурсів та робочої сили, а також як місце „скидання” екологічно брудних виробництв. Маючи більш розвинену науково-технічну базу, що дозволяє економічно й соціально розвиватися, отримуючи виняткові конкурентні переваги, вони закріплюють за собою в міжнародному поділі праці стадію науково-технічних розробок, „скидаючи” в менш розвинені країни виробниче тиражування розробленого продукту або технології.

Отже, серед негативів глобалізації є прогресуюче наростання розриву у рівнях економічного розвитку між найбільш розвиненими та відсталими країнами і у світовому масштабі, і в межах окремих, у т.ч. і найбільш благополучних держав. Глобалізація стимулює масштабну концентрацію капіталу в найбільш розвинених країнах, що домінують у світовій економіці, насамперед, у США, країнах ЄС та Японії.

Сьогодні ступінь інтегрованості держави в глобальну економіку залежить від інтересу глобальної економічної системи до її ринкового простору та економічних ресурсів. Тому сутність глобалізації полягає в різкому розширенні та ускладненні взаємозв'язків та взаємозалежностей різних держав. Глобалізація складається з множини глибинних трансформацій, які відбуваються в різних сферах людської діяльності. З цієї точки зору глобалізація розглядається як побудова нових правил й навіть бар'єрів між різними країнами та їх економіками.

Отримання національною економікою позитивних ефектів глобалізації багато в чому визначається рівнем її розвитку. Зокрема, можна з упевненістю стверджувати, що сучасна глобалізація здійснюється на користь провідних країн світу, які досягли постіндустріальної стадії розвитку .

Функціонування глобальної економіки в її сучасному вигляді багато в чому залежить від збереження сформованої ієрархії країн з притаманним їй нерівним розподілом винагород. Глобальні економічні гравці, переслідуючи свої економічні інтереси всередині єдиного світового економічного простору, прагнуть, у той же час, деформувати цей простір для своєї вигоди, організовуючи вплив на держави, деякі з яких набагато сильніше, ніж інші, але жодна з яких не контролює світову систему у його цілісності. Але оскільки глобальна економіка ієрархічна, можливості новачків зайняти в ній високе місце свідомо обмежені, адже слаборозвиненість одних країн – необхідна умова для процвітання інших. Звідси логічно випливає прагнення високорозвинених країн „центру” до підтримки сформованого „status quo” та недопущення появи нових конкурентів у боротьбі за перерозподіл світового доходу.

Отже, найважливіша суперечність глобалізації полягає в тому, що цей процес як розширює відносну свободу для держав і їх господарюючих суб'єктів, так і стискає її, приводячи дії господарюючих суб'єктів не стільки до економічної вигоди, скільки до слідування визначеним, нехай навіть неписаним, правилами. Все це характеризує глобалізацію як об'єктивну реальну силу, яка визначає взаємозв'язок і взаємозалежність країн на основі економічних і політичних процесів, що охоплює всі сфери життєдіяльності і підживлюється новими процесами розвитку. Причому це несе для країн-учасниць не лише вигоди, а й нові небезпеки, що, в свою чергу, визначає їх подальшу зовнішню і внутрішню політику як в економіці, так і в інших сферах людської діяльності.

Вважаємо, що Україна на сьогодні залишається периферією світової економіки й те, наскільки вона зможе в цих умовах забезпечити власну економічну безпеку, визначатиметься усвідомленням свого місця в світовому господарстві, розумінням і правильним застосуванням її механізмів в глобалізаційних процесах.

Загрози безпеці класифікують за різними ознаками: за масштабами поширення (глобальні, регіональні, локальні), за співвідношенням суб'єктів, що є джерелом загрози та її ціллю (симетричні, джерелом та ціллю яких є держави, і асиметричні, створювані позадержавними суб'єктами і спрямовані на держави), за історичною вкоріненістю (традиційні й нетрадиційні), за відносним часом появи (традиційні й нові) тощо [235, с. 6].

Виходячи з того, що умовою економічного розвитку будь-якої країни є трансформація економічних зв'язків з іншими країнами, яка протікає як перехід від закритої економіки до відкритої та до інтеграції на регіональному рівні, виділено таку класифікацію загроз національній економічній безпеці держави в трьох економічних середовищах: автаркія, відкрита економіка та інтеграційні об'єднання (табл. 4.3).

Класифікація загроз національній економічній безпеці *

Стан економіки	Загрози національній економічній безпеці
Автаркія	<ul style="list-style-type: none"> - економічна ізоляція країни від світової економічної системи; - обмеження можливості споживання; - обмеження можливості розширення виробництва
Відкрита економіка	<ul style="list-style-type: none"> - ресурсна, фінансова та технологічна залежність національної економіки від зовнішніх джерел; - надмірна експортна орієнтованість промисловості; - обмеження доступу на зовнішні ринки через запровадження іншими країнами надмірних тарифних і нетарифних обмежень, антидемпінгових – санкцій тощо; - низькі темпи впровадження міжнародних стандартів та систем якості продукції; - низький рівень конкурентоспроможності національної економіки; - технологічне відставання, відсутність економічних стимулів для інноваційної діяльності; - критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи; - розширення внутрішнього ринку; - нераціональна структура експорту переважно з сировинним характером та низькою питомою вагою продукції з високою часткою доданої вартості; - відсутність експортно-імпоротної збалансованості; - велика боргова залежність держави, критичні обсяги державних зовнішнього і внутрішнього боргів; - небезпечне для економічної незалежності країни зростання частки іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки; - надмірна відкритість економіки країни, незважена лібералізація зовнішньоекономічної діяльності
Міжнародна регіональна економічна інтеграція	<ul style="list-style-type: none"> - геополітичне домінування однієї країни над іншою; - у менш розвинених країнах відбувається вплив ресурсів, перерозподіл на користь більш розвинених країн; - загроза потрапити у залежність до розвинених країн; - отримання збитків від санкцій міжнародних організацій

* Джерело: [270, с. 11]

В умовах „включення” у світові господарські зв'язки та формування економіки відкритого типу перед країною постає проблема забезпечення національної економічної безпеки в зовнішньому середовищі, оскільки її економіка стає більш вразливою для дії зовнішніх чинників, а відтак зростає вагомість зовнішньої безпеки як складової національної економічної безпеки. Інтеграція країни у світовий (відкрита економіка) та регіональний економічний

простір (інтеграційні об'єднання) породжує дилеми: з одного боку, наявність зовнішніх ризиків та небезпек, з іншого – усунення зовнішніх ризиків та небезпек відповідно до національних інтересів і національного економічного потенціалу. Одним зі шляхів їх розв'язання є економічне співробітництво як певна форма нейтралітету та позаблоковості, що дозволяє зберігати країні свою незалежність від дій інших інтеграційних угруповань та забезпечувати власну національну економічну безпеку, а також формування системи регіональної інтеграційної безпеки [270, с. 11].

Серйозну проблему забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці в умовах глобалізації створює й циклічність світогосподарського розвитку, яка в умовах поглиблення взаємозв'язку і взаємозалежності національних економік робить їх чутливими до зростання й падіння економічної активності в світі.

Дослідження процесів глобалізації світового господарства з усією очевидністю показує наявність глибокого взаємозв'язку і взаємозалежності між зовнішніми і внутрішніми загрозами економічній безпеці. Причому ступінь впливу зовнішніх загроз значною мірою залежить від стану національної економіки, стабільності її функціонування і розвитку, від того, якою мірою вона здатна долати наявні проблеми. Серед невирішених проблем розвитку економіки України, які особливо впливають на зниження рівня її безпеки, виділено:

- незавершеність ринкових перетворень;
- нерозвиненість ринкової інфраструктури;
- технічна, технологічна та структурна відсталість, зокрема, недостатні темпи відтворювальних процесів та подолання структурної деформації в економіці;
- нездатність раціонально використовувати наявний інноваційний потенціал;
- нераціональна структура експорту з переважно сировинним характером та низькою питомою вагою продукції з високою часткою доданої вартості;

- високий рівень тінзації вітчизняної економіки;
- низький рівень добробуту переважної більшості населення та значне зростання його диференціації за рівнем доходів;
- демографічні проблеми (низький рівень народжуваності та високий – смертності, особливо дитячої);
- недостатня ефективність державного регулювання та контролю, особливо в економіці;
- витік за кордон інтелектуального капіталу;
- висока залежність від зовнішніх джерел фінансування економіки, що призвело до критичних обсягів зовнішніх і внутрішніх боргів.

На сьогодні економічна безпека розглядається як така сукупність можливостей національної економіки, умов їх реалізації, інститутів державної влади та інструментів управління, за якою забезпечується захист національних інтересів на світовому і вітчизняному економічному просторі та розвиток економічного потенціалу, а також створюються умови для переходу до інноваційної й одночасно соціально орієнтованої економіки. Це визначення має складну структуру, яку можна уявити, виходячи з трьох компонентів.

Перший – здатність вітчизняної економіки забезпечувати економічний суверенітет країни і лідируючі позиції в глобальному світі, а також адаптуватися до мінливих зовнішніх умов.

Другий – здатність мати таку систему оцінок, яка не тільки достовірно визначає рівень економічної безпеки вітчизняної економіки, але й є індикатором, що визначає напрямки, за якими слід забезпечувати його подальше підвищення.

Третій компонент – можливість і готовність інститутів державної влади ефективно протидіяти глобальним економічним загрозам не тільки з використанням економічних можливостей, але й за допомогою підвищення ефективності управління, а також створення таких економічних і правових умов, які забезпечують зростання потенційних та реальних можливостей національної господарської системи.

На основі цих трьох компонентів визначаються напрями, пов'язані з ускладненням функції держави, що призведе до змін у системі контролю і може стати найважливішою точкою в переході управлінських функцій від державної бюрократії до наддержавної або міждержавної. Це принципово змінить і всю внутрішню систему економічної організації суспільства, а також систему забезпечення економічної безпеки, адже при розробці внутрішніх правил, норм і інструментів господарського життя враховуються або беруться за основу міжнародні правила, норми і досвід тих країн, які є визнаними лідерами в тій чи іншій сфері діяльності або з якими забезпечено тісне економічне співробітництво.

Складність різноспрямованих чинників, що діють у глобальному міжнародному середовищі, вимагають створення нових концептуальних підходів до безпеки. Особливістю глобалізаційних загроз та викликів є те, що вони можуть походити зі сфери, що не контролюється окремими державами, а на відміну від загроз геополітичного типу, формуються позадержавними суб'єктами, які внаслідок глобалізаційних процесів набувають міжнародної ваги та прагнуть впливати на політику окремих держав [235, с. 6].

Унаслідок стрімких змін, що відбуваються в характері сучасного безпекового середовища, існує потреба реконцептуалізації та подальшого уточнення типів новітніх загроз. Відповідно, крім розподілу на „традиційні” та „нетрадиційні”, сучасні безпекові загрози ще характеризують як „жорсткі” (hard security threats) та „м'які” (soft security threats). Власне „м'які” й „жорсткі” загрози корелюють із розрізненням двох типів безпеки – відповідно „жорсткої” (hard security) і „м'якої” (soft security). „Жорстка” безпека включає воєнні та оборонні аспекти національної безпеки держави, натомість „м'яка” безпека зосереджується на потенційних політичних, соціальних і економічних викликах національній безпеці [392, с. 6].

Фактично йдеться про визначення загроз за ступенем і масштабом їхніх наслідків, а також за засобами, які при цьому використовуються, та чинниками, які в них задіяні. Між „жорсткими” й „м'якими” загрозами немає чіткої межі.

Крім того, важливо, що їхня дія в багатьох випадках має ефект взаємного підсилення. Найважливіше, що „м'які” загрози за певних умов здатні легко перетворюватися на „жорсткі”, а деякі загрози здатні належати до обох типів одночасно [235, с. 7-8].

В умовах глобалізації „м'які” загрози безпеці постійно збільшують свою вагу. На думку експертів, дія деяких із таких загроз особливо помітно виявляється на теренах посткомуністичних країн, які перебувають у стані трансформації [362]. Відповідно й Україна потрапляє до зони підвищеного ризику з погляду дії „м'яких” загроз, притаманних глобальному середовищу безпеки [364].

Разом із традиційними на перший план виходять нові, асиметричні загрози, або (за іншою класифікацією) м'які, що зазвичай формуються способом нарощування суперечностей у світовій політиці та економіці на основі нерівномірного розвитку країн – міжнародний тероризм, нелегальне поширення наркотиків та зброї, неконтрольована міграція, інформаційні війни, нарощування розриву між провідними країнами та іншими країнами світу тощо, які впливають на регіональну і глобальну безпеку і є тіньовою стороною глобалізації світових процесів. Сучасна ситуація у сфері безпеки визначається переміщенням центру ваги з класичних (зокрема, збройного вторгнення) до нетипових (асиметричних) або „м'яких” загроз [235, с. 9].

Отже, в цілому трансформація глобальної системи безпеки держав полягає в збільшенні ролі проблем „мякої безпеки”, яка базується на таких соціально-економічних підсистемах як фінансова, екологічна, боротьба з бідністю тощо. Питання „жорсткої безпеки” все більше переміщуються в сферу змагання в сфері нових технологій. У цьому плані особливу роль відіграють ТНК, які прагнуть підпорядкувати інтересам універсалізації світового економічного простору всі перспективні сегменти економіки та економічну політику різних держав.

На території ТНК приймаючих країн, як правило, останні самостійно визначають спеціалізацію й тим самим впливають на тенденції розвитку

галузевої структури економіки країн, а також на спосіб і характер їх участі в міжнародному поділі праці і реалізацію моделі поділу праці. Це не може не впливати на економічну безпеку в ході розвитку в приймаючих країнах експортоорієнтованих галузей сировинного комплексу, виробництва проміжної або готової стандартизованої продукції, екологічно брудних або трудомістких виробництв і т.д. Результатом такої діяльності є формування вкрай неефективною, неконкурентоспроможною, морально застарілою структури національного господарства і зниження рівня економічної безпеки країни.

Практика забезпечення економічної безпеки при цьому ускладнюється через те, що глобалізація та НТП породили новий етап розвитку – інформаційну економіку. В ній складаються інші макропропорції між її складовими підсистемами й виникають нові загрози, що впливають на характер і рівень економічної безпеки. Україна інтенсивно включається в процеси глобальної інформатизації. Водночас для нашої держави, де інформаційна діяльність поки що не отримала належного розвитку, головні загрози медіаінформаційного тероризму створюють переважно іноземні держави, міжнародні терористичні та інші злочинні угруповання й організації, що користуються нерозвиненістю і слабкістю відповідних державних структур.

Варто зазначити, що міжнародне суспільство відчуває острах перед зростанням глобальних корпорацій, сили яких у перспективі набагато перевищуватимуть силу деяких окремо взятих країн. Виникає конфлікт економічних і політичних інтересів між глобальними корпораціями та державами-націями. Малі та слабкі країни можуть протиставити могутності ТНК і глобальних корпорацій лише в силу їх внутрішньої і регіональної інтеграції. Зрозуміло, що ці країни прагнуть будувати свої національні стратегії розвитку на засадах прискореної інтеграції до складу таких міжнародних регіональних інтеграційних об'єднань, як ЄС або таких міжнародних організацій, які не рахуються з їх невисокою конкурентоспроможністю, бо ці країни потребуватимуть захисту від експансії й тиску транснаціональних

корпорацій, а також від провідних країн, чії економічні інтереси, як і раніше, знаходитимуться у площині глобальної експансії [235, с. 22].

Результати аналізу зазначених проблем свідчать про те, що запобігання новим загрозам пов'язано зі здатністю швидко отримувати, обробляти, передавати, використовувати інформацію й робити нову, так, щоб мінімізувати економічну небезпеку для господарюючих суб'єктів і держави в цілому. Відповідно, якщо раніше успіх господарської діяльності залежав у більшій мірі від комбінації класичних факторів виробництва, то сьогодні він визначається використанням складної комбінації капіталу, інформаційних та інтелектуальних ресурсів для швидкого і якісного економічного зростання та забезпечення економічної безпеки як запоруки успіху, стабільності та розвитку.

Згідно досліджень, проведених компанією „Economist Intelligence Unit” (EIU) передбачається розвиток так званої „контрольованої глобалізації” – світу, значно менш відкритого порівняно з попереднім. Найгірший сценарій передбачає частковий відхід від глобалізації („відступаючу глобалізацію”) або навіть її згортання („потопаючу глобалізацію”). EIU відстежив кількісні ефекти різних сценаріїв і зробив низку припущень щодо зміни факторів зростання, таких як ступінь інтеграції торгівлі та розвиток технологій, регулювання і зміна відповідних установ, на діяльність яких безпосередньо впливає ступінь відкритості економік. Сценарій „відступаючої глобалізації” передбачає, що протекціоністські настрої стануть процвітати, причому в досить небезпечних обставинах. Майже у всьому розвиненому світі сьогодні спостерігаються економічні проблеми та високий рівень безробіття, що разом призводять до зростання соціальної напруженості і живлять протекціонізм. Результатом цього може стати певне зниження темпів щорічного глобального зростання ВВП у 2010-2030 рр. (відповідно до базового прогнозу „контрольованої глобалізації”). У свою чергу, це спричинить великі скорочення і втрати у світовому промисловому виробництві. Найсильніший удар припаде на ринки, що розвиваються (особливо на найбільш бідні країни) [70, с. 253-254].

У сучасних умовах Україна, як і інші нові незалежні держави, зіткнулася з украй гострим протиріччям: з одного боку – інтереси становлення і зміцнення державності вимагають інтенсифікації процесів культурного відродження і розвитку національної ідентичності, з другого – процес модернізації соціально-економічної системи потребує найширшої відкритості країни, внаслідок чого суспільство стає об'єктом інтенсивних, далеко не завжди бажаних політичних, економічних, соціальних і культурних впливів.

До особливого типу загроз можна віднести політичні, економічні, військово-політичні загрози національним інтересам і безпеці України, які, будучи за формою вияву внутрішніми, за джерелами виникнення є зовнішніми. До них можна віднести кризи у постачанні і транзиті енергоносіїв, зовнішню підтримку внутрішньої нестабільності та сепаратизму, діяльність міжнародного криміналу, терористичних організацій на території України тощо. Слід зазначити, що відсутність чіткої межі між внутрішніми та зовнішніми загрозами є однією із суттєвих ознак сучасного безпекового середовища.

Для України на сьогодні не існує альтернативи входженню до глобальної системи світової економіки й політики. Україна не може перебувати в стані ізоляції, концентруючи увагу переважно на проблемах власної економіки та відмежовуючись від іншого світу. Такий шлях прирікає країну на довічне відставання від інших держав і матиме наслідком її занепад, а то й поставить у залежність від домінуючих в добу глобалізації сил. Ізольована від світових технологічних новацій країна самотужки неспроможна забезпечити прогрес і неодмінно програє.

Процес входження України у світовий простір може спиратися на реальні ресурсні можливості її економічного, соціально-політичного і духовно-інтелектуального потенціалу. Проголошена мета – стати стабільною демократичною державою – не тільки не суперечить принципам побудови майбутньої Європи, але навпаки, найкращим чином узгоджується з європейською безпекою в цілому. Розбудова державності та системи її національної безпеки має здійснюватися таким чином, щоб виключити

можливість виникнення загроз національним інтересам з боку інших країн. У цьому процесі в інтересах України формування стабільного та безпечного міжнародного середовища.

Найважливішим пріоритетом національного інтересу є посилення позицій країни в процесі значного економічного розвитку, адже в процесі глобалізації виявилася майже абсолютна закономірність: жодна країна не здатна досягти серйозного економічного росту добробуту населення без зростаючого залучення у світову економіку. У структурі національних інтересів на перший план також виходить прагнення до володіння передовими технологіями, що забезпечують сумісність із найсучаснішими засобами інформації, зв'язку і транспорту. Разом з тим глобалізація вносить свої зміни у сферу національної та міжнародної безпеки й визначення засобів протидії сучасним загрозам у будь-якій сфері.

Прийняття сучасної моделі безпеки є необхідною передумовою входження України до світової цивілізації на рівноправних засадах і основою здійснення самостійної внутрішньої та зовнішньої політики. Відсутність такої моделі спричиняє зневажливе ставлення до країни, змушеної йти у фарватері політики інших держав і посідати те місце, яке їй буде відведене.

4.3. Практика використання інструментарію міжнародного моніторингу економічної діяльності для виявлення пріоритетів розвитку національної економіки

Поряд із процесами глобалізації, які здійснюють свій суттєвий вплив на розв'язання проблем стійкості економіки до загроз економічній безпеці, не можна обійти увагою розбудову національної економіки в умовах переходу до постіндустріального суспільства. Цей перехід пов'язаний із створенням передумов економічного, технологічного характеру для зростання ролі людини у суспільному відтворенні, виведення її в епіцентр соціально-економічного

розвитку. Процеси, які відбуваються в економіці держави, починаючи із кінця минулого століття, ставлять перед економічною теорією нові завдання пошуку механізмів забезпечення економічної безпеки.

У сьогоднішніх реаліях стає зрозумілим, що світ вступає в нову еру, ключовим фактором в якій поряд з глобалізацією, є нова економіка („неоекономіка”), що зароджується і представляє собою постіндустріальну стадію розвитку економічної системи, найвідомішими теоретичними конструктами якої є інформаційна, інноваційна, знаннєва, цифрова, мережева економіки.

Тобто, неоекономіка є однією з моделей для постсучасної цивілізації, котра являє собою еkleктичну, внутрішньо суперечливу конструкцію, що, глобалізуючись, інтегрує всю суму історичної феноменології і не може бути повністю уніфікована [337, с. 102].

На сьогодні забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці неможливе без співпраці в рамках світової економічної системи. У світові економічні зв'язки включений увесь світ, проте окремі його частини по-різному, в обсягах і структурному вираженні, беруть участь у цих світогосподарських процесах. Поряд з цим, економічна глобалізація має й значний якісний аспект, адже породжує механізми, які приводять у дію нові сили, що ведуть до суттєвих якісних змін у системах країн, які залучені в процес глобалізації.

Для визначення місця будь-якої країни у світовій економічній системі експертами використовується такий інструмент як міжнародні економічні рейтинги, що складаються провідними рейтинговими агентствами. Економічні індекси характеризують певні сторони економіки країни та дозволяють визначити тенденції її розвитку.

Оцінка впливу глобалізаційних процесів на розвиток економіки України на сьогодні залишається достатньо актуальним питанням. Виявлення конкурентних переваг та загроз національній економіці дозволяє визначити місце країни в світовій економіці та окреслити стратегічні напрями соціально-

економічного розвитку. Міжнародну конкурентоспроможність країни можна розглядати як здатність національного виробництва отримати конкурентні переваги в міжнародних торговельних відносинах [329, с. 96].

Індекс глобальної конкурентоспроможності (ІГК) оцінює здатність економік забезпечувати більш високу продуктивність бізнесу, і як наслідок, більш високі темпи економічного зростання й економічного добробуту нації.

На початок 2014 року в рейтингу індексу глобальної конкурентоспроможності Україна посіла 84 місце серед 148 країн світу, понизивши свій рейтинг на 11 позицій порівняно з попереднім досліджуваним періодом (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Динаміка індексу глобальної конкуренції України
протягом 2008-2014 років*

Показники	Роки					
	2008-2009	2009-2010	2010-2011	2011-2012	2012-2013	2013-2014
Інституції	115	120	134	131	132	137
Інфраструктура	79	78	68	71	65	68
Макроекономічне середовище	91	106	132	112	90	107
Охорона здоров'я та початкова освіта	60	68	66	74	62	62
Вища освіта та професійна підготовка	43	46	46	51	47	43
Ефективність ринку товарів і послуг	103	109	129	129	117	124
Ефективність ринку праці	54	49	54	61	62	84
Рівень розвитку фінансового ринку	85	106	119	116	114	117
Технологічний рівень	65	80	83	82	81	94
Розмір ринку	31	29	38	38	38	38
Конкурентоспроможність компаній	80	91	100	103	91	97
Інновації	52	62	63	74	71	93
Підсумкове місце в рейтингу	72	82	89	82	73	84

* Джерело: *The Global Competitiveness Report [Electronic resources] The World Economic Forum.* – Access mode: <http://reports.weforum.org/>

Високі позиції Україна займала в таких категоріях як: розмір ринку (зокрема за обсягом внутрішнього ринку), вища освіта та професійна підготовка (щодо кількості ВНЗ та рівня підготовки з математичних та

природничих наук), охорона здоров'я та початкова школа (лише завдяки ефективності боротьби з малярією).

Проте спостерігалось погіршення результату за кількома показниками. Через інституціональні проблеми Україна посіла в цій категорії лише 137 місце (падіння на 5 позицій порівняно з попереднім періодом), що відбулося через незахищеність прав власності, у тому числі й інтелектуальної, та прав міноритарних акціонерів, упередженість судової влади, фаворитизм при прийнятті рішень державними службовцями, необґрунтованість державних видатків, тягар державного регулювання, неефективність правової системи, ненадійність судової системи тощо.

Індекс економічної свободи (Index of Economic Freedom) є комбінованим показником, який розраховується американським дослідницьким центром „The Heritage Foundation” та газетою „The Wall Street Journal”. Економічна свобода експертами Фонду визначається як „відсутність урядового втручання чи перешкоджання виробництву, розподілу та споживанню товарів і послуг, за виключенням необхідного громадянам захисту та підтримки свободи як такої” [373].

Індекс економічної свободи розраховується виходячи із середньоарифметичного значення десяти показників, по кожному з яких виставляється оцінка в балах від 0 до 100 (табл. 4.5).

На початок 2014 року Україна посідала 155 місце серед 178 країн світу отримавши 49,3 бали, при тому що середньосвітове значення складало 60,3 бали. Порівняно з 2008 роком відбулося погіршення показника на 1,6 бали і Україна скотилася на 22 позиції в рейтингу. Хоча, наприклад, якщо порівнювати з індексом економічної свободи в 2010 році, то спостерігаємо деяке покращення – на 2,9 бали та підйом на 7 позицій.

Таблиця 4.5

Індекс економічної свободи України протягом 2008-2014 років*

Місце в рейтингу України	Роки	Право власності	Корупція	Фіскальна політика	Втручання уряду	Регуляторна політика	Політика у сфері праці	Монетарна політика	Торговельна політика	Інвестиції	Фінансова політика	Значення індексу для України	Середньосвітове значення
133	2008	30,0	28,0	79,0	43,0	44,4	53,1	69,9	82,2	30,0	50,0	50,9	60,2
152	2009	30,0	27,0	77,0	39,0	40,5	52,4	68,1	84,0	30,0	40,0	48,8	59,5
162	2010	30,0	25,0	77,9	41,1	38,7	57,7	61,2	82,6	20,0	30,0	46,4	59,4
163	2011	30,0	22,0	77,3	32,9	47,1	50,0	63,2	85,2	20,0	30,0	45,8	59,7
163	2012	30,0	24,0	78,2	29,4	46,2	51,2	67,7	84,4	20,0	30,0	46,1	59,5
161	2013	30,0	23,0	78,2	29,4	47,6	49,9	71,0	84,4	20,0	30,0	46,3	59,6
2014													
155	Україна	30,0	21,9	79,1	37,5	59,8	49,8	78,7	86,2	20,0	30,0	49,3	
	Світ	42,6	39,3	77,6	62,5	64,6	61,7	73,9	74,8	54,9	47,8	60,3	

*Джерело: <http://www.heritage.org/index/country/ukraine>

Аналіз індексу економічної свободи за його складовими показниками свідчить про значні негативні відхилення від середньосвітового рівня по таких напрямках: право власності (розрив складає 12,6 балів); рівень корупції (17,4 бали); втручання уряду (25 балів); регуляторна політика (4,8 балів); інвестиції (34,9 балів, у тому числі й через бюрократичні перепони, що обмежують інвестиційну активність); фінансова політика (на 17,8 балів, у тому числі й через значну слабкість фінансової системи країни) тощо.

Проведені в Україні реформи, включно з запровадженням конкурентних податкових ставок і незначні нормативні зміни, не змогли стимулювати значний економічний розвиток або появу більш динамічного приватного сектора. У країні високий рівень корупції, неефективне нормативно-правове регулювання, не захищені права власності, слабкі інституційні структури всієї економіки.

Якщо розглядати конкурентні переваги та фактори, що стримують економічний розвиток в Україні, то найвищі оцінки має свобода торгівлі, чому сприяло достатньо низьке значення середньозваженого митного збору, проте деякою мірою послаблюють цей показник нетарифні бар'єри в торгівлі, що захищають окремі ринки. Найгірші позиції у Україні були за такими показниками як інвестиційна свобода (через непрозорість і неефективність роботи чиновників у цій сфері, обмежень для іноземних інвесторів на купівлю землі), державні видатки, свобода від корупції та свобода бізнесу.

Україна зайняла 124 місце й за ефективністю ринку товарів і послуг, що на 7 позицій гірше ніж у попередньому періоді. На такий низький рівень показника вплинули: високий ступінь монополізації ринку, неефективність антимонопольної політики, значні торговельні перешкоди, низький рівень сприяння прямому іноземному інвестуванню, високі ставки оподаткування та значний негативний його вплив на інвестування, тягар митних процедур тощо.

Негативно оцінено макросередовище України – 107 місце, що на 17 позицій нижче за рівень попереднього періоду. Основними дестабілізуючими

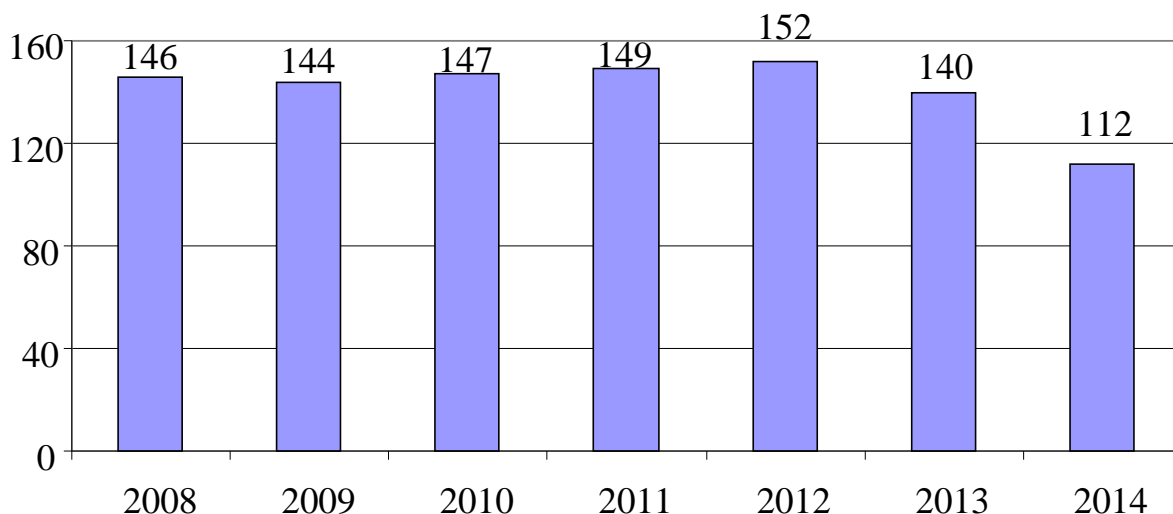
факторами були незбалансований урядом бюджет та високий рівень державного боргу у співвідношенні до ВВП.

Також серед проблемних сфер, згідно даних рейтингу, варто відмітити: якість доріг (144 місце), поширення ВІЛ (102 місце), тривалість життя (93 місце), охоплення початковою освітою (94 місце), ступінь підготовки кадрів (103 місце), співпраця у відносинах „працівник-працедавець” (125 місце), вплив оподаткування на стимули до праці (14 місце), ставка на професійне управління (128 місце), здатність зберегти та залучити таланти (140 та 136 місця), доступність фінансових послуг (126 місце), легкість отримання кредитів (116 місце), стійкість банків (143 місце), наявність нових технологій (106 місце), прямі іноземні інвестиції та передача технологій (131 місце), рівень розвитку бізнес-кластерів (136 місце) та інші.

Індекс легкості ведення бізнесу (Ease of Doing Business Index) дає можливість об'єктивно оцінити бізнес-клімат в країнах світу щодо простоти низки найважливіших для малого і середнього бізнесу адміністративних процедур. Рейтинг складається Світовим банком і базується на оцінюванні регуляторної політики держави, розвитку приватного підприємництва, що в сукупності характеризує „легкість” ведення бізнесу [307, с. 363].

На початок 2014 року Україна піднялася в рейтингу на 28 позицій, в основному, за рахунок таких показників як отримання дозволу на будівництво (зростання на 142 позиції) і реєстрації власності (зростання на 100 позицій). По інших показниках спостерігалось або незначне покращення рейтингу, або їх падіння (рис. 4.1). Протягом 2013 року Світовим банком було зафіксовано в Україні реформування у 8 з 10 досліджуваних сфер.

Найвищий рейтинг Україна має за легкістю надання кредитів (13 місце), за показником „виконання контрактів”, за оцінками експертів, посіла 45 місце (падіння на 3 пункти), а щодо захисту прав інвесторів – 128 місце (падіння на 11 пунктів). Втратила ж позиції в індексах підключення до електроенергії (172 місце), міжнародної торгівлі (148 місце) та процедур банкрутства (45 місце), а у сфері сплати податків – посіла 164 місце [331].

**Рис. 4.1. Місце України в рейтингу „Індекс легкості ведення бізнесу”
протягом 2008-2014 років ***

* Джерело: <http://russian.doingbusiness.org/rankings>

Незважаючи на покращення рейтингу України, вона не могла наздогнати багато країн СНД, зокрема Грузію (8 місце), Вірменію (37 місце), Казахстан (50 місце), Білорусію (63 місце), Киргизію (68 місце), Азербайджан (70 місце), Молдавію (78 місце), Росію (92 місце).

Підвищення якості життя виступає критерієм і необхідною умовою людського розвитку. Концепція людського розвитку наголошує на пріоритетності ролі людини, визначаючи, що людина – мета економічного зростання, а не його ресурс. Концепцію людського розвитку було уведено в науковий обіг та у практику державного управління у 1990 році. Метою людського розвитку є створення середовища, яке надає людям можливість прожити довге, здорове і творче життя.

Індекс людського розвитку (ІЛР) визначається щорічно експертами ООН спільно з групою незалежних міжнародних дослідників, які використовують, поряд з аналітичними розробками, статистичні дані різних міжнародних організацій [40, с. 20].

Серед основних критеріїв індексу виділено: середню тривалість життя при народженні, рівень грамотності та рівень життя населення країн світу, який оцінюється через ВВП на душу населення, та інші.

Протягом 2009-2012 років спостерігалася негативна динаміка України в рейтингу за індексом людського розвитку: якщо в 2010 році країна посідала 69 позицію, то вже в 2012 році – 78. За оцінками експертів найкраще Україна відзначилася за такими показником як освіта та грамотність (29 місце), найгірше – здоров'я та довголіття, рівень життя (економічний розвиток) [100].

За даними дослідження, валовий національний дохід на душу населення за роки незалежності зменшився приблизно на 22%, очікувана тривалість життя при народженні в Україні в період з 1980 по 2012 рік зменшилась на півроку (на сьогодні становить 68,8 років). Середня тривалість навчання зросла на 3,9 року (до 11,3 років), очікувана тривалість навчання збільшилася на 2,9 року (до 14,8 років). За рівнем показника гендерної нерівності в 2012 році Україна посіла 57 місце серед 148 країн. За розрахунками експертів ООН, у парламенті України жінок 8% (середній показник по країнах Європи і Центральної Азії – 16,7%), а 91,5% дорослих жінок мають середню або вищу освіту (порівняно з 96,1% чоловіків). На кожні 100 тисяч народжених живими 32 жінки вмирають від причин, пов'язаних з вагітністю, рівень народжуваності серед дорослих становить 26,1 народжених на 1000 народжених живими. Частка участі жінок у робочій силі становить 53,3%, тоді як аналогічний показник у чоловіків – 66,6% [99].

Негативна динаміка рейтингу України серед країн світу за індексом розвитку людини може призвести до того, що за умови погіршення якості освіти (зокрема її доступності), збереження сучасного стану економіки та медицини, незважаючи на те, що країна є європейською, надалі вона поступатиметься у світових рейтингах країнам з менш розвинених частин світу.

Компанія „The Boston Consulting Group” запропонувала методіку аналізу сталості економічного розвитку країни (SEDA), що враховує поточний рівень добробуту, недавній прогрес (за останні п'ять років) та довгострокову сталість.

Ця методика дозволяє порівнювати рівень соціально-економічного розвитку країни за такими параметрами як доходи, економічна стабільність, зайнятість, рівність доходів, громадянське суспільство, управління, освіта, охорона здоров'я, довкілля та інфраструктура.

За оцінками експертів Україна посідає 56 місце серед 150 країн світу. При цьому на основі розрахунку коефіцієнту відношення добробуту до багатства України визначено, що добробут населення країни на 51% більший, ніж очікуваний згідно з ВВП, що дає підстави зарахувати її до низки найбільш ефективних країн. Упродовж останніх п'яти років Україна продемонструвала значне зростання рівня добробуту населення, що дозволило країні опинитися в другому квантилі за динамікою останніх років (50-е місце зі 150). При цьому коефіцієнт відношення зростання добробуту до зростання багатства вказує на те, що добробуту на 19% більше, ніж очікуваний на підставі зростання ВВП. Досить високий рівень коефіцієнта може бути частково пов'язаний із першими результатами реалізації деяких заходів із запланованих економічних реформ на 2010-2014 роки, але він також відбиває низку об'єктивних чинників, таких як низький початковий рівень добробуту населення і скорочення обсягу ВВП у 2009 році, що значно знизило статистику динаміки зростання ВВП, проте не мало довгострокового впливу на рівень добробуту.

Гнучкість методології SEDA дає можливість порівнювати країни з двома різними референтними групами: порівнюваними країнами і країнами-орієнтирами. Порівнювані країни мають схожі географічні, культурні й історичні ознаки, подібні економічні показники розвитку і тягар допущених помилок. До групи порівнюваних з Україною країн було відібрано Румунію, Росію, Казахстан і Болгарію. Країни-орієнтири мали подібні Україні стартові умови, але змогли досягти більш високого рівня соціально-економічного розвитку. За приклад таких країн-орієнтирів для України було відібрано Польщу, Словаччину й Чехію. Порівняння з ними дає можливість скористатися цінними уроками для планування подальшої стратегії розвитку країни.

За показником динаміки останніх років SEDA Україна випереджає Чехію, Болгарію і Росію, тоді як її ВВП є одним із найнижчих у референтній групі і випереджає лише Чехію. У результаті цього показник відношення зростання добробуту до зростання багатства в Україні – один із найвищих у референтній групі. Україна за поточними показниками розвитку дещо відстає за середніми показниками від порівнюваних країн, але водночас, безумовно, значно відстає від країн-орієнтирів.

Україна перебуває нарівні з країнами-орієнтирами або випереджає їх за трьома показниками: рівність доходів, зайнятість і освіта. Інші показники потребують подальшого розвитку, особливо управління, довкілля, доходи. Що стосується порівнюваних країн, Україна перебуває з ними приблизно на однаковому рівні розвитку за більшістю показників, перевершуючи їх в освіті і рівності доходів, але поступаючись за безпосередньо доходами. Україна продемонструвала більш високе зростання рівня добробуту населення у зіставленні з порівнюваними країнами і не дуже відстала від країн-орієнтирів. За найпроблемнішими показниками поточного рівня – управління, довкілля і доходи – також спостерігався не надто значний прогрес порівняно з країнами референтної групи. Ці три показники продовжуватимуть гальмувати розвиток України, доки вони не увійдуть в число головних пріоритетів країни.

Програма економічних реформ на найближчі роки, запланована урядом, певною мірою охоплює всі найважливіші показники SEDA, що дозволяє сподіватися на довгострокове утримання Україною високої позиції в рейтингу за умови успішної реалізації реформ. Зосередженість на найменш розвинених показниках і визначення правильних заходів для досягнення поставлених цілей мають стати пріоритетними галузями майбутнього розвитку України.

Зниження позиції України в міжнародних рейтингах протягом останніх років є свідченням зовнішньоекономічної слабкості країни та необхідності орієнтації на максимальну мобілізацію внутрішніх резервів для подальшого розвитку.

На думку вітчизняних експертів, міжнародні резерви України і надалі скорочуватимуться, підвищуючи ризик втрати довіри до гривні та послаблюючи спроможність мінімізувати негативні наслідки впливу капіталів у випадку зовнішніх шоків. Така ситуація вимагає посилення уваги до підвищення зовнішньоекономічних позицій України в короткостроковому періоді. За умов посткризової перебудови глобальних ринків отримання належного ефекту проактивної зовнішньоекономічної політики можливе, якщо остання формуватиметься із стратегічною орієнтацією на довгострокові виклики глобальної економіки. Високий рівень відкритості національної економіки й надалі диктуватиме необхідність коректного визначення шляхів її взаємодії із глобальною економічною системою, з метою максимального використання позитивних імпульсів глобалізації та послаблення ризиків [338, с. 36-37].

На основі проведено аналізу виявлене наступне. Відкрита економіка України все більше інтегруючись у світову економічну систему залежить від процесів, які відбуваються у світових фінансових і економічних мережах. Серед взаємозалежностей і причин, які накопичилися у світовій економічній системі, що представляють загрозу стійкості вітчизняної економіки, можна виділити такі:

- консолідація локальних фінансових і економічних ринків в глобальну мережу з метою появи нових глобальних можливостей розвитку, більш ефективного відтворювального процесу, підвищення рентабельності виробництва та економії на витратах в інтересах провідних транснаціональних корпорацій, що загострює дисбаланси розвитку та нестійкість економіки, зростання боргів та загальну системну вразливість світової економіки;

- критична нерівномірність розподілу фінансів і багатства в світі;

- критичні перекося в динаміці товарних ринків і потоків капіталу, що посилюються, на користь останніх, що призводить до зростання глобальних дисбалансів. Вони виражаються у розривах, що збільшуються, між здатністю суспільства виробляти та споживати вироблене, достатнє для підтримання

досягнутих рівнів розвитку, між вартістю ресурсів та фінансових активів і їх ціною, що призводить $CCЗСЕ_{EB}$ до критичного рівня.

Зростання структурної стійкості національної економіки до зовнішніх системних збурень можливе виключно шляхом підвищення її ролі у світовому економічному просторі, що забезпечується не лише через ефективну реалізацію програм підвищення інноваційності економіки, але й за рахунок синергетичних ефектів та системної інтеграції, міжнародної багатосторонньої координації в рамках забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці.

Отже, кінцева мета міжнародного моніторингу економічної діяльності полягає у розробці системи заходів щодо забезпечення стійкості економіки на основі виявлених зовнішніх загроз національним економічним інтересам, адже їх ефективний захист залежить від дієвості відповідних механізмів реагування на виклики світової економіки. Тому для вирішення проблеми забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці вже є недостатнім удосконалення окремих напрямів економічної політики держави, а потрібне впровадження адаптаційних властивостей цієї системи.

Висновки до розділу 4

За результатами проведеного дослідження практичних домінант стійкого та безпечного розвитку національної економіки в контексті світового досвіду зроблені наступні висновки.

1. Організаційні структури, які цілеспрямовано та системно захищають економічну безпеку, почали формуватися в ХХ ст., коли на теоретичному рівні сформувалися чотири основні підходи щодо визначення головної загрози економічній безпеці: меркантилістська концепція; камералістська концепція; кейнсіанська концепція; інституційна концепція, які не відкидають одна одну, а певною мірою взаємодоповнюються.

2. Проведений аналіз світового досвіду забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці державою показує, що всі країни світу мають власні системи й механізми їх зміцнення, що знаходять своє відображення в державній політиці. Безумовно, адаптація будь-якого зарубіжного досвіду до умов України досить трудомісткий процес, що передбачає не механічне копіювання всієї системи регулювання, а лише поетапне впровадження окремих елементів, інструментів, методів чи програм. Запозичення зарубіжного досвіду має проводитися в разі наявності подібних цілей і пріоритетів у національних стратегіях, враховуючи рівень економічного та інституціонального розвитку країн з використанням системно-синергетичного підходу і порівняльного аналізу.

3. Виявлено, що особлива увага економістів світового рівня привернута до вирішення проблем забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці через регулюючий вплив держави. Відповідно склалися кілька наборів рекомендацій, що одержали назви „консенсусів”, які пропонують різні моделі економічного розвитку (Вашингтонський консенсус, Пекінський консенсус, Сеульський консенсус, Мумбайський консенсус). Результати здійсненого порівняльного аналізу моделей економічного зростання та економічної безпеки необхідно покласти в основу вибору економічної моделі розвитку України, вирішення питань формування ССЗСЕ_{ЕБ} та конкретного механізму її втілення.

4. Аналіз підходів до державного регулювання економічної безпеки зарубіжних країнах (США, Франція, Німеччина, Велика Британія, Іспанія, Італія, Польща, Чехія, Румунія, Вірменія, Російська Федерація) переконливо свідчить про те, що: при формуванні ССЗСЕ_{ЕБ} відправною точкою є поняття загроз, яке є центральним у більшості зарубіжних досліджень у цій сфері; рівень економічної безпеки залежить від множини факторів як зовнішніх, так і внутрішніх; поняття „економічна безпека” часто пов'язують з таким специфічним напрямком в теорії міжнародних відносин як „геоекономіка”.

5. Процеси глобалізації перетворилися на найважливіший чинник впливу на безпекову політику провідних країн світу на найближчу, середньо- та

довгострокову перспективи, що ставить перед Україною нагальне завдання визначити та оцінити характер і значущість сучасних викликів і загроз для її національної безпеки. У глобалізованому суспільстві негативні наслідки глобалізації значно більше вражають державу, яка залишилася поза межами простору розвинених країн світу.

6. Вважаємо, що Україна на сьогодні залишається периферією світової економіки й те, наскільки вона зможе в цих умовах забезпечити стійкість вітчизняної економіки до загроз економічній безпеці, визначатиметься усвідомленням свого місця в світовому господарстві, розумінням і правильним застосуванням її механізмів в глобалізаційних процесах.

7. Для визначення місця будь-якої країни у світовій економічній системі експертами використовується такий інструмент як міжнародні економічні рейтинги, що складаються провідними рейтинговими агентствами. Економічні індекси характеризують певні сторони економіки країни та дозволяють визначити тенденції її розвитку. Найважливішими етапами алгоритму „безпечного” використання подібного інструменту є: розуміння суті індексу та його методології, уміння правильно тлумачити результати розрахунків та виявити пріоритети і прийняти правильні рішення.

8. Зниження позиції України в міжнародних рейтингах протягом останніх років є свідченням зовнішньоекономічної слабкості країни та необхідності орієнтації на максимальну мобілізацію внутрішніх резервів для подальшого розвитку. На думку вітчизняних експертів міжнародні резерви України і надалі скорочуватимуться, підвищуючи ризик втрати довіри до гривні та послаблюючи спроможність мінімізувати негативні наслідки відпливу капіталів у випадку зовнішніх шоків. Така ситуація вимагає посилення уваги до підвищення зовнішньоекономічних позицій України в короткостроковому періоді.

Основні результати дослідження опубліковано у працях [147, 149, 150, 151, 153, 160, 162, 176, 183].

РОЗДІЛ 5

РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ РЕАЛІЗАЦІЇ СТРАТЕГІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОСТІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ РЕСУРСНИХ ОБМЕЖЕНЬ

5.1. Етапи побудови та запровадження у практику адаптивних властивостей системи забезпечення стійкості національної економіки

Основним фактором економічного зростання будь-якої держави є необхідність забезпечення її економічної безпеки, що досягається за рахунок дослідження сучасних процесів щодо забезпечення високого рівня національної безпеки, вдосконалення системи управління національним господарством, моделювання та прогнозування розвитку виробничо-економічних і загальної економічних систем, наукового осмислення економічних явищ, що зумовлюють необхідність реформування національної економіки. Саме формування уявлень про ССЗСЕ_{ЕБ} має трансформуватися від дослідження її як системи, що містить проблему, до такої системи, яка проблему вирішує.

Зазначимо, що досліджувана система в країнах, що не досягли високого рівня соціально-економічного розвитку, представляє собою систему, яка містить проблему. А переведення такої системи в площину проблем, які вирішуються, вимагає розв'язання задач теоретичного, методологічного та практичного напрямку, які відображені на рис. 5.1.

Згідно приведеної схеми, відправною точкою процесу трансформації є визначення сутності проблем, які наявні, та на цій основі формування адекватних теоретико-методологічних уявлень про зміст, принципи побудови, закони і закономірності функціонування та розвитку ССЗСЕ_{ЕБ}, що формується.

Рис. 5.1. Схема трансформації ССЗСЕ_{ЕБ}, яка містить проблему, у систему, що вирішує проблему *

** Джерело: складено автором*

Також передбачається встановлення взаємозв'язків і взаємовпливу всередині цієї системи та із зовнішнім середовищем, що характеризує ступінь її пристосованості і визначає адаптивні можливості, а також тісно пов'язане з адаптивністю ССЗСЕ_{ЕБ}.

Реалізація розглянутих властивостей ССЗСЕ_{ЕБ} можлива лише в ході здійснення її реальної практичної діяльності. Практична діяльність державних органів, що є суб'єктами цієї системи, в найзагальнішому вигляді є певного роду формою активного ставлення до навколишнього світу, зміст якої складає його необхідна зміна та перетворення.

Будь-яка практична діяльність з точки зору методології управління передбачає потребу її здійснення. Потреби конкретизуються, визначаються в мотивах, які є збудниками діяльності. Мотиви обумовлюють визначення мети

як суб'єктивного образу бажаного результату очікуваної діяльності, дії. З урахуванням умов, вимог, норм і принципів діяльності мета конкретизується у набір завдань. Далі з урахуванням обраної системи умов, критеріїв, форм, методів і засобів вирішення поставленої задачі, інакше кажучи технологій, вибирається певна дія, яка призводить до конкретного результату діяльності.

Важливим подальшим етапом практичної діяльності є оцінювання отриманого результату, яка здійснюється за заздалегідь розробленими критеріями, або визначеними самою системою (застосовна до діяльності всередині системи), або заданими надсистемою. Тому стан ССЗСЕ_{ЕБ}, в першу чергу, описується деякими показниками, вимірюваними у відповідних шкалах. Ефективність системи оцінюється за деякими критеріями оцінки, які також вимірюються у відповідних шкалах. При цьому вибір критеріїв зазвичай диктується цілями оцінки. І, нарешті, результат оцінки отримується шляхом встановлення залежностей між значеннями оцінок за критеріями і значеннями показників стану системи.

Організація діяльності передбачає упорядкування з точки зору її характеристик, логіки побудови і процесу здійснення. Характеристики діяльності включають специфічні особливості або риси, принципи, умови та норми її здійснення. Логічна структура складається з наступних елементів: предмет, суб'єкт, об'єкт, форми, засоби, методи діяльності, її результат. Наступна складова будь-якої практичної діяльності – процес, розділений на фази, стадії, етапи. ССЗСЕ_{ЕБ} є частиною загальнодержавної системи, що реалізує такі найважливіші функції держави як забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки держави.

Така діяльність називається державним управлінням. Представники різних наук, як правило, виділяють риси, властиві управлінню, з позицій особливостей кожній з наук, де досліджуються проблеми управління зі своїх позицій і є щось загальне. Однак єдиної класифікації на цей час немає. Погоджуємося, що специфічною рисою будь-якого управління визнається те, що ця діяльність має суб'єктний характер. І не тільки тому, що з точки зору

визначення терміна „управління” в його реалізації бере участь суб'єкт управління. Незалежно від того, в якій системі відбувається процес управління, воно завжди буде суб'єктним, адже навіть в технічній системі мета спочатку задається суб'єктом – особою (тобто людиною), яка вироблена його свідомістю.

Суб'єкт практичної діяльності є носієм предметно-практичної діяльності і пізнання, джерелом активності, спрямованої на об'єкт. Однак у нашому випадку, це суб'єкт управлінської діяльності, і активність ця управлінська. Саме активна управлінська діяльність суб'єкта управління є умовою, завдяки якій той або інший фрагмент об'єктивної реальності виступає як об'єкт управління, наданому цьому суб'єкту в формах його управлінської діяльності.

Суб'єкт управління – це суб'єкт, що приймає рішення і направляє поведінку об'єктів, а також самі процеси або відносини за необхідним йому вектором шляхом впливу на них для досягнення поставлених цілей.

З позицій управління управлінська діяльність має здатність до розвитку і адаптації до мінливих зовнішніх і внутрішніх умов. Для суб'єктів управління ССЗСЕ_{ЕБ} означає, що кожен з них зобов'язаний вживати заходи не тільки для розвитку під впливом надсистеми, але й саморозвиватися. Розвиток (або саморозвиток) включає тільки таку зміну елементів (в цьому випадку суб'єктів управління), системоутворюючих зв'язків, що призводить до підвищення оптимальності та ефективності управління. Адаптація (від лат. *adaptatio* – пристосування) – процес пристосування до мінливих умов зовнішнього середовища. Адаптація в ССЗСЕ_{ЕБ} означає не лише врахування внутрішніх факторів, але й певну взаємодію із зовнішнім середовищем, в ході якого узгоджуються вимоги і очікування елементів системи та суб'єктів зовнішнього середовища.

Саме запровадження адаптивного управління як основоположного елемента концепції забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці системно-синергетичного типу сприятиме соціально-економічному розвитку держави. Це, в свою чергу, вимагає конструювання оновленої системи управління національною економікою, тобто формування структури-атрактора

– адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ} на засадах домінування в її сукупності різних підсистем з більш вагомими адаптивними характеристиками, що нівелюють деструктивний вплив факторів зовнішнього та внутрішнього середовища на стійкість національної економіки (рис.5.2).

Узагальнення знань теорій стійкого розвитку, систем, неврівноважених станів, математичних теорій алгоритмів, біфуркацій, катастроф, синергетики, здобутих при дослідженні соціально-економічних систем, систематизації світового досвіду та методологічного осмислення економічної безпеки, допускає визначення параметрів національної економіки, які забезпечуватимуть її стійкість і економічне зростання.

Справедливим є твердження, що наведені теорії тісно взаємопов'язані одна з одною через загальні категорії пізнання – об'єкт дослідження, мету, критерії, що унеможлиблює їх розмежування. Проте, прагнення до спільності, що базується на можливості виявити єдиний підхід до вивчення складних явищ різного роду, дозволило виділити теорію систем як самостійну метанауку.

Загальна теорія систем тісно пов'язана з системним підходом і є конкретизацією та логіко-методологічним виразом його принципів і методів.

Тут також важливо зазначити, що проникнення системно-синергетичної парадигми з природничо-наукової сфери (де вона представлена своїми найбільш розвиненими методологічними формами – тектологією, загальною теорією систем, кібернетикою, синергетикою та їх різними „модифікаціями”) в сферу власне економічних досліджень виступає в якості надзвичайно важливого наукового факту потреби різних наук в діалозі і взаємозбагаченні. В цій парадигмі об'єктивно об'єдналися властивості універсальної методології наукових досліджень з властивостями теорії практичної дії, що дозволяють кваліфікувати її як універсального посередника, „адаптер”.

Накопичення системою інформації та ускладнення її структури, зниження ентропії і підвищення організованості є тими процесами, які супроводжують розвиток системи. Розвиток будь-якої конкретної системи є реалізація її сутності, закладеного в ній стратегічного потенціалу.

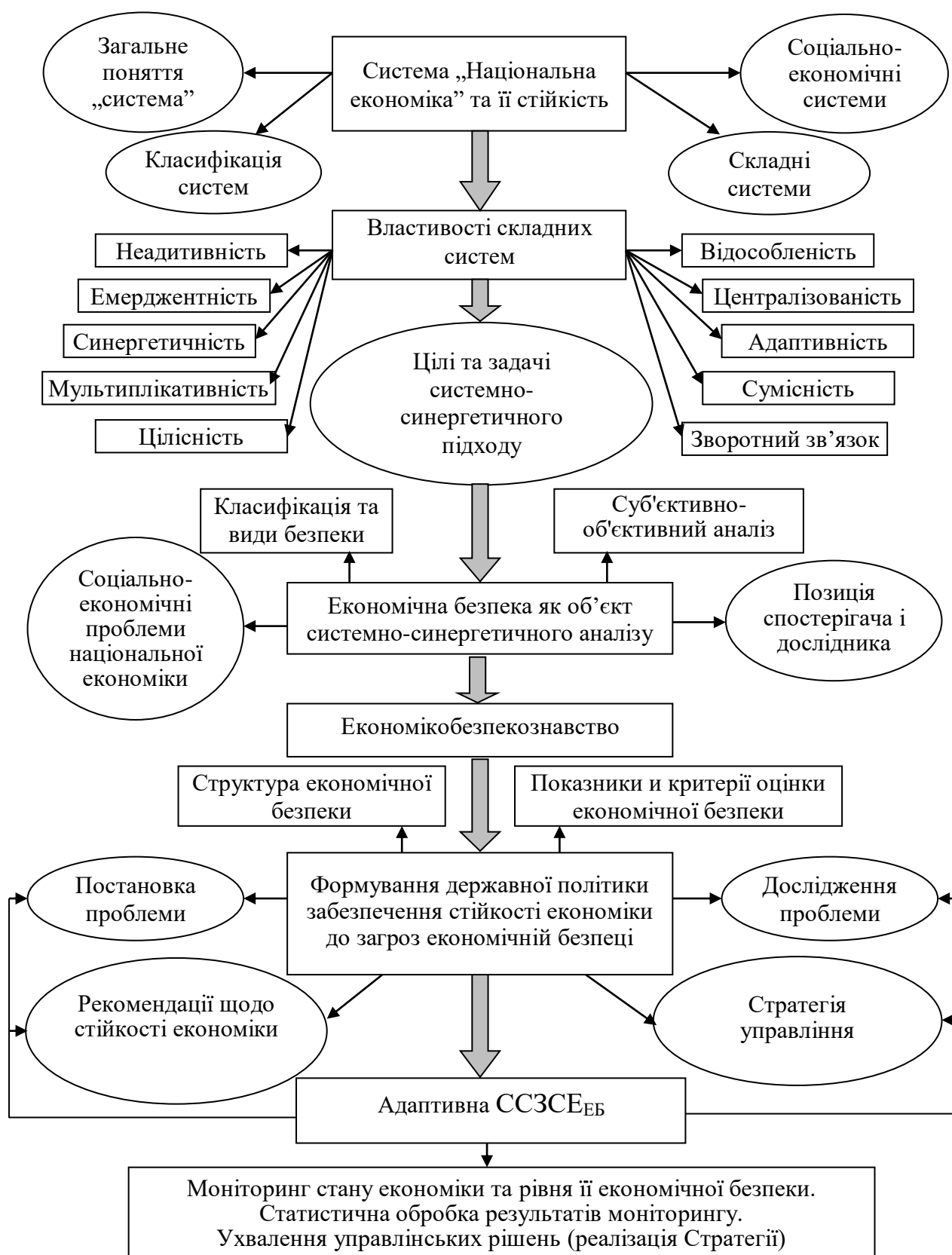

Рис. 5.2. Формування адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ} на основі системно-синергетичного підходу *

* Джерело: складено автором

ССЗСЕ_{ЕБ}, як і будь-якій складній системі, що розвивається, притаманний не тільки фактор відкритості, але й наявність в середині спеціальних механізмів захисту та адаптації. Ці механізми дозволяють обробляти та використовувати корисні для свого розвитку сигнали, які надходять ззовні системи, а механізми захисту, які наявні всередині системи, оберігають її від проникнення сигналів (у вигляд інформації, енергії тощо), опрацювати та засвоїти які система нездатна.

При взаємодії ССЗСЕ_{ЕБ} з оточуючим середовищем вона розподіляє зовнішній вплив (сигнал, інформацію) на два потоки: корисний та перероблений (рис. 5.3).

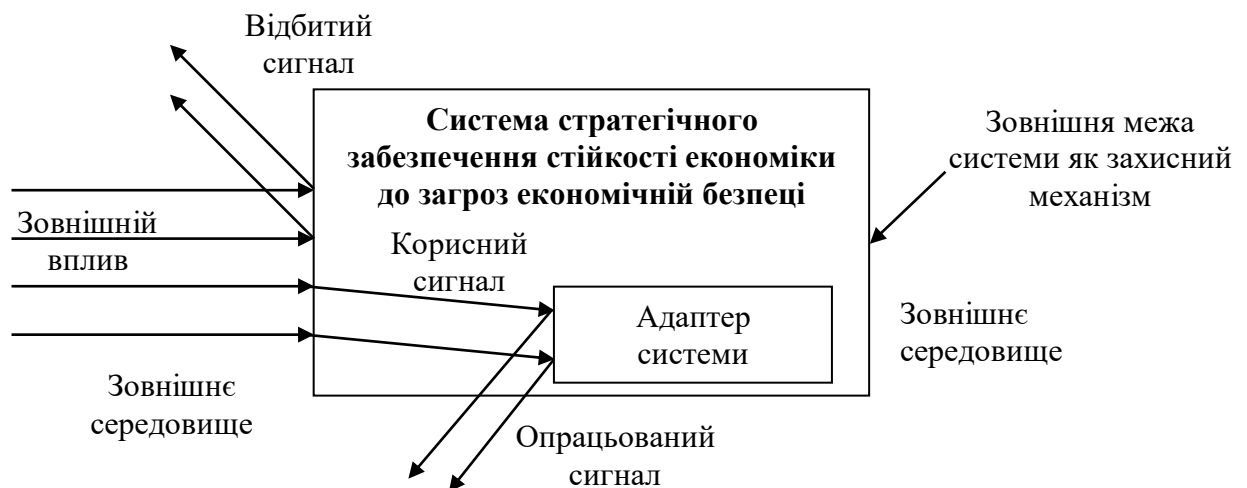

Рис. 5.3. Схема взаємодії ССЗСЕ_{ЕБ} із зовнішнім середовищем*

**Джерело: складено автором*

Корисний сигнал система поглинає та використовує для адаптації, самоорганізації та розвитку, а відбитий сигнал системою відкидається й він повертається у зовнішнє середовище. Ефективність системи забезпечується за таких умов:

- система містить адаптер з таким механізмом адаптації, який є адекватний зовнішньому середовищу;

- у системі є завершена межа з середовищем чи захисні механізми від середовища, які дозволяють убезпечити її від небезпечних сигналів, що адаптер нездатен опрацювати;

- існує сприятливе неагресивне середовище, яке містить усі необхідні фактори для підтримання адаптера та межі системи в стані ефективної працездатності, й не піддає систему негативним впливам, з якими не може впоратися ані адаптер, ані межа системи.

У разі нездатності системи та її межі протистояти негативному (агресивному) зовнішньому впливу, може настати катастрофа або загибель системи.

Важливо відмітити, що нерівновага системи є необхідною умовою її розвитку, адже саме в умовах нерівноваги система не тільки підвищує свою ентропію та прагне до більш ймовірного врівноваженого стану, але й одночасно в ній можливі спонтанні переходи, які супроводжуються зниженням ентропії та виникненням так званих „дисипативних структур”.

Оскільки змістом економічної системи є комплекс усіх її метасистем, підсистем та компонентів, а також сукупність процесів (значить і відносин, суперечностей, тенденцій розвитку тощо) та зв'язків між ними, то його розкриття можливе лише в сукупності економічних законів і категорій, що ґрунтуються на них [57, с. 44]. Здійснюючи управління ССЗСЕ_{ЕБ}, можна досягнути визначених цілей шляхом реалізації структурою-атрактором комплексу функціональних завдань, для вирішення яких у дослідженні сформульовано та розроблено принципові положення, показники, засоби і методи, що дозволяють обґрунтувати достовірність й ймовірність забезпечення стійкості економіки в разі запровадження ССЗСЕ_{ЕБ}.

Формування адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ} вимагає розроблення нових методів та моделей, які враховують наступні її якості: нестационарність, непередбачуваність поведінки, здатність до адаптації, спроможність протистояти руйнівному впливу, можливість до альтернативної поведінки, а також до змін власної структури, спрямованість до цілепокладання.

Розроблення комплексу теоретичних, методологічних, методичних і практичних аспектів формування ССЗСЕ_{ЕБ} на основі системно-синергетичного підходу та її адаптація в сучасних умовах дозволить розв'язати актуальні національно-економічні проблеми. Ознаки адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ} наведені на рис. 5.4

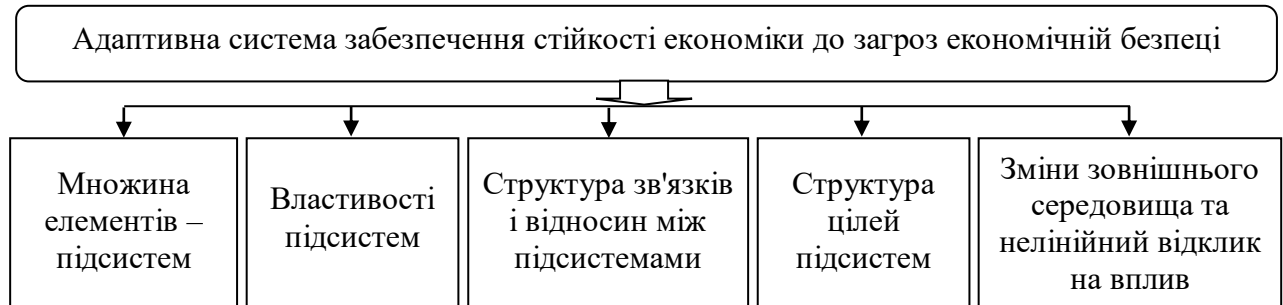

Рис. 5.4. Ознаки адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ} *

* Джерело: складено автором

Оскільки методологія дослідження специфікує ССЗСЕ_{ЕБ} як складну, відкриту, динамічну систему, то це дозволило визначити такі критерії її ефективності з метою побудови для неї моделі адаптивного характеру (рис.5.5).

Рис. 5.5. Критерії ефективності ССЗСЕ_{ЕБ} *

* Джерело: складено автором

Гомеостатичність системи є однією з найважливіших вимог, адже основний метод системології є моделювання системи, що досліджується, а побудова моделі адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ} характеризується, зазвичай, наявністю далеко неповного набору даних і, як наслідок, слабоструктурованих та не завжди узгоджених.

Важливим аспектом надання моделі необхідної стійкості і, в той же час динамізму, є встановлення системного гомеостазу в морфологічному, функціональному та інформаційному аспектах. Визначальною є роль системного гомеостазу як методологічного прийому і способу побудови моделі адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ}, за допомогою якого ця модель приводиться в дію, відображаючи закладені в неї ознаки реальності.

Така модель, яка заснована на дії механізму гомеостазу, стає, таким чином, динамічною, синергетичною системою, якою управляють, та за її допомогою можна оперувати та доводити до заданого рівня досягнення цілей, які поставлені перед системою.

Досягнення гомеостазу при моделюванні адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ} можливе різними способами, вибір яких залежить від обраного типу моделі. Основним способом реалізації цієї задачі щодо побудови функціональної моделі адаптивної системи є імітаційне моделювання, що представляє собою процес конструювання моделі реальної системи та постановки на ній експериментів з метою зрозуміти поведінку системи або ж оцінити (в рамках обмежень, які накладені деяким критерієм або сукупністю критеріїв) різні стратегії, які забезпечують функціонування та розвиток цієї моделі.

Ефективність управління реальними об'єктами має пряму залежність від ступеня використання адаптивного механізму в процесі управління незалежно від природних властивостей об'єкта управління. Порушення середовища розвитку соціально-економічної системи призводить до реалізації

екстремальних нестійких станів цієї системи, з яких найбільш життєздатні шляхом відбору перетворюються в стійку адаптацію.

Багато в чому адаптивно-стійкий розвиток співпадає з поняттям стійкого розвитку, який розглядається як розвиток, що задовольняє потреби теперішнього часу, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби.

Адаптивно-стійкий розвиток ґрунтується на сучасних концепціях управління та спирається на необхідність постійних змін і структурних перетворень з метою підвищення адаптації системи, а не тільки для модернізації національної економіки. Як вже було зазначено, стійкий розвиток – це динамічний, відкритий процес, який включає більш чіткий набір цілей, пов'язаний з внутрішніми установками системи, але в той же час передбачає націленість на зовнішнє середовище для підвищення пристосовуваності системи (табл. 5.1).

Таким чином, адаптивно-стійкий розвиток розглядається як перехідний етап від екстенсивного, а пізніше і інтенсивного зростання до стійкого розвитку. У цьому контексті, стійкість економічної системи в світлі уявлень системно-синергетичного підходу стає найважливішим чинником її динаміки. Взаємопов'язані переходи системи від порядку до хаосу і від хаосу до порядку (так званий „детермінований хаос”), як і біфуркаційні (поліфуркаційні) розриви, здійснюються тільки в сфері нестійкості. При цьому структурно і функціонально системи залишаються стійкими, такий дуалізм у розумінні стійкості економічних систем став можливий у зв'язку із стратегічним підходом до управління та розвитку цих систем. В результаті „поточна” нестійкість, яка призводить до невизначеності їх найближчого стану, стає стійкістю в довгостроковому аспекті, адже по суті змінює, адаптує систему, спрямовуючи її до стану з найбільшою стійкістю до викликів, найбільш імовірним у майбутньому. Відповідно, розвиток в синергетиці розглядається як зростання ступеня синтезу порядку і хаосу (самоорганізації), обумовлений прагненням системи до максимуму стійкості.

Таблиця 5.1

Порівняльні характеристики адаптивно-стійкого та стійкого розвитку*

Ознаки	Адаптивно-стійкий розвиток	Стійкий розвиток
Застосовність	Реалізується в постіндустріальних економіках. Сучасні економічні системи націлені на зростання, адаптацію до змін і прагнуть впливати на ринок і споживача	Має обмежене застосування на практиці і використовується в основному великими міжнародними організаціями. Ймовірно в майбутньому концепція стійкого розвитку буде затребувана в практичній діяльності
Тимчасові горизонти	Найбільш ефективно при середньостроковому аналізі, хоча може використовуватися і в короткостроковому періоді	Орієнтоване на довгострокові горизонти
Типи економічних систем	Усі типи економічних систем, макро-, мезо- і мікрорівня	Глобальна економіка, макро-, мезоекономічні системи
Взаємодія систем різного рівня, роль державного регулювання	Вимагає тісної взаємодії систем різних рівнів, хоча на кожному рівні носить досить самостійний характер	Вимагає „тонкого” державного регулювання. Акцент на соціально-економічній політиці
База розвитку і його мета	Ґрунтується на нематеріальних факторах розвитку, в першу чергу на людському капіталі. Покращення якості життя за рахунок оптимального використання наявних ресурсів. Захист навколишнього середовища – лише один з багатьох факторів	Пріоритет нематеріальних факторів розвитку. Оптимізація рівня життя як нинішнього, так і майбутніх поколінь. Захист навколишнього середовища та раціональне використання ресурсів мають пріоритетне значення
Індикатори розвитку	Кон'юнктурні і фундаментальні індикатори, що відображають широкий спектр економічних та соціальних характеристик	Широкий спектр економічних, соціальних та інших характеристик

*Джерело: систематизовано автором

З іншого боку, нелінійний характер ССЗСЕ_{ЕВ} припускає її здатність до самодії, що зовні проявляється в непропорційності причин і наслідків (вхідного і вихідного сигналу), тобто вони можуть бути досить стійкими щодо суттєвих флуктуацій одного походження та абсолютно нестійкими щодо малих флуктуацій іншого роду. Іншими словами, малі збурення середовища можуть призводити до серйозних наслідків для досліджуваної системи, що функціонує у цьому середовищі.

Таким чином, якщо в кібернетиці проблема підтримки стійкості як центральна умова керованості системи вирішується шляхом використання механізмів негативного зворотного зв'язку, то увагу синергетики більшою мірою звернено на „дзеркальний” бік стійкості – нерівноважні, нестабільні структури як найбільш природній стан більшості реальних (відкритих і нелінійних) систем, через нестійкість яких за певних умов виникає стійкість систем більш високого порядку, на інших тимчасових горизонтах.

У той же час моделювати адаптивну ССЗСЕ_{ЕБ} в межах системно-синергетичного підходу необхідно з певною обережністю, адже будь-яка динамічна система володіє „пам'яттю”, тобто не забуває початкових (граничних) умов, тоді як саме „забування” початкових умов є критеріальною ознакою сильно нерівноважних структур.

У цьому контексті, формування ССЗСЕ_{ЕБ} здійснюється через побудову адаптивної системи, орієнтованої на убезпечення від негативного впливу чинників внутрішнього та зовнішнього середовища на основі аналізу індикаторів стану національної економіки та її економічної безпеки.

Проблема адаптивного управління як системне дослідження поведінки та побудови динамічних систем, здатних пристосовуватися до змін умов функціонування, має більш ніж півстолітню історію. Історично процесам формалізації окремих проблем адаптації передував період створення загальносистемних поглядів як на саму проблему, так і на способи її вирішення [330, с. 13].

Феномен „адаптація” активно використовується в економічній літературі, проте потребує уточнення та роз'яснення як поняття, що характеризує пристосування до нових умов.

Поняття адаптація як активна дія (управління) зазвичай має два значення: по перше, пристосування до фіксованого середовища („пасивна” адаптація); по друге, пошук середовища, адекватного цій системі („активна” адаптація). В першому випадку система, що адаптується, функціонує так, щоб виконувати свої функції в цьому середовищі найкращим чином, тобто максимізувати свій

критерій ефективності функціонування в даному середовищі. „Активна” адаптація, навпаки, передбачає або зміну середовища з метою максимізації критерію ефективності, або ж активний пошук такого середовища, яке забезпечує прийнятні умови функціонування.

Включення адаптації ССЗСЕ_{ЕБ} в структуру адаптології дає більш цілісне уявлення про адаптивні процеси в економічній сфері та розвиває загальну теорію адаптації за рахунок вивчення нових об'єктів.

Адаптація ССЗСЕ_{ЕБ} є процесом виникнення та розвитку унікальної сукупності властивостей, обумовленої включенням її в систему взаємодій у середовищі функціонування і спрямованої на погашення негативного впливу екзо- та ендогенних загроз національним економічним інтересам.

На основі вище викладеного, можна стверджувати, що сутність адаптації полягає в тому, що знання про об'єкт та середовище, в якому він функціонує, невизначені, а відома лише приналежність їх до заданого класу. Окрім, цього задана мета управління, від якої залежить бажана поведінка об'єкта (системи). Це обумовлює необхідність побудови алгоритму управління (адаптивний регулятор системи), який забезпечує досягнення мети за певний проміжок часу для будь-якого об'єкта та умов його функціонування, належних заданому класу.

Управління в економіко-соціальних системах не може відбуватися за усередненими характеристиками, адже в цьому випадку не забезпечити належного ефекту (під час здійснення управління змінюється як сама система, так і середовище, в якому вона функціонує). Відповідно, математична формалізація процесу управління економіко-соціальними системами веде до побудови моделі, яка не є достатньою мірою адекватною реальній системі.

Узагальнюючи надбання наукової думки щодо концепції управління економіко-соціальними системами, зазначимо, що при проектуванні стійкості економіки до загроз економічній безпеці необхідно визначити структуру моделі процесу, адже вона заздалегідь невідома. В моделі мають змінюватися структура та параметри у відповідності зі змінами характеристик процесу при функціонуванні. Отже, така модель буде адаптивною, побудованою із

використанням ітеративних методів, при цьому в кожен проміжок часу функціонування системи відбувається оцінка значень її параметрів за даними вхідних і вихідних змінних.

Зважаючи на вищезазначене, нами виділено основні положення щодо формування адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ}, яку будемо розглядати як таку, в якій у результаті змін характеристик ендо- та екзогенних властивостей системи відбувається відповідна зміна структури і параметрів регулятора управління з метою забезпечення стабільності функціонування самої системи. Регулятор управління системою має вирішити задачу з оптимізації функціонування цієї системи за рахунок „гасіння” збурюючих екзогенних імпульсів, які виникають в періоди зміни фаз життєвого циклу системи. Одним з факторів, що обумовлює застосування моделей адаптивного типу, є стаціонарність зовнішнього середовища. Неможливість формального опису впливу, що збурює, в економіко-соціальних системах пов'язана ще специфічною природою відхилень, що відбуваються у відповідних процесах із ймовірнісним характером їх появи. Необхідність врахування змін зовнішнього середовища в умовах невизначеності призводить до використання адаптивних моделей. Відповідно адаптивне налаштування формальної моделі адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ} відбувається за даними поточної і прогнозної інформації про вхідні та вихідні змінні системи.

ССЗСЕ_{ЕБ} характеризується великою кількістю елементів і зв'язків між ними (деякі з яких за своєю сутністю є нефункціональними), високим ступенем динамічності, впливом різних чинників. Необхідно відмітити той факт, що процеси, які відбуваються в цій системі, важко формалізуються, що обумовлює вирішення задачі синтезу оптимального управління у два етапи: побудова програмної (планової) траєкторії та визначення управляючого впливу, що реалізує програму. Вказані етапи мають такі назви:

- планування, що трактується як визначення оптимальної програми траєкторії с ССЗСЕ_{ЕБ} на конкретний період часу;

- регулювання, яке визначається як знаходження управляючих впливів, що направлені на усунення дестабілізуючих впливів випадкових збурень, котрі відхиляють ССЗСЕ_{ЕБ} від оптимальної програмної траєкторії.

Більшість факторів, які характеризують функціонування ССЗСЕ_{ЕБ}, є важковимірювальними, а між деякими з них існують якісні зв'язки. До того ж, протікання планового та регульованого процесу, а також екзогенний вплив на нього складно точно передбачити через дію випадкових факторів. Для цієї системи є властивою невизначеність: істинна (пояснюється властивостями процесів і зовнішнього середовища) та інформаційна (через неточності вимірювання процесів).

Можна стверджувати, що модель адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ} складається з двох взаємопов'язаних частин: адаптивної системи планування та адаптивної системи регулювання, які структурно є повною ідентичністю та включають у свою чергу такі взаємопов'язані складові як: модель планування (регулювання); імітаційну модель формування процесу; внутрішній (імітаційний) адаптер; зовнішній (об'єктивний) адаптер.

Зовнішній адаптер на основі аналізу характеристик об'єкта та екзогенного середовища вибирає модель задачі планування, а також імітаційну модель, здійснюючи тим самим структурну адаптацію ССЗСЕ_{ЕБ}. За результатами виконання планів минулих років та попередніх збурюючих впливів цей адаптер підлаштовує параметри в моделі планування (регулювання) та імітаційної моделі, яка включає імітаційні моделі об'єкта, середовища та системи регулювання. Згідно імітаційної моделі здійснюється реалізація плану та оцінюються втрати, які не дозволяють досягнути бажаного ефекту. Імітація реалізації плану виконується декілька разів з метою отримання статистично значущих оцінок показників плану. У разі визнання плану, з урахуванням можливостей його реалізації, прийнятним, – він приймається до виконання, в іншому разі – внутрішній адаптер, базуючись на результатах імітації, підлаштовує параметри моделі планування та моделі регулювання, а робота схеми повторюється, починаючи з уточнення параметрів.

Логічними принципами адаптації по Беллману є:

- адаптивне управління розглядається як управління за станом в умовах випадкового середовища функціонування з невідомою функцією розподілу;
- в основу „механізму” адаптації передбачається теорія ітерації та, як наслідок, пріоритет надається числовим методам оптимізації з послідовним використанням вимірювальних даних;
- рандомізація цільової функції та використання методів теорії статистичних рішень, зокрема, байєсового та пов'язаних з ним інших, більш економічних, але й менш змістовних статистичних підходів до оцінювання;
- поточна оптимізація на основі результатів поточного оцінювання з використанням рандомізованих сепарабельних цільових функцій інтегрального або сумарного типів [330, с. 19].

Кожна система має відповідні системні параметри, які є для неї основними та від збереження яких у допустимих межах залежить гомеостаз системи та підтримка існування самої системи.

Ймовірність порушення життєво важливих взаємозв'язків в системі прямо залежить від їх кількості, тому чим складніша організація системи, тим більш ймовірна втрата відносної стійкості системи. Більш складні системи стають й більш уразливими при появі збою їх адаптивних механізмів, і у цьому випадку для підтримання гомеостазу потребують більше додаткових зусиль.

Реалізація своїх функцій адаптивною системою відбувається при досягненні заданої мети, якщо при цьому відбуваються процеси і параметри системи обмежені деякими граничними значеннями, за якими система неприпустимо змінюється або руйнується (рис. 5.6). Нормально функціонуюча система з її заданими функціями за рахунок впливу керуючих сигналів (M_1, \dots, M_i) перетворює вхідні сигнали (X_1, \dots, X_n) у вихідні сигнали (Y_1, \dots, Y_p) .

Рис. 5.6. Блок-схема управління адаптивною ССЗСЕ_{ЕБ} *

* Джерело: систематизовано автором

Управління адаптивною системою представляє собою вплив на неї з метою досягти бажаних властивостей, зокрема гомеостазу. При управлінні відбувається перехід системи з одного стану в інший, тобто керований об'єкт під впливом керуючого змінює свою поведінку, так щоб досягти заданої мети, і за допомогою зворотного зв'язку видає відповідну реакцію про свій стан або поведінку.

Інтегративною якістю адаптивної системи управління є її гомеостаз як кінцева мета управління. Особливо в еволюційних самокерованих системах управління існує як механізм забезпечення гомеостазу.

Саме тому оптимальним варіантом зміни ССЗСЕ_{ЕБ} є адаптивно-стійкий розвиток, оскільки він надає системі життєздатність і створює умови для адаптації до зовнішнього середовища. Зростання в цій системі характеризується збільшенням кількісних показників і обмеженими змінами, але структура системи не змінюється. Однак зростання, в тому числі швидке, має тимчасові рамки і, зрештою, система переходить до адаптивно-стабільного розвитку, або виникають передумови для спаду. Економічний розвиток може відбуватися при контрольованому, керованому процесі, що призводить до бажаних структурних трансформацій у системі відповідно до заздалегідь розробленої стратегії.

Адаптивно-стійкий розвиток ССЗСЕ_{ЕБ} характеризують такі ознаки: по-перше, темпи зростання в довгостроковому періоді не нижче середніх темпів зростання у системах подібного типу; по-друге, внутрішня структура системи змінюється таким чином, що вона пристосовується до змін зовнішнього середовища; по-третє, сама система може впливати на процеси, що відбуваються у зовнішньому середовищі.

Узагальнюючи розглянуті особливості організації адаптивної системи, відмітимо, що структура останньої змінюється чи пристосовується таким чином, щоб її поведінка чи функціонування покращилося відповідно до визначених критеріїв у результаті взаємодії з оточуючим середовищем. Властивостями адаптивної системи є:

- здатність адаптуватися (самооптимізуватися) при зміні (нестационарних) умов навколишнього середовища та вимог до системи;
- здатність до навчання для здійснення заданого виду фільтрації та виконання задачі прийняття рішення;
- не потребують ретельно розроблених методів синтезу, зазвичай необхідних для неадаптивних систем;
- не можуть екстраполірувати модель поведінки для функціонування в нових умовах після навчання на кінцевому та часто невеликій кількості сигналів чи ситуацій, що навчають;
- можуть певним чином відновлюватися, тобто адаптуватися до певних внутрішніх дефектів;
- їх важко аналізувати, аніж неадаптовані системи, але вони дозволяють значно збільшити сферу функціонування системи, коли параметри вхідного сигналу не відомі чи змінюються в часі.

Еволюція теорії адаптивного управління дозволяє сформулювати основні характеристики загальноприйнятої чи стандартної постановки задач та відповідних умов її вирішення, тих, що значною мірою обмежують можливості їх використання для вирішення реальних і, разом з тим, актуальних задач, а також порівняльні характеристики нового підходу до вирішення проблеми

адаптації в нелінійних динамічних системах в умовах невизначеності (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

Порівняльна характеристика постановки задач у моделі ССЗС_{ЕБ} *

Характеристика	Нова постановка задач	Стандартні постановки задач
Адаптація	Асимптотична компенсація впливу невизначеності з точністю до заданого функціонального простору	Сигнально-параметрична
Цілі управління	Досягнення бажаних динамічних станів	Стабілізація, відстеження еталонних (відомих) траєкторій
Якість	Міра якості процесів задається постановкою задачі залежно від властивостей об'єкта	Стійкість та обмеженість траєкторій
Моделі об'єкта	Диференціальні рівняння, відображення „вхід-вихід”	Диференціальні рівняння (відомі)
Класи невизначеностей, які моделюються	- параметрична; - сигнальна; - функціональна; відносно рівнянь динаміки макрозмінних	- параметрична; - сигнальна; - функціональна; відносно рівнянь моделі об'єкта
Класи моделей невизначеності	Допускаються нелінійно параметризовані та невіпуклі моделі невизначеності	Лінійні за параметром моделі невизначеності
Адекватність моделей	Сильна. Використовуються початково нелінійні моделі, адекватні сутності самих об'єктів	Слабка. Моделі спрощені, „зручні” для методів синтезу, що використовуються
Реалізація алгоритмів управління	Алгоритм адаптації – для класів нелінійностей; реалізація законів управління – на типових елементах	Кожній задачі відповідає унікальне рішення

*Джерело: систематизовано автором

Ступінь досліджуваної адаптивної системи представляє собою кількісну та якісну різноманітність умов, до яких система може пристосуватися за даного рівня адаптаційних можливостей.

Виділяємо фактичний і нормативний рівні адаптивності системи. При цьому, ступінь фактичної адаптивності системи (досягнута ступінь адаптивності системи) – це кількісна та якісна різноманітність умов, до яких система вже пристосувалася. Нормативна адаптивність є кількісною та якісною різноманітністю умов, до яких система повинна пристосуватися, щоб досягти своєї мети функціонування. Очевидно, що, якщо ступінь адаптивності системи

не дорівнює ступеня нормативної адаптивності (адаптаційні можливості недостатні для адаптації), система не зможе здійснювати свою функцію в нових умовах.

Також варто зауважити, що адаптаційні можливості та ступінь адаптивності системи не є величинами постійними, адже при переході від системи одного рівня фактичної адаптивності до іншого, вона може збільшувати або зменшувати свої адаптаційні можливості, а, отже, рівень своєї адаптивності.

Узагальнюючи наведені характеристики, зазначимо, що для побудови моделі адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ} в новій постановці з неврівноваженою і нестійкою цільовою динамікою необхідні: по-перше, опис об'єкту як системи та її елементів як підсистем; по-друге, економіко-математичний апарат аналізу поєднання таких об'єктів за умови бажаної макроорганізації адаптивних систем управління у вигляді обмеження у функціональних просторах та макрозмінних системи, якою управляють, що дозволяє системі забезпечення стійкості національної економіки та її економічної безпеки гарантувати реалізуємість, повноту та обмеженість станів самої системи та регулятора, що на неї впливають, а також усуває небажані ефекти в самій системі, небажаний вплив середовища та вплив невизначеності інформації про систему для досягнення цілей управління.

Архітектура побудови моделі адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ} включає сукупність алгоритмів (фаз) для обробки інформації та засобів їх реалізації, які об'єднані для досягнення заданих цілей забезпечення стійкості та захищеності. Вона представляє собою сукупність правил, методів, важелів та заходів, які реалізуються в процесі управління такою адаптивною системою.

Алгоритмізація побудови та реалізації моделі адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ} в рамках системно-синергетичного підходу здійснюється на основі вдалого варіювання критеріїв за фіксованого алгоритму адаптації, що обумовлює гнучку адаптивність цієї системи (рис. 5.7). Процес побудови та реалізації досліджуваної моделі полягає у триєдності фаз: проектування, реалізації та рефлексивної фази.

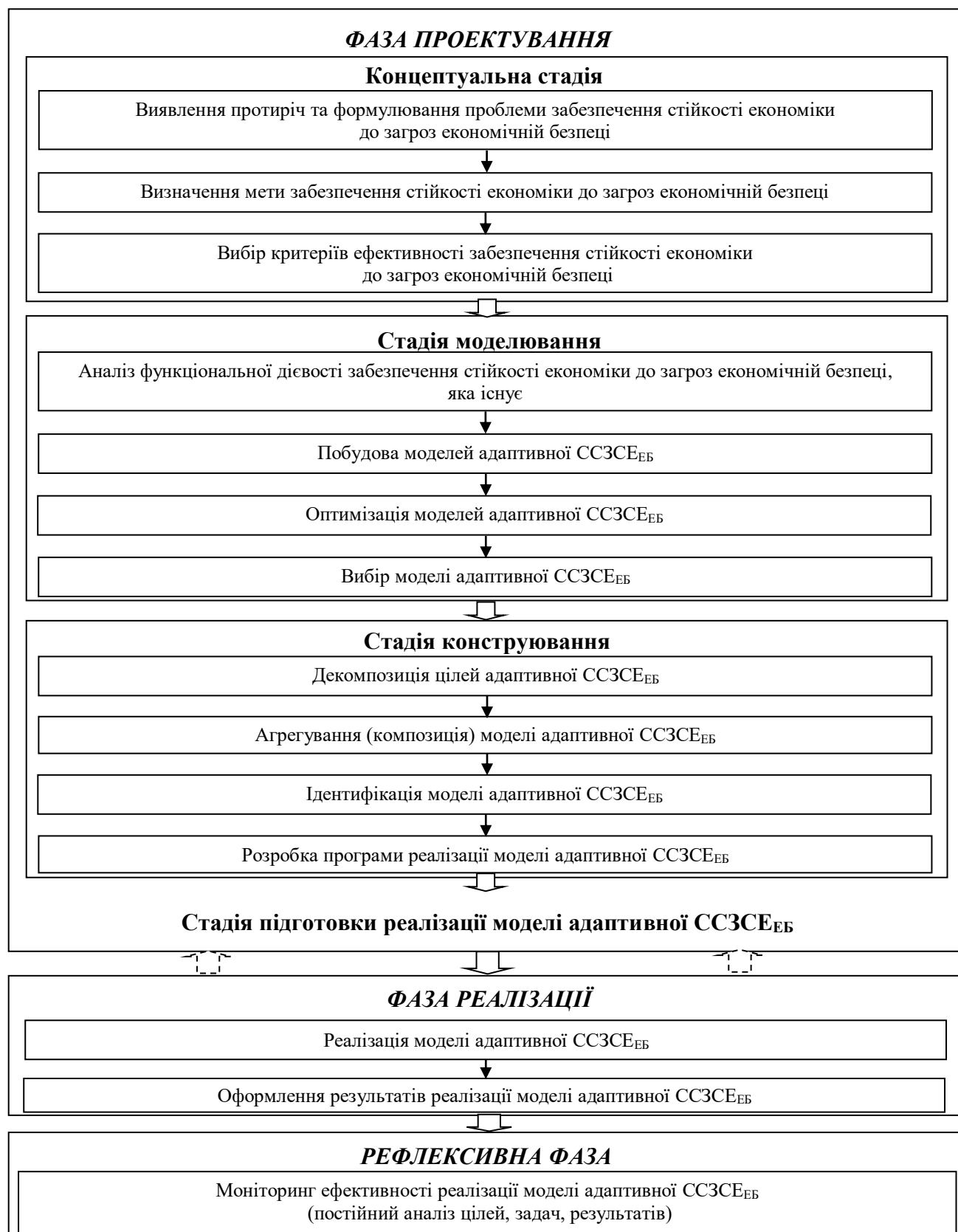

Рис. 5.7. Структура побудови та реалізації адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ} *

* Джерело: авторська розробка

Початкова стадія побудови моделі є концептуальна стадія, яка включає три етапи: виявлення протиріч та формулювання проблеми, визначення мети та вибір критеріїв ефективності ССЗСЕ_{ЕБ}.

Протиріччя виникають в результаті появи неузгодженостей і невідповідностей у межах ССЗСЕ_{ЕБ} (невідповідність між бажаним і реальним рівнем економічної безпеки). Це обумовлює необхідністю формулювання проблеми як процесу пошуку питань, які змінюють один одного та наближають досліджувану систему до найбільш адекватної фіксації невідомого (зміни екзо- та ендогенних факторів) та способів перетворення їх у відоме. Це є важливим моментом в реалізації концептуальної стадії, який забезпечує ціленаправлену мобілізацію попередніх і організацію отримання нових знань в ході дослідження ССЗСЕ_{ЕБ}.

Проблема є протиріччям між знанням і незнанням. У процесі актуалізації проблем забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці система потрапляє в ситуації, які характеризуються високим ступенем невизначеності (рис.5.8).

Простір ситуацій $\{S\}$ визначається:

- по-перше, взаємозв'язком параметрів зовнішнього середовища, які визначають стан потреб системи та враховуються нею, але не можуть бути змінені:

$$S = (s_1, \dots, s_e) \quad (5.1)$$

- по-друге, параметрами, які можуть бути змінені самою системою в необхідному напрямку з урахуванням конкретної ситуації, яка склалася навколо системи, тобто ситуація, яка сприймається системою, завжди є управляємою:

$$S(U) = (s_1(U), \dots, s_e(U)), \quad (5.2)$$

де U – управління системою.

Через цей ситуаційний простір система сприймає зовнішнє середовище і впливи на неї та призводить до відхилення точки S вздовж якоїсь траєкторії (рис.5.8), що в процесі функціонування ССЗСЕ_{ЕБ} змушує звертатися до

структури проблеми, що вивчається, та знаходити критерії для більш чи менш чіткого розмежування дійсних і уявних, актуальних, цінних і менш актуальних та значущих проблем.

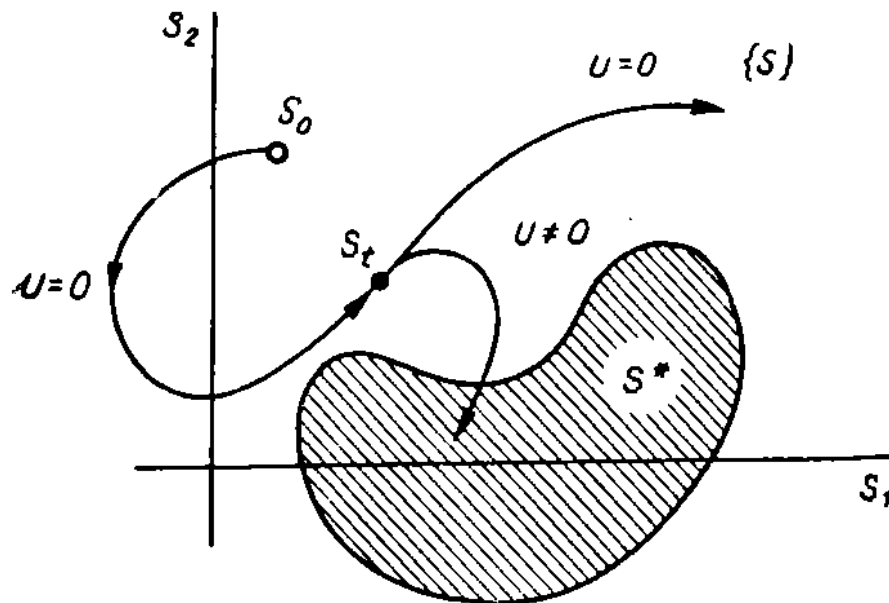

Рис. 5.8. Простір ситуацій функціонування ССЗСЕЕБ *

**Джерело: побудовано автором*

Друга стадія фази проектування – моделювання, яка включає процес створення, дослідження, оптимізацію та вибір моделі адаптивної ССЗСЕЕБ. В межах цієї фази відбуваються структурний і параметричний синтез моделі та ідентифікація її параметрів.

Структура характеризується F станом системи Y від її входів – неуправляемого X та управляемого U :

$$Y = F(X, U) \quad (5.3)$$

Залежність F визначається алгоритмом, який вказує, як використовуючи інформацію про входах X та U , визначити вихід Y . Вигляд цього алгоритму з точністю до його параметрів і визначає структуру системи F . Тому, можна стверджувати, що модель F складається зі структури системи та її параметрів (структурної підсистеми):

$$F = \langle S_t, C \rangle, \quad (5.4)$$

де S_t – структура моделі F ; $C = (c_1, \dots, c_k)$ – її параметри.

Параметричний синтез моделі пов'язаний з визначенням її параметрів $C = (c_1, \dots, c_k)$:

$$Y = F(X, U, C), \quad (5.5)$$

де обрана на попередньому етапі структура S_t відображена в модельному операторі F на основі отриманої про поведінку входів X та U та виходу Y системи, що й дозволяє серед множини можливих варіантів (альтернатив рішень) віднайти найкращі (які екстремізують критерій ефективності) та обрати адекватну модель $ССЗСЕ_{ЕБ}$.

Стадія конструювання фази проектування $ССЗСЕ_{ЕБ}$ полягає в визначенні конкретних способів і засобів реалізації обраної моделі адаптивної системи в рамках умов, що наявні. Процес конструювання включає в себе етапи: декомпозиції цілей системи та її агрегування (композицію), ідентифікацію моделі та розробку програми її реалізації.

Декомпозиція цілей $ССЗСЕ_{ЕБ}$ являє собою процес їх розподілу на окремі підцілі – задачі або підсистеми згідно обраної моделі.

Агрегування моделі адаптивної $ССЗСЕ_{ЕБ}$ – це процес узгодження окремих задач між собою, що сприятиме встановленню зв'язків еквівалентності між елементами системи, що агрегуються, та їх комплексного оцінювання.

Ототожнення та встановлення збігів у адаптивній $ССЗСЕ_{ЕБ}$ відбувається через ідентифікацію (уточнення параметрів або структури) моделі цієї системи за результатами її вимірювання.

Програма – це сукупність взаємопов'язаних заходів, план дій, направлених на досягнення визначеної мети та вирішення загальної проблеми. Його розробка передбачає визначення параметрів управління U для того, щоб у ситуації S , що склалася, досягнути мети забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці. Цей процес зводиться до вирішення варіаційної задачі, яка отримується шляхом відповідних перетворень, необхідних для подолання багатокритеріальності.

Наступною стадією фази проектування є підготовка реалізації моделі адаптивної системи $ССЗСЕ_{ЕБ}$, що передбачає систему умов, форм, методів,

засобів та критеріїв вирішення заданої мети, тобто за допомогою відповідної технології. Сама технологія розглядається як складна реальність, яка представляє собою сферу ціленаправлених зусиль (політики, управління, модернізації, забезпечення тощо).

Фаза реалізації моделі адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ} пов'язана з процесом відпрацювання системою програми, розробленої на попередньому етапі. Якщо управління реалізовано, але задана мета не досягнута, необхідно повернутися до попередніх етапів. Навіть якщо поставлена мета досягнута, необхідність повернення до попередніх етапів пов'язана зі змінами стану середовища Х чи зміною мети ССЗСЕ_{ЕБ}.

Важливою є й рефлексивна фаза, що передбачає постійний аналіз мети, задач та результатів реалізації моделі адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ}. Моніторинг ефективності реалізації цієї моделі – це процес регулярного збору та аналізу ключових індикаторів для визначення тих зрушень чи прогресу, що досягнуті у процесі реалізації програми, та полягає у виконанні двох взаємопов'язаних функцій: спостереження (відстеження) і попередження. При цьому, відстеження здійснюється з метою виявлення відповідності наявного стану ССЗСЕ_{ЕБ} бажаному результату, а спостереження – з метою своєчасного виявлення та нейтралізації негативного впливу екзо- та ендогенних факторів. У цілому для проведення моніторингу важливими є такі компоненти: індикатори; організація процесу регулярного збору фактичних даних; співставлення оптимальних і фактичних показників та визначення відхилень.

Функціональні характеристики адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ} направлені на формування надійних блоків (фаз), завдяки чому економічна система реалізує свою місію, задовольняючи при цьому потреби споживачів, суспільства та держави. В певний час окремі підсистеми моделі стають ключовими факторами для досягнення мети, а інші – виконують допоміжну роль.

Згідно з пропонованою структурою побудови та реалізації моделі адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ} на основі системно-синергетичного підходу саме передбачається виділення ієрархії цілей підсистем, створення і функціонування

яких забезпечує досягнення економічних орієнтирів. Відтак, формалізація процесу формування адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ} є неоднорідною як з точки зору теоретико-методологічного обґрунтування, так і конкретно-прикладного значення. Це пов'язано з тим, що ефективні на етапі проектування структури-атрактору й елементи складної системи та практика їх запровадження і використання можуть реалізовувати різні концепції розроблення різноманітних функцій, моделей, схем і алгоритмів.

У підсумку це сприятиме вирішенню проблеми реалізації політик різної природи як у сфері соціально-економічній, так і технологічній та інноваційній; наповненню економічної теорії новими положеннями щодо формування та функціонування адаптивної системи для ідентифікації ризиків та їх нейтралізації; вдосконалення методології та методичного забезпечення шляхом розроблення єдиного критерію (стану національної економіки та її економічної безпеки) та побудови системи показників-індикаторів (виробничої, демографічної, енергетичної, зовнішньоекономічної, інвестиційно-інноваційної, макроекономічної, продовольчої, соціальної, фінансової сфер), на основі яких запропонувати новітні методики, моделі та практичний інструментарій, що будуть доступні фахівцям різних рівнів, які здійснюють державне регулювання економіки. Отже, головною задачею формування адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ} є визначення стратегічних орієнтирів і цілей розвитку національної економіки, забезпечення її стійкості до загроз економічній безпеці, а також основних напрямів та механізмів їх реалізації.

5.2. Розроблення структури та розділів Стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці

У результаті проведеного аналізу в Розділах 3 та 4 найбільш загальних характеристик моделі державного управління вітчизняною економікою, що реалізується, виявлено наступне: по-перше, вона слабо спрямована на досягнення загальних цілей і виконання державою своєї місії; по-друге, у змінених умовах структурно-функціональна ієрархічна вертикальна модель державного управління малоефективна, оскільки у функціонально-побудованій системі генеральний суб'єкт управління не має змоги оперувати зростаючим обсягом даних; по-третє, існуючий підхід важко реалізовується при відсутності ефективної стратегії.

З огляду на зазначені розроблені та обґрунтовані у попередніх розділах методологічні основи та практичні рекомендації вимагають уточнення організаційно-економічних умов генерування різноспрямованих трансформаційних змін у межах національної економіки, а також при реалізації дієвої Стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці. Поряд із цим, вважаємо слід об'єктивно оцінити параметри результативності, значення прийнятих та проголошених суб'єктами державного управління „проектів”, стратегічних програм і різного роду державних доктрин.

Оскільки, ми вважаємо їх лише за окремими структурними розділами можна було б вважати стратегічно спрямованими, а не адекватними за своєю суттю та змістом „Державні стратегії”. Тому, й необхідно встановити ключові основи для формування, передбаченої методологічними засадами формування ССЗСЕ_{ЕБ}, Стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці для генерування системних ознак до стійкого розвитку.

Стратегія забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці будувалася на основі виділення в ній елементів логічної структури діяльності, розгляду їх як компонентів, що мають власний склад елементів, і відповідної декомпозиції цих компонентів з вивченням їх змісту. Логічна

структура включає наступні елементи: суб'єкт, об'єкт, предмет, форми, засоби, методи діяльності, її результат. Зовнішніми щодо цієї структури є характеристики діяльності: особливості, принципи, умови, норми.

В якості об'єкта Стратегії виступає стійкість економіки до загроз економічній безпеці. Стратегія вимагає від об'єкта наявності в стратегічному просторі стратегічної позиції, тобто вбудованості в систему глобальних економічних відносин. Сукупність усіх доступних для діяльності об'єкта стратегії структур можна трактувати як систему елементів стратегічного простору, з якими йому необхідно взаємодіяти – глобальний ринок, регіональний ринок, галузь, інститут, фінансово-економічні організації, при цьому кожен такий учасник займає свою стратегічну позицію і може мати та має власну стратегію.

Специфікою постановки стратегічних цілей для національної економіки є суворі послідовність необхідних ітерацій: перша, найважливіша – визначення предмета стратегії як ідеального об'єкта, який активно і осмислено перетворений суб'єктом у процесі стратегування; друга ітерація – окреслення меж (обмежень), в яких буде перебувати встановлюється мета. Зокрема, можливі такі види обмежень: довгострокова макроекономічна ефективність, що виражається в макроекономічних показниках, які можна трактувати як об'єктивні критерії якості системного стратегічного управління; існує низка суб'єктів національної економіки, що можуть розробляти Стратегію, в якій економічна ефективність не визначена спочатку; „динамічне цілепокладання”, тобто завдання в якості мети вирішення проблеми забезпечення стійкості економіки, яке можна знайти у багатьох формулюваннях стратегій.

Системною ціллю реалізації Стратегії є зменшення флуктуацій в економіці, які можуть призвести до її деструктивних змін, тобто протидія загрозам і викликам з боку зовнішнього та внутрішнього середовищ, посилення стійкості національної економічної системи.

До основних вимог, що пред'являються до Стратегії, відносяться наступні:

- домагатися максимальної сумісності цієї Стратегії із загальною концепцією соціально-економічного розвитку держави;

- виходити з об'єктивної оцінки соціально-економічної ситуації, що складається в країні і за кордоном, існуючих ризиків і можливостей, які з'являються, прогнозованих змін у факторах впливу, пов'язувати постановку довгострокових цілей і завдань забезпечення стійкості економіки з наявними можливостями і ресурсами;

- забезпечити внутрішню сумісність із системою державного регулювання;

- для реалізації кожної з поставлених цілей розробити систему підтримуючих заходів із зазначенням виконавців та очікуваних наслідків.

Рис. 5.9 наочно відображає алгоритм формування та реалізації стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці, головною задачею розробки якої є підтримання таких взаємин між елементами національної економічної системи та її середовища, які дозволяють досягати поставлених цілей у сфері забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці, відповідають внутрішнім можливостям і зовнішнім вимогам.

Для досягнення мети реалізації Стратегії повинен бути реалізований комплекс завдань:

- визначення основних параметрів стійкості економіки до загроз економічній безпеці умов, тенденцій, обмежень і виявлення можливостей розвитку економіки;

- визначення пріоритетів економічної політики держави для забезпечення стійкості економіки;

- вибір шляхів і способів досягнення цілей та завдань забезпечення стійкості економіки і зміцнення економічної безпеки України;

- формування комплексу заходів, що сприятимуть досягненню цілей і завдань забезпечення стійкості економіки та зміцнення економічної безпеки;

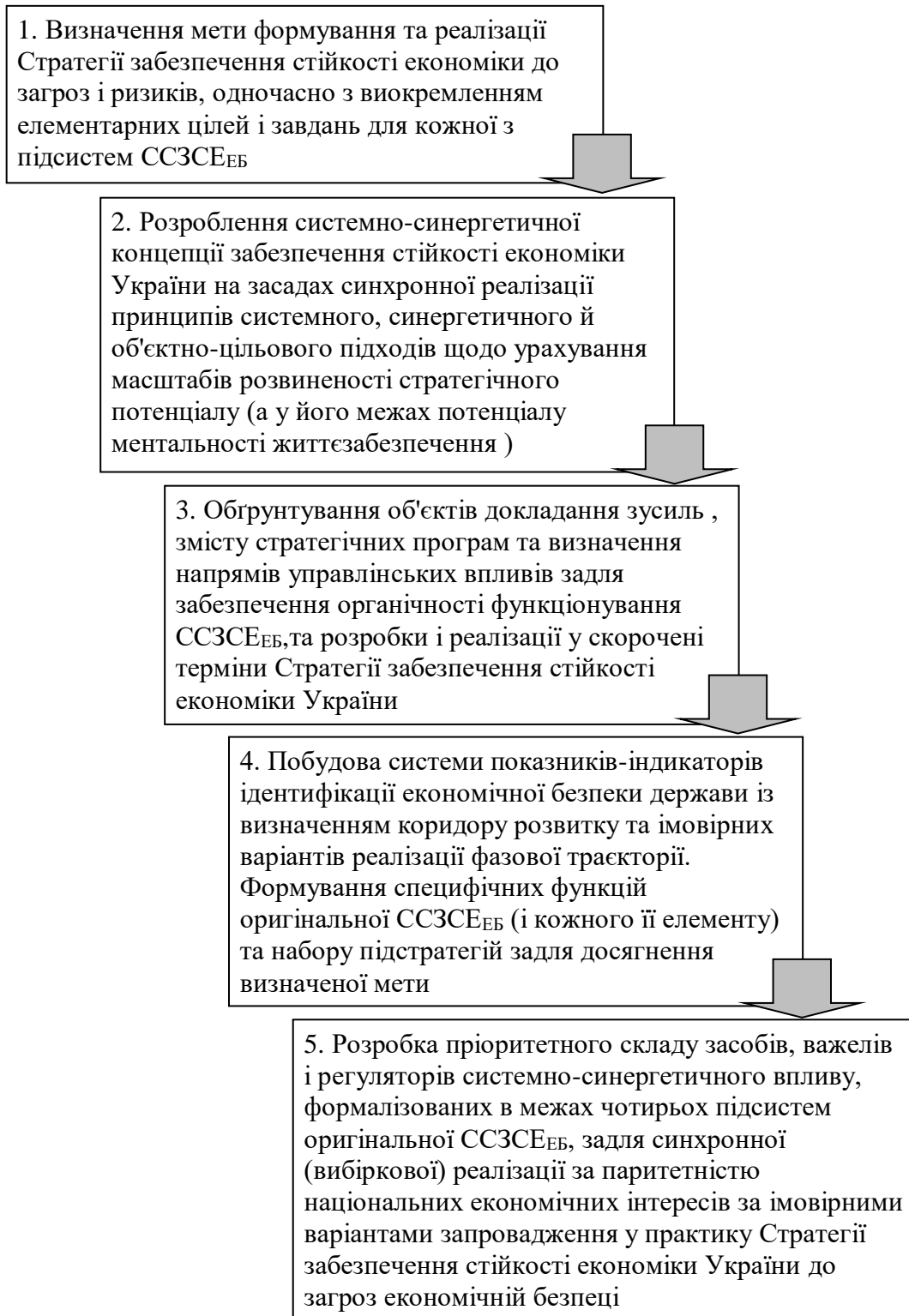

Рис. 5.9. Алгоритм формування та реалізації Стратегії забезпечення стійкості економіки України до загроз економічній безпеці *

** Джерело: авторська розробка*

- визначення необхідних ресурсів для досягнення цілей і завдань щодо забезпечення стійкості економіки та зміцнення економічної безпеки, що забезпечують його умови і фактори, з точки зору найбільшої ефективності їх використання;

- координація дій, спрямованих на досягнення цілей і завдань забезпечення стійкості економіки та зміцнення економічної безпеки, включаючи заходи, передбачені документами стратегічного планування в сфері забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці з врахуванням очікуваних результатів та параметрів ресурсного забезпечення;

- науково-технічна, інформаційна, ресурсна та кадрова підтримка реалізації Стратегії.

Зауважимо, що для забезпечення органічності функціонування ССЗСЕ_{ЕБ} потребують визначення напрямів управлінських впливів. Згідно сформованих уявлень, управління є сукупністю процесів, що забезпечують підтримку об'єкта управління в заданому стані або переведення його в новий бажаний стан шляхом реалізації цілеспрямованих управлінських впливів (рис. 5.10). Причому вибір того чи іншого напрямку управлінського впливу визначається, з одного боку, досягнутим рівнем і потенціалом розвитку економічної системи як об'єкта управління, а з іншого – рухливістю цілей її функціонування і розвитку, а також ступенем задоволеності суб'єкта управління досягнутими результатами.

Отже, на рис.5.10 не тільки наведено класифікацію і можливі наслідки різних типів управлінських впливів, але також охарактеризовано їх предметно-об'єктну сферу, що дозволяє структурувати систему управління відповідно з цією ознакою. Зокрема ми можемо виділити в системі управління такі складові:

- елементну, яка розглядає управління як діяльність із вивчення та вдосконалення внутрішньої будови системи, визначення ролі кожного структурного елементу і системних взаємозв'язків між ними;

- функціональну, яка розглядає управління як процес реалізації певних функцій, спрямованих на отримання заданих результатів;

- процесну, яка розглядає управління як сукупність видів діяльності щодо виявлення і вирішення наявних проблем, тобто як процес підготовки та прийняття рішень.

Рис. 5.10. Типи управлінських впливів та їх наслідки для об'єкта управління *

**Джерело: складено автором*

Вирішення зазначених вище завдань можна досягти лише у разі розробки і реалізації відповідного виду Стратегії за відповідними розділами (таблиця 5.3).

Таблиця 5.3

Інкорпорація стратегічного набору завдань і заходів до Стратегії забезпечення стійкості економіки України до загроз економічній безпеці*

Розділи	Зміст завдань і заходів у відповідності до Концепції забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці системно-синергетичного типу		
	Стратегія забезпечення стійкості економіки України	Стратегія забезпечення економічної безпеки держави	Стратегія соціально-економічного розвитку України
Введення	обґрунтування необхідності розробки Стратегії. Описано її основна мета, роль у реалізації економічної політики розвитку держави та доцільність формування інформаційно-методичної бази для уточнення змісту цього доктринального документа в контексті забезпечення стійкості економіки	мета і завдання Стратегії. Основні тенденції, прогнозні оцінки вагомості впливу рівня економічної безпеки на забезпечення стійкості економіки;	опис: а) сучасного соціально-економічного стану держави; б) основних тенденцій і перспектив економічного зростання в країні; в) вимоги до Стратегії;
Основні цілі й завдання Стратегії	основні цілі та завдання Стратегії, взаємопов'язані із ними пріоритети і завдання загальної Стратегії забезпечення економічної безпеки держави та Стратегії її соціально-економічного розвитку за трьома варіантами розвитку подій, тобто у разі переходу економіки України: а) у нестійкий стан (фазу фрустрації); б) знаходження у фазі безпеки (поріг безпеки); в) у фазу стійкого розвитку (біфуркації)	перспективи і цілі щодо: локалізації зусиль із нарощування СП; завдання в контексті активізації процесів із модернізації інституційної сфери діяльності	чинники соціально-економічного зростання (динаміка соціально-економічної, демографічної ситуації, виробничого потенціалу); інфраструктура та забезпеченість розвитку держави
Тенденції та прогнозні оцінки стійкості економіки на період відповідної Стратегії	опис сценарію розвитку держави у цілому та відповідної програми забезпечення стійкості економіки до загроз. Слід навести: характеристики складових і домінант Стратегії соціально-економічного розвитку держави, розробленої з урахуванням стратегічних напрямів розвитку, окремих галузей промисловості, а також відповідної Стратегії забезпечення економічної безпеки держави та стратегічного набору забезпечення стійкості економіки України	деталізовано зміст державної політики щодо забезпечення економічної безпеки: а) основи її формування й етапи її реалізації за трьома варіантами розвитку подій (знаходження у фазах фрустрації, безпеки або біфуркації); б) ключові стратегічні орієнтири; в) інноваційна й науково-технічна політика; г) соціальна політика	аналіз імовірних трендів довгострокового розвитку економіки держави (можливості соціально-економічного розвитку, ключові проблеми і обмеження). Здійснено опис можливих сценаріїв соціально-економічного розвитку регіону у довго- і середньо-строковій перспективі
Вибір Стратегії	зміст Стратегії за трьома рівнями, а саме, за розвитком економіки у фазі: а) фрустрації; б) безпеки; в) біфуркації		
Державна політика щодо забезпечення стійкості економіки	визначено: основні стратегічно-економічні орієнтири; етапи реалізації стратегічного набору; оцінка СП; зміст інноваційної й науково-технічної політики, а також інструментарій взаємодій суб'єктів щодо забезпечення стійкості економіки до загроз.		обґрунтовано стратегічні напрями розвитку держави: а) мета розвитку; б) вибір стратегічних пріоритетів (сценарію розвитку і механізми реалізації стратегії; в) покращення демографічної ситуації

Продовження табл.5.3

Цільові показники й оцінка ефективності Стратегії	привести прогнозний ПСЕ _{ЕБ} як найважливіший інструмент оптимізації процесів розподілу та використання СП. Встановлено роль Концепції при вирішенні завдань у сфері забезпечення стійкості економіки до загроз, за яким приведено доцільність корегування інструментарію методик складання державних програм. Більш раціональною є процедура формування. Інноваційна й науково-технічна політика в сфері забезпечення стійкості економіки містить розробку і введення новацій	перспективи та стратегічні ініціативи щодо цілеорієнтованого розвитку економіки задля побудови раціонального прогнозного ПСЕ _{ЕБ} . При цьому: а) визначено стратегічні імперативи забезпечення стійкості економіки до загроз;	приведено базові принципи реалізації технології управління і етапи стратегії соціально-економічного розвитку держави, при визначені: а) механізмів введення проектів стратегічного значення; б) етапів стратегічного набору щодо забезпечення стійкості економіки; в) наслідки реалізації стратегії соціально-економічного розвитку за трьома варіантами (у разі знаходження у фазах фрустрації, безпеки або біфуркації)
Додаток зі складом заходів із забезпечення стійкості економіки, цільових показників (індикаторів економічної безпеки) з урахуванням стратегічного потенціалу	базові принципи й методики оцінки стійкості економіки та рівня її економічної безпеки, а також ідентифікації результативності забезпечення стійкості економіки. При цьому, розраховується вплив ПСЕ _{ЕБ} на ВВП, що дозволяє одержати об'єктивну інформацію про стійкість економіки на різних фазах її розвитку. У додатках приводяться конкретні цільові показники реалізації Стратегії	б) побудовано варіативний прогноз; в) розкрито аспекти державної політики щодо забезпечення стійкості економіки в різних фазах її розвитку; г) представлено очікувані результати за наслідками реалізації Стратегії; д) запропоновано систему управління поетапною реалізацією Стратегії	

*Джерело: визначено, сформульовано та обґрунтовано автором дисертації

У цьому контексті методичний підхід до реалізації Стратегії та вирішення завдання забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці передбачає за функціональною орієнтованістю виділення механізму зовнішнього і внутрішнього впливу (рис. 5.11).

Рис. 5.11. Взаємодія внутрішнього та зовнішнього механізмів впливу *

* Джерело: [247, с. 151]

Важливо врахувати те, що зовнішній захисний механізм має впорядкувати взаємодію системи і середовища, створювати безпечні умови існування економічної системи. Для цього потрібно забезпечити: мінімальний рівень зовнішніх збурень, що загрожують існуванню економічної системи або призводять до неприпустимого відхилення показника економічної безпеки від заданого значення; стан системи, що задовольняє першу вимогу, не повинен обмежувати рух системи до мети, тобто обмежувати виконання системою свого призначення.

Зовнішній механізм захисту можна віднести до більш високого рівня ієрархії, ніж внутрішній механізм, оскільки він безпосередньо взаємодіє з

середовищем і по суті є надсистемним утворенням. Його раціональне функціонування вимагає, в першу чергу, щоб органи управління володіли достовірною інформацією про стан зовнішнього економічного середовища, на основі якої здійснюється коригуючий вплив.

І тут варто наголосити, що все більшої актуальності набувають загальні питання економічної безпеки в ієрархічному трактуванні (держави, регіону, суб'єкта господарювання, особистості), що призводить до зростання значення ефективної діяльності внутрішнього механізму. Для успішного функціонування внутрішнього механізму захисту зовнішній контур повинен передавати йому узагальнені відомості про власну роботу – висновок про стан економічного середовища і вжиті заходи.

Не можна обійти увагою ту обставину, що внутрішній захисний механізм забезпечує вирішення таких завдань: відобразити вплив зовнішнього середовища, який подолав зовнішній захист економічної безпеки; долати структурні обурення, що породжуються системою, в тому числі й самим механізмом захисту; сприяти розвитку економічної системи для досягнення намічених цільових установок [247, с. 150-151].

Зважаючи на важливість цих завдань, основна мета функціонування внутрішнього захисного механізму полягає у мінімізації негативних наслідків впливу загроз на економічну безпеку національної економіки.

У нашому дослідженні ми акцентуємо увагу не стільки на категорії „механізм”, скільки на його похідній категорії „механізм управління”. Під механізмом управління розуміються інструменти управління, а саме сукупність правил і процедур прийняття суб'єктом управління рішень, що впливають на поведінку керованих об'єктів. Іншими словами, процес прийняття рішення ґрунтується на заздалегідь прийнятих правилах, здійснюється за певними процедурами, які складають основу механізмів управління.

Механізм управління в ССЗСЕ_{ЕБ} – це та методологічна основа, яка дозволяє виявити взаємозв'язки між суперечностями економічних процесів у екзо- та ендогенному середовищі. Такий механізм можна охарактеризувати як

спосіб організації суспільного виробництва з властивими йому організаційно-економічними відносинами, за допомогою якого суспільство використовує економічні закони з урахуванням історичної обстановки. З іншого боку, вони є сукупністю свідомо встановлюваних державою норм, правил, умов, критеріїв, показників, організаційних структур, в рамках і за допомогою якого здійснюється розширене відтворення та забезпечення стійкості економіки [354, с. 299-302].

Наявність у ССЗСЕ_{ЕБ} конкретного механізму управління, з одного боку, дозволяє передбачити поведінку об'єктів управління, з іншого – робить передбачуваною поведінку керуючого суб'єкта. Для того, щоб суб'єкт управління в системі вибрав той чи інший механізм управління йому необхідно вміти передбачати поведінку об'єктів управління, тобто прогнозувати їхню реакцію на ті чи інші керуючі впливи.

Механізм управління в ССЗСЕ_{ЕБ} можна класифікувати за різними ознаками:

1) за типами управління:

- механізм внутрішнього (лінійного) управління;
- механізм зовнішнього (функціонального) управління;

2) за видами управління:

- механізм управління складом елементів;
- механізм управління структурою;
- механізм інформаційного управління;
- механізм ресурсного управління;

3) за методами, що використовуються в ході управління:

- механізм прямої дії (директивні механізми);
- механізм непрямої дії (економічні механізми);

4) за функціями управління:

- механізм моніторингу (збору, узагальнення та аналізу інформації);
- механізм прогнозування;
- механізм планування;

- механізм реалізації управлінського рішення;
- механізм контролю результуючого впливу;
- механізм обліку результуючого впливу.

Зауважимо, що ця класифікація не є кінцевою та може бути доповнена. Механізм управління визначає, як ведуть себе суб'єкти управління – елементи системи і як вони приймають рішення.

У цьому контексті, властивостями механізму управління в ССЗСЕ_{ЕБ} є:

- сукупність суб'єктів економічних відносин з економічними зв'язками між ними;
- спосіб функціонування суб'єктів економічних відносин;
- система важелів та інструментів реалізації механізму в ССЗСЕ_{ЕБ};
- сукупність спрямованого впливу дій.

Багатогранність економічних зв'язків не може бути реалізована через існування універсального механізму. Проте, функціонування механізму управління в ССЗСЕ_{ЕБ} має бути підпорядковано таким вимогам: дія в межах, визначених чинним законодавством; забезпечення надійного захисту та реалізації національних економічних інтересів; своєчасне виявлення та відвернення загроз стійкості економіки; ефективне функціонування як у звичайних, так і у надзвичайних умовах; чітка структурованість та функціональне розмежування органів законодавчої, виконавчої та судової гілок влади; відкритість та гласність у необхідних межах щодо діяльності органів забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці [22, с. 44-45].

Вихідними моментом у логічній моделі дослідження механізму управління в системі забезпечення економічної безпеки стійкого розвитку національної економіки, на нашу думку, повинно бути визначення етапів формування та реалізації (рис.5.12).

**Рис. 5.12. Етапи формування та реалізації механізму управління
в ССЗСЕ_{ЕБ} ***

**Джерело: запропоновано автором*

Хоча останнім часом усе більше науковців звертають увагу на необхідність розробки та підвищення дієвості таких механізмів, в економічній літературі не існує єдиного підходу до алгоритму їх побудови.

Конструктивне дослідження сутності механізму управління в ССЗСЕ_{ЕБ} диктує потребу у розв'язанні економічних суперечностей шляхом застосування певних економічних заходів, методів, інструментів, насамперед, через посилення одних і послаблення інших сторін існуючих протилежностей або за допомогою поєднання їх. Концептуальне моделювання часової структури таких

механізмів відбувається шляхом формування та вибору альтернатив розвитку досліджуваної системи за рахунок застосування практичного інструментарію, адекватного рівню економічної безпеки, та ефективної взаємодії їх елементів, що диктує необхідність нових теоретичних і методологічних підходів, адаптованих до потреб національної економіки.

Виходячи із постулатів загальної методології побудови адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ} (яка розроблена у підрозділі 5.1), будь-який завершений цикл здійснення управлінської діяльності у цій системі складається з наступних фаз: проектування, реалізації і рефлексії (рис. 5.13).

У рамках фази проектування здійснюються такі функції управління, як: збір, обробка та аналіз інформації, прогнозування, планування, які включає підготовку управлінського рішення.

1. Збір, обробка та аналіз інформації. Процедура збору інформації базується на таких принципах:

- актуальності (інформація повинна збиратися (надаватися) своєчасно);
- достовірності (дані повинні бути адекватними об'єктивним процесам і явищам, без тенденційності);
- цілеспрямованості та релевантності (відомості повинні збиратися і надаватися виходячи з мети і задач управління).

Для фази проектування велике значення мають інформаційні технології, тобто самі процеси, методи пошуку, збору, зберігання, обробки, надання, поширення інформації, а також способи здійснення таких процесів і методів, які разом з інформацією, що міститься в базах даних, які утворюють цілісну інформаційну систему.

Інформація в ССЗСЕ_{ЕБ} збирається та консолідується як за внутрішніми (системоутворюючими) зв'язками (наприклад, про стан системи, її елементи, стійкості структури тощо), так і із зовнішнього середовища (наприклад, про результати впливу на інші системи, об'єкти, про характер, силу протидії інших систем, об'єктам тощо). В ході збору інформації здійснюються процедури її обміну, накопичення і зберігання.

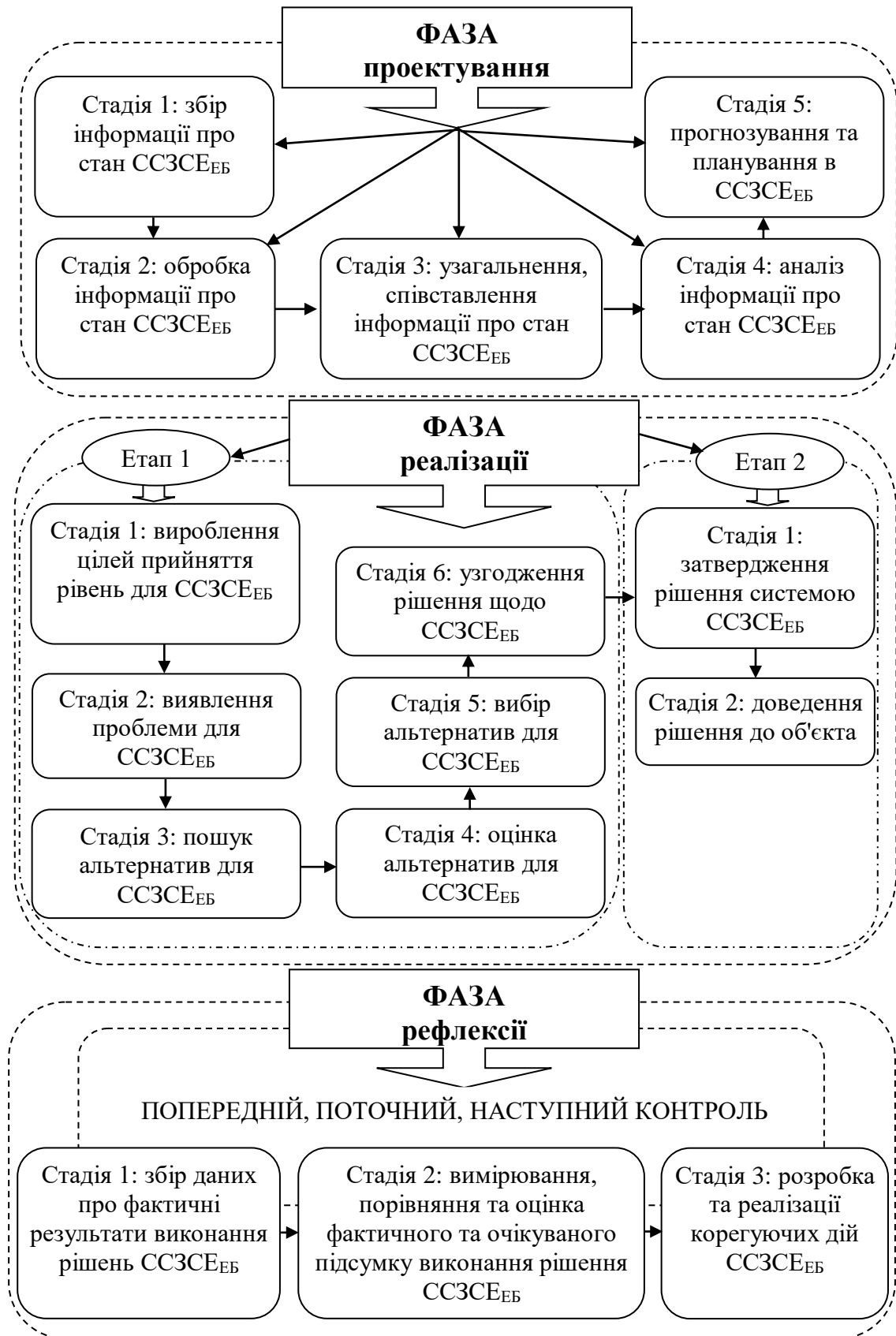

Рис. 5.13. Часова структура реалізації методики функціонування механізму управління в ССЗСЕБ *

* Джерело: складено автором

Істотним для першої фази управління в системі забезпечення економічної безпеки стійкого розвитку національної економіки є аналіз отриманої інформації. Аналіз (від давньогрец. ἀνάλυσις – розкладання, розчленування) інформації являє собою операція уявного або реального розчленування цілого (в цьому випадку інформації) на складові частини, яка виконується в процесі пізнання або предметно-практичної діяльності людини. Аналіз є вихідною відправною точкою прогнозування, планування – важливих функцій управління економічними об'єктами і процесами, що відбуваються в них.

2. Прогнозування. Прогноз (з грец. – „вперед, впізнання”) – це науково обґрунтоване судження про можливі стани керованого об'єкта в майбутньому і (або) про альтернативні шляхи і терміни їх здійснення.

Прогнозування як метод механізмів управлінні у ССЗСЕ_{ЕБ} є процес розробки прогнозів станів керованих об'єктів щодо цієї системи в майбутньому. Прогнозування є необхідною стадією першої фази управління, і його основне завдання – орієнтація управління на можливі зміни стану і розвитку об'єктів управління і зовнішнього середовища їх функціонування.

До основних принципів прогнозування в управлінні відносяться: системність (цілісний взаємозв'язок та ієрархічна підпорядкованість об'єкта і фону прогнозування); узгодженість (необхідність узгодження пошукових та нормативних прогнозів різної природи (тобто ознак) і різного терміну попередження часу; варіантність (необхідність розробки кількох варіантів прогнозів, виходячи з варіантів прогнозного фону); безперервність (коригування прогнозу в міру надходження нової інформації про об'єкт прогнозування); верифіцируемість (потреба в достовірності, точності та обґрунтованості прогнозу); ефективність (необхідність перевищення економічного ефекту від використання прогнозу над витратами на його розробку).

Результати прогнозування в ССЗСЕ_{ЕБ} є підставою для планування і формулювання управлінських рішень.

3. Планування – складання спеціальних документів-планів, в яких відображаються прогнози; проміжні та кінцеві цілі, завдання; механізми розподілу ресурсів і координації діяльності. Планування базується на таких принципах: безперервності; гнучкості; еластичності; координації та інтеграції, повноти та ясності, деталізації, економічності тощо. Планування – процес прийняття рішень, що забезпечують ефективне функціонування об'єкта управління.

Другою частиною циклу є *фаза реалізації* – вироблення та реалізація управлінських рішень щодо проблем, які виникають. Рішення – це керівництво до дії, вибране із множини альтернатив, оформлене у вигляді конкретних дій. Прийняття рішень завжди невід'ємна частина механізму управління. В загальному вигляді управлінське рішення, реалізоване в ССЗСЕ_{ЕБ} є результатом доцільних дій, заходів, що вживаються елементами системи в межах їх компетенції (тобто наданих повноважень) на основі правового акта, в результаті аналізу, реалізованого в першій стадії фази проектування, яке вироблене з урахуванням об'єктивних і суб'єктивних факторів, а також наявних ресурсів.

Фаза реалізації складається з двох етапів: етапу прийняття рішення та етапу реалізації рішення в підсистемі управління ССЗСЕ_{ЕБ}. Обидва етапи об'єднує низка складних і конкретних логічних побудов, здійснюваних елементами систем, і містять у собі такі стадії:

1) прийняття рішення (вироблення цілей прийняття рішення; виявлення проблеми (проблемної ситуації в діяльності об'єктів, якими управляють); пошук, оцінка та вибір альтернатив);

2) реалізація рішення, в рамках якої виконується така функція управління, як організація виконання рішення (затвердження та безпосереднє виконання рішень).

У зв'язку з цим, в механізмі управління обов'язковою є *рефлексивна фаза* (або фаза рефлексії). У рамках цієї фази механізму управління реалізується така функція, як контроль під яким розуміється або результат, або процес.

Контроль у механізмі управління здійснюється в наступній процедурній послідовності:

- збір даних про фактичні результати виконання рішень об'єктом управління – це етап контролю, який здійснюється за правилами і процедурами, реалізованими в рамках першого етапу фази проектування;

- вимірювання, порівняння й оцінка фактичного і очікуваного підсумків виконання рішення об'єктом управління є необхідним етапом контролю реалізації прийнятого управлінського рішення. Вони пов'язані з зіставленням одержаних результатів виконання дій об'єктом управління з цільовими орієнтирами за критеріями ефективності та оптимальності, виявлення невикористовуваних ресурсів тощо;

- розробка та реалізація коригувальних дій – етап контролю, що дозволяє змінити траєкторію (вектор) досягнення результату шляхом прийняття додаткового (нового) рішення.

Поява в структурі циклу управління рефлексивної фази, як правило, пов'язують з еволюційним розвитком самих механізмів управління, адже на початковому етапі здійснювалася проста взаємодія об'єктів за відсутності зворотних зв'язків між ними. Цикл функціонування механізму внутрішнього та зовнішнього впливу в ССЗС_{ЕБ} представлено на рис. 5.14.

Однак вплив зовнішнього середовища на об'єкти управління викликав відхилення параметрів в їх функціонуванні від необхідних для досягнення мети управління. У цей момент відбувається виникнення найпростішого замкнутого контуру зі зворотним зв'язком з реакцією лише на поточний вплив. Подальший розвиток механізму управління призвів до утворення другого контуру зворотного зв'язку, що дозволяє здійснити програмну зміну характеру впливу суб'єкта управління на об'єкт в цілях збереження стійкості останнього.

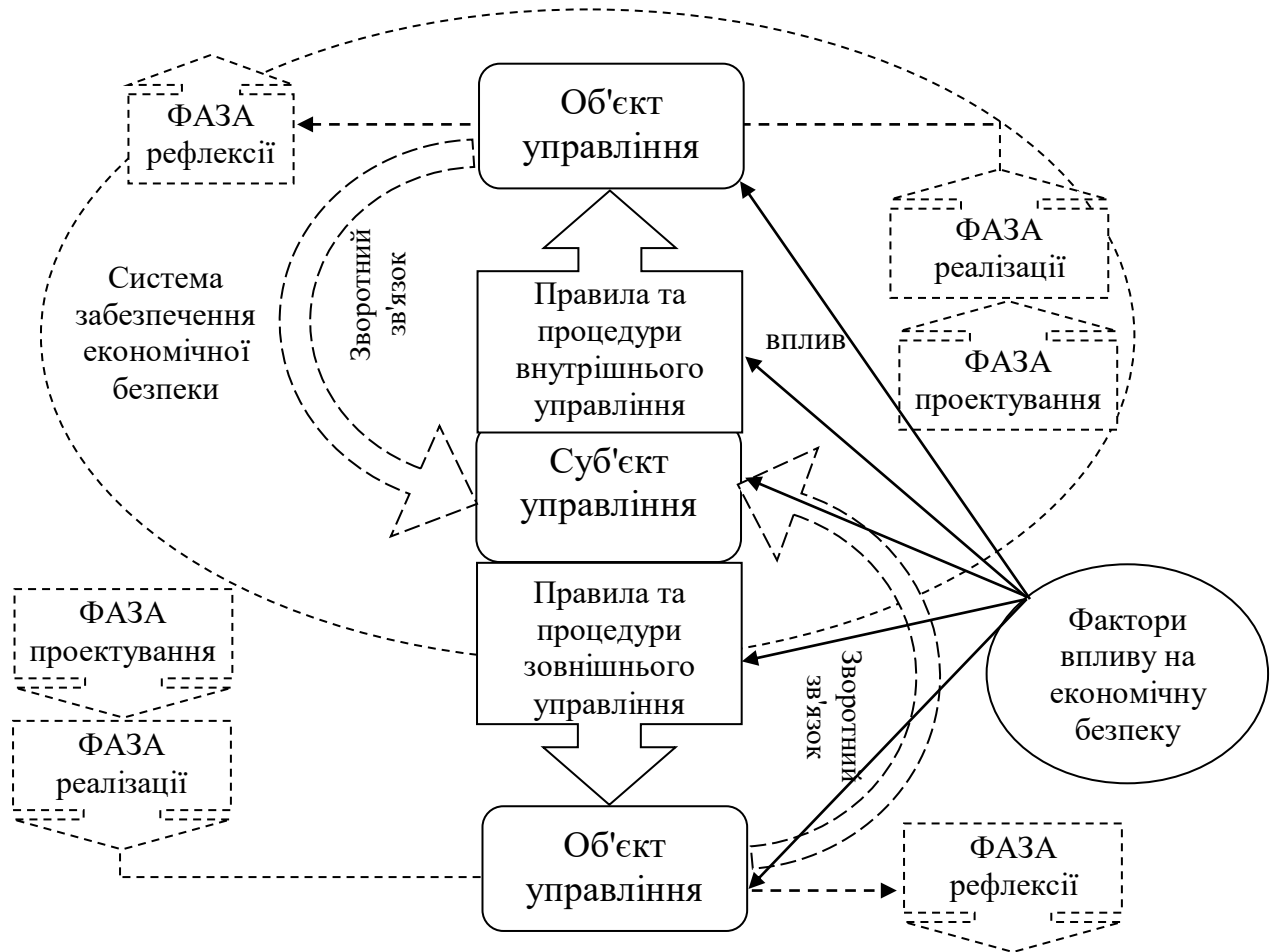

Рис. 5.12. Цикл функціонування механізму управління внутрішнього та зовнішнього впливу в ССЗСЕЕБ *

* Джерело: складено автором

Аналіз структури і змісту механізму управління в ССЗСЕЕБ дозволив дати таке визначення цього поняття з позицій системно-синергетичного підходу – це об'єктивно існуюча сукупність елементів, що відповідають в системі за досягнення цілей та виконання функцій управління, також, які реалізуються ними в рамках забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці, правил і процедур управління, основним відображенням яких є процеси цілеспрямованого циклічного перетворення інформації про стан економіки та її економічної безпеки в двох взаємопов'язаних, замкнутих зворотними зв'язками контурах: контур прямого впливу керуючого елемента системи на об'єкт

управління і контур контролю результату впливу з метою його подальшої корекції.

Мета реалізації такого механізму управління полягає у забезпеченні стійкості, ліквідності, збалансованості та ефективності національної економіки, запобіганні можливому порушенню її нормального функціонування через вплив різного роду загроз.

Постановка завдань щодо забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці відбувається на основі результатів моніторингу факторів впливу на неї, ступеня їх небезпеки та можливих наслідків. Багатовекторність національної економіки обумовлює необхідність виділення сукупності завдань, які згруповані за такими критеріями:

- за критерієм важливості: оперативні (сукупність завдань, які потребують негайного вирішення, що дозволяє вплинути на конкретні відхилення від нормального функціонування економіки); тактичні (сукупність завдань, в межах реалізації стратегічних завдань, спрямовані на вирішення приватних завдань); стратегічні (сукупність завдань, які спрямовані на досягнення головної мети забезпечення стійкості економіки, взаємодію цієї системи із аналогічними системами зарубіжних країн, її підсистем одна з одною тощо).

- за напрямом вирішення: внутрішні (сукупність завдань, які вирішуються зсередини системи); зовнішні (сукупність завдань, які вирішуються за межами системи).

- за сферою повторюваністю: стандартні (множина завдань, по яких уже відпрацьовані стійкі алгоритми їх вирішення, документально зафіксовані в інструкціях, методиках, планах тощо); нестандартні (множина завдань, які вирішуються при виникненні нових умов, ситуацій, які не мають заздалегідь розроблених алгоритмів розв'язання) [136, с. 57].

При побудові механізму управління в ССЗС_{ЕБ} одночасно важливо враховувати й принципи як вихідні положення, якими слід керуватися, визначаючи зміст, організаційні форми і методи реалізації політики щодо забезпечення економічної безпеки [117, с. 142].

У цьому контексті виділяються такі принципи, на яких ґрунтується функціонування механізму управління в ССЗСЕ_{ЕБ}:

- системності – всі складові механізму управління діють як єдина система, що дозволяє охоплювати всі напрями економічної діяльності, а також визначити цілі, їх субординацію, порівняння альтернативних шляхів і методів досягнення цілей;

- взаємозв'язку – процес забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці має бути пов'язаний з іншими напрямками політики держави (соціальною, екологічною та ін.);

- оптимального поєднання централізації і децентралізації – раціональне делегування повноважень при регулюванні процесів забезпечення стійкості економіки;

- програмності – передбачає розробку загальнодержавної цільової програми забезпечення стійкості економіки;

- міжнародної координації – полягає у співробітництві державної системи органів з міжнародними інституціями з метою забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці на глобальному рівні;

- рівноправності – забезпечення рівних можливостей усім суб'єктам економічних відносин в реалізації права на економічну безпеку;

- законності – дотримання законності на всіх етапах забезпечення економічної безпеки національної економіки;

- комплексності – передбачає застосування комплексного підходу під час реалізації державної політики щодо забезпечення стійкості економіки;

- простоти і ясності – завдання, які передбачаються у програмах забезпечення стійкості економіки повинні бути коректно сформульовані і бути зрозумілими користувачам програми;

- безперервності, що забезпечує своєчасне коригування розроблених перспективних планів, виходячи зі змін, що відбуваються як всередині економіки країни, так і за її межами;

- логістики – своєчасне й в повному обсязі забезпечення необхідними ресурсами виконання заданих функцій й завдань;

- соціального партнерства – вибудовування нового типу взаємодії між владою, бізнесом і населенням, що забезпечує узгодження інтересів і цілей, об'єднання ресурсів, розгортання спільної діяльності й розподіл відповідальності;

- гласності й прозорості спрямований на формування відкритості та доступності інформації щодо забезпеченості ресурсами країни та напрямів вкладення коштів;

- необхідності врахування специфіки та індивідуальних особливостей розвитку національної економіки і включення її у світові і міжрегіональні економічні процеси для досягнення максимальних вигод і переваг.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що ефективне і цілеспрямоване функціонування механізму управління в ССЗСЕ_{ЕБ} має базуватися на розумінні внутрішньої сутності та динамічних змін сучасних перетворень категорій, через які воно реалізується. Використання методологічного підходу до забезпечення стійкості економіки полягає у застосуванні різних рівнів дослідження та врахування специфіки форм прояву сутності і змісту цих категорій щодо об'єкта дослідження.

У цьому контексті особливого значення набуває розгляд механізму управління в ССЗСЕ_{ЕБ} як складної системи взаємодії багатьох суб'єктів, що потребує здійснення реального управлінського впливу із застосуванням економіко-математичного моделювання рівня економічної безпеки та її впливу на розвиток національної економіки.

5.3. Моделювання та прогнозування макроекономічної динаміки за наслідками реалізації Стратегії забезпечення стійкості економіки

Необхідною умовою підвищення якості управлінських рішень на основі більш достовірного аналізу, прогнозу та об'єктивного обґрунтування стратегічних напрямів забезпечення стійкого розвитку є удосконалення методологічних основ і методів оцінки рівня стійкості економіки до загроз економічній безпеці. Аналіз розвитку національної економіки як складної соціально-економічної системи на сучасному етапі потребує розробки методичних підходів та інструментарію, застосування яких дозволить оцінити повноту реалізації функцій соціально-економічних підсистем і отримати цілісну картину ключових проблем і пріоритетних напрямів розвитку держави [91, с. 96].

Парадигми моделювання розрізняються за типом моделей (статичні, динамічні, безперервні, дискретні, детерміновані, стохастичні, нечіткі, моделі з „м'якими обмеженнями”), по різних методах аналізу моделей дослідження операцій (наприклад, імітація, оптимізація, багатокритеріальна оптимізація, нечітка оптимізація).

При моделюванні реальних і досить складних систем навряд чи виявиться можливим і достатнім створення лише однієї моделі, яка адекватно описує всі підсистеми модельованої системи та їх взаємодію. Подібна загальна модель була б занадто складною як для розуміння, так і для налагодження. Зазвичай складна система може бути описана за допомогою комплексу моделей, які можливо належать різним методам або навіть традиціям моделювання. Зрозумілою є актуальність інтеграції моделей при вирішенні цих завдань. Мультипарадигмальності моделювання, яке визначається як ефективне доповнення всіх відповідних парадигм моделювання, є одним з важливих аспектів моделювання складних систем.

Етапи моделювання стійкості економіки до загроз економічній безпеці наведені на рис.5.13.

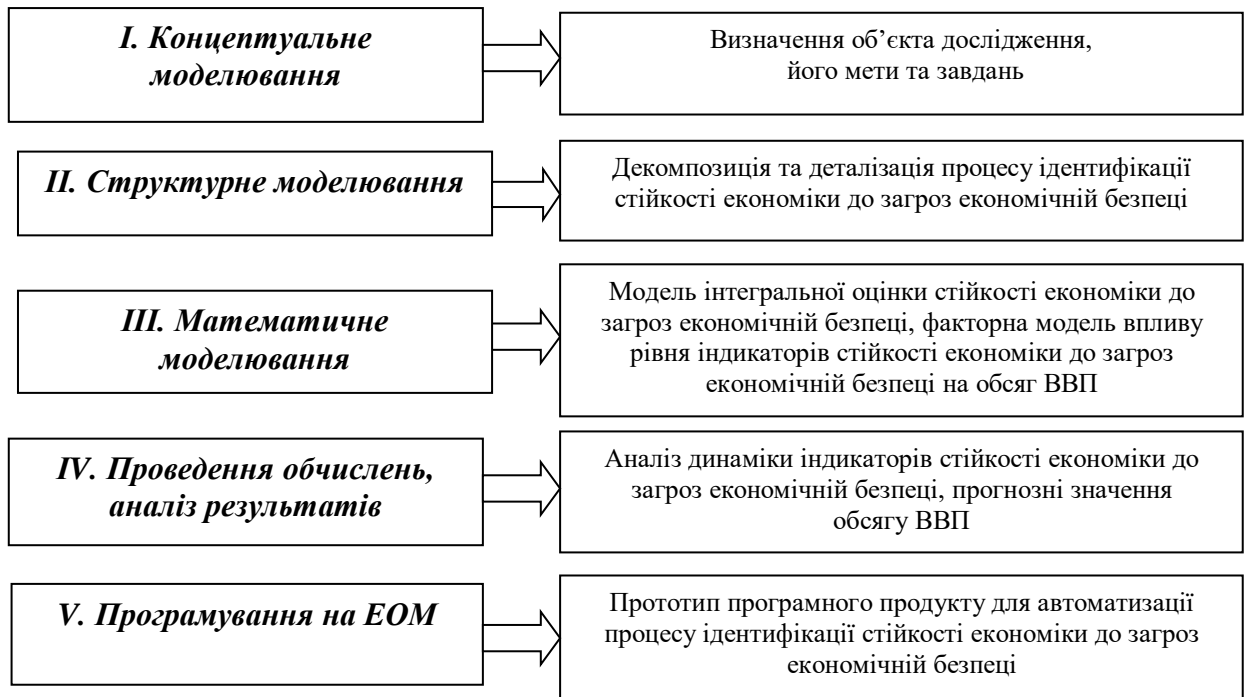

Рис. 5.13. Етапи моделювання стійкості економіки до загроз економічній безпеці*

**Джерело: складено автором*

Найбільш часто на практиці семантичне моделювання використовується на першій стадії проектування програмного забезпечення. Його результатом, як правило, є концептуальна або, як її ще називають, інфологічна модель предметної сфери.

Під моделлю при цьому розуміється „еквівалент” об'єкта, що відображає в математичній формі найважливіші його властивості – закони, яким він підпорядковується, зв'язки, властиві складовим його частинам, тощо. Концептуальна модель об'єднує часткові уявлення про вміст програмного забезпечення, отримані в результаті вивчення предметної області і своїх уявлень про дані, які можуть знадобитися в майбутніх додатках. Іншими словами, концептуальна модель – це опис структури, виконаний з використанням природної мови, математичних формул, таблиць, графіків і інших засобів. Модель досліджуваного об'єкта, що відображає в математичній

формі найважливіші його властивості – закони, яким він підпорядковується, зв'язки між його складовими елементами тощо.

Метод структурного моделювання органічно поєднується з методами математичної статистики та є потужним засобом дослідження в тих сферах наукової діяльності, які сьогодні поки ще не розташовують розвиненим арсеналом формалізованих методів та ґрунтується на наступних принципах:

- по-перше, структурний підхід до розгляду проблеми дозволяє ієрархічно розподіляти інформації про предметну область за рівнями. Таким чином, забезпечується подання інформації та окреслюється предмет дослідження з прийнятним обсягом нової інформації на кожному новому рівні;

- по-друге, передбачається відділення організаційної структури і речових компонентів структури від предметних функцій та архітектури інформації. Це означає, що у даному випадку розглядаються функціональні зв'язки і логічна структура інформації. Цей принцип випливає з того припущення, що моделюються процеси складаються з взаємопов'язаних і взаємозалежних компонентів, що працюють спільно для виконання певних функцій. Ці компоненти можуть бути будь-якої природи, включаючи технічні засоби та обладнання, програмне забезпечення та людей. Однак змістовна сторона цільової діяльності полягає в описі виконуваних системою функцій та їх взаємозв'язків.

Методологія структурного моделювання дозволяє будувати моделі, що сприяють одночасно як розуміння проблеми, так і передачі результатів уявлення проблеми іншим особам. Прийняття в увагу безлічі додаткових точок зору дає можливість розглянути всі аспекти системи при одночасній концентрації уваги в кожен момент часу на одному елементі.

Моделювання реальних складних систем на базі сучасних комп'ютерних технологій робить актуальним впровадження середовищ моделювання, що дозволяють уникнути рутинних циклів моделювання. В даний час надзвичайно актуальні питання автоматизації різних аспектів математичного моделювання: вибору і побудови моделей, запису моделей у формі, близькій до звичайної

математичної записи, створення бібліотек розв'язків, програмне забезпечення, призначене для вирішення розглянутої математичної задачі).

Для розробки структурної моделі впливу рівня інтегрального індикатора стійкості економіки до загроз економічній безпеці на обсяг ВВП використано програмний продукт AllFusion Process Modeler (BPwin).

Кожна модель починається з верхньої (TOP) діаграми, що має тільки один блок, який символізує роботу модельованої системи в цілому. Всі зв'язки на TOP-діаграмі є зовнішніми зв'язками модельованої системи, її зв'язками з середовищем. Функціональний блок оснащений трьома вхідними та однією вихідним зв'язком.

Спочатку система моделюється як єдине ціле – один функціональний блок з інтерфейсними дугами, що тягнуться за межі даної сфери. Така діаграма називається контекстною і позначається ідентифікатором „A-0”. У пояснювальному тексті до контекстної діаграми повинна бути зазначена мета (Purpose) побудови діаграми у вигляді короткого опису і зафіксована точка зору (Viewpoint).

Визначення та формалізація мети розробки IDEF0-моделі є вкрай важливим моментом. Мета визначає сфери в досліджуваній системі, на яких необхідно фокусуватися насамперед. На рис. 5.14 наведена діаграма A-0 процесу ідентифікації стійкості економіки до загроз економічній безпеці. Вхідним інформаційним потоком системи є інформація щодо рівня основних параметрів функціонування національної економіки, вихідними – стратегія забезпечення стійкості економіки.

Під ідентифікацією розуміємо визнання тотожності, ототожнення об'єктів, впізнання. У процесі аналізу TOP-діаграма піддається декомпозиції на основні підфункції, утворюючи дочірню діаграму A0. У свою чергу, кожен блок дочірньої діаграми також може бути підданий декомпозиції і детального розгляду.

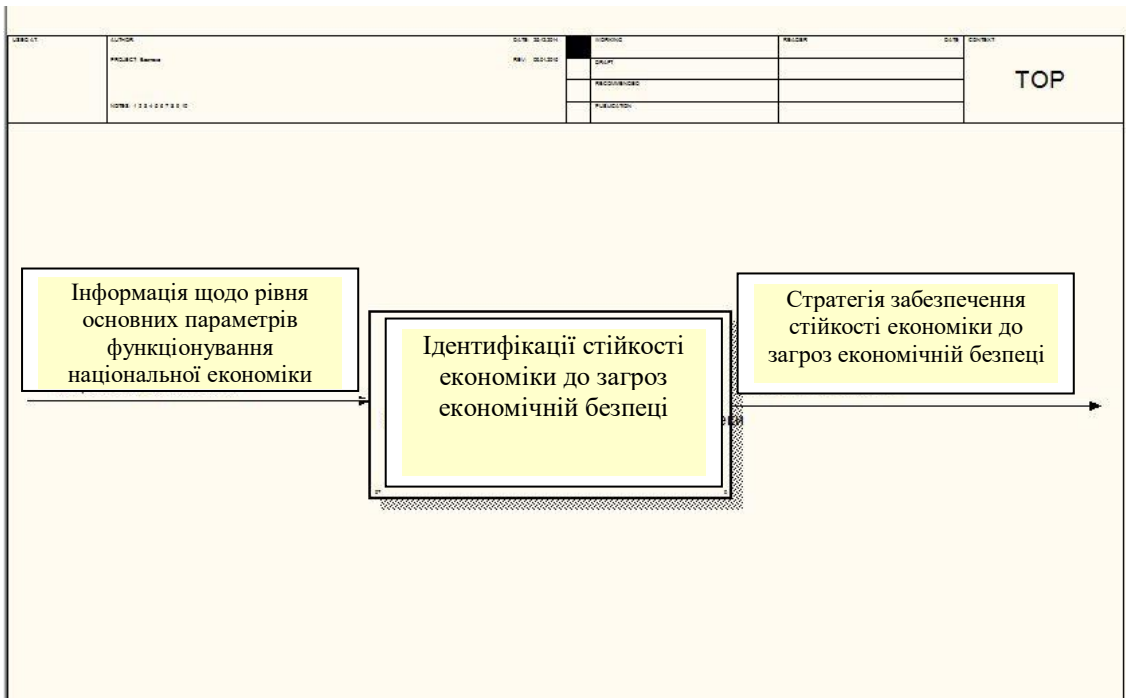

Рис. 5.14. Діаграма А-0 процесу ідентифікації стійкості економіки до загроз економічній безпеці*

* Джерело: складено автором

Якщо дугу недоцільно передавати на інший рівень декомпозиції, то її розміщують в „тунелі”. Таким чином, розміщення дуги в „тунелі” є способом приховати її джерело (приймач). Дуга з прихованим джерелом позначається круглими дужками на своєму початку. Дуга з прихованим приймачем позначається круглими дужками у своєму кінці (біля стрілки). Процес декомпозиції зупиняється, коли модель відповідає на всі поставлені перед нею питання. Для проведення моделювання використовувався програмний продукт AllFusion Process Modeler (BPwin).

Модель IDEF0 (Icam (Integrated Computer Aided Manufacturing) DEFinition) допоможе відобразити функціональну структуру системи, а також дозволить визначити які об'єкти або інформація служать джерелом для процесів, що є керуючими факторами, які ресурси для цього необхідні. Основу методології IDEF0 складає графічний мова опису бізнес-процесів. Використання даної моделі допоможе представити запропоновану ССЗСЕ_{ЕБ}

у вигляді сукупності ієрархічно впорядкованих і взаємопов'язаних діаграм. Після опису системи в цілому необхідно провести розбиття її на великі фрагменти (функціональна декомпозиція). Далі провести декомпозицію кожного фрагмента системи на більш дрібні і так далі до досягнення необхідного рівня подробиці опису.

Існує достатня кількість різних методологій функціонального моделювання, використовуваних при створенні моделей інформаційних систем. Пропонується використовувати методології IDEF0, DFD, IDEF3, які дозволяють розглянути процес функціонування комплексної автоматизованої ССЗСЕ_{ЕБ} з різних точок зору.

Модель IDEF0 (Icam (Integrated Computer Aided Manufacturing) DEFinition) допоможе відобразити функціональну структуру системи, а також дозволить визначити які об'єкти або інформація служать джерелом для процесів, що є керуючими факторами, які ресурси для цього необхідні. Основу методології IDEF0 складає графічний мова опису бізнес-процесів. Використання даної моделі допоможе представити запропоновану систему управління персоналом у вигляді сукупності ієрархічно впорядкованих і взаємопов'язаних діаграм. Після опису системи в цілому необхідно провести розбиття її на великі фрагменти (функціональна декомпозиція). Далі провести декомпозицію кожного фрагмента системи на більш дрібні і так далі до досягнення необхідного рівня подробиці опису.

У діаграмі IDEF0 вказуються інформаційні та матеріальні зв'язку. IDEF0 відображає структуру і функції процесів і потоки використовуваної і генерується інформації. На діаграмі А-0, яка представлена на рис. 5.15, міститься найбільш загальний опис об'єкта моделювання.

Модель IDEF0 (Icam (Integrated Computer Aided Manufacturing) DEFinition) допоможе відобразити функціональну структуру системи, а також дозволить визначити які об'єкти або інформація служать джерелом для процесів, що є керуючими факторами, які ресурси для цього необхідні. Основу методології IDEF0 складає графічний мова опису бізнес-процесів.

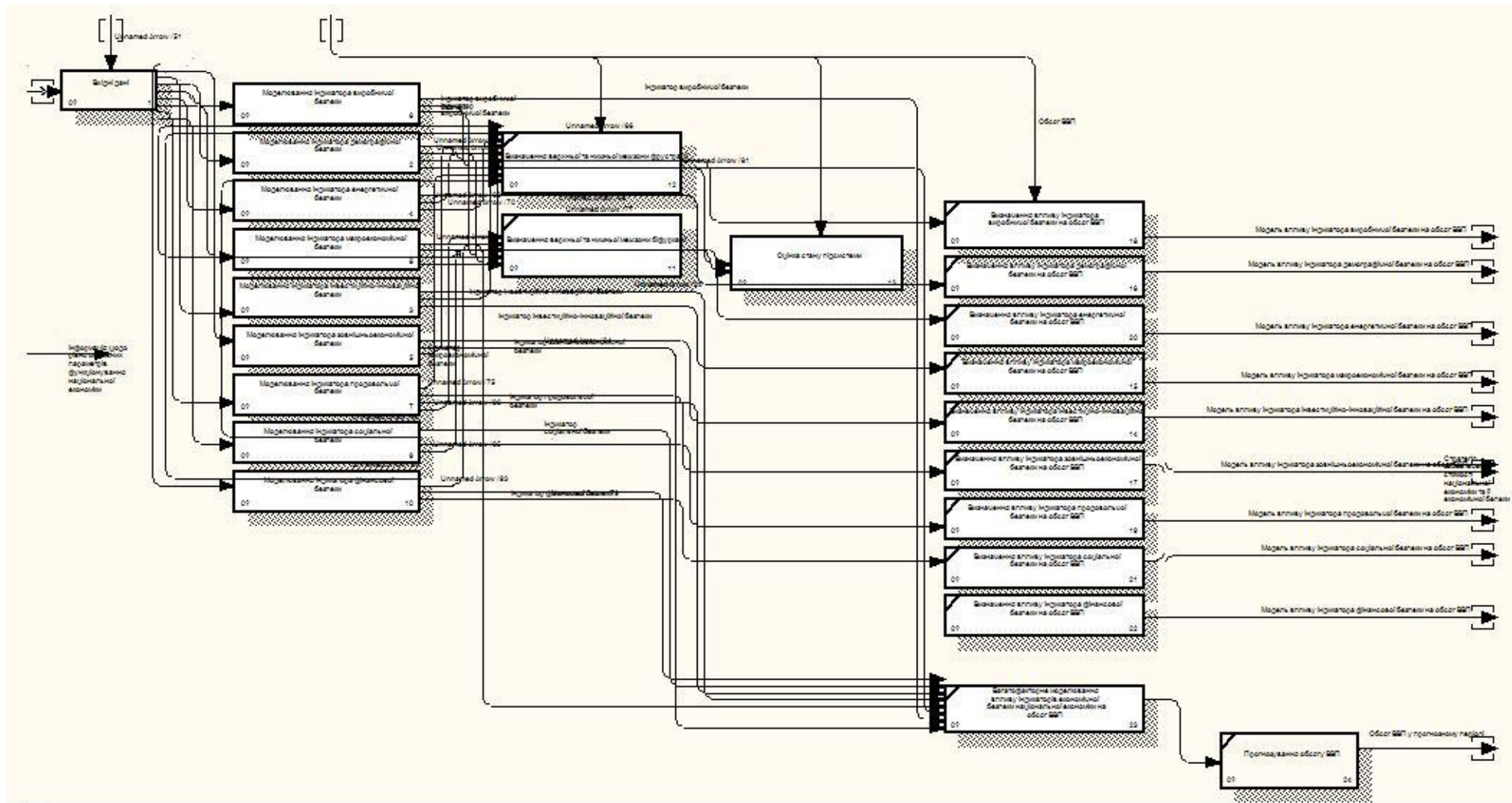

Рис. 5.15. Декомпозиція першого рівня процесу ідентифікації

Використання цієї моделі допоможе представити запроповану ССЗСЕ_{ЕБ} сукупності ієрархічно впорядкованих і взаємопов'язаних діаграм. Після опису системи в цілому необхідно провести розбиття її на великі фрагменти (функціональна декомпозиція). Далі провести декомпозицію кожного фрагмента системи на більш дрібні і так далі до досягнення необхідного рівня подробности опису.

У процесі декомпозиції функціональний блок, який в контекстній діаграмі відображає систему як єдине ціле, піддається деталізації на іншій діаграмі. Функціональні блоки діаграми другого рівня відображають головні підфункції функціонального блоку контекстної діаграми і називаються дочірніми блоками. Кожна з підфункцій дочірньої діаграми може бути далі деталізована шляхом аналогічної декомпозиції відповідного їй функціонального блоку. При цьому всі інтерфейсні дуги, що входять в функціональний блок або виходять з нього, фіксуються на дочірньої діаграмі. Таким чином досягається структурна цілісність IDEF0-моделі (рис.5.16).

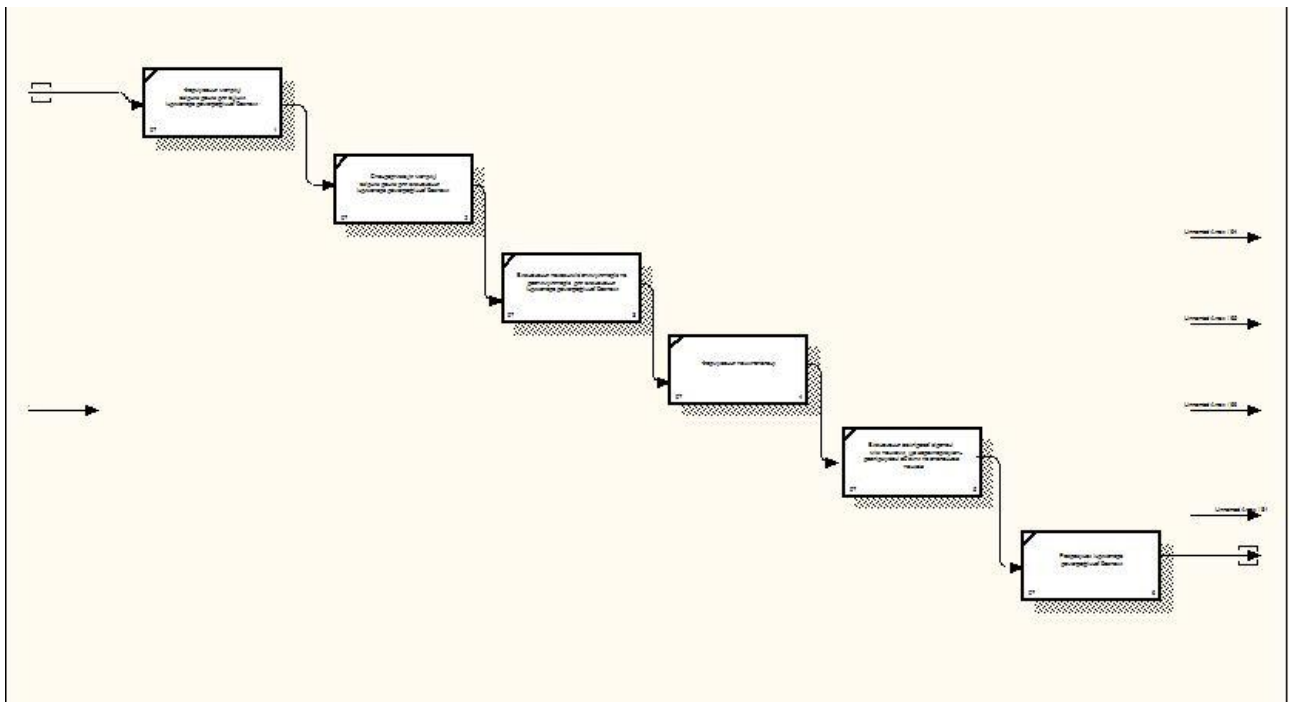

Рис. 5.16. Декомпозиція другого рівня процесу ідентифікації стійкості економіки до загроз економічній безпеці*

* Джерело: складено автором

Побудована функціональна модель дозволяє у наочній формі отримати вичерпні відомості про функціонування $CC3CE_{EB}$, а також визначити шляхи її автоматизації. Дана модель дозволяє ефективно здійснювати управління підсистемою, її можна легко корегувати відповідно до умов, що змінюються. Порівнюючи дану модель з моделлю AS-IS („як є”), яка є обов'язковою частиною будь-якого передпроектного обстеження для створення чи розвитку інформаційної системи.

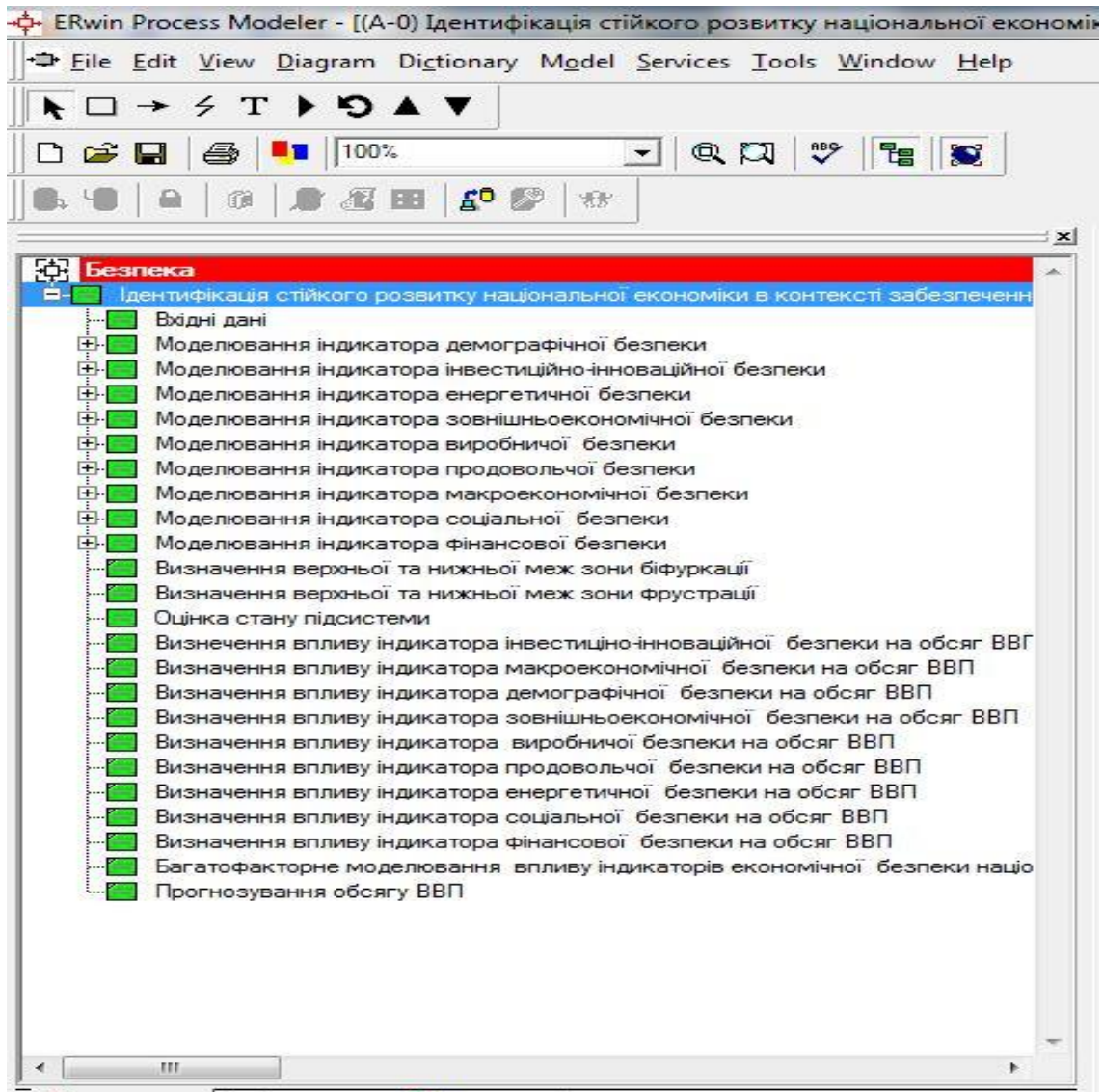

Рис. 5.17. Структура моделі декомпозиції процесу ідентифікації стійкості економіки до загроз економічній безпеці

Третім етапом є синтезування математичної моделі функціональних залежностей. Процесна складова методологічного підходу до розробки комплексу моделей ССЗСЕ_{ЕБ} наведена на рис. 5.18.

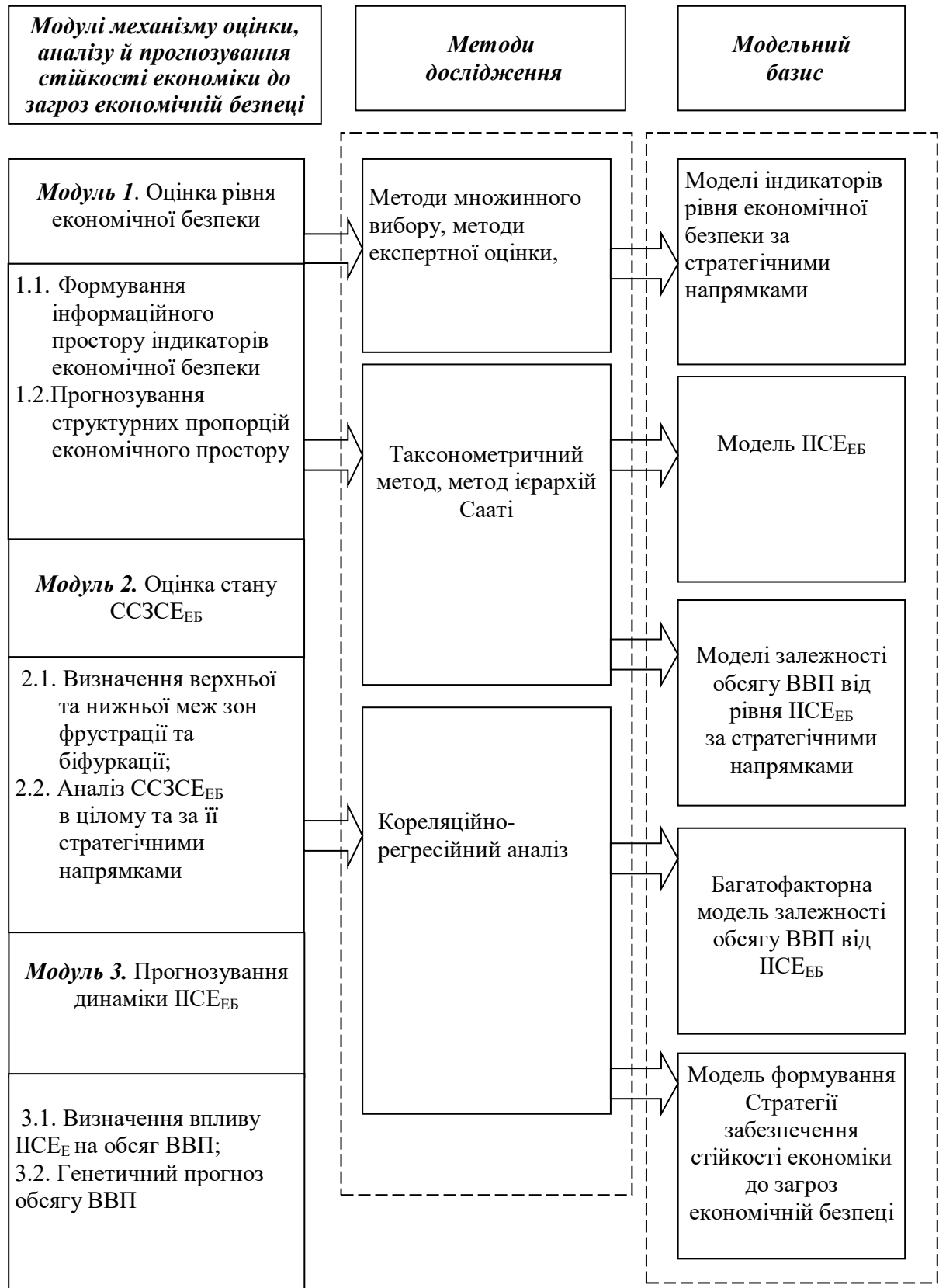

Рис. 5.18. Процесна складова методологічного підходу до розробки комплексу моделей ССЗСЕ_{ЕБ} (складено автором)

Сучасна система оцінки рівня економічної безпеки національної економіки має базуватися на інтегральних, комплексних показниках, тобто формуватися сукупністю часткових індикаторів. Потреба в проведенні інтегральних оцінок економічної безпеки пов'язана з тим, що часткові індикатори, які описують ті або інші явища, не дозволяють отримати комплексне уявлення про стан національної економіки та рівень її безпеки [110, с. 134].

Мета оцінки рівня економічної безпеки національної економіки полягає у визначенні в кількісному вимірі стану захищеності національної економіки за наявності фактору ризику. Виходячи з цього, завданням інтегральної оцінки є вибір відповідних характеристик стану економічної безпеки національної економіки та побудова функціонального відображення їх значень в одновимірній шкалі.

При формуванні системи показників для оцінки рівня економічної безпеки національної економіки використаємо методики, запропоновані вітчизняними вченими, що були адаптовані з урахуванням цільової направленості та особливостей об'єкта дослідження.

Багатовимірним статистичним аналізом називається розділ математичної статистики, який вивчає методи збору і обробки багатовимірних статистичних даних, їх систематизації та обробки з метою виявлення характеру і структури взаємозв'язків між компонентами досліджуваного багатовимірного ознаки, отримання практичних висновків [104, с. 3]. Іншими словами, методи зниження розмірності багатовимірного простору дозволяють без істотної втрати інформації перейти від початкової системи великого числа спостережуваних взаємозалежних факторів до системи істотно меншого числа прихованих (неспостережуваних) факторів, що визначають варіацію початкових ознак [132, с. 4].

Як ми раніше відзначили, існують різні методи, варіації багатовимірного статистичного аналізу: факторний, кореляційний і т. д.

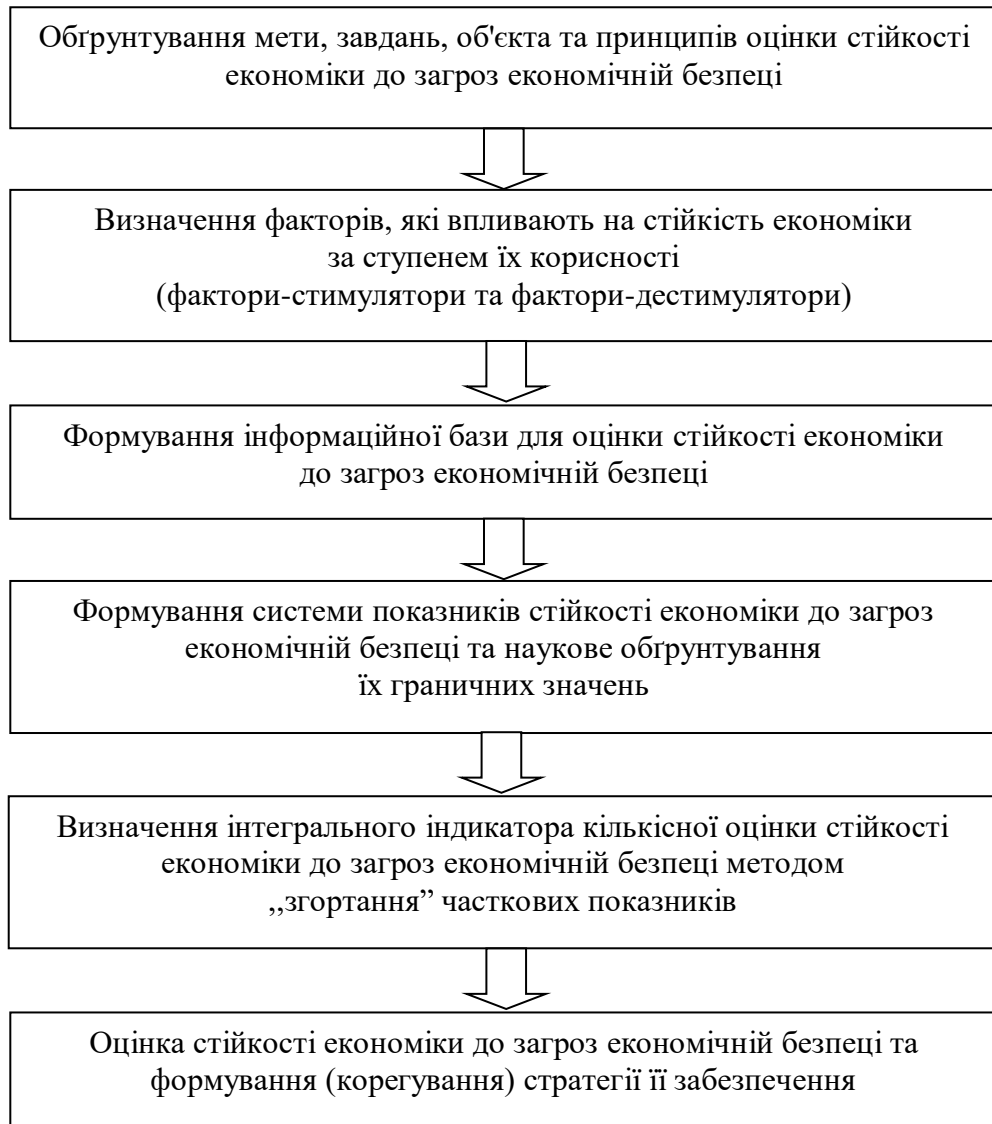

Рис. 5.19. Етапи інтегральної оцінки стійкості економіки до загроз економічній безпеці*

* Джерело: складено автором

При цьому були дотримані основні вимоги до системи соціально-економічних показників:

- їх сумісність з діючою в країні системою обліку, статистики та прогнозування;

- взаємопов'язаність системи соціально-економічних показників національної економіки із загальною схемою аналізу та показниками, які використовуються на загальнодержавному і галузевому рівнях;

- відповідність системи показників повинна відповідати переліку основних загроз (дестабілізуючих факторів) стійкості економіки;
- мінімальність за кількістю, легкодоступність і просто інтерпретація набору показників, що використовується для аналізу;
- можливість простої і наочної перевірки на несуперечність існуючим положенням;
- можливість здійснення регулярного моніторингу і прогнозування факторів, що впливають на рівень загроз (дестабілізуючих факторів) стійкості економіки.

Усі показники було згруповано за напрямками аналізу, що має стратегічне значення для стійкості економіки. Слід також зауважити, що запропоновані економічні показники необхідно періодично адаптувати до умов, що змінюються.

Критерієм оцінки стійкості економіки запропоновано інтегральний індикатор стійкості економіки до загроз економічній безпеці, що формується на основі часткових індексів, згрупованих за стратегічними напрямками.

Рівень значимості для кожного часткового показника окремо визначимо за методом аналізу ієрархій Сааті. Метод аналізу ієрархій є систематичною процедурою для ієрархічного подання елементів, що визначають суть проблеми. Метод полягає в декомпозиції проблеми на всі більш прості складові частини і подальшій обробці послідовності суджень особи, що приймає рішення, щодо парних порівнянь. У результаті може бути виражена відносна ступінь (інтенсивність) взаємодії елементів в ієрархії.

На нашу думку, використання запропонованої системи показників та їх граничних значень дозволить здійснити об'єктивну оцінку стійкості економіки і виявити точки підвищеного ризику, за межами яких виникає загроза порушення рівноваги та розвитку складових елементів національної економіки як системи з подальшим настанням кризових явищ.

Методика синтезування інтегрального індикатора з використанням таксонометричного методу складається з наступних етапів:

1. Визначення цілей та умов функціонування організації – власника інформаційних ресурсів, оскільки рівень інформаційної безпеки організації – це одна з характеристик його життєздатності.

2. Формування інформаційної системи організації, необхідної бази для системного аналізу.

3. Організація збору вихідної інформації.

4. Формування групи показників або окремого критерію, визначеного як міра для порівняння кількісних показників досліджуваної операції відносно витрачаються зусиль і одержуваних результатів .

Критерій повинен відповідати таким вимогам:

- мати конкретний фізичний зміст;
- бути визначальним і відповідати основній цілі функціонування системи, підсистеми або елемента;
- враховувати основні детерміновані та стохастичні фактори, що визначають рівень безпеки системи;
- бути критичним до аналізованих параметрах і достатньо чутливим до них.

5. Задається матриця X , в якій x_{ij} – величина j -го показника i -го об'єкта

$$X = \begin{pmatrix} x_{11} & \dots & x_{1j} & \dots & x_{1n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ x_{i1} & \dots & x_{ij} & \dots & x_{in} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ x_{m1} & \dots & x_{im} & \dots & x_{mn} \end{pmatrix} \quad (5.1)$$

Задавання вихідних даних у вигляді матриці дозволяє дослідити зміни або значень ознак у різних об'єктів, або значень ознак, що описують стан одного об'єкта в часі.

6. Задається вектор K , елементи якого відображають значимість j -го показника.

$$K = \begin{pmatrix} k_1 & \dots & k_j & \dots & k_n \end{pmatrix} \quad (5.2)$$

7. Задається вектор S , елементи якого приймають значення:

– 1, якщо j -й показник-дестимулятор;

+ 1, якщо j -й показник-стимулятор.

Стимулятори – це показники, що відповідають максимальному значенню найкращих одиничних критеріїв, а дестимулятори – це показники, які відповідають мінімальному значенню найкращих одиничних критеріїв.

8. Стандартизація ознак (показників) необхідна, оскільки різні ознаки можуть мати різну розмірність. Для виконання операції визначаються:

- середню арифметичну ознаки:

$$X_i = \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m X_{ij}; \quad (5.3)$$

- середньоквадратичне відхилення j -ої ознаки:

$$\sigma_i = \left[\frac{1}{m} \sum_{i=1}^m (X_{ij} - X_j)^2 \right]^{\frac{1}{2}}; \quad (5.4)$$

- стандартизоване значення j -го об'єкта:

$$Z_{ij} = \frac{X_{ij} - X_j}{\sigma_i}. \quad (5.5)$$

9. Формування стандартизованої матриці виду:

$$X = \begin{pmatrix} z_{11} & \dots & z_{1j} & \dots & z_{1n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ z_{i1} & \dots & z_{ij} & \dots & z_{in} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ z_{m1} & \dots & z_{im} & \dots & z_{mn} \end{pmatrix} \quad (5.6)$$

10. Розрахунок точки-еталона. Еталоном буде точка (вектор), утворена за правилом: серед ознак-стимуляторів відбираються ознаки з максимальними значеннями, а серед ознак-дестимуляторів – з мінімальними.

11. Ранжування об'єктів за ступенем зменшення характеристик. Цей етап займає важливе місце в системі комплексного аналізу в двох випадках:

- 1) коли потрібно зіставити стан декількох об'єктів на основі єдиної системи показників;
- 2) коли потрібно зіставити результати функціонування якого-небудь об'єкта в часі.

Проведення оцінки рангового місця полягає в наступному:

- визначається відстань між точками, що характеризують досліджувані об'єкти та еталонною точкою P_0 :

$$C_{i0} = \left[\sum (Z_{ik} - Z_k)^2 \right]^{\frac{1}{2}} \quad (5.7)$$

По відстані між i -м елементом і точкою можна зробити попередні висновки про рангове місце об'єкту при оцінці якості системи. Чим менше відстань між i , тим вища якість захисту об'єкта за цією ознакою;

- формується вектор значення відстаней:

$$C = (C_{10} C_{20} \dots C_{m0}); \quad (5.8)$$

- визначається середня арифметична відстань між i -м об'єктом і точкою P_0 :

$$\bar{C}_0 = \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m C_{i0}; \quad (5.9)$$

- обчислюється середньоквадратичне відхилення від точки P_0 :

$$\sigma_0 = \left[\frac{1}{m} \sum_{i=1}^m (C_{i0} - P_0)^2 \right]^{\frac{1}{2}} \quad (5.10)$$

- розраховується показник якості функціонування i -го об'єкта:

$$C_0 = \bar{C}_0 + 2\sigma_0 \quad (5.11)$$

Можна уточнити розрахунки, визначивши оцінку $D_i = 1 - \frac{C_{i0}}{C_0}$, яка

інтерпретується таким чином: якість об'єкта тим вище, чим ближче значення показника до одиниці.

Для оцінки стійкості економіки до загроз економічній безпеці в таблиці 5.5 пропонуються наступні рівні оцінки економічної безпеки і відповідні їм значення інтегрального індикатора.

Таблиця 5.5

Рівні оцінки економічної безпеки національної економіки*

Рівень економічної безпеки	Критеріальні межі інтегрального показника
Високий	[0,8;1]
Нормальний	[0,6;0,8)
Низький (передкризовий)	[0,4;0,6)
Кризовий	[0,2;0,4)
Критичний	[0;0,2)

* Джерело: складено автором

Структура оцінки характеризується питомою вагою внеску кожного показника в комплексну оцінку.

Обраховані індикатори економічної безпеки за кожною підсистемою та їх прогнозні значення наведені у таблиці 5.6, а динаміка індикаторів економічної безпеки за її складовими протягом 2007-2013 рр. відображена на рис. 5.20.

Таблиця 5.6

Індикатори рівня економічної безпеки національної економіки протягом 2007-2017 років*

Види безпеки	Ретроспективний період							Прогнозний період			
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Індикатор виробничої безпеки	0,41	0,55	0,39	0,35	0,33	0,31	0,31	0,30	0,26	0,26	0,23
Індикатор демографічної безпеки	0,22	0,15	0,3	0,27	0,28	0,39	0,28	0,33	0,36	0,37	0,39
Індикатор енергетичної безпеки	0,10	0,30	0,24	0,50	0,42	0,47	0,38	0,42	0,44	0,54	0,59
Індикатор зовнішньоекономічної безпеки	0,38	0,41	0,38	0,16	0,18	0,29	0,56	0,59	0,61	0,35	0,36
Індикатор інвестиційно-інноваційної безпеки	0,18	0,25	0,33	0,42	0,42	0,58	0,68	0,75	0,82	0,73	0,81
Індикатор макроекономічної безпеки	0,91	0,33	0,31	0,32	0,33	0,33	0,33	0,25	0,24	0,16	0,10
Індикатор продовольчої безпеки	0,13	0,46	0,31	0,26	0,17	0,11	0,16	0,16	0,12	0,12	0,09
Індикатор соціальної безпеки	0,79	0,19	0,31	0,44	0,45	0,2	0,33	0,26	0,27	0,21	0,17
Індикатор фінансової безпеки	0,20	0,12	0,12	0,24	0,18	0,23	0,18	0,34	0,37	0,28	0,30

* Джерело: складено автором

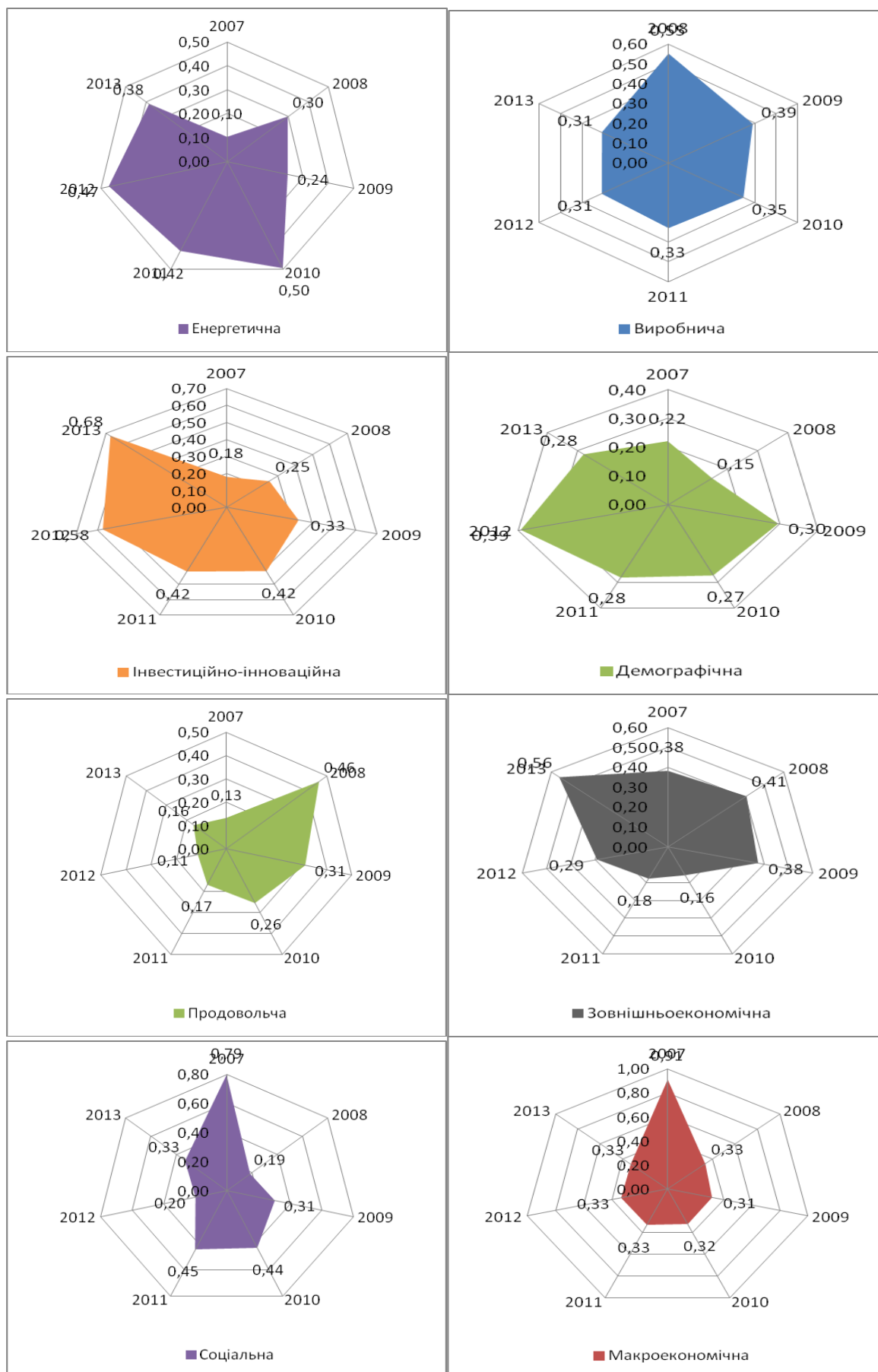

Рис. 5.20. Динаміка індикаторів рівня економічної безпеки національної економіки протягом 2007-2013 рр. (розраховано автором)

**Динаміка індикаторів фінансової безпеки України
протягом 2007-2013 років***

Показники	Роки							Абсолютне відхилення (2013/2007 рр.)
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
Індикатор банківської безпеки	0,26	0,21	0,34	0,08	0,11	0,09	0,16	-0,10
Індикатор небанківської безпеки	0,32	0,27	0,25	0,34	0,26	0,26	0,24	-0,08
Індикатор боргової безпеки	0,28	0,45	0,33	0,21	0,34	0,55	0,49	+0,21
Індикатор бюджетної безпеки	0,31	0,19	0,61	0,72	0,23	0,23	0,5	+0,19
Індикатор валютної безпеки	0,33	0,44	0,27	0,51	0,66	0,69	0,36	+0,03
Індикатор грошової безпеки	0,22	0,23	0,29	0,25	0,11	0,11	0,15	-0,07

* Джерело: розраховано автором

У ході проведення оцінки встановлено, що дестабілізуючими факторами економічної безпеки є:

1. Нездатність національної економіки до стійкого зростання (низький обсяг ВВП на душу населення; низькі темпи зростання обсягу ВВП, промисловості, продукції сільського господарства; високий ступінь зносу основних засобів підприємств виробничої сфери).

2. Неповна забезпеченість продовольчої незалежності (незадовільна структура харчування населення по калорійності; низька якість продуктів харчування).

3. Нестійкість фінансової системи (наявність дефіциту в консолідованому бюджеті; високий рівень інфляції).

4. Висока залежність економіки від імпорту найважливіших видів продукції.

5. Низький рівень і якість життя населення (низькі витрати на охорону здоров'я і культуру; низький рівень тривалості життя населення, низькі показники купівельної спроможності населення; висока диференціація доходів; високий рівень концентрації доходів і безробіття). Триваюче погіршення демографічної ситуації в країні (висока смертність населення).

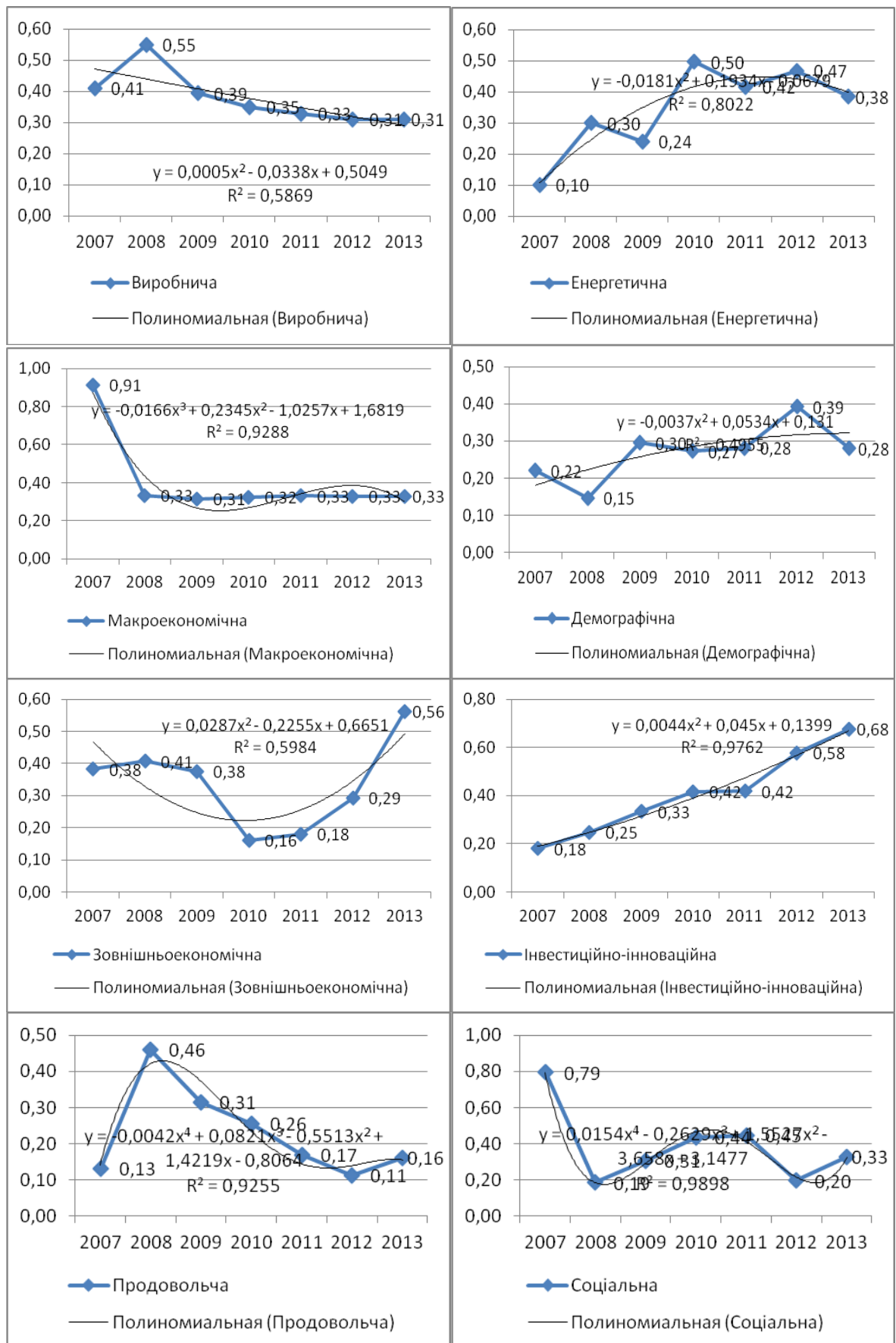

Рис. 5.21. Моделювання показників економічної безпеки національної економіки протягом 2007-2013 рр. (розраховано автором)

Обґрунтованість розрахунків рівня економічної безпеки зростає, якщо надати окремим показникам диференційованої ваги за їх значимістю. Цю вагу можна визначити за допомогою експертних оцінок. Для побудови функції цінності складових оцінки рівня економічної безпеки національної економіки побудуємо матрицю попарних порівнянь усіх складників її оцінки та за допомогою методу Сааті визначимо вагові коефіцієнти. Метод Сааті дозволяє розподілити альтернативні стратегії за пріоритетами на основі двох параметрів: ступеня реалізації та ступеня ефективності. За допомогою отриманих значень можна побудувати матрицю „ефективність – реалізація”. Розташування альтернативи у відповідному сегменті матриці визначає рівень її пріоритету і при виборі оптимальної стратегії здійснює розподіл якісних оцінок і ранжування елементів матриці. Для фіксації результату порівняння пари альтернатив використаємо шкалу наступного типу (табл.5.8):

Таблиця 5.8

**Шкала парного оцінювання порівнювальних параметрів
аналізованих альтернативних коефіцієнтів***

Ступінь важливості	Визначення	Пояснення
1	Однакова значимість	дві дії вносять однаковий внесок у досягнення цілі
3	Певна перевага значимості однієї дії над іншими	досвід та судження надають легку перевагу одній дії над іншою
5	Суттєва або сильна значимість	досвід та судження надають сильну перевагу одній дії над іншою
7	Дуже сильна або очевидна значимість	перевага однієї дії над іншою є суттєвою
9	Абсолютна значимість	свідомство на користь переваги однієї дії над іншою у вищому ступені переважні
2,4,6,8	Проміжні значення між сусідніми значеннями шкали	ситуація, що вимагає компромісного рішення

Процес побудови функції цінності методом аналізу ієрархій Т. Сааті був розбитим на декілька послідовних етапів:

Першим етапом є визначення факторів, критеріїв і шкал, по яких буде проводитися оцінка системи. Далі, на підставі обраних факторів і критеріїв

оцінки системи будується ієрархія показників якості, що має деревоподібну форму.

Другим етапом методу є опитування експертів, яке використовується надалі для розрахунків ваг значимості кожного критерію. Опитування проводиться у вигляді анкетування, в якому експертові пропонується попарно зрівняти критерії. Порівнюються тільки критерії, що входять в один кластер, що й перебувають на одному рівні ієрархії. Згідно з рекомендаціями методу, оцінка проводиться виходячи зі шкали [1...9], де 1 – рівна значимість обох критеріїв, 5 – сильна перевага першого критерію над другим, а 9 – абсолютна перевага. Якщо ж навпаки, другий критерій перевершує за важливістю перший, то виставляється зворотна оцінка (1/3, 1/5 або 1/9). Проміжні значення використовуються для більш точної оцінки.

На третьому етапі для кожної матриці обчислюється вектор пріоритетів одних критеріїв над іншими: підсумовуються елементи кожного рядка й нормалізовується розподіл кожної суми на суму всіх елементів: сума отриманих результатів буде дорівнювати одиниці.

Далі визначається індекс узгодженості для кожної таблиці. Для цього обчислюється максимальне власне значення λ_{\max} , і на його основі індекс погодженості:

$$IC_i = \frac{(\lambda_{\max} - n)}{n - 1} \quad (5.12)$$

Якщо індекс узгодженості досить великий, то виникає необхідність у перегляді суджень, тому що причиною непогодженості найчастіше є неадекватна оцінка експертами реального пріоритету однієї властивості щодо всіх інших.

Нормалізуючи матрицю попарних порівнянь, отримаємо вагові значення коефіцієнтів для визначення ПСЕ_{ЕБ} (табл. 5.9).

Вагові значення коефіцієнтів для визначення ПСЕ_{ЕБ} *

Показники	Вага коефіцієнта
Індикатор виробничої безпеки	0,1
Індикатор демографічної безпеки	0,1
Індикатор енергетичної безпеки	0,1
Індикатор зовнішньоекономічної безпеки	0,1
Індикатор інвестиційно-інноваційної безпеки	0,1
Індикатор макроекономічної безпеки	0,1
Індикатор продовольчої безпеки	0,1
Індикатор соціальної безпеки	0,1
Індикатор фінансової безпеки	0,2

* Джерело: розраховано автором

Таким чином, ПСЕ_{ЕБ} доцільно визначати за наступною формулою:

$$I = 0,1 \times I_e + 0,1 \times I_d + 0,1 \times I_e + 0,1 \times I_z + 0,1 \times I_i + 0,1 \times I_m + 0,1 \times I_n + 0,1 \times I_c + 0,2 \times I_f, \quad (5.13)$$

де I – інтегральний індикатор стійкості економіки до загроз економічній безпеці;

I_e – індикатор виробничої безпеки;

I_d – індикатор демографічної безпеки;

I_e – індикатор енергетичної безпеки;

I_z – індикатор зовнішньоекономічної безпеки;

I_i – індикатор інвестиційно-інноваційної безпеки;

I_m – індикатор макроекономічної безпеки;

I_n – індикатор продовольчої безпеки;

I_c – індикатор соціальної безпеки;

I_f – індикатор фінансової безпеки.

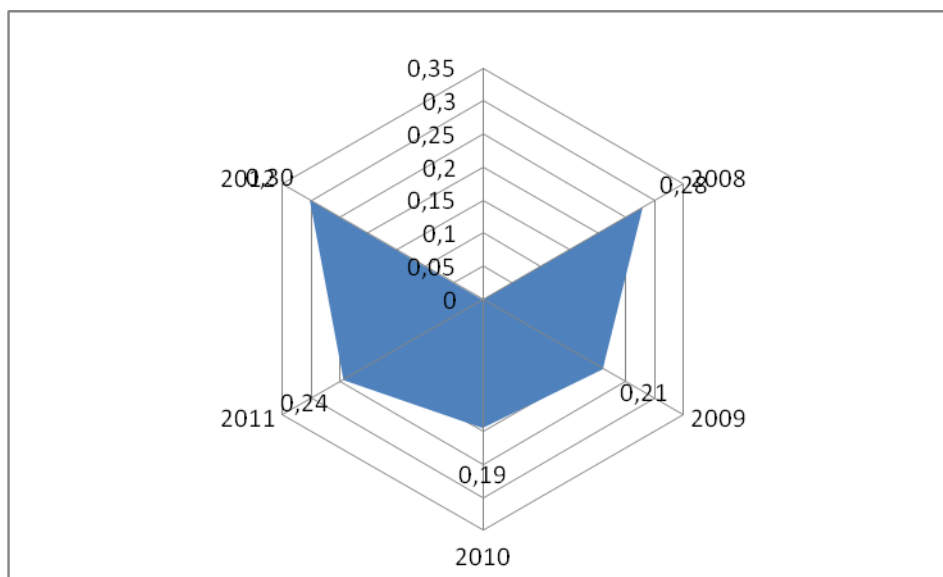

Рис.5.22. Динаміка ПСЕЕБ*

* Джерело: розраховано автором

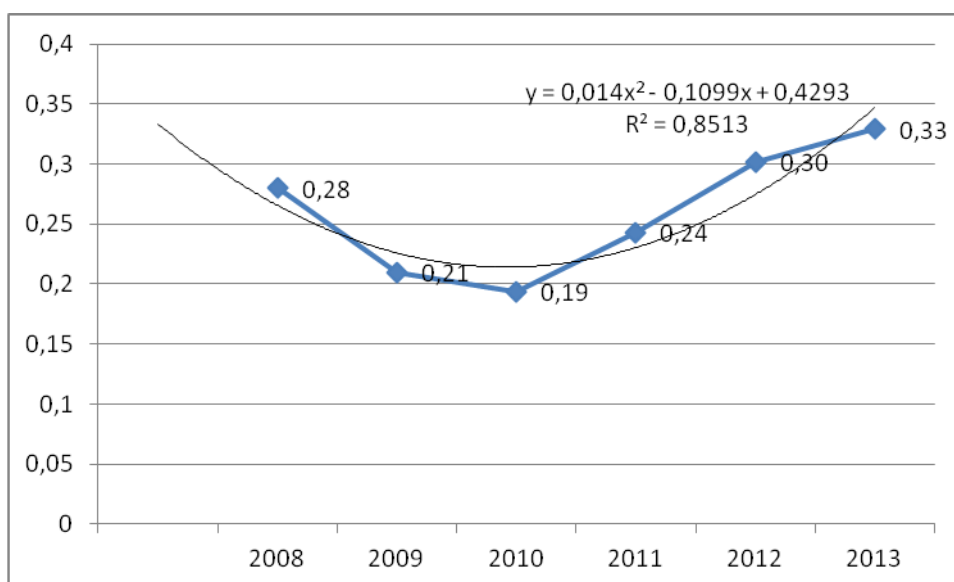

Рис. 5.23. Моделювання ПСЕЕБ*

* Джерело: розраховано автором

У результаті проведених досліджень і розрахунків отримано кількісну оцінку стійкості економіки до загроз економічній безпеці на основі таксономічного методу. За результатами обрахунків можна зробити висновок, що протягом досліджуваного періоду рівень економічної безпеки національної економіки коливався у межах від 0,28 до 0,35. Найбільше значення інтегрального показника економічної безпеки спостерігалось у 2007

році, а найменше – у 2009 р., що пов'язано з негативним впливом світової фінансової кризи.

На фондовому ринку досить поширено використовується поняття „волатильність”. Волатильність, мінливість (англ. Volatility) – статистичний фінансовий показник, що характеризує мінливість ціни. Лінії (полоси) Болінджера (англ. Bollinger bands) – інструмент технічного аналізу фінансових ринків, що відображає поточні відхилення ціни акції, товару або валюти, запропонований Джоном Болінджером у 1988 р. заснував власну інвестиційну компанію „Bollinger Capital Management”.

Індикатор допомагає оцінити, як розташовані ціни відносно нормального торговельного діапазону. Лінії Боллінджера створюють рамку, в межах якої ціни вважаються нормальними [4]. Лінії Боллінджера будуються у вигляді верхньої та нижньої межі навколо ковзної середньої, але ширина смуги не статична, а пропорційна середньоквадратичному відхиленню від ковзної середньої за аналізований період часу.

Таким чином, простір між крайніми межами смуг Болінджера є ніщо інше як волатильність, мінливість ринку, правильна оцінка якої відкриває широкі можливості для вірного визначення тренда і корекцій.

На наш погляд, існують підстави та доцільність адаптувати запропоновану Болінджером методику для визначення стійкості національної економіки та межі допустимих коливань досліджуваних показників. Отже, верхня межа зони біфуркації (B_B):

$$B_B = \bar{i} + \sigma \quad (5.1)$$

де B_B – верхня межа зони біфуркації, \bar{i} – середнє значення інтегрального індексу за відповідною підсистемою, σ – середньоквадратичне відхилення інтегрального індексу за відповідною підсистемою.

Нижня межа зони біфуркації (B_H):

$$B_H = \bar{i} - \sigma \quad (5.15)$$

Верхня межа зони фрустрації (F_B):

$$F_B = \bar{i} + 2\sigma \quad (5.16)$$

Нижня межа зони фрустрації (F_H):

$$F_H = \bar{i} - 2\sigma \quad (5.17)$$

Обраховані значення верхньої і нижньої межі для інтегральних індикаторів рівня економічної безпеки наведені у табл. 5.10.

Таблиця 5.10

**Верхня та нижня межі для інтегральних індикаторів
рівня економічної безпеки***

Показник		Роки							Середньоквадратичне відхилення σ
		2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
Індикатор виробничої безпеки		0,41	0,55	0,39	0,35	0,33	0,31	0,31	0,08
Зона фрустрації	Верхня межа	-	0,56	0,55	0,45	0,42	0,4	0,39	
	Нижня межа	-	0,4	0,39	0,29	0,26	0,24	0,23	
Зона біфуркації	Верхня межа	-	0,65	0,64	0,54	0,51	0,49	0,48	
	Нижня межа	-	0,31	0,3	0,2	0,17	0,15	0,14	
Індикатор демографічної безпеки		0,22	0,15	0,3	0,27	0,28	0,39	0,28	0,07
Зона фрустрації	Верхня межа	-	0,26	0,3	0,36	0,35	0,41	0,41	
	Нижня межа	-	0,11	0,3	0,36	0,35	0,41	0,41	
Зона біфуркації	Верхня межа	-	0,33	0,37	0,43	0,42	0,48	0,48	
	Нижня межа	-	0,04	0,23	0,29	0,28	0,34	0,34	
Індикатор енергетичної безпеки		0,1	0,3	0,24	0,5	0,42	0,47	0,38	0,14
Зона фрустрації	Верхня межа	-	0,2	0,27	0,37	0,46	0,45	0,43	
	Нижня межа	-	0,45	0,44	0,34	0,31	0,29	0,28	
Зона біфуркації	Верхня межа	-	0,34	0,41	0,51	0,6	0,59	0,57	
	Нижня межа	-	0,31	0,3	0,2	0,17	0,15	0,14	
Індикатор зовнішньоекономічної безпеки		0,38	0,41	0,38	0,16	0,18	0,29	0,56	0,14
Зона фрустрації	Верхня межа	-	0,53	0,53	0,41	0,31	0,37	0,56	
	Нижня межа	-	0,26	0,26	0,13	0,03	0,1	0,29	
Зона біфуркації	Верхня межа	-	0,67	0,67	0,55	0,45	0,51	0,7	
	Нижня межа	-	0,12	0,12	-0,01	-0,11	-0,04	0,15	
Індикатор інвестиційно-інноваційної безпеки		0,18	0,25	0,33	0,42	0,42	0,58	0,68	0,18
Зона фрустрації	Верхня межа	-	0,39	0,47	0,55	0,6	0,68	0,81	
	Нижня межа	-	0,04	0,11	0,2	0,24	0,32	0,45	
Зона біфуркації	Верхня межа	-	0,57	0,64	0,73	0,77	0,85	0,98	
	Нижня межа	-	-0,14	-0,06	0,02	0,07	0,15	0,28	
Індикатор макроекономічної безпеки		0,91	0,33	0,31	0,32	0,33	0,33	0,33	0,22
Зона фрустрації	Верхня межа	-	0,84	0,54	0,54	0,55	0,55	0,55	
	Нижня межа	-	0,4	0,1	0,09	0,1	0,11	0,11	
Зона біфуркації	Верхня межа	-	1,06	0,76	0,76	0,77	0,77	0,77	
	Нижня межа	-	0,18	-0,12	-0,13	-0,12	-0,11	-0,11	

Продовження табл. 5.10

Індикатор продовольчої безпеки		0,13	0,46	0,31	0,26	0,17	0,11	0,16	0,12
Зона фрустрації	Верхня межа	-	0,42	0,51	0,41	0,34	0,26	0,26	
	Нижня межа	-	0,17	0,26	0,16	0,09	0,02	0,01	
Зона біфуркації	Верхня межа	-	0,54	0,63	0,53	0,46	0,39	0,38	
	Нижня межа	-	0,05	0,14	0,04	-0,03	-0,11	-0,11	
Індикатор соціальної безпеки		0,79	0,19	0,31	0,44	0,45	0,2	0,33	
Зона фрустрації	Верхня межа	-	0,69	0,45	0,58	0,65	0,53	0,47	
	Нижня межа	-	0,29	0,05	0,17	0,24	0,12	0,06	
Зона біфуркації	Верхня межа	-	0,9	0,66	0,78	0,85	0,73	0,67	
	Нижня межа	-	0,08	-0,16	-0,03	0,04	-0,08	-0,14	
Індикатор фінансової безпеки		0,2	0,12	0,12	0,24	0,18	0,23	0,18	0,2
Зона фрустрації	Верхня межа	-	0,36	0,32	0,38	0,41	0,41	0,41	
	Нижня межа	-	-0,04	-0,08	-0,02	0,01	0	0	
Зона біфуркації	Верхня межа	-	0,57	0,53	0,59	0,62	0,61	0,61	
	Нижня межа	-	-0,25	-0,29	-0,23	-0,2	-0,2	-0,2	

** Джерело: складено автором*

Традиційно економічне зростання ототожнюють з кількісним та якісним вдосконаленням суспільного продукту за певний період часу. Здатність економіки до зростання залежить від ряду факторів, під якими маються на увазі явища і процеси, що визначають темпи і масштаби довгострокового збільшення реального обсягу виробництва, можливості підвищення ефективності та якості зростання.

Оскільки зростання економічної системи характеризується зростанням виробництва, він знаходиться в залежності від наявності в країні або регіоні факторів виробництва та рівня їх використання.

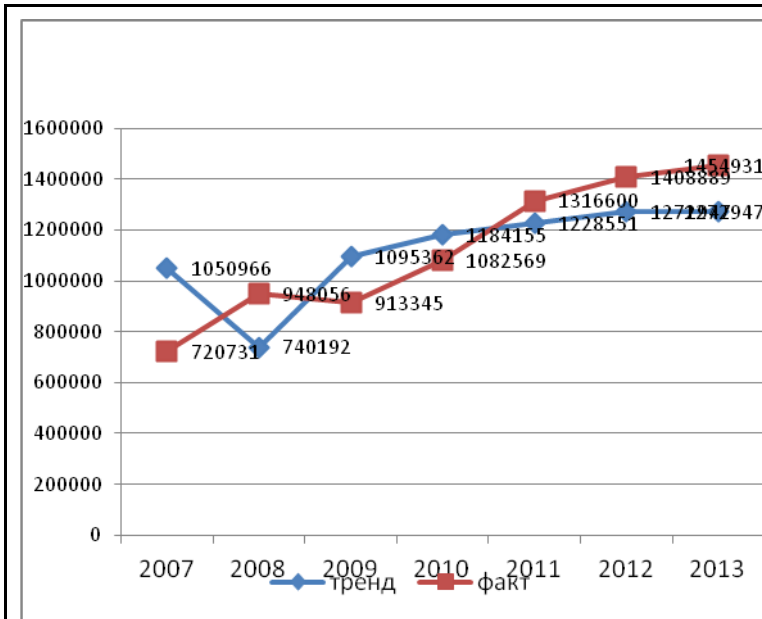
Встановлення залежності економічного зростання від різних груп факторів є важливою діагностичною завданням, що дозволяє встановити тип економічного зростання, характерний для даної країни в певний період часу. Оптимальним інструментом для аналізу, оцінки і прогнозування економічного зростання, в тому числі для визначення ключових факторів, які безпосередньо впливають на економічне зростання господарської системи, є регресійні моделі.

Регресійний аналіз – метод моделювання вимірюваних даних і дослідження їх властивостей. Вихідні дані складаються з поєднання значень залежної змінної (змінної відгуку) і незалежних змінних (пояснюють змінних). Параметри моделі налаштовуються таким чином, що модель

найкращим чином наближає дані. Критерієм якості наближення (цільовою функцією) зазвичай є середньоквадратична помилка. Передбачається, що залежна змінна є сума значень деякої моделі і випадкової величини. Регресійний аналіз використовується для прогнозу, аналізу часових рядів, тестування гіпотез і виявлення прихованих взаємозв'язків у даних. Для проведення моделювання використано період розвитку економіки України з 2007 по 2013 рр. Вихідні дані-офіційна статистика Державної служби статистики України. У якості набору вхідних факторів, що спричиняють вплив на ВВП, розглянуті такі:

- 1) індикатор виробничої безпеки;
- 2) індикатор демографічної безпеки
- 3) індикатор енергетичної безпеки
- 4) індикатор зовнішньоекономічної безпеки
- 5) індикатор інвестиційно-інноваційної безпеки
- 6) індикатор макроекономічної безпеки
- 7) індикатор продовольчої безпеки
- 8) індикатор соціальної безпеки
- 9) індикатор фінансової безпеки

На підставі 7 спостережень ($n = 7$) за статистичними даними 2007-2013 р., побудуємо економетричні моделі залежності обсягу ВВП від індикаторів економічної безпеки національної економіки за підсистемами. Для спрощення побудови лінійної моделі застосовано стандартну функцію пакету аналізу РЕГРЕСІЯ (Excel, розділ меню „Сервіс”, „Аналіз даних”). Параметри синтезованих моделей відображено на рис. 5.24.

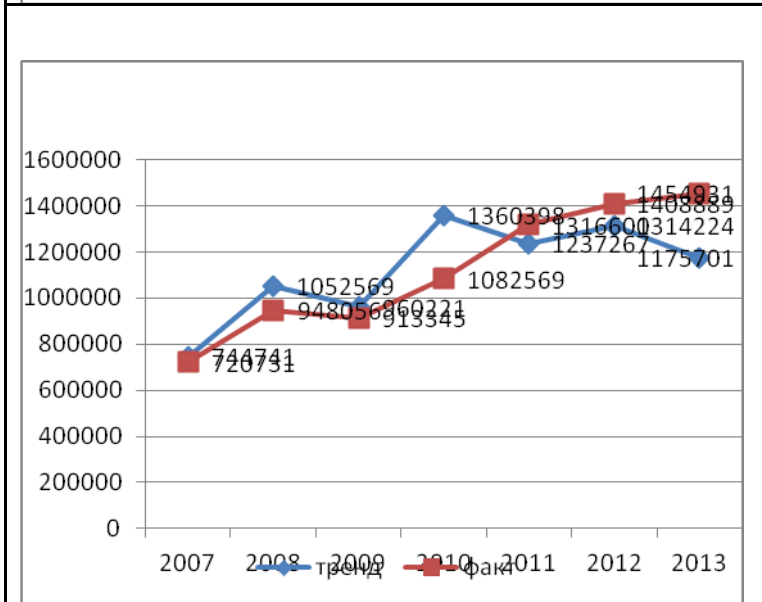
Модель залежності обсягу ВВП від рівня виробничої безпеки

b1	b0
-2219814	1961090

Рівняння регресії:
 $y = 1961090 - 2219814x$

Теоретичні значення ВВП за результатами моделювання:

2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
1050966	740192	1095362	1184155	1228551	1272947	1272947

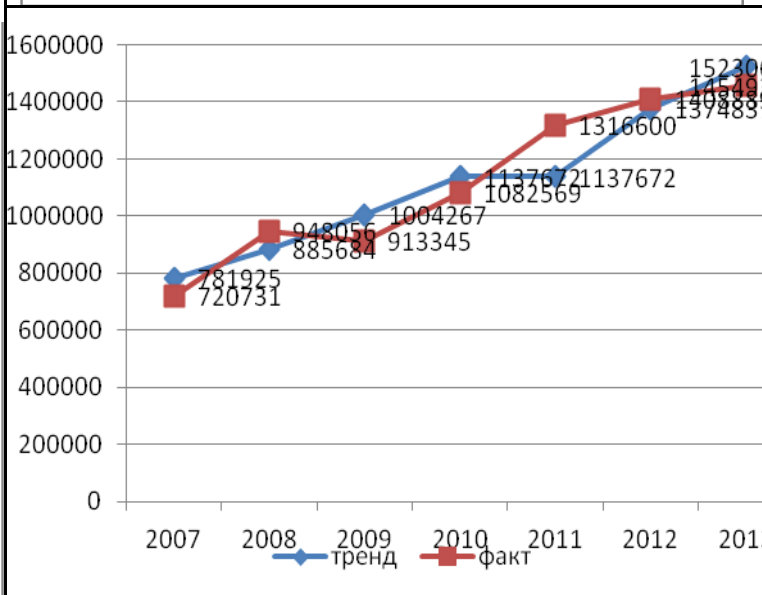
Модель залежності обсягу ВВП від рівня енергетичної безпеки

b1	b0
1539145	590826,1

Рівняння регресії:
 $y = 590826,1 + 1539145x$

Теоретичні значення ВВП за результатами моделювання:

2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
744741	1052569	960221	1360398	1237267	1314224	1175701

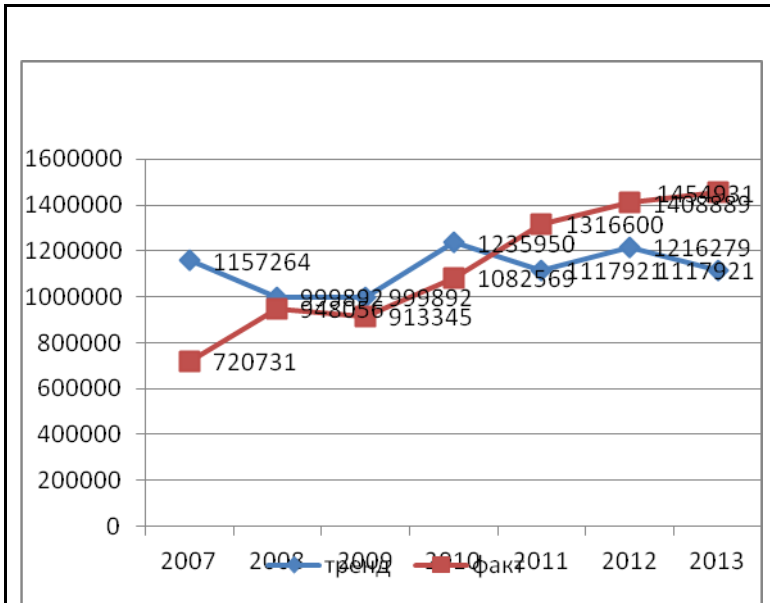
Модель залежності обсягу ВВП від рівня інвестиційно-інноваційної безпеки

b1	b0
1482279	515114,6

Рівняння регресії:
 $y = 515114,6 + 1482279x$

Теоретичні значення ВВП за результатами моделювання:

2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
781925	885684	1004267	1137672	1137672	1374837	1523065

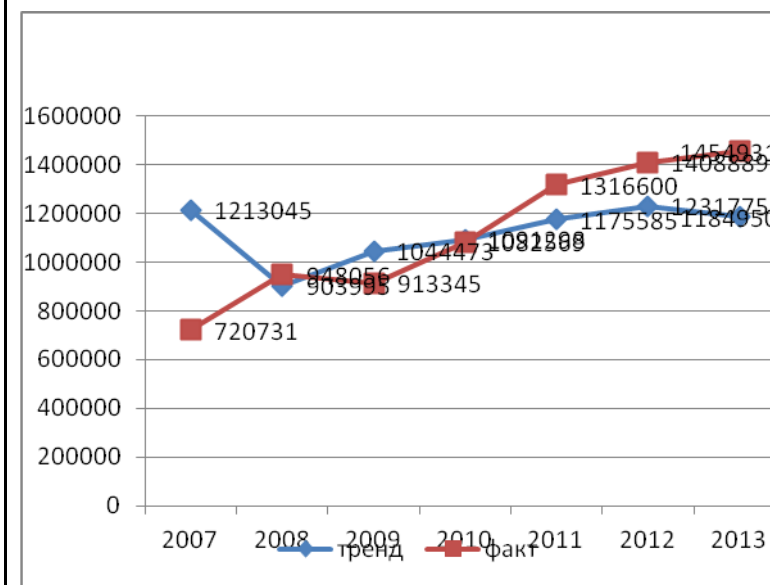
Модель залежності обсягу ВВП від рівня фінансової безпеки

b1	b0
1967149	763834,6

Рівняння регресії:
 $y = 763834,6 + 1967149x$

Теоретичні значення ВВП за результатами моделювання:

2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
1157264	999892	999892	1235950	1117921	1216279	1117921

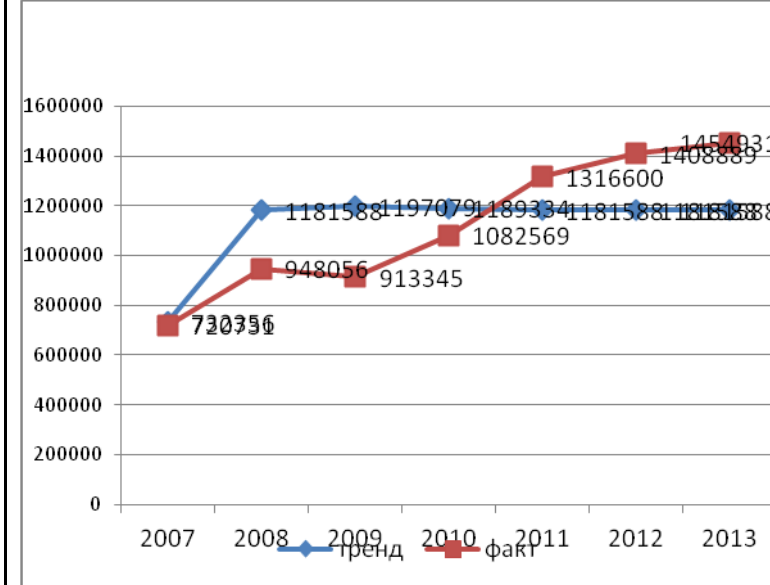
Модель залежності обсягу ВВП від рівня продовольчої безпеки:

b1	b0
-936514	1334792

Рівняння регресії:
 $y = 1334792 - 936514x$

Теоретичні значення ВВП за результатами моделювання:

2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
1213045	903995	1044473	1091298	1175585	1231775	1184950

Модель залежності обсягу ВВП від рівня макроекономічної безпеки

b1	b0
-774539	1437186

Рівняння регресії:
 $y = 1437186 - 774539x$

Теоретичні значення ВВП за результатами моделювання:

2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
732356	1181588	1197079	1189334	1181588	1181588	1181588

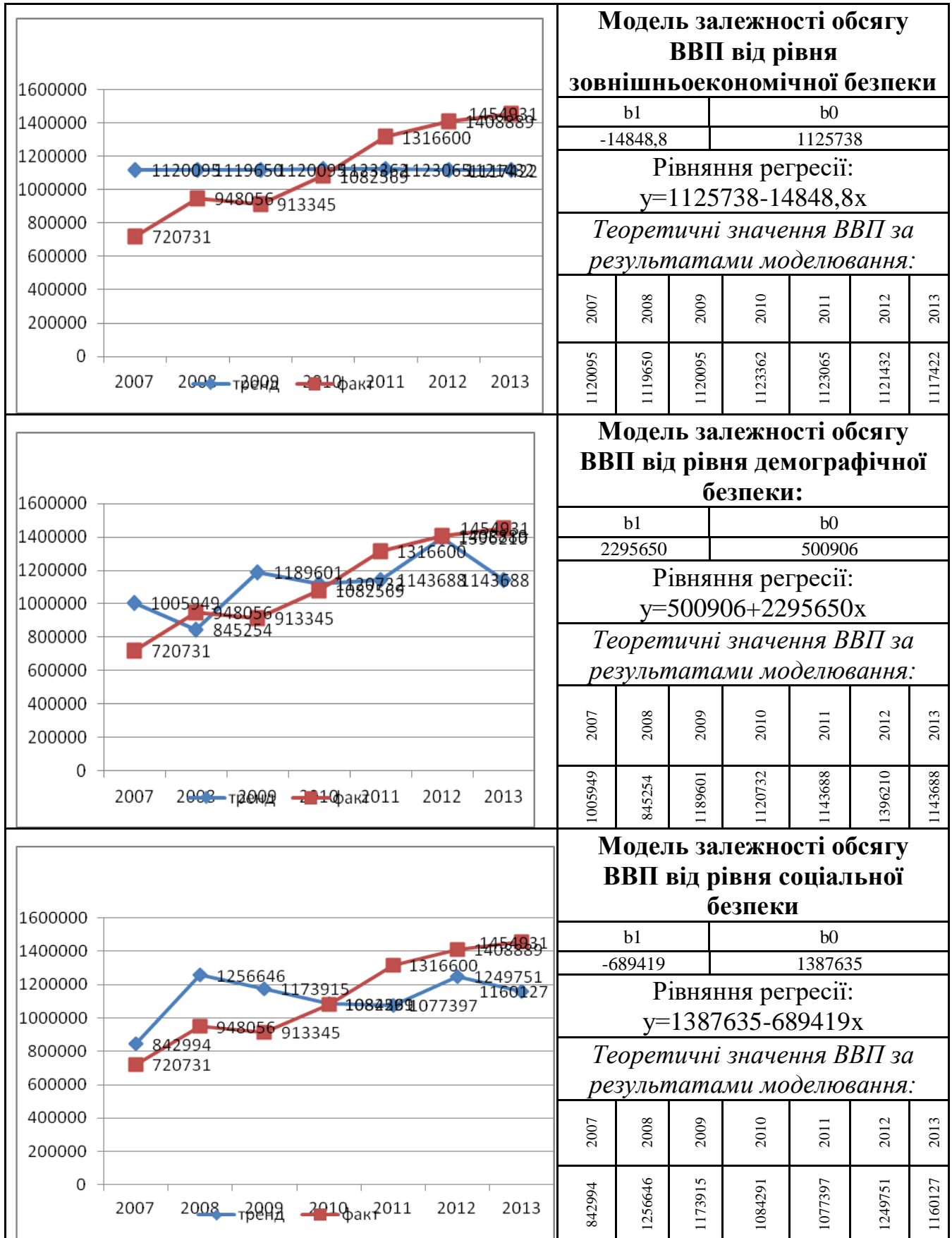

Рис. 5.24. Моделювання впливу рівня індикаторів економічної безпеки на обсяг ВВП (розраховано автором)

Значення коефіцієнту детермінації для синтезованих моделей*

Вид моделі	Моделі	Значення коефіцієнту детермінації R^2
Однофакторні моделі	Моделі залежності обсягу ВВП від рівня виробничої безпеки	0,87
	Моделі залежності обсягу ВВП від рівня енергетичної безпеки	0,84
	Моделі залежності обсягу ВВП від рівня інвестиційно-інноваційної безпеки	0,79
	Моделі залежності обсягу ВВП від рівня фінансової безпеки	0,78
	Моделі залежності обсягу ВВП від рівня продовольчої безпеки	0,81
	Моделі залежності обсягу ВВП від рівня макроекономічної безпеки	0,79
	Моделі залежності обсягу ВВП від рівня зовнішньоекономічної безпеки	0,93
	Моделі залежності обсягу ВВП від рівня демографічної безпеки	0,92
	Моделі залежності обсягу ВВП від рівня соціальної безпеки	0,91

* Джерело: розраховано автором

Коефіцієнти детермінації R^2 є достатніми для підтвердження високої достовірності результатів та свідчать про те, що в моделях враховані всі суттєві фактори, які спричиняють вплив на величину ВВП.

Таким чином, для періода моделювання t модельовані взаємозв'язки мають вигляд:

Моделі залежності обсягу ВВП від рівня виробничої безпеки:

$$y = 196190 - 2219814x \quad (5.18)$$

Моделі залежності обсягу ВВП від рівня енергетичної безпеки:

$$y = 590826,1 + 1539145x \quad (5.19)$$

Моделі залежності обсягу ВВП від рівня інвестиційно-інноваційної безпеки:

$$y = 515114,6 + 1482279x \quad (5.20)$$

Моделі залежності обсягу ВВП від рівня фінансової безпеки:

$$y = 763834,6 + 1967149x \quad (5.21)$$

Модель залежності обсягу ВВП від рівня продовольчої безпеки:

$$y=1334792-936514x \quad (5.22)$$

Модель залежності обсягу ВВП від рівня макроекономічної безпеки:

$$y=1437186-774539x \quad (5.23)$$

Модель залежності обсягу ВВП від рівня зовнішньоекономічної безпеки:

$$y=1125738-14848,8x \quad (5.24)$$

Модель залежності обсягу ВВП від рівня демографічної безпеки:

$$y=500906+2295650x \quad (5.25)$$

Модель залежності обсягу ВВП від рівня соціальної безпеки:

$$y=1387635-689419x \quad (5.26)$$

За допомогою точкового прогнозу визначимо прогнозні значення індикаторів економічної безпеки на 2014 рік (табл.5.12)

Таблиця 5.12

Прогнозні значення індикаторів економічної безпеки у 2014 році*

Вид безпеки	2014 рік
Індикатор виробничої безпеки	0,30
Індикатор демографічної безпеки	0,29
Індикатор енергетичної безпеки	0,42
Індикатор зовнішньоекономічної безпеки	0,59
Індикатор інвестиційно-інноваційної безпеки	0,75
Індикатор макроекономічної безпеки	0,25
Індикатор продовольчої безпеки	0,16
Індикатор соціальної безпеки	0,26
Індикатор фінансової безпеки	0,18

*Джерело: розраховано автором

Кожна з моделей описує вплив однієї підсистеми на обсяг ВВП та за допомогою аналізу чутливості дозволить встановити взаємозв'язок між темпами їх зміни.

Необхідно відзначити, що зміни окремих факторів у правій частині рівнянь мають різний вплив на обсяг ВВП. Чутливість ВВП до зміни окремих

факторів вимірюється за допомогою коефіцієнта еластичності, що обраховується за формулою:

$$\varepsilon_i^{ВВП} = a_i \frac{\bar{X}_i}{\overline{ВВП}} \quad (5.27)$$

де i – незалежний фактор, що використано у рівняннях; a_i – коефіцієнти у рівняннях, що відповідають фактору i ; \bar{X}_i – середнє значення відповідного фактора протягом всього періоду дослідження; $\overline{ВВП}$ – середнє значення ВВП за весь період аналізу.

Результати розрахунку значень коефіцієнтів еластичності ВВП по кожній групі незалежних факторів представлено у табл.5.13.

Таблиця 5.13

**Значення коефіцієнтів еластичності у моделях взаємозв'язку
підсистем ССЗСЕ_{ЕБ} та ВВП***

Фактор	Коефіцієнт еластичності
Індикатор виробничої безпеки	-0,71
Індикатор демографічної безпеки	0,52
Індикатор енергетичної безпеки	0,45
Індикатор зовнішньоекономічної безпеки	-0,004
Індикатор інвестиційно-інноваційної безпеки	0,51
Індикатор макроекономічної безпеки	-0,27
Індикатор продовольчої безпеки	-0,18
Індикатор соціальної безпеки	-0,22
Індикатор фінансової безпеки	0,30

* Джерело: розраховано автором

Так, найбільш сильні зміни обсягу ВВП можуть бути здійснені зі зростанням рівня демографічної та інвестиційно-інноваційної безпеки зі значеннями коефіцієнту еластичності 0,52 та 0,51 відповідно.

Узагальнений темп приросту ВВП від об'єднаного впливу всіх груп незалежних факторів визначається за формулою середньої геометричної:

$$\Delta \overline{ВВП} = \sqrt[9]{\Delta ВВП^1 \times \Delta ВВП^2 \times \Delta ВВП^3 \times \Delta ВВП^4 \times \Delta ВВП^5 \times \Delta ВВП^6 \times \Delta ВВП^7 \times \Delta ВВП^8 \times \Delta ВВП^9} \quad (5.28)$$

де $\Delta \text{ВВП}^{1...9}$ – темпи приросту ВВП, що викликані впливом групи незалежних факторів 1...9 відповідно.

Відповідно до проведених розрахунків узагальнений темп приросту ВВП за період 2007-2013 рр. складає -0,22%. За допомогою представлених моделей можливо будувати сценарні зміни ВВП, задаючи найбільш ймовірні зміни у вхідних факторах. У цьому випадку прогноз темпів росту ВВП розраховується з урахуванням встановлених коефіцієнтів еластичності.

Характеристика найбільш поширених сучасних програмних засобів статистичного аналізу наведені у Додатку Г.

Для практичної реалізації зазначеного підходу, а саме обрахунку індикаторів економічної безпеки розроблено спеціалізований програмний продукт. Фрагмент настанови користувача оригінального програмного продукту для ефективного управління забезпеченням стійкості економіки до загроз економічній безпеці наведений у Додатку Д.

За допомогою блоку генерації вихідних даних користувач може обирати показники, що беруть участь у моделюванні та також сформувати модель взаємозалежності обсягу валового внутрішнього продукту та інтегральних індексів економічної безпеки.

Безпосередніми результатами моделювання є визначення $\text{ПСЕ}_{\text{ЕБ}}$ та його впливу на рівень валового внутрішнього продукту. Для забезпечення можливості їх використання створено блок обробки результатів моделювання. У ньому на підставі отриманих матричних структур визначаються значення інтегральних параметрів системи, зручних для подальшого використання.

За результатами проведеного дослідження складено структурно-логічну схему реалізації Стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці із формуванням нового образу системи управління, що формалізовано за 14-ма етапами, наведеними в таблиці 5.14.

Формування і реалізація оптимальної для України

Стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці *

Етап	Характеристика процедур і змістовність управлінських рішень для забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці
1	2
1	формулювання місії діяльності сформованої інституції; цілі побудови та проектування механізму управління ССЗСЕ _{ЕБ} ; визначення цільових завдань для реалізації базових функцій державного регулювання в сфері забезпечення стійкості економіки; виокремлення відповідних функцій ССЗСЕ _{ЕБ} з позиції реалізації можливостей щодо вирішення проблем із досягнення стійкості економіки до загроз економічній безпеці у відповідності до національних економічних інтересів;
2	оцінювання: а) глибини прогалин та перешкод на шляху реалізації державної політики із забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці; б) стану і результативності функціонування сучасної системи державного управління економікою з існуючим технологічним рівнем щодо реалізації функцій із забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці та використанням інструментарієм (у відповідності до зовнішніх вимог та внутрішніх умов);
3	дослідження ймовірнісних і варіативних змін стану національної економіки в контексті забезпечення її стійкості до загроз економічній безпеці; розроблення основних засобів коригуючого впливу і прийомів реалізації політики із забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці за наслідками: а) ідентифікації параметрів ефективності в контексті визначення результативності функціонування існуючої ССЗСЕ _{ЕБ} за використання системи показників-індикаторів; б) діагностики показників соціально-економічного розвитку держави;
4	діагностика параметрів та можливостей позитивного / негативного впливу зовнішнього середовища на економіку; оцінювання вагомості впливу загроз на динаміку основних показників національної економіки; узагальнення наслідків попереднього досвіду трансформації стратегічного потенціалу національної економіки, глибини, масштабу й характеру отриманих соціально-економічних та організаційних змін;
5	вибір адекватних реальним соціально-економічним процесам видів ресурсів, залучення наявних резервів при визначенні трьохваріантності розвитку подій та фазової траєкторії економічного зростання; ідентифікація / врахування або залучення факторів різної природи задля коригування процесів використання різних видів ресурсів і потенціалів (в контексті забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці, синергетичного ефекту);
6	моделювання і добір оптимального складу засобів реалізації дії механізму управління забезпеченням стійкості економіки до загроз економічній безпеці; формування базових доміант Стратегії та визначення найпріоритетніших напрямів розвитку держави; побудова оптимальної конструкції й архітектури (ієрархічної складності) системи управління; визначення і обґрунтування правил здійснення управлінських впливів і регулювання економіки; самовизначення та відновлення здатності до: а) еволюційного сприйняття трансформаційних змін; б) об'єктивного оформлення дійсності в оптимізованій Стратегії; в) узагальнення основних проблем реалізації національних економічних інтересів;

Продовження табл. 5.14

1	2
7	розроблення нових форм, методів і технологій управління забезпеченням стійкості економіки до загроз економічній безпеці; визначення найважливіших форм нагромадження та консолідації зусиль суб'єктів управління щодо реалізації ССЗСЕ _{ЕБ} ;
8	обґрунтування об'єктів і місць зосередження зусиль, різних видів ресурсів із можливістю їх раціонального перерозподілу (за умов виникнення незначних/ або суттєвих відхилень) у відповідності до обчисленого коефіцієнту вагомості їхнього кореляційного впливу на стійкість економіки до загроз економічній безпеці;
9	елімінування надлишкових елементів (підсистем) або розширення функціональних можливостей найбільш результативних функціоналів задля забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці, надійності функціонування економіки при виникненні певного рівня криз; акумуляування засобів і резервних можливостей: а) часу – для виконання цільових функцій; б) інформації – для корегування напрямів реалізації Стратегії; в) структурного резерву та резервування в якості додаткового елементу в структурі сучасної ССЗСЕ _{ЕБ} для вирішення складних завдань у сфері стійкості економіки до загроз економічній безпеці, здійснення самотрансформації й оптимізації деформованої на даний час і ССЗСЕ _{ЕБ} при покращенні умов функціонування / або виникненні надзвичайних ситуацій в економічній системі держави;
10	дисипація (розсіювання) наявних та додаткових ресурсів і резервів для створення нерівноважного стану в межах ССЗСЕ _{ЕБ} , що обумовить: а) виникнення нових цільових функцій в ССЗСЕ _{ЕБ} ; б) встановлення пріоритетних напрямів і об'єктів – точок росту, трансформація яких убезпечує генерування ознак стійкості економіки;
11	фокусування і локалізація нерівноважного стану в центрах генерації нової методології задля розроблення й добору способів, методів і методик вирішення проблем забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці в контексті реалізації Стратегії і домінант стратегії соціально-економічного розвитку України;
12	оцінка ймовірного отримання майбутнього синергетичного ефекту від запровадження нового типу механізму управління ССЗСЕ _{ЕБ} та реалізації Стратегії і, як наслідок, забезпечення повного освоєння й розвитку стратегічного потенціалу, підвищення ефективності ССЗСЕ _{ЕБ} ;
13	підготовка державного апарату управління та його структур (з розширенням їх повноважень і відповідальності) до введення нового функціоналу за наслідками реалізації домінант Стратегії, здійснення процедур зі стратегічного планування заходів за етапами реалізації відповідної моделі політики забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці, спрямованих на досягнення цілей щодо підвищення ефективності ССЗСЕ _{ЕБ} із повним ресурсним забезпеченням;
14	досягнення високого рівня ефективності ССЗСЕ _{ЕБ} ; дослідження та ідентифікація напрямів і засобів удосконалення конструкції, функціональних характеристик та здатності системи державного управління економікою; визначення стратегічних пріоритетів забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці; формулювання місії, цілі та завдань із підвищеними вимогами до ефективності ССЗСЕ _{ЕБ} .

**Джерело: складено автором*

Отже, відтворення зазначеної послідовності структурно-динамічних подій у контексті розроблення і реалізації Стратегії матиме виражену циклічність формування, нарощування і використання стратегічного потенціалу. При цьому послідовна реалізація 14 етапів проектування,

переформатування й оптимізації структурно-динамічних характеристик економіки буде базуватися на ґрунтовному оформленні сутності та змісту механізму управління ССЗСЕ_{ЕБ}.

Висновки до розділу 5

За результатами проведеного дослідження та практичних рекомендацій щодо стратегічного забезпечення стійкості економіки доходимо таких висновків:

1. Реалізація розглянутих властивостей ССЗСЕ_{ЕБ} можлива лише в ході здійснення її реальної практичної діяльності, що з позицій управління має здатність до розвитку і адаптації до мінливих зовнішніх і внутрішніх умов. Адаптація в ССЗСЕ_{ЕБ} означає не лише врахування внутрішніх факторів, але й певну взаємодію із зовнішнім середовищем, в ході якого узгоджуються вимоги і очікування елементів системи та суб'єктів зовнішнього середовища. Запровадження адаптивного управління як основоположного елемента концепції забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці системно-синергетичного типу сприяє соціально-економічному розвитку держави. Це, в свою чергу, вимагає конструювання оновленої системи управління національною економікою, тобто формування структури-атрактора – адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ} на засадах домінування в її сукупності різних підсистем з більш вагомими адаптивними характеристиками, що нівелюють деструктивний вплив факторів зовнішнього та внутрішнього середовища на стійкість національної економіки.

2. Адаптивно-стійкий розвиток розглядається як перехідний етап від екстенсивного, а пізніше і інтенсивного зростання до стійкого розвитку. У цьому контексті, стійкість економічної системи в світлі уявлень системно-синергетичного підходу стає найважливішим чинником її динаміки. Адаптивно-стійкий розвиток ССЗСЕ_{ЕБ} характеризують такі ознаки: по-

перше, темпи зростання в довгостроковому періоді не нижче середніх темпів зростання у системах подібного типу; по-друге, внутрішня структура системи змінюється таким чином, що вона пристосовується до змін у зовнішньому середовищі; по-третє, сама система може впливати на процеси, що відбуваються у зовнішньому середовищі.

3. Адаптивна ССЗСЕ_{ЕБ} – це система, в якій у результаті змін характеристик ендо- та екзогенних її властивостей відбувається відповідна зміна структури і параметрів регулятора управління з метою забезпечення стабільності функціонування самої системи. Формування адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ} вимагає розроблення нових методів та моделей, які враховують наступні її якості: нестационарність, непередбачуваність поведінки, здатність до адаптації, спроможність протистояти руйнівному впливу, можливість до альтернативної поведінки, а також до змін власної структури, спрямованість до цілепокладання.

4. Модель адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ} складається з двох взаємопов'язаних частин: адаптивної системи планування та адаптивної системи регулювання, які структурно є повною ідентичністю та включають, у свою чергу, такі взаємопов'язані складові, як: модель планування (регулювання); імітаційну модель формування процесу; внутрішній (імітаційний) адаптер; зовнішній (об'єктивний) адаптер.

5. Архітектура побудови моделі адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ} включає сукупність алгоритмів (фаз) для обробки інформації та засобів їх реалізації, які об'єднані для досягнення заданих цілей забезпечення стійкості та захищеності. Вона представляє собою сукупність правил, методів, важелів та заходів, які реалізуються в процесі управління такою адаптивною системою. Процес побудови та реалізації досліджуваної моделі полягає у триєдності фаз: проектування, реалізації та рефлексивної фази.

6. Стратегія забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці будувалася на основі виділення в ній елементів логічної структури діяльності, розгляду їх як компонентів, що мають власний склад елементів,

і відповідної декомпозиції цих компонентів з вивченням їх змісту. Логічна структура включає наступні елементи: суб'єкт, об'єкт, предмет, форми, засоби, методи діяльності, її результат. Зовнішніми щодо цієї структури є характеристики діяльності: особливості, принципи, умови, норми. Системною ціллю реалізації Стратегії є зменшення флуктуацій в економіці, які можуть призвести до її деструктивних змін, тобто протидія загрозам і викликам з боку зовнішньої та внутрішнього середовищ, посилення стійкості національної економічної системи.

7. Алгоритм формування та реалізації Стратегії забезпечення стійкості економіки України побудовано у п'ятивимірному просторі реалізації конститутивно-ключових її завдань щодо: визначення мети; розроблення системно-синергетичної концепції на засадах синхронної реалізації принципів системного, синергетичного й об'єктно-цільового підходів; обґрунтування об'єктів докладання зусиль; побудови відповідної системи показників-індикаторів; розробки пріоритетного складу засобів, важелів і регуляторів системно-синергетичного впливу, формалізованих в межах чотирьох підсистем оригінальної макроконструкції задля синхронної (вибіркової) реалізації за паритетністю національних економічних інтересів імовірних варіантів запровадження у практику авторської Стратегії.

8. Механізм управління в ССЗСЕ_{ЕБ} – це та методологічна основа, яка дозволяє виявити взаємозв'язки між суперечностями економічних процесів у екзо- та ендогенному середовищі. Конструктивне дослідження сутності механізму управління в ССЗСЕ_{ЕБ} диктує потребу у розв'язанні економічних суперечностей шляхом застосування певних економічних заходів, методів, інструментів, насамперед, через посилення одних і послаблення інших сторін існуючих протилежностей або за допомогою поєднання їх. Концептуальне моделювання часової структури такого механізму відбувається шляхом формування та вибору альтернатив розвитку досліджуваної системи за рахунок застосування практичного інструментарію, адекватного рівню економічної безпеки та ефективної взаємодії їх елементів, що диктує

необхідність нових теоретичних і методологічних підходів, адаптованих до потреб національної економіки.

9. Обґрунтовано теоретико-методологічний підхід до формування комплексу моделей оцінки, аналізу та прогнозування стійкості економіки до загроз економічній безпеці, який на відміну від існуючих дає можливість визначити часові, просторові та структурні особливості розвитку ССЗСЕ_{ЕБ}, сформулювати стратегічні заходи, спрямовані на забезпечення стійкості національної економіки.

10. Для розробки структурної моделі впливу рівня інтегрального індикатора стійкості економіки до загроз економічній безпеці на обсяг ВВП використано програмний продукт AllFusion Process Modeler (BPwin). Запропоновано визначення важливих для розроблення та реалізації Стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці домінант. Здійснено дослідно-експериментальну перевірку адекватності розроблених моделей, алгоритмів і критеріїв при побудові прогнозу параметрів розвитку ССЗСЕ_{ЕБ} за двома граничними фазами (межі зон фрустрації та біфуркації) на основі лінії Болінджера, що дозволяє оцінити стійкість економіки та розробити за етапами реалізації Стратегії відповідної моделі політики забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці.

Основні результати дослідження опубліковано у працях [170, 176, 182, 186, 198, 204, 205, 206, 210, 211].

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і запропоновано нове вирішення науково-практичної проблеми – обґрунтування теоретико-методологічних і методичних засад формування Стратегії забезпечення стійкості економіки України до загроз економічній безпеці та розробка практичних рекомендацій щодо її реалізації. Це дозволило сформулювати висновки теоретичного, методологічного та науково-практичного характеру.

1. Стійкість національної економіки становить основне завдання макроекономічної політики держави та важливу умову забезпечення стійкості до загроз економічній безпеці. Стійкість економіки – це здатність останньої реагувати на зміни зовнішнього та внутрішнього середовища шляхом безперервного вдосконалення складових її внутрішньої структури на основі механізму адаптації з метою забезпечення досягнення цілей соціально-економічного розвитку та ефективного функціонування національної економіки. Категорією, яка поєднує напрями стійкого, збалансованого соціально-економічного розвитку, є економічна безпека. Економічна безпека – це сукупність певних умов, що дозволяють успішно розвиватися державі чи економіці. Її зміст розкривається через три категорії: „ситуація”, „небезпека”, „захищеність”. Стратегія забезпечення стійкості економіки України до загроз економічній безпеці – це стратегічна програма дій (у показниках-індикаторах економічної безпеки держави), яка визначається з урахуванням особливостей функціонування національного господарства на сучасному етапі його розвитку в умовах ресурсних обмежень і загроз українському державотворенню.

2. Системно-синергетичний підхід розглядає стійкість економіки та її економічну безпеку як сукупність взаємопов'язаних і взаємообумовлених складових, які забезпечують збалансований розвиток шляхом встановлення оптимальних кількісних співвідношень між елементами системи та формування стійких структурних зв'язків між ними. Таким чином,

забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці зводиться до сприяння максимально узгодженій взаємодії всіх елементів та збереженню цілісності системи в умовах мінливості зовнішнього середовища. Забезпечення стійкості орієнтоване на формування синергетичного ефекту. Основними інструментами при цьому є організаційно-економічні важелі, представлені у вигляді інтеграції та перетворення внутрішньосистемних відносин і зв'язків. І, відповідно, синергетичний ефект в соціально-економічній системі є результатом кооперативної взаємодії її підсистем і елементів, який змінює якість системи і траєкторію її розвитку в процесі самоорганізації під впливом різних флуктуації (змін), обумовлених факторами екзо- та ендогенного середовища.

3. Встановлено, що формування концепції системо-синергетичного типу полягає у створенні дієвого механізму стратегічного управління, здатного гнучко реагувати на різноманітні зміни в економічній системі, при цьому його регулятори і важелі мають бути адаптовані до зовнішнього середовища, а внутрішнє середовище повинне орієнтуватися на цілі концепції. Концепція забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці системно-синергетичного типу базується на теоретико-методологічних поглядах на пізнання та визначення сутності, змісту, цілей, завдань, критеріїв, принципів управління, методів оцінювання, моделювання, ранжування, прогнозування, регулювання діяльності для забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці, а також враховує комплекс прикладного інструментарію до формування внутрішнього та зовнішнього механізму управління нею. Використання концептуально-аналітичного підходу системно-синергетичного типу до побудови коридору розвитку національної економіки від нестійкого до стійкого стану її функціонування з визначенням фаз і точок в його межах дозволило обґрунтувати ймовірнісні межі змін параметрів розвитку економіки України для забезпечення її безпечного розвитку. Останній покладено в основу домінант стійкого розвитку економіки держави, за якими і

запропоновано Стратегію забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці.

4. Орієнтирами запровадження у практику детермінант Стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці і головним критерієм оцінки ефективності в економіці у її внутрішньому та зовнішньому контекстах є: 1) добір елементів задля генерування ознак стійкості та стабільності функціонування економіки, що передбачає міцність і надійність усіх її елементів за рахунок критерію раціональності; 2) Стратегія забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці має базуватися на багатоваріантності прогнозів соціально-економічного розвитку України і коригуватися щодо параметрів розвитку економіки, зміни подій за тим чи іншим варіантом, що надає можливість вибору різноманітних адекватних заходів, а нетермінового застосування екстрених недостатньо розроблених рішень; 3) важливого значення набуває визначення потенціалу ментальності життєзабезпечення як концепту методологічного інструментарію науково-прагматичних економічних досліджень стійкості економіки до загроз і ризиків.

5. Методологія формування архітектури системи стратегічного забезпечення стійкості економіки України до загроз економічній безпеці припускає врахування ресурсно-функціонального, об'єктно-цільового та системно-синергетичного підходів. Система стратегічного забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці (ССЗСЕ_{ЕБ}) – це цілісна, впорядкована сукупність підсистем, взаємопов'язаних важелів і регуляторів в межах відповідного типу механізму, методів і засобів, заходів економічного, науково-технічного та організаційного характеру, що направлені на довгострокове забезпечення стійкості та захищеності національної економіки від загроз в умовах невизначеності та ризиків. Ознаки цієї системи: цілісна сукупність елементів, яка має певну організацію, структуру і впорядкованість; цілі та завдання, для реалізації яких створюються елементи системи, інтегровані до системи пріоритетних цілей і завдань соціально-економічного розвитку держави. ССЗСЕ_{ЕБ} має достатньо складну будову за

чотирма просторовими вимірами, елементами якої є: цільові (структурна підсистема; підсистема прогнозування і моделювання; підсистема оцінки та контролю; підсистема прийняття рішень), функціональні, загальні підсистеми та підсистеми забезпечення управління та регулювання стійкості економіки. Ідентифіковано функції системи, до яких віднесено захисну, регулюючу, соціальну, попереджувальну, які доповнено інноваційною, адаптаційною та аналітичною.

6. Аналіз чинників становлення, функціонування та розвитку економіки України дозволив констатувати, що низький рівень стійкості вітчизняної економіки та визначені негативні тенденції її динаміки провокують нездатність системи протистояти негативним зовнішнім загрозам, зокрема зумовленим світовою фінансовою кризою, через відсутність фундаментальних передумов економічного зростання й орієнтацію на короткочасні кон'юнктурні чинники; значне зростання „тіньової” економіки, критичний рівень соціального розвитку, пов'язаний з неефективною системою соціального захисту. Це дозволяє стверджувати, що рівень та динаміка більшості макроекономічних показників України є незадовільними, що потребує реалізації відповідної стратегії макроекономічної стабілізації, направленої на: забезпечення низьких темпів інфляції за допомогою інструментів грошово-кредитної політики; нарощування та диверсифікацію експорту; орієнтацію вітчизняних товаровиробників на задоволення потреб внутрішнього ринку; протидію відпливу за кордон капіталу та детінізацію вітчизняної економіки; сприяння розвитку середнього і малого бізнесу, самозайнятості населення тощо.

7. Алгоритм моніторингу стану економіки включає виявлення, класифікацію та оцінку чинників дестабілізації, ідентифікацію загроз і розроблення первинних пропозицій щодо їх подолання. Стан економічної безпеки ідентифікований як основне обмеження соціально-економічного розвитку України. Екстенсивний розвиток національного господарства з одночасним консервуванням технологічного базису, неефективне використання матеріальних ресурсів, науково-технічного потенціалу,

нераціональна структура господарства, занепад паливно-енергетичної та військово-промислового комплексів негативно вплинули на національну економіку, тому потребують системної оцінки не лише з погляду характеру змін, що відбулися, а, головне – масштабності цих змін для подальшого розвитку. Оптимальним варіантом зміни економічної системи є її адаптивно-стійкий розвиток, який надає системі життєздатності та створює умови для адаптації до зовнішнього середовища. Не зважаючи на зростання деяких індикаторів оцінки стану національної економіки, структура самої системи не характеризується позитивними якісними змінами.

8. Встановлено, що конструктором економікобезпекознавства визнано мережевий соціально-економічний простір, який є складним нелінійним самоорганізуючим середовищем, що складається із „вузлів” (елементів мережі) та їх зв'язків. Для оптимізації мережевої взаємодії елементів ССЗСЕ_{ЕБ} продуктивним визнано когнітивний підхід до моделювання і управління функціональними залежностями множини елементів цієї системи. Це обумовлено його спрямуванням на розробку формальних моделей і методів, що підтримують інтелектуальний процес вирішення проблем завдяки врахуванню в цих моделях і методах когнітивних можливостей людини (сприйняття, уявлення, пізнання, розуміння, пояснення) при вирішенні нею управлінських завдань. Доведено, що Стратегія забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці визначає узгоджену сукупність механізмів, адекватну цінностям, що захищаються, та середовищу, в якому вони використовуються. Забезпечення стійкості економіки має ґрунтуватися на всебічному аналізі негативних наслідків від можливих зовнішніх та внутрішніх загроз. Такий аналіз передбачає обов'язкову ідентифікацію вразливостей, джерел загроз і, як наслідок, визначення ймовірності впливів, що порушують стійкість та захищеність національної економіки.

9. Проведений аналіз світового досвіду забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці державою показує, що всі країни

світу мають власні системи й механізми їх зміцнення, що знаходять своє відображення в державній політиці. Адаптація будь-якого зарубіжного досвіду до умов України досить трудомісткий процес, що передбачає не механічне копіювання всієї системи регулювання, а лише поетапне впровадження окремих елементів, інструментів, методів чи програм. Запозичення зарубіжного досвіду має проводитися в разі наявності подібних цілей і пріоритетів у національних стратегіях, враховуючи рівень економічного та інституціонального розвитку країн з використанням системно-синергетичного підходу і порівняльного аналізу. Виявлено, що особлива увага економістів світового рівня привернута до вирішення проблем забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці через регулюючий вплив держави.

10. Адаптація в ССЗСЕ_{ЕБ} означає не лише врахування внутрішніх факторів, але й певну взаємодію із зовнішнім середовищем, в ході якого узгоджуються вимоги і очікування елементів системи та суб'єктів зовнішнього середовища. Запровадження адаптивного управління як основоположного елемента концепції забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці системно-синергетичного типу сприяє соціально-економічному розвитку держави. Конструювання оновленої системи управління національною економікою ґрунтується на формуванні структури-атрактора – адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ} на засадах домінування в її сукупності різних підсистем з більш вагомими адаптивними характеристиками, що нівелюють деструктивний вплив факторів зовнішнього та внутрішнього середовища на стійкість національної економіки. Адаптивно-стійкий розвиток розглядається як перехідний етап від екстенсивного, а пізніше і інтенсивного зростання до стійкого розвитку. У цьому контексті, стійкість економічної системи в світлі уявлень системно-синергетичного підходу стає найважливішим чинником її динаміки. Адаптивна ССЗСЕ_{ЕБ} – це система, в якій у результаті змін характеристик ендо- та екзогенних її властивостей відбувається відповідна зміна структури і параметрів регулятора управління з

метою забезпечення стабільності функціонування самої системи. Формування адаптивної ССЗСЕ_{ЕБ} полягає у триєдності фаз: проектування, реалізації та рефлексивної фази.

11. Стратегія забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці сформована на основі виділення в ній елементів логічної структури діяльності, розгляду їх як компонентів, що мають власний склад елементів, і відповідної декомпозиції цих компонентів з вивченням їх змісту. Логічна структура включає наступні елементи: суб'єкт, об'єкт, предмет, форми, засоби, методи діяльності, її результат. Зовнішніми щодо цієї структури є характеристики діяльності: особливості, принципи, умови, норми. Системною ціллю реалізації Стратегії є зменшення флуктуацій в економіці, які можуть призвести до її деструктивних змін, тобто протидія загрозам і викликам з боку зовнішньої та внутрішнього середовищ, посилення стійкості національної економічної системи. Алгоритм формування та реалізації Стратегії забезпечення стійкості економіки України побудовано у п'ятивимірному просторі реалізації конститутивно-ключових її завдань щодо: визначення мети; розроблення системно-синергетичної концепції на засадах синхронної реалізації принципів системного, синергетичної й об'єктно-цільового підходів; обґрунтування об'єктів докладання зусиль; побудови відповідної системи показників-індикаторів; розробки пріоритетного складу засобів, важелів і регуляторів системно-синергетичного впливу, формалізованих в межах чотирьох підсистем оригінальної макро-конструкції задля синхронної (вибіркової) реалізації за паритетністю національних економічних інтересів імовірних варіантів запровадження у практику авторської Стратегії.

12. Обґрунтовано теоретико-методологічні засади вимірювання та оцінювання стійкості економіки до загроз економічній безпеці, який дозволяє визначити часові, просторові та структурні особливості розвитку ССЗСЕ_{ЕБ}, сформулювати стратегічні заходи, спрямовані на забезпечення стійкості національної економіки. У якості критерію оцінки стійкості економіки

запропоновано інтегральний індикатор стійкості економіки до загроз економічній безпеці ($ПСЕ_{ЕБ}$), що формується на основі часткових індексів, згрупованих за стратегічними напрямками. Для розробки структурної моделі впливу рівня $ПСЕ_{ЕБ}$ на обсяг ВВП використано програмний продукт AllFusion Process Modeler (BPwin). Здійснено дослідно-експериментальну перевірку адекватності розроблених моделей, алгоритмів і критеріїв при побудові прогнозу параметрів розвитку $ССЗСЕ_{ЕБ}$ за двома граничними фазами (межі зон фрустрації та біфуркації) на основі лінії Болінджера, що дозволило оцінити стійкість економіки та розробити за етапами реалізації Стратегії відповідної моделі політики забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці. За допомогою розроблених моделей побудовані можливі сценарії реалізації Стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці, враховуючи найбільш ймовірні зміни у вхідних факторах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абалкин Л.И. Хозяйственный механизм развитого социалистического общества / Л.И. Абалкин. – М.: Мысль, 1973. – 263 с.
2. Абдурахманов М.И. Геополитика и национальная безопасность. Словарь основных понятий и определений / [Абдурахманов М.И., Баришполец А.А., Манилов В.Л., Пирумов В.С.]. – М.: Друза, 1998.
3. Азарян О.М. Управління взаємодією держави та бізнесу в системі економічної безпеки : [монографія] / О. М. Азарян, І. Л. Іншин; Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. – Донецьк : Цифр. тип., 2012. – 244 с.
4. Акелис С.Б. Боллинджера полосы (Bollinger Bands) // Пер. с англ. М.Волкова, А. Лебедева. – М.: Диаграмма, 1999. – 376 с. – С. 56-58.
5. Алимов О.М. Потенціал сталого розвитку України на шляху реалізації інтеграційного вибору держави : [монографія] / [О.М. Алимов, С.О. Алимов, О.А. Бондар, О.В. Гребенюк, О.О. Демешок]; НАН України, Ін-т економіки природокористування та сталого розвитку. – Київ : ДУ „Ін-т економіки природокористування та сталого розвитку НАН України”, 2014. – 518 с.
6. Алимов О.М. Структурно-динамічна оцінка потенціалу інноваційних та організаційно-економічних змін / О.М. Алимов, Я.І. Юрик // Економіка промисловості . – 2010. – №1. – С. 3-14.
7. Алимов О.М. Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення : [монографія] / [О.М. Алимов, А.І. Даниленко, В.М. Трегобчук, О.О. Веклич, В.В. Венгер]; Об'єдн. ін-т економіки. – К., 2005. – 540 с.
8. Алимов О.М. Системно-комплексне оцінювання потенціалу сталого розвитку України / О. М. Алимов, В. В. Микитенко, І. М. Лицур, І.В. Драган, О.О. Демешок; НАН України, Ін-т економіки природокористування та сталого розвитку. – К., 2013. – 86 с.

9. Амитан В.Н. Экономическая безопасность: понятие, концепция / В.Н. Амитан, А.Г. Амитан // Промітей: регіональний збірник наукових праць з економіки. – Донецьк: Юго-Восток, 2000. – Вип.2. – 333 с.

10. Амоша О.І. Економічна безпека: концептуальне визначення та механізм забезпечення / [О.І. Амоша, О.Ф. Новікова, Р.В. Покотиленко та ін.] // Фундаментальні орієнтири науки (гуманітарний та соціально-економічний напрями) : Збірник статей за матеріалами проектів Державного фонду фундаментальних досліджень. – 2005. – С. 340-354.

11. Аналіз господарської діяльності: навчальний посібник / [за заг. ред. І.В. Сіменко, Т.Д. Косової] – К.: „Центр учбової літератури”, 2013. – 384 с.

12. Антикризове регулювання розвитку сільського господарства : [колективна монографія]; під заг. ред. к.е.н, доц. В.Г. Маргасової. – Чернігів: Десна Поліграф, 2013. – 259 с.

13. Антициклічне регулювання ринкової економіки: глобалізаційна перспектива: [монографія] / Д.Г. Лук'яненко, А.М. Поручник, Я.М. Столярчук [та ін.]; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Д.Г. Лук'яненка та д-ра екон. наук, проф. А. М. Поручника. — К.: КНЕУ, 2010. – 334 с.

14. Арнольд В.И. Теория катастроф / В.И. Арнольд. – [3-е изд., доп.]. – М.: Наука. Гл. ред. физ.-мат. лит., 1990. – 128 с.

15. Архієреєв С.І. Національна економіка : [навч. посіб. для студ. екон. спец. ВНЗ] / [С.І. Архієреєв, О.О. Демьохіна, А.В. Непран та ін.]; ред.: С.І. Архієреєв, А. В. Непран, Н. Б. Решетняк; Нац. техн. ун-т „Харк. політехн. ін-т”. – Х. : НТУ „ХПІ”, 2013. – 335 с.

16. Афанасьева О.В. Информационная открытость и проблема устойчивого развития [Электронный ресурс] // Вопросы философии. – 2012. – №5. – С.47-58. – Режим доступа: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=535&Itemid=52.

17. Багно І.М. Інноваційне зростання національної економіки / І.М. Багно // Сучасні моделі, концепції і стратегії інноваційного розвитку

країн світу та України: збірник матеріалів XII Міжнародної науково-практичної конференції молодих науковців: 23 березня 2012 р. – К.: УДУФМТ, 2012. – С. 320-322.

18. Барановський О.І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення) : [монографія] / О.І. Барановський. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004. – 759 с.

19. Бараш Ю.Н. Європейський нейтралітет і невизначеність України: [монографія] / [Ю.Н. Бараш, О.І. Їжак, Г.І. Мерніков]; під. ред. д-ра техн. наук, професора А.І. Шевцова. – Дніпропетровськ : ДФ НІСД, 2002. – 166 с.

20. Белов В. Правовая охрана конфиденциальности коммерческой тайны / В. Белов, А. Полянский // Право и экономика. – 1993. – №13-14. – С.12-21; № 15-16. – С. 8-27.

21. Бесчастний А.В. Економічна безпека національної економіки: теорія, механізми забезпечення та реалізації : [монографія] / А.В. Бесчастний; Донец. держ. ун-т упр. – Донецьк : Наулідж, 2012. – 279 с.

22. Бесчастний А.В. Механізми регулювання економічної безпеки національної економіки : дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук : спец.: 08.00.03 – економіка та управління національним господарством / А.В. Бесчастний. – Донецьк, 2010. – 169 с.

23. Бланкард Ш. Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки / Шарль Бланкард; [пер. з нім. С.І. Терещенко та О.О. Терещенка; Передмова та наукове редагування В. М. Федосова]. – К.: Либідь, 2000. – 654 с.

24. Блискавка Т. Зарубіжний досвід фіскального регулювання інноваційного процесу в економічно розвинених країнах / Т. Блискавка // Дослідження міжнародної економіки: збірник наукових праць. – Вип. 1 (66) – 2011. – С. 155-165.

25. Богдан Т. Боргова безпека та її роль у гарантуванні фінансової стабільності / Т. Богдан // Вісник НБУ. – 2012. – №4. – С. 8-15.

26. Бойко А. Концептуалізація стійкості національної економіки / А. Бойко // Вісник КНТЕУ. – 2014. – №1. – С. 5-19.
27. Бойко А.В. Соціально-демографічні передумови формування інвестиційних ресурсів регіону в умовах євроінтеграції / А.В. Бойко // Вісник Львівської комерційної академії: Зб. наук. праць. Серія економічна. Вип. 20. – Львів, 2006. – С. 234-239.
28. Бойко А.В. Стійкість національної економіки: теорія, методологія, практика : [монографія] / А. В. Бойко; НАНУУкраїни, Ін-т економіки та прогнозування. – Київ, 2014. – 287 с.
29. Большой юридический словарь [под ред. А.Я. Сухарева, В.Е. Крутских]. – 2-е изд., пер. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 704 с.
30. Бондаренко О.В. Українська економічна ментальність: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. докт. філософ. наук: 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії / О.В. Бондаренко. – К., 2007. – 32 с.
31. Бостанджян В. Основы экономической безопасности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://alternative.am/books/BOOKS.pdf>.
32. Бурков В.Н. Механизмы функционирования организационных систем / В.Н. Бурков, В.В. Кондратьев. – М.: Наука, 1981. – 384 с.
33. Бухвальд Е. Макроаспекты экономической безопасности: факторы, критерии и показатели / Е.Бухвальд, Н.Гловацкая, С. Лазаренко // Вопросы экономики. – 1994. – №12. – С. 25-36.
34. Буянова М.Э. Внутренние и внешние угрозы в стратегии безопасного развития экономического пространства макрорегиона / М.Э. Буянова, М.И. Королев // Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 3, Экономика. Экология. – 2013. – №2(23). – С.8-17.
35. Варналій З.С. Економічна безпека України: проблеми та пріоритети зміцнення : [монографія] / [З.С. Варналій, Д.Д. Буркальцева, О.С. Саєнко]. – К.: Знання України, 2011. – 299 с.

36. Васенко В.К. Економічна безпека держави, суб'єктів господарювання та тіньова економіка : [монографія] / [В.К. Васенко, І.П. Шульга, Л.А. Пуш та ін.]; ред.: В. К. Васенко; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Черкаси, 2010. – 367 с.
37. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2002. – 1440 с.
38. Вечканов Г.С. Экономическая безопасность : [учебник] / Г.С. Вечканов. – СПб.: Вектор, 2005. – 256 с.
39. Виклики для енергетичної безпеки України: сучасний стан – 2010 [Електронний ресурс] : [аналітична записка] / Міжнародний центр перспективних досліджень. – Режим доступу: http://icps.com.ua/pub/files/58/24/Energy_Strategy_UKR.pdf
40. Вимірювання якості життя в Україні : [аналітична доповідь] / [Лібанова Е.М., Гладун О.М., Лісогор Л.С. та ін.]. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, Програма Розвитку ООН, Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2013. – 50 с.
41. Власюк О.С. Аналітична оцінка стратегічних напрямів та заходів щодо реалізації програми стабілізації економіки України. – К.: НІСД, 1998. – 82 с.
42. Власюк О.С. Система економічної безпеки держави: [монографія] / [О.С. Власюк, А.І. Сухоруков, І.В. Недін та ін.]; Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки. – К. : Стилос, 2010. – 685 с.
43. Власюк О.С. Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку : [наук. доп.] / О.С. Власюк; Рада Нац. безпеки і оборони України, Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки. – К., 2008. – 48 с.
44. Вожжеников А.В. Глобальные вызовы, угрозы и опасности современности: приоритеты в политике обеспечения национальной безопасности / А.В. Вожжеников. – М.: Изд-во РАГС, 2008. – 224 с.

45. Волощенко В.С. Світова фінансова криза як індикатор необхідності переходу до нової світової валютної системи / В.С. Волощенко // Економіка та підприємництво: [зб. наук. праць молодих учених та аспірантів]; відп. ред. С.І. Дем'яненко. – 2011. – Вип. 26. – С. 197-205.

46. Гавриш В.А. Практическое пособие по защите коммерческой тайны / В.А. Гавриш. – Симферополь, 1994. – 153 с.

47. Гайдай Т.В. Теоретико-методологические основы исследования экономической ментальности: институциональный аспект [Електронний ресурс] / Т.В.Гайдай. – Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/data/595/113/1231/Gaidai.pdf>

48. Гегель Г.В.Ф. Наука логики. Субъективная логика [Електронний ресурс] / Г.В.Ф. Гегель. – [Ч.2]. – СПб.: Наука: С.-Петербургская ИФ, 1997. – 854 с. – Режим доступу: <http://philosophy.ru/library/hegel/logic.html>.

49. Генеза ринкової економіки (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка, економічний аналіз, економіка підприємства, менеджмент, маркетинг, фінанси, банки, інвестиції, біржова діяльність, планування): Терміни. Поняття. Персоналії : [навчальний словник-довідник для вузів] / [уклад. В.С. Іфтемічук, В.А. Григор'єв, М.І. Маниліч, Г.Д. Шутак]. – Львів : Магнолія Плюс, 2004 . – 682 с. – (Вища освіта в Україні).

50. Герасименко О. В. Економічна стійкість як чинник впливу на ефективність функціонування механізму збалансованості фінансової системи держави / О.В. Герасименко // Актуальні проблеми економіки. – 2012. – №5. – С.235-242.

51. Герасимова Е.М. Ментальність в структурі цінностей і цілей економічного знання [Електронний ресурс] / Е.М. Герасимова // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2007. – №62. – Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_62/Herasymova.pdf

52. Глобалізація і безпека розвитку : [монографія] / [О.Г. Білорус, Д.Г. Лук'яненко, та ін.]; керівник авт. колективу і наук. ред. О.Г. Білорус. – К.: КНЕУ, 2001. – 733 с.

53. Гончаров Ю. Научный потенциал как фактор развития инновационно-инвестиционной системы Украины / Ю. Гончаров, А. Касич // Экономика Украины. – 2007. – №3. – С.42-51.
54. Горбатенко В.П. Інноваційний розвиток економіки: політико-правові аспекти: монографія / В.П. Горбатенко. – К. : ТОВ „Видавництво „Юридична думка”, 2006. – 248 с.
55. Государственная стратегия экономической безопасности Российской Федерации (Основные положения), одобрена Указом Президента РФ от 29 апреля 1996 г. №608 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.scrf.gov.ru/documents/23.html>.
56. Губанова Е.С. Формирование и реализация региональной инновационной политики / Е.С. Губанова // Вологда: Легия, 2007. – 300 с.
57. Данилишин Б.М. Феноменологічні альтернативи економічного зростання України : [монографія] / Б.М. Данилишин, В.В. Микитенко. – [у 2-х т.]. – Т.1. – К.: ЗАТ „Нічлава”, 2008. – 336 с.
58. Демчишин М.Я. Динаміка показників економічної безпеки України в умовах сталого розвитку / М.Я. Демчишин // Актуальні проблеми економіки. – 2012. – №12. – С.66-74.
59. Денисенко М. П. Активізація інноваційних процесів у промисловості як передумова розвитку економіки України / М. П. Денисенко, А. У. Алієва // Проблеми науки. – 2011. – № 1. – С. 20-24.
60. Денисенко М.П. Інвестиційно-інноваційна складова економічної безпеки на регіональному рівні // Вісник ЖНТУ. – 2013. – №1(63). –С. 238-242.
61. Дергачова В. Моніторинг національного розвитку як фактор економічної безпеки держави / В. Дергачова, М. Савельєв // Економіка України. – 2010. – №1. – С. 19-28.
62. Деренуца А.С. Анализ опыта стран европейского союза в сфере обеспечения национальной экономической безопасности. – <http://www.gisap.eu/ru/analiz-opyta-stran-evropeiskogo-soyuza-v-sfereobespecheniya-natsionalnoi-ekonomicheskoi-bezopasnost>.

63. Державна програма розвитку внутрішнього виробництва, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 12.09.2011 р. №1130 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: kmu.gov.ua/document/244672833/P1130-00.doc.

64. Державна цільова соціальна програма подолання та запобігання бідності на період до 2015 року, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 31.08.2011 року №1057 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1057-2011-%D0%BF/page>.

65. Державне управління регіональним розвитком України: [монографія] / за заг. ред. В. Є. Воротіна, Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2010. – 288 с.

66. Деружинский В.А. Основы коммерческой тайны: [практ. пособие для предпринимателя] / В.А. Деружинский, В.В. Деружинский. – Минск, 1994. – 214 с.

67. Детінізація національної економіки в контексті економічної безпеки України: колективна монографія / під ред. к.е.н., професора В.Г. Маргасової. – Ніжин: ТПК „Орхідея”. ФОП Лук'яненко В.В., 2014. – 240 с. – С.48-70.

68. Дімітрієва С.Д. Світовий досвід та його адаптація в підвищенні економічної безпеки України / С.Д. Дімітрієва // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – 2011. – №1. – С.5-10.

69. Длугопольський О.В. Інституційний вимір розвитку соціального капіталу: теоретико-методичні та прикладні аспекти / О.В. Длугопольський // Економіка України. – 2012. – №12. – С. 17-29.

70. Дмитрієв Є.Є. Сучасні міжнародні загрози для національної економічної та фінансової безпеки України / Є.Є.Дмитрієв // Проблеми та перспективи розвитку банківської системи України : [збірник наукових праць]. – 2013. – Випуск 37. – С.244-254.

71. Додонова В.І. Постнекласичний дискурс соціальної раціональності : [монографія] / В.І. Додонова; ДонНУ. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2011. – 340 с.

72. Евстигнеева Л.П. Методологические основы экономической синергетики : [научный доклад] / Л.П. Евстигнеева, Р.Н. Евстигнеев. – М. : ИЭ РАН, 2007. – 64 с.

73. Економіка зарубіжних країн : [навчальний посібник] / за ред. Козака Ю.Г., Ковалевської В.В., Осипова В.М. – [3-тє вид. перероб. та доп.]. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 544 с.

74. Економічна безпека держави [збірник нормативно-правових актів України] / [Ковальчук Т.Т., Варналій З.С., Фещенко В.В., Сидорчук О.В.]. – К. : Міжвідомча комісія з питань фінансової безпеки при Раді національної безпеки і оборони України, 2001. – 106 с.

75. Економічна безпека держави: сутність та напрями формування : [монографія] / [Л.С. Шевченко, О.А. Гриценко, С.М. Макуха та ін.]; за ред. д-ра екон. наук, проф. Л.С. Шевченко. – Х.: Право, 2009. – 312 с.

76. Економічна безпека України: сутність і напрями забезпечення : [монографія] / В.Т. Шлемко, І.Ф. Білько. – К.: НІСД, 1997. – 144 с. – (Сер. „Нац. безпека”; Вип. 2).

77. Енергетична стратегія України на період до 2030 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 року №1071 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1071-2013-%D1%80/para%26#n6>

78. Енциклопедія інновацій / [за ред. Р. Дяківа]. – К.: Міжнародна економічна фундація, Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2012. – 600 с.

79. Єдинак В.Ю. Забезпечення економічної безпеки країни в умовах глобалізації: дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук: спец. 08.00.03 „Економіка та управління національним господарством” / В.Ю. Єдинак. – Дніпропетровськ, 2010. – 180 с.

80. Єдинак В.Ю. Світовий досвід розв'язання проблеми забезпечення економічної безпеки / В.Ю. Єдинак // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – 2009. – №3. – С. 51-54.

81. Єрмошенко М.М. Організаційно-економічні аспекти інноваційного оновлення національного господарства : [монографія] / М.М. Єрмошенко, С.А. Єрохін, В. М. Шандра, О.І. Гуменюк, В.О. Варфоломєєва; Нац. акад. упр. – К., 2008. – 216 с.

82. Єрмошенко М.М. Сучасні проблеми розвитку національної економіки і шляхи їх розв'язання: [колективна наукова монографія] / за наук. ред. д.е.н., проф. М.М. Єрмошенка. – К.: Національна академія управління, 2008. – 452 с.

83. Єрмошенко М.М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення / М.М. Єрмошенко; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – К., 2001. – 308 с.

84. Єрмошенко М.М. Фінансова складова економічної безпеки: держава і підприємство : [монографія] / М.М. Єрмошенко, К.С. Горячева; Нац. акад. упр. – К., 2010. – 232 с.

85. Жаліло Я.А. Економічна безпека держави, підприємства, особи в інтегрованому суспільстві / Я.А. Жаліло // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К.: ВПЦ Київський ун-т, Ін-т міжнар. відносин. – 2001. – Вип.26. – С. 24-27.

86. Заровна К.М. Семантичний аналіз сутності економічної стійкості підприємства / К.М. Заровна // Вісник ОНУ ім. І.І. Мечнікова. – 2014. – Т.19. – Вип.2/3. – С.119-123.

87. Захарін С.В. Міжнародний досвід регулювання інвестиційної та інноваційної діяльності й можливості його використання в Україні / С.В. Захарін // Вісник Національного університету „Львівська політехніка”. – 2008. – №628. – С. 523-528.

88. Звіргзде К.І. Національні економічні інтереси та національна безпека в умовах глобальної нестійкості – зарубіжний досвід / К. І. Звіргзде // Проблеми науки. – 2010. – №8. – С. 11-17.

89. Звіт про стан продовольчої безпеки України у 2012 році [Електронний ресурс] / Міністерство економічного розвитку та торгівлі України. – Режим доступу: http://me.kmu.gov.ua/control/uk/publish/category/main?cat_id=32843.

90. Зеленська О.О. Продовольча безпека як один із ключових пріоритетів економічної політики в сучасних умовах глобалізації та загострення продовольчої кризи / О.О. Зеленська // Вісник ЖДТУ. – 2012. – №2(60). Серія: Економічні науки. – С.188-191.

91. Зенченко С.В. Формирование и оценка регионального финансового потенциала устойчивого развития экономики территории : теория и методология : дис. на соискание уч. степени док. эконом. наук : спец. 08.00.05 „Экономика и управление народным хозяйством: региональная экономика”; 08.00.10 „Финансы, денежное обращение и кредит” / С.В. Зенченко. – Ставрополь, 2009. – 316 с.

92. Иващенко Г.В. О понятии „безопасность” [Електронний ресурс] / Г.В. Иващенко // Теоретический журнал CREDO. – 2000. – №6(24). – Режим доступу : <http://www.orenburg.ru/culture/credo/24/5.html>.

93. Ильичев А.В. Основы анализа эффективности и рисков целевых программ. Истоки, формализация, реализация / А.В. Ильичев. – М.: Научный мир, 2009.

94. Иванюта С.М. Антикризове управління : [навчальний посібник] / С.М. Иванюта. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 288 с.

95. Івашина О.Ф. Інституціоналізація економічного розвитку : [монографія] / О.Ф. Івашина. – Дніпропетровськ: наука та освіта, 2009. – 284 с.

96. Івашина О.Ф. Субстанціональні глобальні виклики розвитку світової економіки та їх вплив на економічну безпеку держави / О.Ф. Івашина, І.О. Матвійчук // Бізнес Інформ. – 2013. – №8. – С.34-38.

97. Іващенко Г.А. Ідентифікація дефініції „економічна безпека підприємства” / Г.А. Іващенко, О.Ф. Ярошенко // Бізнес-Інформ. – 2011. – №9. – С. 129-131.

98. Ільчук Л.І. Критерії, показники та індикатори соціальної безпеки (спроба аналізу) [Електронний ресурс] / Л.І. Ільчук, О.О. Давидюк. – Центр перспективних соціальних досліджень Міністерства соціальної політики України та НАН України. – 12 лютого 2013. – Режим доступу: http://www.cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=230:2013-02-12-08-52-22&catid=16:2010-06-10-20-23-45&Itemid=23.

99. Індекс людського розвитку: в Україні скоротилися доходи і тривалість життя [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – 15 березня. – Режим доступу: http://dt.ua/UKRAINE/indeks-lyudskogo-rozvitku-v-ukrayini-skorotilisya-dohodi-i-trivalist-zhittya-118631_.html.

100. Індекс розвитку людського потенціалу 2013 (рейтинг України) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт інформаційно-аналітичного центру Info-Light. – Режим доступу: <http://infolight.org.ua/content/indeks-rozvitku-lyudskogo-potencialu-2013-reyting-ukrayini>.

101. Кавун С.В. Система економічної безпеки: методологічні та методичні засади : [монографія] / С.В. Кавун. – Х. : ХНЕУ, 2009. – 300 с.

102. Казанцев С.В. Экономическая безопасность и оценка экономической защищенности территории / С.В. Казанцев // Регион: экономика и социология. – 2010. – №3. – С. 40-56.

103. Калетнік Г. Стійкість економіки як фактор безпеки та розвитку держави / Г. Калетнік, С. Козловський, В. Козловський // Економіка України. – 2012. – №7. – С. 16-25.

104. Калинина В.Н. Введение в многомерный статистический анализ : [учебное пособие] / В. Н. Калинина, В. И. Соловьев. – М., 2003. – 66 с.

105. Калюк О.М. Світовий досвід забезпечення економічної безпеки / О.М. Калюк // Проблеми національної і міжнародної безпеки : Матеріали

міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 квітня 2007 р.) / КНУВС. – К., 2007. – 112 с. – С.42-45.

106. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег [Электронний ресурс] / Дж.М. Кейнс. – Издательство Эксмо-Пресс. – Режим доступа: <http://incity.org.ua/lib/books?menu=47&file=5513>.

107. Кендюхов О.В. Стратегічне управління національним економічним розвитком : [монографія] : [в 2 т.]. Т. 1 / [О.В. Кендюхов, Н.А. Шакіна, К.Ю. Ягельська та ін.]. – Донецьк, 2013. – 337 с.

108. Кенэ Франсуа, Тюрго Анн Робер Жак, Дюпон де Немур Пьер Самюэль. Физиократы. Избранные экономические произведения / П.Н. Клюкин (предисл.); пер. с фр., англ. и нем.; Юбилейн. изд. – М. : Эксмо, 2008. – 1199 с.

109. Кірдіна О.Г. Обмеження та орієнтири техніко-технологічного розвитку України в умовах глобалізації / О.Г. Кірдіна // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2011. – №4, Т. I. – С.179-184.

110. Князева Е.Н. Случайность, которая творит мир (новые представления о самоорганизации в природе и обществе) / Е.Н. Князева // В поисках нового мировидения: И.Пригожий, Е. и Н.Рерихи. – М.: Знание. Серия: Философия и жизнь-. – 1991. – №7. – С.3-20.

111. Кобилев А.Г. Обеспечение экономической безопасности страны как основополагающий аспект ее развития / А.Г. Кобилев, Т.А. Пономаренко // Российский академический журнал. – 2014. – №1. – Т. 27. – С.40-42.

112. Ковалев Д. Экономическая безопасность предприятия / Д. Ковалев, Т. Сухорукова // Экономика Украины. – 1998. – № 10. – С. 48-51.

113. Козаченко Г.В. Екосесент: зміст, предмет і структура / Г.В. Козаченко, Л.Є. Шульженко // Бізнес Інформ. – 2014. – № 2. – С.8-12.

114. Козаченко Г.В. Система економічної безпеки: держава, регіон, підприємство : [монографія] : [у 3 т.]. Т. 1 / [Г.В. Козаченко, О.М. Ляшенко, Ю.С. Погорелов та ін.]; ред.: Г.В. Козаченко. – Луганськ : Елтон-2, 2010. – 281 с.

115. Козаченко Г.В. Экономическая безопасность предприятия: сущность и механизмы обеспечения: [монография] / Г.В. Козаченко, В.П. Пономарев, О.М. Ляшенко. – К.: Лібра, 2003. – 280 с.

116. Колаковський Л. Мої правильні погляди на все / Л. Колаковський, [пер. з польськ. С.Яковенко]. – К.: Вид. дім „Кієво-Моги́л. Академія”, 2005. – 174 с.

117. Коленда Н.В. Сутність механізму забезпечення соціальної безпеки населення / Н.В. Коленда // Економічні науки. Серія Економіка та менеджмент. – 2012. – Вип.9(1.1). – С. 140-149.

118. Колісник О. Альтернативні підходи в теорії безпеки та їх застосування у фінансовій науці / О.Колісник // Наукові записки: зб. наук. праць каф. екон. аналізу. – 2006. – №5. – С. 121-123.

119. Коломієць І.Ф. Загрози та виклики економічній безпеці держави: синергетичний аспект / І.Ф. Коломієць, О.В. Пабат // Регіональна економіка. – 2011. – № 1. – С.7-13.

120. Комеліна О.В. Економічна безпека держави: оцінювання та стратегічні орієнтири забезпечення : [монографія] / [О.В. Комеліна, С.В. Онищенко, А.В. Матковський, О.А. Пугач]; Полтав. нац. техн. ун-т ім. Ю. Кондратюка. – Полтава : ПолтНТУ, 2013. – 201 с.

121. Конституція України [Електронний ресурс] : [Закон від 28.06.1996 №254к/96-ВР] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

122. Кочеткова А.И. Основы управления в условиях хаоса (неопределенности) / А.И. Кочеткова. – М.: Рид Групп, 2012. – 624 с.

123. Кочубей Н.В. Синергетичні концепти в нелінійних соціально-культурних контекстах / Н.В. Кочубей : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра філос. наук / спеціальність 09.00.09 – філософія науки. – К.: КНЕУ, 2010. – 23 с.

124. Крамаренко Ю.М. Економічна безпека : [навч. посіб.] / Ю.М. Крамаренко, Є.О. Курта, О.В. Сировой; Запоріж. нац. техн. ун-т. – Запоріжжя : ЛПРС, 2010. – 220 с.

125. Кульман А. Экономические механизмы / А. Кульман. – М.: Прогрес: Универс, 1993. – 188с.

126. Кундицький О. Роль держави в інституційному забезпеченні інноваційного розвитку факторів виробництва / О. Кундицький // Вісник Львівського університету. – 2008. – Вип. 39. – С. 266-269.

127. Куценко В. Образование как фактор стабильности и национальной безопасности Украины / Куценко В., Удовиченко В., Опалева И. // Экономика украины. – 1998. – №1. – С.12-21.

128. Куценко Т.М. Теоретичні основи формування стратегії інноваційного розвитку в контексті інтенсифікації інноваційних процесів / Т.М. Куценко // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2012. – № 4. – С. 308-317.

129. Лапко О. Інноваційна діяльність в системі державного регулювання / О. Лапко. – К.: ІЕП НАНУ. – 1999. – 254 с.

130. Латов Ю.В. Экономическая ментальность как неформальный институт российской экономики / Ю.В. Латов, Н.В. Латова // Постсоветский институционализм. – 2005. – С.347-374.

131. Лекарь С.І. Адміністративно-правовий механізм забезпечення економічної безпеки держави : [монографія] / С.І. Лекарь. – Х. : Золота миля, 2013. – 477 с.

132. Лекції – комп'ютерні методи статистичного аналізу та прогнозування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uadoc.zavantag.com>.

133. Лепа Р.Н. Рефлексивные процессы и управление в экономике: концепции, модели, прикладные аспекты : [монографія] / [Р.Н. Лепа, С.Н. Шкарлет, Н.В. Апатова, В.В. Витлинский, Л.В. Жарова]; ред.: Р.Н. Лепа; НАН Украины, Ин-т экономики пром-сти, Донец. нац. ун-т. – Донецк, 2013. – 271 с.

134. Литвинов Ю. Стратегия национальной безопасности Великобритании [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://british.ucoz.ru/publ/ministry_of_defence/strategija_koncepcii/strategija_nacionalnoj_bezopasnosti_velikobritanii/3-1-0-4.

135. Лихачев Д.С. Рождение нового через хаос / Д.С. Лихачев // Полярность в культуре : [сост. В.Е. Багно, Т.А. Новичкова]. – СПб: Питер, 1996. – С.10-18.

136. Ліпкан В.А. Національна безпека України: [навчальний посібник] / В.А. Ліпкан. – К.: Кондор, 2006. – 552 с.

137. Ліпкан В.А. Синергетичний і гомеостатичний підходи до системи національної безпеки [Електронний ресурс] / В.А. Ліпкан // Науковий вісник національної академії внутрішніх справ. – 2003. – № 2. – Режим доступа: http://www.naiu.kiev.ua/tslc/pages/biblio/visnik/2003_2/_zmist_03/lipka.htm

138. Лісовська О.Л. Економічна політика і економічна безпека України : [навч. посіб] / О.Л. Лісовська. – К. : Вид. НА СБ України, 2003. – 183 с.

139. Літвін Л. Національні інтереси: сутність та основні підходи до визначення / Л. Літвін // Науковий вісник Одеського національного економічного університету. – 2014. – №1. – С.180-191.

140. Лупан И. Экономические аспекты национальной безопасности / И. Лупан // Актуальні проблеми економіки.– 2004.– №1(31). – С. 23-32.

141. Малий І. Еволюція національного, регіонального і глобального в управлінні економікою / І. Малий, О. Тищенко // Журнал європейської економіки: Видання Тернопільського національного економічного університету. – 2012. – Том. 11(№ 2). – Червень. – С. 145–160.

142. Малинецкий Г.Г. Нелинейная динамика в проблеме безопасности / Г.Г. Малинецкий, Н.А. Митин. – М.: Наука, 1996.

143. Маліцький Б.А. Актуальні питання методології та практики науково-технологічної політики / Б.А. Маліцький. – К. :УкрІНТЕІ, 2001. – 204 с.

144. Мамедов М.Г. Вопрос устойчивого развития и экономической безопасности в современной институциональной политике / М.Г. Мамедов // Стратегія розв. України: соціол., економіка, право. – 2008. – №1/2. – С.314-319.

145. Маргасова В.Г. Бюджетування в системі фінансового управління / В.Г. Маргасова, Т.В. Патук // Науковий вісник ЧДІЕУ. – 2013. – №02(018). – С. 150-154.

146. Маргасова В.Г. Інноваційна модернізація економіки як шлях зміцнення економічної безпеки держави / В.Г. Маргасова // Вісник ЖДТУ. Економічні науки. – 2011.– №3(57).– С.234-240.

147. Маргасова В.Г. Концептуальні основи фінансової безпеки програм розвитку транскордонного співробітництва України / В.Г. Маргасова, Н.В. Ткаленко // Актуальні проблеми економіки. – 2011. – №7(121). – С.166-172.

148. Маргасова В.Г. Механізм процесу управління змінами: підходи до визначення та особливості формування / В.Г. Маргасова, О.І. Гарафонова // Соціально-економічний розвиток регіонів в контексті міжнародної інтеграції. – 2014. – №14(3). – Том 1. – С. 42-48.

149. Маргасова В.Г. Теоретико-методологічні основи забезпечення економічної безпеки регіону / В.Г. Маргасова // Актуальні проблеми економіки. – 2011. – №10(124). – С.186-194.

150. Маргасова В.Г. Аналіз інституту банкрутства в Україні / В.Г. Маргасова, П.І. Бакуменко // Науковий вісник ЧДІЕУ. – 2011. – №3(11). – С. 23-30.

151. Маргасова В.Г. Аналіз фінансових результатів зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів господарювання / В.Г. Маргасова, В.В. Виговська, А.В. Роговий // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – №3. – С.3-13.

152. Маргасова В.Г. Антикризове регулювання розвитку сільського господарства : [колективна монографія] / [В.Г. Маргасова, О.І. Гарафонова,

А.В. Роговий, Н.В. Ткаленко, П.І. Бакуменко]; під заг. ред. к.е.н, доц. В.Г. Маргасової. – Чернігів: Десна Поліграф, 2013. – 259 с.

153. Маргасова В.Г. Державна підтримка інноваційного розвитку України / В.Г.Маргасова, К.Ю. Сіренко // Інноваційний розвиток економіки: процеси та явища: [монографія]: за заг. ред. В.Я. Швеця, М.С. Пашкевича]. – МОН України, Національний гірничий університет.– Д.: НГУ, 2013. – 612 с. – С. 83-96.

154. Маргасова В.Г. Державне регулювання інноваційного розвитку промисловості в умовах трансформаційних змін в економіці України / В.Г. Маргасова, К.Ю. Сіренко // Бізнес-Інформ. – 2013. – №5. – С.54-60.

155. Маргасова В.Г. Детінізація національної економіки в контексті економічної безпеки України : [колективна монографія] / під ред. к.е.н., професора В.Г. Маргасової. – Ніжин: ТПК „Орхідея”, ФОП Лук'яненко В.В., 2014. – 240 с. – С. 48-70.

156. Маргасова В.Г. Еколого-інноваційна діяльність підприємства як засіб забезпечення його економічної безпеки / В.Г. Маргасова, В.О. Аніщенко А.В. Роговий // Наукові праці Національного університету харчових технологій. – 2008. – №26. – С. 108-114.

157. Маргасова В.Г. Економікобезпекознавство як інтегрований напрям забезпечення стійкості економіки до загроз / В.Г. Маргасова, Т.В.Клименко // Науковий вісник ЧДІЕУ. – 2014. – №4. – С. 58-67.

158. Маргасова В.Г. Економічна безпека регіону як основа забезпечення реалізації його інтересів / В.Г. Маргасова // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – Вип. 1. – С.67-75.

159. Маргасова В.Г. Економічна безпека: сутність та еволюція поняття / В.Г. Маргасова // Збірник наукових праць Донецького державного університету управління. Серія „Економіка”. – Том 13.– 2012. – Вип. №27. – С.240-250.

160. Маргасова В.Г. Економічна політика забезпечення стійкості економіки України в системі міжнародної економічної безпеки / В.Г. Маргасова // Вісник Чернігівського державного технологічного університету. – 2014. – №3(76). – С.124-134.

161. Маргасова В.Г. Економічні інтереси регіону як джерело загроз його економічній безпеці / В.Г. Маргасова // Вісник ЧДТУ. – 2011. – №1(48). – С. 291-297.

162. Маргасова В.Г. Зарубіжний досвід забезпечення економічної безпеки регіону / В.Г. Маргасова // Науковий вісник ЧДІЕУ.– 2011.– №1(9). – С.53-62.

163. Маргасова В.Г. Інкорпорація потенціалу ментальності життєзабезпечення до методологічної схеми дослідження стійкості економіки України / В.Г. Маргасова // Держава та регіон. – 2014. – №5. – С. 42-49.

164. Маргасова В.Г. Класифікація форм тіньової економіки / В.Г. Маргасова, О.М. Коркоц // Науковий вісник ЧДІЕУ. – 2012. – №4. – С. 67-74.

165. Маргасова В.Г. Концепція забезпечення стійкості економіки України системно-синергетичного типу / В.Г. Маргасова // Чернігівський науковий часопис (електронне видання). Серія 1, Економіка і управління. – 2014. – №1(5). – С.144-155.

166. Маргасова В.Г. Концепція розвитку підприємства з урахуванням стратегічних орієнтирів структурно-інноваційної політики / В.Г. Маргасова // Розробка методичного підходу з формування проектів інвестицій бізнес-планів розвитку підприємств легкої промисловості з урахуванням орієнтирів структурно-інноваційної політики : [монографія]/ за заг.ред. І.А. Ігнат'євої. – К.: КНУТД, 2014. – 432 с. – С103-121.

167. Маргасова В.Г. Методологічний потенціал синергетичної парадигми в сучасних наукових дослідженнях / В.Г. Маргасова, С.М. Шкарлет, Т.В. Клименко // Scientific journal „Progressive researches “Science&Genesis”: Prague, Czech Republic, Publishing Center of The

International Scientific Association “Science&Genesis”, Prague, 2014, p.160. – P.152-154.

168. Маргасова В.Г. Механізм формування системи парабанківських посередників на фінансовому ринку України : [монографія] / С.М. Шкарлет, О.І. Гонта, В.Г. Маргасова, М.В. Дубина – Чернігів: ЧНТУ, 2014. – 241 с.

169. Маргасова В.Г. Обґрунтування критерію раціональності забезпечення стійкості економіки держави / В.Г. Маргасова // Вісник Чернігівського державного технологічного університету. – 2014. – №4(78). – С. 89-98.

170. Маргасова В.Г. Оптимізація механізмів державного регулювання економічної безпеки / В.Г. Маргасова // Формування ефективних механізмів управління в умовах пріоритетів знаннєвої компоненти економічного розвитку: [колективна монографія]; під ред. к.е.н., доц. Л.С. Ладонько. – Ніжин: ТПК "Орхідея" ФОП Лук'яненко В.В., 2013. – 543 с. – С.403-432.

171. Маргасова В.Г. Організаційні та економічні аспекти інноваційного розвитку України / В.Г. Маргасова, В.О. Кондович, Н.В. Ткаленко // Науковий вісник Національної академії ДПС України. – 2010. – №4. – С.4-11.

172. Маргасова В.Г. Особливості прояву економічної кризи на різних стадіях життєвого циклу підприємства / В.Г. Маргасова, М.А. Мостова // Економіка Крима. – 2011. – №1. – С. 34-38.

173. Маргасова В.Г. Особливості стратегічного розвитку компанії з метою збільшення її вартості / В.Г. Маргасова, В.О. Аніщенко, Н.В. Ткаленко // Актуальні проблеми економіки.– 2010. – №2(104).– С.67-76.

174. Маргасова В.Г. Оцінка сучасного стану сільського господарства України / В.Г. Маргасова, К.М. Пидан // Науковий вісник ЧДІЕУ. – 2012. – №01(013). – С. 206-213.

175. Маргасова В.Г. Роль малих підприємств у забезпеченні економічної безпеки регіону / В.Г. Маргасова, А.В. Роговий // Вісник ЧДТУ. – 2011. – №2(50).– С. 212-221.

176. Маргасова В.Г. Система забезпечення стійкості національної економіки та її безпеки: теорія, методологія, практика управління: [монографія] / В.Г. Маргасова. – Чернігів: Десна Поліграф, 2014. – 416 с.

177. Маргасова В.Г. Сучасні підходи до оцінки рівня фінансової безпеки суб'єктів підприємництва та перспективи її подальшого розвитку / В.Г. Маргасова // Наукові праці Національного університету харчових технологій. – 2010. – №2. – С.163-167.

178. Маргасова В.Г. Теоретичні засади визначення сутності „фінансова безпека” / В.Г. Маргасова // Науковий вісник ЧДІЕУ. – 2010. – №7. – С.83-89.

179. Маргасова В.Г. Управління фінансовою санацією підприємств: [монографія] / [В.Г. Маргасова, В.В.Виговська, Т.В.Клименко, А.В. Роговий та ін.]: під ред. к.е.н., доц. В.Г. Маргасової. – Ніжин: ТПК „Орхідея”, 2013. – 304 с.

180. Маргасова В.Г. Фінансове забезпечення інноваційної основи структурних зрушень / В.Г. Маргасова // Фінансовий механізм структурної модернізації економіки України: [монографія]; за заг. ред. С.В. Онишко, В.П. Унинець-Ходаківської]. – Ірпінь: Вид-во Національного університету ДПС України, 2013. – С. 290-302.

181. Маргасова В.Г. Формування системи стратегічного забезпечення стійкості національної економіки / В.Г. Маргасова // Держава та регіон. – 2014. – №6. – С. 78-84.

182. Маргасова В.Г. Формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення інтенсивно-інноваційного розвитку економіки / В.Г. Маргасова, А.В. Роговий // Формування інноваційної моделі розвитку національної економіки: [колективна монографія]; за заг. ред. І.С. Каленюк. – [у 2-х ч.]. – Чернігів: ЧДІЕУ, 2009. – 592 с. – С. 171-191.

183. Маргасова В.Г. Економічна безпека регіону / В.Г. Маргасова // Шлях України до економічної безпеки: Збірник матеріалів науково-практичної конференції, м. Харків, 2011. – С. 52-53.

184. Маргасова В.Г. Передумови запровадження системи контролінгу у діяльність суб'єктів господарювання та основні її завдання / В.Г. Маргасова, М.В. Тунік // Розвиток національної економіки: методологія та практика: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 15-16.04.2014 р.)– 2014.– С.100-102.

185. Маргасова В.Г. Вплив забезпечення економічної безпеки регіону на його фінансово-економічний розвиток / В.Г. Маргасова, А.А. Шегда // Імперативи розвитку України в умовах глобалізації: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції. – м. Чернігів, ЧДІЕУ, 13-14 травня 2011 р. – С. 98-99.

186. Маргасова В.Г. Державне регулювання економічної безпеки країни: інноваційний аспект / В.Г. Маргасова // Економічна безпека та фінансове забезпечення сталого розвитку України в контексті євроінтеграційних процесів: матеріали науково-практичного круглого столу / за ред. Гонти О.І. (м.Чернігів, 07.11.2013 року). – Чернігів: ЧДІЕУ, 2013. – 58с. – С.15-17.

187. Маргасова В.Г. Економічна безпека в умовах глобалізації / В.Г. Маргасова, А.В. Роговий // Фінансова політика в контексті глобальних перетворень суспільного розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Том I. – Ірпінь: Національний університет ДПС України, 2011. – 362 с. – С.156-158.

188. Маргасова В.Г. Економічна безпека інвестиційної діяльності / В.Г. Маргасова, А.В. Роговий // Фінансова безпека та економічне зростання: домогосподарство, підприємство, регіон, держава: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – м.Полтава, ПУЕТ, 6-7 жовтня 2011 р. – С. 78-81.

189. Маргасова В.Г. Економічна безпека регіону в умовах глобалізації / В.Г. Маргасова // Фінансові та соціально-політичні проекти модернізації суспільства в умовах відновлення економічного зростання: Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції. – м.Люблін,

Університет ім. М. Кюрі-Склодовської (Польща), 14-18 червня 2011 р. – С.138-142.

190. Маргасова В.Г. Економічний ризик та економічна безпека: сутність понять та їх взаємозв'язок / В.Г. Маргасова, Ю.В. Ніколаєнко, А.Є. Федоренко // Теорія і практика сучасного менеджменту: проблеми та шляхи їх вирішення: збірник матеріалів науково-практичної конференції. – м. Чернігів (Європейський університет, Чернігівська філія) (Україна), 29 березня 2013 р. – С. 85-89.

191. Маргасова В.Г. Економічний ризик та економічна безпека: сутність понять та їх взаємозв'язок / В.Г. Маргасова, А.В. Роговий, І.В. Ніколаєнко // Теорія і практика сучасного менеджменту: проблеми та шляхи їх вирішення: Збірник матеріалів науково-практичної конференції, м. Чернігів (Європейський університет, Чернігівська філія), 2011. – С.31-32.

192. Маргасова В.Г. Євроінтеграційні процеси банківського сектору України: мета, принципи, проблеми, ризики / В.Г. Маргасова, К.В. Голуб // Імперативи розвитку суспільно-економічних систем в умовах глобалізації: тези доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернігів, 7-8 червня 2013 р.). – Чернігів: ЧДІЕУ, 2013.– 200 с. – С. 80-82.

193. Маргасова В.Г. Забезпечення податкової безпеки держави у вимірі стратегічних завдань соціально-економічного розвитку / В.Г. Маргасова // Збірник наукових праць Опольського університету (Польща). – 2011. – №1. – С.134-140.

194. Маргасова В.Г. Класифікація загроз безпеці фінансової економіки / В.Г. Маргасова // Правове, організаційне, та методичне забезпечення діяльності підрозділів ДСБЕЗ: тези доповідей та повідомлень науково-практичної конференції, 10 червня 2011 р., м. Львів. – С. 155-157.

195. Маргасова В.Г. Наукові основи забезпечення транскордонної безпеки розвитку прилеглих територій сусідніх країн з позицій сталого розвитку: [аналітичні матеріали для виконання науково-дослідної теми „Стратегія синхронізації транскордонної безпеки України, Росії, Білорусії на

основі синергетичної взаємодії мезорегіональних науково-технічних потенціалів” / [В.Г. Маргасова, О.І. Гонта, М.В. Дубина, А.В. Роговий]. – Чернігів: ЧДІЕУ, 2013. – 32 с.

196. Маргасова В.Г. Організаційні основи реалізації державної інноваційної політики, спрямованої на забезпечення економічної безпеки / В.Г. Маргасова // Актуальні проблеми імплементації інноваційно-орієнтованої моделі розвитку національної економіки : збірник матеріалів роботи круглого столу, 5 квітня 2012 р. / модератор: к.т.н., доц. Ткаленко Н.В. – Чернігів: ЧДІЕУ, 2012. – 66 с. – С.39-42.

197. Маргасова В.Г. Основи формування фінансового механізму санації в Чернігівському регіоні / В.Г. Маргасова // Сучасні тенденції розвитку економіки, освіти та науки в контексті євроінтеграції: Тези XI науково-практичної конференції викладачів, співробітників та студентів ЧДІЕУ. – Чернігів: ЧДІЕУ, 2007. – 280 с. – С.35-36.

198. Маргасова В.Г. Особливості механізму регулювання торгівлі послугами в контексті євроінтеграції України: актуальні питання теорії / В.Г. Маргасова // Інтеграція України у світовий економічний простір: збірник тез доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених. – м. Тернопіль, 24-25.01.2008 р. – С. 109-111.

199. Маргасова В.Г. Планирование структуры инновационного ресурса национальной экономики средствами методологии форсайта / В.Г. Маргасова, Н.В. Ткаленко // Известия Международной ассоциации славянских вузов (Брянский гос. техничный университет). – 2011. – №1. – С. 75-81.

200. Маргасова В.Г. Податки як ефективний інструмент підвищення економічної безпеки / В.Г. Маргасова // Україна в нових реаліях: політичні, економічні та правові орієнтири розвитку: Збірник наукових праць за матеріалами II Міжнародної науково-практичної конференції, 17.05.2011 р. / Національний університет ДПС України, НДІ фінансового права. – К.: Алерта, 2011. – 486 с. – С. 309-313.

201. Маргасова В.Г. Податкова безпека України / В.Г. Маргасова, А.В. Роговий // Проблеми впровадження та перспективи вдосконалення Податкового кодексу України: Матеріали науково-практичного круглого столу / ДПС України, Національний університет ДПС України, Науково-дослідний центр з проблем оподаткування. – Ірпінь, 2011. – 116 с. – С. 18-20.

202. Маргасова В.Г. Система реагування та попередження банкрутства в Україні / В.Г. Маргасова, С.А. Решітько // Актуальні проблеми економічного та соціального розвитку в трансформаційний період: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів, молодих учених та студентів. – м. Чернігів, 3-4 червня 2009 р. – С.26-28.

203. Маргасова В.Г. Система экономической безопасности предприятия: внутренние и внешние угрозы предпринимательской деятельности (теоретико-методологический аспект) / В.Г. Маргасова, В.А. Анищенко, О.М. Кондратенко // Техніко-технологічні та економіко-правові аспекти комплексної безпеки організації та розвитку підприємництва і бізнесу: Збірник матеріалів 6-ї Міжвузівської науково-практичної конференції ЧПБП, МНТУ ім. ак. Ю. Бугая, ЧДПСТіП, ЧФСУ. – Чернігів, 31 березня 2010 р. – 442 с. – С. 8-11.

204. Маргасова В.Г. Системність дослідження проблем економічної безпеки країни / В.Г. Маргасова // Імперативи розвитку України в умовах глобалізації: тези доповідей і виступів IV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернігів, 15-16 листопада 2012 р.). – Чернігів: ЧДІЕУ, 2012. – 192 с. – С.23-24.

205. Маргасова В.Г. Стратегия развития и сценарии повышения экономической безопасности региона / В.Г. Маргасова, А.Н. Коркоц // Актуальные вопросы экономического развития: теория и практика: сборник научных статей. – 2012. – Вып. 1, Часть 1. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2012. – С.91-93.

206. Маргасова В.Г. Сучасні підходи до оцінки рівня фінансової безпеки та перспективи її забезпечення / В.Г. Маргасова, А.В. Роговий //

Теорія та практика сучасного менеджменту: Матеріали 10 Міжнародної науково-практичної конференції. – м. Київ, Національний університет харчових технологій, 13-14 травня 2010 р. – С. 36-40.

207. Маргасова В.Г. Финансовое обеспечение интенсивно-инновационного развития субъектов хозяйствования Украины / В.Г. Маргасова, А.В. Роговий // Теоретические и практические проблемы формирования инновационной экономики: Материалы Международной научно-практической конференции – III Друкеровские чтения, 19-20 ноября 2009 р. – г. Гомель, республика Беларусь. – С.125-127.

208. Маргасова В.Г. Финансово-кредитные и налоговые рычаги стимулирования развития базовых инноваций в Украине / В.Г. Маргасова, Н.В. Ткаленко, А.В. Роговой // Наука и образование – ведущий фактор стратегии „Казахстан-2030: Труды Международной научно-практической конференции (Сагиновские чтения №4), 28-29 июня 2012 г. – [В 3-х частях. Часть 1] / Министерство образования и науки РК, Карагандинский государственный технический университет. – Караганда: Изд-во КарГТУ, 2012. – 390 с. – С.347-349.

209. Маргасова В.Г. Фінанси малих підприємств: [навчальний посібник] / В.Г. Маргасова, В.В. Виговська, А.В. Роговий. – К.: ВД „Слово”, 2011.– 264 с.

210. Маргасова В.Г. Фінансова безпека та її роль в інноваційному розвитку України / В.Г. Маргасова, А.В. Роговий // Історико-правові і соціально-економічні аспекти розвитку суспільства: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, м. Чернігів, МДВУ (філія) (Україна), 2011.– С. 14-15.

211. Маргасова В.Г. Фінансовий механізм зовнішньоекономічної діяльності: [навчальний посібник] / В.Г. Маргасова, В.М. Голуб, О.В. Абакуменко, Л.О. Коваленко. – [2-ге вид.]. – К.: ВД „Слово”, 2011. – 232 с.

212. Маргасова В.Г. Формування системи економічної безпеки / В.Г. Маргасова // Актуальні проблеми розвитку соціально-економічних

систем: збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції студентів і молодих учених, м.Бердянськ, 18-19.04.2011.– С.66-67.

213. Маргасова В.Г. Цели и инструменты реализации антикризисного регулирования / В.Г. Маргасова, К.В. Голуб // Наука и образование – ведущий фактор стратегии „Казахстан – 2050: Труды Международной научно-практической конференции (Сагиновские чтения №5), 20-21 июня 2013 г. – [В 4-х частях. Часть 2] / Министерство образования и науки РК, Карагандинский государственный технический университет. – Караганда: Изд-во КарГТУ, 2013. – 374 с. – С.102-104.

214. Маргасова В.Г. Экономическая безопасность в страховании / В.Г. Маргасова, А.В. Роговой // Актуальные вопросы экономического развития и практики в современных условиях: Материалы международной научной конференции – III Чтений, посвященных памяти известного белорусского и российского ученого-экономиста М.В. Научителя. – Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины (г. Гомель, 27-28 октября 2011 г.). – С. 250-252.

215. Маргасова В.Г. Экономическая безопасность в страховании / В.Г. Маргасова // Актуальные вопросы экономического развития: теория и практика в современных условиях: Материалы Международной научно-практической конференции. – г. Гомель, УО "ГГУ им. Ф. Скорины", 27-28 октября 2011 р. – С. 250-252.

216. Мартиненко В.В. Оцінка впливу глобалізації на стан економічної безпеки України / В.В. Мартиненко // Бізнес Інформ. – 2013. – №10. – С.35-43.

217. Марчевський С.В. Окремі аспекти міжнародного досвіду розв'язання проблем економічної безпеки / С.В. Марчевський // Митна справа. – 2011. – №2(74). Част. 2. – С.326-330.

218. Марченко В.М. Самоорганізація злиття та поглинання: умови та потенціал : [монографія] / В.М. Марченко. – К.: НУХТ, 2011. – 357 с.

219. Международные стратегии экономического развития: [учебное пособие] / [Пахомов Ю.Н., Филипченко А.С., Лукьяненко Д.Г., Макогон Ю.В.,

Громенкова С.В.]; под общей ред. академика НАН Ю.Н. Пахомова. – Донецк: ДНУ, 2001. – 239 с.

220. Мельникова В.І. Національна економіка: [навч. посіб.] / [Мельникова В.І., Мельникова О.П., Сідлярчук Т.В., Тур І.Ю., Шведова Г.М.]. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 248 с.

221. Мельниченко О. А. Інноваційний розвиток національної економіки: виклики для держави, бізнесу та населення / О.А. Мельниченко // Державне будівництво. – 2012. – №2. – С. 308-317.

222. Методики визначення основних індикаторів продовольчої безпеки, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 року №1379 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1379-2007-%D0%BF>.

223. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджено Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 року №1277 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://document.ua/pro-zatverdzhennja-metodichnih-rekomendacii-shodo-rozrahunku-doc168080.html>

224. Механізм формування системи парабанківських посередників на фінансовому ринку України : [монографія] / [С.М. Шкарлет, О.І. Гонга, В.Г. Маргасова, М.В. Дубина]. – Чернігів: ЧНТУ, 2014.– 241 с.

225. Микитенко В.В. Державне управління забезпеченням економічної безпеки: [навчальний посібник] / [Микитенко В.В., Чернятевич Я.В.]. – К.: НАДУ При Президентові України, 2009. – 143 с.

226. Микитенко В.В. Концепція формування стратегічного потенціалу сталого розвитку України / Микитенко В.В., Барканов В.І. // Соціально-економічний розвиток регіонів України в контексті міжнародної інтеграції: Збірник наукових праць. – Херсон, ХНТУ МОНмолодьспорту України, Вид-во ПП Вишемирський В. С., 2011. – 288 с. – С. 132-139.

227. Микитенко В.В. Методи державного реагування на загрози національній безпеці держави: [навчальний посібник] / [В.І. Абрамов,

В.В. Микитенко, Г.П. Ситник]. – К.: НАДУ При Президентіві України, 2009. – 148 с.

228. Микитенко В.В. Потенціал сталого розвитку: цілі, проблеми та перспективи: [монографія] / [О.М. Алимов, О.О. Демешок, І.В. Драган, О.В. Гребенюк, І.М. Лицур, В.В. Микитенко та ін.]. – К.: ДУ „Інститут економіки природокористування та сталого розвитку”, 2014. – 52 с.

229. Микитенко В.В. Системно-комплексне оцінювання потенціалу сталого розвитку України: [монографія] / [О.М. Алимов, В.В. Микитенко, І.М. Лицур, І.В. Драган, О.О. Демешок, В.Ю. Худолей, О.В. Гребенюк. – К.: ДУ „Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України”, 2013. – 88 с.

230. Микитенко В.В. Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів: [національна доповідь] / [О.М. Алимов, І.К. Бистряков, О.В. Гребенюк, О.О. Демешок, І.В. Драган, Е.М. Лібанова, І.В. Лицур, В.В. Микитенко та ін.; за ред. акад. НАН України Е.М. Лібанової, акад. НААН України М. А. Хвесика]. – К.: ДУ „Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України”, 2014. – 776 с.

231. Микитенко В.В. Стратегічний потенціал – сукупні можливості національної економіки по досягненню цілей збалансованого розвитку / В.В. Микитенко, О.М. Алимов // Продуктивні сили України: науково-теоретичний економічний журнал. – К.: – РВПС НАН України, 2007. – №1. – С. 135-151.

232. Микитенко В.В. Формування комплексної системи управління енергоефективністю в галузях промисловості: [монографія] / В.В. Микитенко. – К.: Об'єднаний інститут економіки НАН України, „Екс'Об”, 2005. – 337 с.

233. Микитенко В.В. Формування набору стратегій для розробки адаптивних технологій управління забезпеченням економічної безпеки / Гребенюк О.В., Микитенко В.В. // Вісник економічної науки України:

науковий журнал. – Донецьк: Академія економічних наук України, ІЕП НАН України. – 2011. – №1(19). – С. 79-88.

234. Мингалеева Э.К. Институционально-синергетический механизм управления транзакционными издержками вертикально-интегрированной корпорации: автореф. дис. ... канд. экон. наук / Э.К. Мингалеева. – Набережные Челны: ИНЭКА, 2009. – 28 с.

235. Міжнародне безпекове середовище: виклики і загрози національній безпеці України / [Б.О. Парахонський, Г.М. Яворська, О.О. Резнікова]; за ред. К.А. Кононенка. – К. : НІСД, 2013. – 56 с.

236. Могилевский В.Д. Методология систем / В.Д. Могилевский. – М.: Экономика, 1999. – 255 с.

237. Моисеев Н.Н. Социализм и информатика / Н.Н. Моисеев. – М.: Политиздат, 1988. – 285 с.

238. Мойсеєнко І.П. Методологічні основи вимірювання рівня економічної безпеки держави / І.П. Мойсеєнко, М.Я. Демчишин // Актуальні проблеми економіки. – 2011. – №10. – С.90-98.

239. Мойсеєнко І.П. Сталий економічний розвиток на основі стратегії економічної безпеки / І.П. Мойсеєнко // Економічний вісник університету : зб. наук. пр. – 2013. – Вип. 21/1. – С. 172-176.

240. Мойсеєнко І.П. Сучасні наукові дослідження в галузі економічної безпеки : [навч. посіб.] / уклад.: І. П. Мойсеєнко; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л. : ЛьвДУВС, 2012. – 195 с.

241. Мочалова Л.А. Концепция устойчивого развития и переход к новой социально-экономической парадигме // Известия УрГЭУ. – 2012. – №2(46). – С.5-10.

242. Мочерний С. В. Методологія економічного дослідження: монографія / С. В. Мочерний. – Львів : Світ, 2001. – 416 с.

243. Мочерний С. Моделі трансформаційних процесів економіки / С. Мочерний. // Економіка України. – 2000. – №2. – С. 13-22.

244. Мочерний С.В. Економічний енциклопедичний словник: [у 2 т.] / [Мочерний С.В., Ларіна Я.С., Устенко О.А., Юрій С.В]; за ред. С.В. Мочерного. – [Т.2]. – Львів : Світ, 2005. – 616 с.

245. Мунтіян В.І. Економічна безпека України / В.І. Мунтіян. – К. : Вид. КВІЦ, 1999. – 462 с.

246. Мунтіян В.І. Теоретичні засади економічної безпеки / В.І. Мунтіян // Національна програма забезпечення економічної безпеки в контексті стратегії соціально-економічного розвитку України : [матеріали круглого столу] (Київ, 01.11.2000 р.); Рада національної безпеки і оборони України, Національний ін-т українсько-російських відносин. – К., 2001. – С. 53-57.

247. Мясникович М.В. Управление системой обеспечения экономической безопасности / Мясникович М.В., Полоник С.С., Пузиков В.В. – Мн.: ИООО „Право и экономика”, 2005. – 264с.

248. Наконечний С. І. Економетрія: підручник / С.І. Наконечний, Т.О. Терещенко, Т.П. Романюк. – [Вид. 4-те доп. та перероб.]. – К.: КНЕУ, 2006. – 528 с.

249. Національна економіка : [навч. посіб.] / [за заг. ред. О.В. Носової]. – К.: Центр учбової літератури, 2013. – 512 с.

250. Національна економіка : [навч. посіб.] / А.Ф. Мельник, А.Ю. Васіна, Т.Л. Желюк, Т.М. Попович ; за ред. А.Ф. Мельник. – К.: Знання, 2011. – 463 с.

251. Національна економіка: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / [Білоцерківець В.В., Завгородня О.О., Лебедева В.К. та ін.]; за ред. В.М. Тарасевича. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 280 с.

252. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, схвалена Указом Президента України від 25.06.2013 №344/2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>.

253. Нестеренко Г.О. Самовідтворення української політичної нації: принципи та механізми : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. докт. філос. наук: спец. 09.00.03 „Соціальна філософія та філософія історії” / Г.О. Нестеренко. – К., 2009. – 32 с.

254. Никифоров А.Л. Соотношение рациональности и свободы в человеческой деятельности / А.Л. Никифоров // Исторические типы рациональности. – Т.1. – М.: Институт философии РАН, 1995. – 298 с.

255. Ніколаєв Є.Б. Інтерпретація інтересів і загроз у концепції економічної безпеки / Є.Б. Ніколаєв // Економічна теорія. – 2011. – №2. – С.34-46.

256. Новейший философский словарь / [сост. А. А. Грицанов]. – Мн. : Изд.В. М. Скакун, 1998. – 896 с.

257. Новікова О.Ф. Економічна безпека: концептуальне визначення та механізм забезпечення : [монографія] / О.Ф. Новікова, Р.В. Покотиленко; Ін-т економіки пром-сті НАН України. – Донецьк, 2006. – 407 с

258. Олейников Е.А. Экономическая и национальная безопасность : [учебник для студ. вузов, обучающихся по спец. „Национальная экономика” и др. экон. спец.] / РЭА им. Г. В. Плеханова ; [Е.А. Олейников (ред.)]. – М.: Экзамен, 2004. – 766 с.

259. Ольсевич Ю. Трансформация хозяйственных систем. – М.: Институт экономики РАН, 1994. – 185 с.

260. Онишко С.В. Фінансове забезпечення інноваційної діяльності [навч. посіб.] / С.В. Онишко, Т.В. Паєнтко, К.І. Швабій. – К.: КНТ, 2008. – 256 с.

261. Онишко С.В. Фінансове забезпечення інноваційного розвитку: [монографія] / С.В. Онишко. – Ірпінь: Національна академія ДПС України, 2004. – 434 с.

262. Онищенко В.О. Організаційно-економічний механізм забезпечення інвестиційної політики держави / В.О. Онищенко, О.О. Єрмак // Економіка і регіон. – 2012. – № 1. – С. 3-10

263. Онищенко В.О. Теоретичні аспекти формування соціальної безпеки [Електронний ресурс] / В.О. Онищенко, О.В. Чепурний // Економіка і регіон. – 2011. – № 4. – С. 3-9.

264. Онищенко В.О. Координація управління державним боргом із грошово-кредитною та фіксальною політикою в системі забезпечення фінансової безпеки [Електронний ресурс] / В.О. Онищенко, В.В. Тополь // Економіка і регіон. – 2013. – № 1. – С. 3-11

265. Онищенко В.О. Системний підхід у дослідженні національних економічних інтересів як чинника економічної безпеки держави [Електронний ресурс] / В.О. Онищенко, І.Е. Рева // Економіка і регіон . – 2013. – № 4. – С. 3-9.

266. П'ятницька Г.Т. Управління підприємством в епоху глобалізму: [монографія] / Г.Т. П'ятницька. – К. : Логос, 2006. – 568 с.

267. Пабат О.В. Економічна безпека держави: інноваційні фактори : [монографія] / О. В. Пабат; НАН України, Ін-т регіон. дослідж. – Л., 2012. – 165 с.

268. Пастернак-Таранущенко Г. Економічна і національна безпека України / Г. Пастернак-Таранущенко // Економіка України. – 1994. – №2. – С. 51-56.

269. Пахомов Ю.Н. Международные стратегии экономического развития: [учебное пособие] / [Пахомов Ю.Н., Филипенко А.С., Лукьяненко Д.Г., Макогон Ю.В., Громенкова С.В.]; под общей редакцией академика НАН Украины, д.э.н., проф. Ю.Н. Пахомова. – Донецк: ДНУ, 2001. – 239с.

270. Пекна Г.Б. Національна економічна безпека за умов міжнародної регіональної інтеграції : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук : спец. 21.04.01 „Економічна безпека держави” / Г.Б. Пекна. – К., 2011. – 23с.

271. Післякризовий розвиток економіки України: засади стратегії модернізації : [аналітична доповідь] / [Я.А. Жаліло, Д.С. Покришка, Я.В. Белінська, Я.В. Бережний та ін.]. – К.: НІСД, 2012. – 144 с.

272. Податковий кодекс України: за станом на 2.12.2010 р. № 2755-VI [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/page>.

273. Покотиленко Р.В. Механізм формування та забезпечення економічної безпеки : дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук : спец. 08.02.03 „Організація управління, планування і регулювання економіки” / Р.В. Покотиленко. – Донецьк, 2002. – 249 с.

274. Поланьи К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени [Электронный ресурс] / К. Поланьи. – [пер. с англ. А.А. Васильева и др.]; под общ. ред. С.Е. Федорова. – СПб.: Алетейя, 2002. – 72с. – Режим доступа: http://royallib.ru/read/polani_karl/velikaya_transformatsiya_politicheskie_i_economicheskie_istoki_nashego_vremeni.html#1457713.

275. Пономарев Н.В. Один мир – две системы / Н.В. Пономарев // Международные процессы. – 2011. – Т. 9. – № 27. – С. 143-146.

276. Похилюк В. Економічна безпека країни в епоху глобалізації / В. Похилюк // Вісник КНТЕУ. – 2009. – №5. – С.18-25.

277. Похилюк В.В. Економічна безпека України: інституційні аспекти, стан і тенденції розвитку : [монографія] / В.В. Похилюк; ВНЗ Укоопспілки "Полтав. ун-т економіки і торгівлі". – Полтава : Фірма "Техсервіс", 2013. – 416 с.

278. Прангишвили И.В. Системный подход и общесистемные закономерности. – Сер. Системы и проблемы управления. – М.: Синтег, 2000. – 528 с.

279. Про наукову і науково-технічну діяльність [Електронний ресурс] : [Закон України від 13.12.1991 року № 1977-XII] / Верховна рада України // Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1977-12/page>.

280. Про Національний банк України [Електронний ресурс] : [Закон України від 20.05.1999 року №679-XIV] / Верховна рада України // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/679-14>.

281. Про основи національної безпеки України [Електронний ресурс] : [Закон від 19.06.2003 №964-IV] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15>

282. Про Раду національної безпеки і оборони України [Електронний ресурс] : [Закон від 05.03.1998 №183/98-ВР] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80>

283. Про стан платіжного балансу України в 2012 році [Електронний ресурс] / Національний банк України // Платіжний баланс і зовнішній борг. – 2012. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=1316033>

284. Про Службу безпеки України [Електронний ресурс] : [Закон від 25.03.1992 №2229-ХІІ] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2229-12>

285. Про Стратегію економічного та соціального розвитку України „Шляхом європейської інтеграції” на 2004-2015 роки: Указ від 28.04.2004 №493/2004 [Електронний ресурс] / Президент України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

286. Прудюс Е.В. О понятии и системе экономической безопасности / Е.В. Прудюс // Бизнес в законе. – 2008. – №1. – С.66-70.

287. Пустовойт О.В. Системна нестійкість і альтернативи розвитку української економіки / О.В. Пустовойт // Економіка України. – 2012. – №8. – С.32-43.

288. Райзберг Б.А. Современный экономический словарь / [Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева]. – [5-е изд., перераб. и доп.]. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 495 с.

289. Регіональна енергетична політика : основні проблеми і завдання [Електронний ресурс] : [аналітична доповідь] / Регіональний філіал Національного інституту стратегічних досліджень у м.Дніпропетровську. – Дніпропетровськ, 2012. – 50 с. – Режим доступу: <http://dp.niss.gov.ua/public/File/docs/ReionPol.pdf>

290. Рейтинг стран Европы по доле расходов семей на продукты питания [Электронный ресурс] / ТОВ РА „РІА Рейтинг”. – 2012. – Режим доступа: <http://riarating.ru/infografika/20131224/610604016.html>.

291. Ресурсний потенціал „зеленої економіки” як підґрунтя для формування „точок зростання” на регіональному рівні [Електронний ресурс]: [аналітична записка] / Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1440>.

292. Ризики світової продовольчої кризи та виклики для України [Електронний ресурс] : [аналітична записка] / Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/401>.

293. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Избранное. [пер. англ.]. – М. : Эксмо, 2007. – 960 с.

294. Річний звіт НКЦПФР за 2013 рік: Рух ринку цінних паперів України до світових стандартів задля економічного зростання держави [Електронний ресурс] / Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку. – Режим доступу: http://nssmc.gov.ua/user_files/content/58/1402491205.pdf.

295. Розов Н.С. Ценности в проблемном мире: философские основания и социальные приложения конструктивной аксиологии / Н.С. Розов. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та. – 1998. – 292 с.

296. Роль теорий общественного развития в формировании концепции человеческого развития [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://humandevlopment.uz/upload/files/Rol_teoriy.pdf.

297. Ромащенко Т.Д. Экономическая безопасность национального хозяйства: теория, методология, воспроизводство : дис. на соискание науч. степ. докт. экон. наук: спец.: 08.00.01 „Экономическая теория” / Т.Д. Ромащенко. – Воронеж, 2003. – 327 с.

298. Рыбкин П.А. Механизм управления инвестиционной деятельностью в промышленных интегрированных структурах: синергетический подход : дис. на соискание науч. степ. канд. экон. наук :

08.00.05 – економіка и управління народним господарством (економіка, організація и управління підприємствами, галузями, комплексами – промисловість) / П.А. Рыбкин. – Орел, 2014. – 182 с.

299. Савченко В. Ф. Моделі національної економіки: теоретичні основи, історичний екскурс та українські реалії / Савченко В.Ф. // Науковий вісник Чернігівського державного інституту економіки і управління. Серія 1. Економіка: збірник наукових праць. Випуск №1(13). – Чернігів: ЧДІЕУ, 2012. – С.13-19.

300. Сеульский консенсус „Большой двадцятки” [Електронний ресурс] / Российский микрофинансовый центр. – Режим доступу: <http://www.rmcenter.ru/about/news/detail.php?ID=3507>.

301. Синергетика: Будущее мира и России / под ред. Г.Г. Малинецкого. – М.: ЛКИ, 2008. – 384с.

302. Сільське господарство України у 2013 році [Електронний ресурс]: [доповідь] / Державна служба статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

303. Сливка С.С. Економічна безпека : синергетичний вимір / С.С. Сливка. // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ : Серія економічна. – 2009. – № 1. – С. 375-389.

304. Словарь терминов МЧС (2010). – Режим доступу: <http://slovari.yandex.ru>.

305. Современные модели экономического развития [Електронний ресурс] / КУ „Агентство по инновациям и развитию”. – Режим доступу: <http://www.innoros.ru>

306. Сото Э. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / Э. Сото. – М.: Catallaxy, 1995.

307. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: [національна доповідь] / [В.М. Геєць, А.І. Даниленко, М.Г. Жулинський та інші]; за заг. ред. В.М. Гейця. – К.: НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.

308. Стан фінансування наукової і науково-технічної діяльності в Україні [Електронний ресурс] : [науково-аналітична записка] / Матеріали слухань в Комітеті Верховної Ради України з питань науки і освіти 13 березня 2013 року. – Київ, 2013. – 615 с. – Режим доступу: http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/publish/article?art_id=56356&cat_id=54447.

309. Степин В.С. Постнекласика: філософія, наука, культура / В.С. Степин. – СПб.: Издательский дом „Мір”, 2009. – С.249-295.

310. Стивен Б. Акелис Боллинджера полосы (Bollinger Bands) // Технический анализ от А до Я. Полный набор инструментов торговли... от „Абсолютного индекса ширины” до „Японских свечей” = Technical Analysis from A to Z: Covers Every Trading Tool... from the Absolute Breadth Index to the Zig Zag / [пер. с англ. М. Волкова, А. Лебедева]. — М.: Диаграмма, 1999. – 376 с. – С. 56-58.

311. Столярчук Я. Реалізація глобальних цілей США: континентально-інтеграційний контекст / Я.Столярчук, А. Светлов // Міжнародна економічна політика. – 2013. – №1(18). – С.21-40.

312. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года, утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г. №537 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>.

313. Стратегія економічного розвитку України до 2020 року: стратегія національної модернізації. [Електронний ресурс] / Міністерство економіки України. – Режим доступу: <http://me.kmu.gov.ua/>.

314. Стратегія інноваційного розвитку України на 2009-2018 роки та на період до 2039 року. [Електронний ресурс] / Державне агентство України з інвестицій та розвитку. – Режим доступу: <http://www.in.gov.ua/>.

315. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів / упоряд.: Г.О. Андрощук, І.Б. Жилияєв, Б.Г. Чижевський, М.М. Шевченко.— К: Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.

316. Стратегія національної безпеки Республіки Вірменія, затверджена на засіданні Ради національної безпеки при Президентові Республіки Вірменії 26.01.2007 року // Режим доступу: http://www.mfa.am/u_files/file/doctrine/Doctrinerus.pdf.

317. Структурні перетворення в Україні: передумови модернізації економіки: [аналітична доповідь] / [Павлюк А.П., Покришка Д.С., Белінська Я.В. та ін.]; під заг. ред. Я.А. Жаліла. – К.: НІСД, 2012. – 104 с.

318. Сухоруков А.І. Моделювання та прогнозування соціально-економічного розвитку регіонів України: [монографія] / А.І. Сухоруков, Ю.М. Харазішвілі. – К.: НІСД, 2012. – 368 с.

319. Сухоруков А.І. Проблеми фінансової безпеки України : [монографія] / А.І. Сухоруков; [передмова акад. НАН України С.І. Пирожкова]. – К. : НІПМБ, 2005. – 140 с.

320. Сучасні проблеми інноваційного розвитку економіки України / М. П. Денисенко, І. В. Воронков // Пробл. науки. – 2013. – № 5. – С. 13-18.

321. Тарасевич В.М. Економічна теорія. Національна економіка : [підручник] / [В.М. Тарасевич, В.Я. Швець, Ю. І. Пилипенко та ін.]; ред.: В.М. Тарасевич. – К. : Знання, 2012. – 270 с.

322. Тарасенко І.О. Оцінка інноваційної активності підприємства в системі стратегічного управління / І.О. Тарасенко, О.М. Королько, К.С. Белявська // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – №9. – С. 133-141.

323. Тарасенко І.О. Фінансова діагностика в контексті антикризового управління / І.О. Тарасенко, О.В. Батрак // Економічний вісник ун-ту : зб. наук. пр. – 2013. – Вип. 21/1. – С.217-222.

324. Тарасова Н.П. Индексы и индикаторы устойчивого развития [Электронный ресурс] / Н.П. Транасова, Е.Б. Кручина. – Режим доступу: http://www.cawater-info.net/ecoindicators/pdf/tarasova_kruchina.pdf

325. Терешин Е.М. Системно-синергетический подход к анализу кластерных образований / Е.М. Терешин, В.М. Володин // Экономические науки. – 2010. – № 4. – С. 170-173.

326. Ткаленко Н. В. Організаційні та економічні аспекти стратегії інноваційного розвитку України / Н.В. Ткаленко, В.Г. Маргасова, В.О.Кондович // Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право). – 2010. – № 4(51). – С. 4-11.

327. Ткач В.О. Механізм формування економічної безпеки країни : [монографія] / В.О. Ткач; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О.Гончара. – Д., 2010. – 271 с.

328. Ткачова Н.М. Механізми державного регулювання економічної безпеки регіону : дис. на здобуття наук. ступ. докт. наук з держ. упр. : спец.: 25.00.02 „Механізми державного управління” / Н.М. Ткачова. – Запоріжжя, 2009. – 516 с.

329. Трушенко О.М. Конкуреноспроможність країни в умовах економічної глобалізації / О.М. Трушенко // Вісник Академії митної служби України. Сер.: Економіка. – 2010. – №1. – С.96-102.

330. Тюкин И.Ю. Адаптация в нелинейных динамических системах / И.Ю. Тюкин, В.А. Терехов. – СПб, 2006. – 377 с.

331. Україна піднялась на 25 сходинок у рейтингу легкості ведення бізнесу [Електронний ресурс] // Реальна економіка. – 2013. – 19 жовтня. – Режим доступу: <http://real-economy.com.ua/news/55568.html>.

332. Україна-2015: Національна стратегія розвитку / [В.М. Геєць, В.П. Семиноженко, Б.Є. Кваснюк]. – Київ, 2007. – 74 с.

333. Управління фінансовою санацією підприємств: [колективна монографія] / під ред. к.е.н., доцента В.Г. Маргасової. – Ніжин: ТПК „Орхідея”, 2013. – 304 с.

334. Федеральный закон Российской Федерации „О безопасности” от 28 декабря 2010 года №390-ФЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rg.ru/2010/12/29/bezopasnost-dok.html>.

335. Федорович В.О. Состав и структура организационно-экономического механизма управления собственностью крупных

промышленных корпоративных образований / В.О. Федорович // Сибирская Финансовая Школа. – 2006. – №2. – С. 45-54.

336. Федорук О.В. Економічна безпека держави з відкритою економікою : сутність та пріоритети зміцнення / О.В. Федорук // Вісник Вінницького політехнічного інституту. – 2013. – №4. – С.31-37.

337. Філософія грошей в епоху фінансової цивілізації : [монографія] / кол. авторів ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т.С. Смовженко, д-ра філос. наук, проф. З.Е. Скринник. – К. : УБС НБУ, 2010. – 463 с.

338. Формування моделі економічного розвитку України у післякризовому світі [аналітична доповідь] / [Жаліло Я.А., Покришка Д.С., Белінська Я.В., Бережний Я.В. та інші]; під керів. Я.А. Жаліла. – К.: НІСД, 2013. – 65 с.

339. Формула лідерства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politcom.org.ua/?p=4550>.

340. Франчук В.І. Основи економічної безпеки : [навч. посіб.] / В.І. Франчук; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л. : Каменярь, 2009. – 203 с.

341. Хакен Г. Тайны природы. Синергетика: учение о взаимодействии / Г. Хакен. – М.: Институт компьютерных исследований, 2003. – 318 с.

342. Ходаківський Є.І. Методологія наукових досліджень в парадигмі синергетики : [монографія] / Є.І. Ходаківський. – Житомир: ЖДТУ, 2009. – 340 с.

343. Чалый В. Украина – ЕС: некоторые размышления накануне киевского саммита [Електронний ресурс] / В.Чалый, М. Пашков // Зеркало недели. – 2007. – №33. – 08 сентября. – Режим доступу: http://zn.ua/POLITICS/ukrainaes_nekotorye_razmyshleniya_nakanune_kievskogo_sammitya-51155.html.

344. Чижов Е.Н. Экономическая синергетика о соотношении порядка и хаоса / Е.Н. Чижов, В.П. Решетило // Белгородский экономический вестник. – 2009. – №2(54). – С.51-58.

345. Чимитова А.Б. Вопросы устойчивого и безопасного развития экономики региона : [учеб. пособ.] / А.Б. Чимитова, Е.А. Микульчинова. – Улан-Удэ: Изд-во ВСГТУ, 2007. – 216 с.

346. Човушян Э.О. Управление риском и устойчивое развитие / Э.О. Човушян, М.А. Сидоров. – М.: Изд-во РЭА им. Г.В. Плеханова, 1999. – 528 с.

347. Швырев В.С. Рациональность как ценность культуры. Традиция и современность: [монография] / В.С. Швырев. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 176 с.

348. Шевченко Г.М. Організаційно-економічний механізм формування та використання природно-рекреаційного потенціалу території : дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук : спец.: 08.00.06 „Економіка природокористування та охорони навколишнього середовища” / Г.М. Шевченко. – Суми, 2008. – 216 с.

349. Шкарлет С.М. Економічна безпека підприємства: інноваційний аспект : [монографія] / С.М. Шкарлет. – К. : Книжк. вид-во Нац. авіац. ун-ту, 2007. – 436 с.

350. Шкарлет С.М. Інституціональні засади модернізації регуляторної діяльності в Україні : [монографія] / С.М. Шкарлет, Ж.В. Дерій, Т.І. Зосименко; Черніг. держ. технол. ун-т. – Чернігів, 2012. – 237 с.

351. Шумпетер Й. Теория экономического развития: исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры / Й. Шумпетер. – М. : Прогресс, 1982. – 456 с.

352. Экономика развитого социалистического общества. – М.: Экономика, 1977. – 542 с.

353. Экономическая безопасность России: общий курс [учебник] / [Сенчагов В.К., Губин Б.В., Павлов В.И., Иванов Е.А. и др.]; под ред. В.К. Сенчагова. – [2-е изд.]. – М.: Дело, 2005. – 896 с.

354. Экономическая безопасность: теория, методология, практика / [под науч. ред. Никитенко П.Г., Булавко В.Г.]; Институт экономики НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2009. – 394 с.
355. Экономическая синергетика и перемена деятельности / В.К. Лебедева, В.Н. Тарасевич. – Д.: Січ, 2004. – 66 с.
356. Экономическая синергетика институциональных изменений: [монография] / В.П. Решетило. – Х.: ХНУ им. В.Н. Каразина, 2006. – 288 с.
357. Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. – С.-Пб.: Полрадис, 1996. – Т. 3. – 421 с.
358. Юрій С.І. Фінанси : [підручник] / С.І. Юрій, В.М. Федосов, Л.М. Алексеєнко та ін.]; ред.: С.І. Юрій, В.М. Федосов. – [2-ге вид., переробл. і доповн.]. – К. : Знання, 2012. – 688 с.
359. Юрків Н.Я. Концептуальні моделі економічної безпеки соціально-економічних систем в умовах їх інноваційно-інвестиційної модернізації / Н.Я. Юрків // Проблеми науки. – 2012. – №6. – С.2-8.
360. Юрків Н.Я. Сутність та еволюція поняття економічної безпеки держави / Н.Я. Юрків // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – 2012. – №5. – С.16-19.
361. Aben, J. (1992), *Économie politique de la défense*, Editions Cujas, Paris, France.
362. Akiner, Sh. (2010). Partnership Not Mentorship: Re-appraising the Relationship Between the EU and the Central Asian States, *The China and Eurasia Forum Quarterly*, vol. 8, no.2, pp.17-39.
363. Bettelheim, Ch. (1972), Theoretical comments by Charles Bettelheim, in Arghiri Emmanuel, *Unequal Exchange*, New Left Books, London, UK.
364. Bogomolov, A. and Lytvynenko, O. (2012). A Ghost in the Mirror: Russian Soft Power in Ukraine: Briefing Paper [Online], Chatham House, January, access mode: <http://www.chathamhouse.org/publications/papers/view/181667>.
365. Cable, V. (1995), What is International Economic Security?, *International Affairs*, vol. 71, no. 2, p. 312.

366. Castellacci Fulvio. Innovation and the competitiveness of industries: comparing the mainstream and the evolutionary approaches / Fulvio Castellacci // Technological Forecasting and Social Change. – 2008. – vol. 75. – pp. 984-1006.

367. Challenges to Research Universities by Authors: Roger G.Noll, Linda R.Cohen, Wesley Cohen, William Rogerson, and Albert Teich, Brookings Institution Press, 1998. – 217 pp.

368. Colin, White (2009), Understanding Economic Development: A Global Transition from Poverty to Prosperity, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK.

369. Douglas, W. Arner (2007), Financial Stability, Economic Growth, and the Role of Law, Cambridge University Press.

370. Drucker P. Beyond the Information Revolution / P. Drucker // The Atlantic Monthly. – vol. 284. – №4. – October 1999. – pp. 47-57.

371. Edquist Charles. Systems of Innovation: Perspectives and challenges // Oxford Handbook of Innovation / Charles Edquist. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – pp. 181-208.

372. Folke, C. (2006), „Resilience: The Emergence of a Perspective for Social-ecological Systems Analyses”, Global Environmental Change, vol. 16., pp. 253-267.

373. Index of economic Freedom 2014 [Electronic resources] / The Heritage Foundation.– Access mode: <http://www.heritage.org/index/about>.

374. Innovation Policy: updating the Union's approach in the context of the Lisbon strategy. Communication from the Commission to the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Brussels. – 11.03.2003.

375. Jeffry, A. Frieden and David A. Lake (2002), International Political Economy: Perspectives on Global Power and Wealth, Routledge, London, UK.

376. Job Creation and Economic Security Act of 2002. – Washington, March, 2002.

377. Kirshner, J. (1998), "Political Economy in Security Studies after the Cold War", *Review of International Political Economy*, [Online], vol. 5, no. 1, pp. 64-91, access mode: <http://www.tandfonline.com/toc/rrip20/5/1#.U8erwLGYQw8>.

378. Kukułka, J. (1982), "Bezpieczeństwo a współpraca europejska: współzależności i sprzeczności interesów", *Sprawy Międzynarodowe*, vol.7, p. 34.

379. Lundvall B.-A. *National Systems of Innovation: Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning* / B.-A. Lundvall. – London: Pinter Publisher, 1992. – 388 p.

380. Mandelbrot, B. (1977). *Fractals: form, chance, dimension*, Freeman, San Francisco.

381. Marhasova, V.G. Ensure the security of the state tax in the measurement of the strategic objectives of socio-economic development / V.G. Marhasova, N.V. Tkalenko // *Developmental challenges of the economy and enterprises after crisis*. – Krakow, Poland, 2014. – P.81-86.

382. Marhasova, V. Cross-border cooperation in the context of national financial security / V. Marhasova, P. Bakumenko, N. Tkalenko // *12th International Scientific & Practical Conference „Key instruments of human co-existence organization: economics and law”*, 2011. – P. 231-232.

383. Marhasova, V. Institutional aspects of regulation innovative development of light industry / V. Marhasova // *Scientific collection of international scientific – practical summits "global and regional communities: "meet the new economic strategies" (Geneva, Switzerland, 12-13 july)*.– 2013. – №1. – C.128-131.

384. Marhasova, V. Mechanism formation of providing economic security / V. Marhasova // *Collection of Scientific Papers: Information Technologies, Management and Society*. – Riga, Latvia, 2013. – P.175-179.

385. Marhasova, V. The prerequisites of formation of the financial security in the region / V. Marhasova, N. Tkalenko // *IV International scientific conference „Theory and practice of financial transformations in the conditions of*

interdependence strengthening of national economics”, 14-18 December 2010, Academy for consulting and training, Cologne, Germany, p.56-60.

386. Marhasova, V. Theoretical and practical recommendations on improving support from the government to innovative development of small businesses in a system of economic security of Ukraine / V. Marhasova, O. Azurova, V. Vygovska // Modern jurisprudence: legal thought and enforcement practice. – Scope Academic House, B&M Publishing, Sheffield, UK, 2014.– 106 p. – P.19-24.

387. Margasova, V.G. Ensure the security of the state tax in the measurement of the strategic objectives of socio-economic development / V.G.Margasova, N.V.Tkalenko / Developmental challenges of the economy and enterprises after crisis. – Krakow, Poland, 2014.– P.81-86.

388. Margasova, V.G. Institutional aspects of regulation innovative development of light industry / V.G. Margasova / Scientific collection of international scientific – practical summits "global and regional communities: „meet the new economic strategies” (Geneva, Switzerland, 12-13 july). – 2013.– №1. – P.128-131.

389. Margasova, V.G. Mechanism formation of providing economic security / V.G.Margasova / Collection of Scientific Papers: Information Technologies, Management and Society. – Riga, Latvia, 2013.– P.175-179.

390. Maul, H.W. (1984), Energy, Minerals and Western Security Baltimore, Johns Hopkins Univ. Press, USA.

391. Moody`s прогнозирует девальвацию гривны и рост ВВП Украины на 1,5% в 2014 году [Электронный ресурс] // Корреспондент.biz. 2013. – 30 грудня. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/business/economics/3281489-Moodys-prohnozyruet-devalvatsyui-hryvny-y-rost-vvp-ukrayny-na-15-v-2014-hodu>.

392. Moustakis, F. (2003). Soft Security Threats in the New Europe, Marshal European Centre for Security Studies, Managing the Challenges of Soft Security Threats in the 21st Century / C. George. – Report of the Conference April 7-9.

393. Olvey, L.D., Golden, J.R. and Kelly R.C. (1984), *The economies of state safety*, Avery Publishing Group, New York, USA.
394. Parto, S. *Economic Activity and Institutions: Taking Stock* / S. Parto // *The Journal of Economic Issues*. – 2003. – №7. – pp. 27-39.
395. Rotfeld, A.D. (1990), *Europejski system bezpieczeństwa in statu nascendi*, PISM, Warszawa.
396. S&P прогнозує інфляцію в Україні на рівні 6% в 2012 році [Електронний ресурс] // Незалежна українська інформаційна агенція „РБК-Україна. – 2012. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/top/show/s-p-prognoziruet-inflyatsiyu-v-ukraine-na-urovne-6-v-2012-g-11072012163600>
397. Takayama, Akira (1985), *Mathematical Economics*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
398. *The Economic Security & Recovery Act of 2001*. – Washington, October 2001.
399. *The Economic Security Act of 1996*. – Washington, February 1996.
400. *The Education for Economic Security Act of 1999*. – Washington, July 1999.
401. Tieben, B. (2009), *The Concept of Equilibrium in Different Economic Traditions: A Historical Investigation*, Rozenberg Publishers, Germany.
402. Wallerstein, I. (1979), *The Capitalist World-Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
403. William, A. Brock (2001), *Growth Theory, Nonlinear Dynamics, and Economic Modelling: Scientific Essays of William Allen Brock*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK.
404. Williams, S. (2012), *The Role of the National Interest in the National Security, debate*, Defence Academy of the United Kingdom, Royal College of Defense Studies: Seaford House Paper, UK.

Додаток А (довідки про впровадження)

Додаток Б

**Повноваження органів державної влади в сфері забезпечення стійкості
економіки до загроз економічній безпеці ***

Законодавчий акт	Повноваження
1	2
Президент України	
ст. 9 Закону України „Про основи національної безпеки України”	загальне керівництво у сферах національної безпеки та оборони України;
ст. 106,107 Конституції України	забезпечує державну незалежність, національну безпеку держави представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України; призначає на посади та звільняє з посад половину складу Ради Національного банку України; вносить до Верховної Ради України подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України; очолює Раду національної безпеки і оборони України;
Верховна Рада України	
ст. 9 Закону України „Про основи національної безпеки України”	визначає засади внутрішньої та зовнішньої політики, основи національної безпеки, формує законодавчу базу в цій сфері, схвалює рішення з питань введення надзвичайного і воєнного стану, мобілізації, визначення загальної структури, чисельності, функцій Збройних Сил України та інших військових формувань, створених відповідно до законів України
ст. 87 Конституції України	затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання; визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики; затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля; призначення за поданням Президента України Прем’єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, призначення за поданням Прем’єр-міністра України інших членів Кабінету Міністрів України, Голови Антимонопольного комітету України, Голови Фонду державного майна України, звільнення зазначених осіб з посад, вирішення питання про відставку Прем’єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України; призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Президента України Голови Служби безпеки України, Голови Національного банку України; призначення на посади та звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати; призначення на посади та звільнення з посад половини складу Ради Національного банку України;

Продовження додатку Б

1	2
	затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням
Рада національної безпеки і оборони України	
ст. 9 Закону України „Про основи національної безпеки України”	координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сферах національної безпеки і оборони; з урахуванням змін у геополітичній обстановці вносить Президенту України пропозиції щодо уточнення Стратегії національної безпеки України
ст. 3,4 Закону України „Про Раду національної безпеки і оборони України”	<p>вносить пропозиції Президенту України щодо реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у сфері національної безпеки і оборони;</p> <p>координує та здійснює контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони у мирний час та в умовах воєнного або надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.</p> <p>розробляє та розглядає на своїх засіданнях питання, які відповідно до Конституції та законів України, Концепції (основ державної політики) національної безпеки України належать до сфери національної безпеки і оборони, та подає пропозиції Президенту України щодо:</p> <ul style="list-style-type: none"> - визначення стратегічних національних інтересів України, концептуальних підходів та напрямів забезпечення національної безпеки і оборони у політичній, економічній, соціальній, воєнній, науково-технологічній, екологічній, інформаційній та інших сферах; - проектів державних програм, доктрин, законів України, указів Президента України, директив Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України, міжнародних договорів, інших нормативних актів та документів з питань національної безпеки і оборони; - удосконалення системи забезпечення національної безпеки та організації оборони, утворення, реорганізації та ліквідації органів виконавчої влади у цій сфері; - матеріального, фінансового, кадрового, організаційного та іншого забезпечення виконання заходів з питань національної безпеки і оборони; - заходів політичного, економічного, соціального, воєнного, науково-технологічного, екологічного, інформаційного та іншого характеру відповідно до масштабу потенційних і реальних загроз національним інтересам України; - залучення контрольних, інспекційних та наглядових органів, що функціонують у системі виконавчої влади, до здійснення контролю за своєчасністю та якістю виконання прийнятих Радою національної безпеки і оборони України рішень, введених в дію указами Президента України; - забезпечення і контролю надходження та опрацювання необхідної інформації, її збереження, конфіденційності та використання в інтересах національної безпеки України, аналізу на її основі стану і тенденції розвитку подій, що відбуваються в Україні і в світі, визначення потенційних та реальних загроз національним інтересам України;

Продовження додатку Б

1	2
	<p>здійснює поточний контроль за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони, подає Президентові України відповідні висновки та пропозиції;</p> <p>залучає до аналізу інформації посадових осіб та фахівців органів виконавчої влади, державних установ, наукових закладів, підприємств та організацій усіх форм власності;</p> <p>ініціює розроблення нормативних актів та документів з питань національної безпеки і оборони, узагальнює практику їх застосування та результати перевірок їх виконання</p>
Служба безпеки України	
ст. 9 Закону України „Про основи національної безпеки України”	забезпечує виконання передбачених Конституцією і законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України завдань, здійснює реалізацію концепцій, програм у сфері національної безпеки, підтримує у стані готовності до застосування сили та засоби забезпечення національної безпеки
ст. 2 Закону України „Про службу безпеки України”	<p>захищає державний суверенітет, конституційний лад, територіальну цілісність, економічний, науково-технічний і оборонний потенціал України, законні інтереси держави та права громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці;</p> <p>попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.</p>
Кабінет Міністрів України	
ст. 9 Закону України „Про основи національної безпеки України”	забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, обороноздатності, національної безпеки України, громадського порядку і боротьби із злочинністю
ст. 116 Конституції України	<p>забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;</p> <p>забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;</p> <p>розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;</p>

Продовження додатку Б

1	2
	<p>забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону;</p> <p>розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання;</p> <p>здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;</p> <p>організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи</p>
Національний банк України	
ст. 9 Закону України „Про основи національної безпеки України”	визначає та проводить грошово-кредитну політику в інтересах національної безпеки України
ст. 7 Закону України „Про Національний банк України”	<p>монопольно здійснює емісію національної валюти України та організує готівковий грошовий обіг;</p> <p>визначає напрями розвитку сучасних електронних банківських технологій, створює та забезпечує безперервне, надійне та ефективне функціонування, розвиток створених ним платіжних та облікових систем, контролює створення платіжних інструментів, систем автоматизації банківської діяльності та засобів захисту банківської інформації;</p> <p>виступає кредитором останньої інстанції для банків і організує систему рефінансування;</p> <p>здійснює банківське регулювання та нагляд на індивідуальній та консолідованій основі;</p> <p>складає платіжний баланс, здійснює його аналіз та прогнозування;</p> <p>представляє інтереси України в центральних банках інших держав, міжнародних банках та інших кредитних установах, де співробітництво здійснюється на рівні центральних банків;</p> <p>здійснює відповідно до визначених спеціальним законом повноважень валютне регулювання, визначає порядок здійснення операцій в іноземній валюті, організовує і здійснює валютний контроль за банками та іншими фінансовими установами, які отримали ліцензію Національного банку на здійснення валютних операцій;</p> <p>забезпечує накопичення та зберігання золотовалютних резервів та здійснення операцій з ними та банківськими металами;</p> <p>реалізує державну політику з питань захисту державних секретів у системі Національного банку</p>

* Джерело: складено на основі [121, 280, 281, 282,284]

Додаток В

Таблиця В.1

Динаміка показників макроекономічної безпеки України протягом 2008-2013 років *

Показники		Рівень безпеки					Роки						Абсолют. приріст
		критичний	небез- печний	незадовіль- ний	задовіль- ний	опти- мальний	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
Рівень "гінізації" економіки, відсотків ВВП	Д	30	25	22	18	13	34	39	38	34	45	дані відсутні	-
Сальдо поточного рахунку платіжного балансу України, % ВВП	С	-7	-5	-4	-3	-1,5	-7,0	-1,5	-2,1	-6,3	-8,1	-9,0	-2,0
	Д	10	7	5	3	1,5							
Рівень безробіття (за методологією Міжнародної організації праці), %	Д	9	8	7	6	5	6,4	8,8	8,1	7,9	7,5	7,2	+0,8
Рівень тривалого безробіття (понад 12 місяців), % до загальної чисельності безробітних	Д	50	40	35	30	20	28,7	18,4	33,9	28,4	28,0	27,3	-1,4
Різниця темпів зростання ВВП України та темпів зростання економік країн, що розвиваються, відсоткових пунктів	С	-2	-1,5	-1	1	2	-3,57	-17,91	-3,42	-1,07	-4,75	-1,59	+2,0
Індекс споживчих цін (до грудня попереднього року)	С	-2	-1	-0,5	1	2	22,3	12,3	9,1	4,6	-0,2	0,5	-21,8
	Д	12	8	5	4	3							
Відношення наявного доходу населення до ВВП, %	С	40	43	45	50	53	66,93	72,47	78,33	75,95	81,44	81,81	+14,88
	Д	65	63	60	58	55							
Схильність населення до заощаджень, %	С	3	5	8	10	12	8,20	12,14	19,09	12,45	12,82	11,14	+2,94
	Д	22	20	18	16	14							
Відношення обсягів заробітної плати до обсягів соціальних допомог та інших одержаних поточних трансфертів, разів	С	1,0	1,1	1,2	1,4	1,6	1,15	1,00	1,06	1,13	1,12	1,10	-0,05
Зайнятість населення в неформальному секторі економіки, % до загальної чисельності зайнятих	Д	25	20	15	10	5	21,8	22,1	22,9	23,1	22,9	23,3	+1,8

* Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Скорочення: С – індикатор-стимулятор, Д – індикатор-дестимулятор

Таблиця В.2

Динаміка показників виробничої безпеки України протягом 2008-2013 років *

Показники		Рівень безпеки					Роки						Абсолют. приріст
		критичний	небезпечний	незадовільний	задовільний	оптимальний	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
Ступінь зносу основних засобів промисловості, %	С	5	10	15	20	30	58,0	61,8	63,0	56,8	57,3	56,9	-1,1
	Д	80	70	60	50	40							
Трудомісткість промислового виробництва, %	С	4	8	10	15	20	8,9	9,6	11,5	11,0	12,2	дані відсутні	-
	Д	50	45	40	30	25							
Рентабельність операційної діяльності промислових підприємств, %	С	1	3	4	5	6	4,9	1,8	3,5	4,7	3,4	3,0	-1,9
	Д	60	40	30	20	10							
Ступінь зносу основних засобів у будівництві, %	С	5	10	15	20	30	41,0	46,0	50,1	58,8	55,1	51,9	+10,9
	Д	80	70	60	50	40							
Рентабельність (збитковість) операційної діяльності підприємств будівництва, %	С	-1	3	4	5	6	-2,7	-0,9	-1,5	4,7	-0,1	-0,4	-(2,3)
	Д	60	40	30	20	10							
Ступінь зносу основних засобів на підприємствах транспорту та зв'язку, %	С	5	10	15	20	30	82,4	83,9	94,4	95,6	96,0	96,7	+14,3
	Д	80	70	60	50	40							
Рентабельність операційної діяльності підприємств транспорту та зв'язку, %	С	-5	0	1	3	5	6,9	8,5	5,6	6,1	5,4	3,9	-3,0
	Д	15	13	12	10	8							
Урожайність основних зернових та зернобобових культур, ц з 1 га площі збирання	С	15	20	25	35	45	34,6	29,8	26,9	37,0	31,2	29,2	-5,4
	Д	150	100	95	75	55							
Середній річний удій молока від однієї корови, кг	С	3000	4500	5000	5500	6000	3793	4049	4082	4174	4361	4446	+653
Ступінь зносу основних засобів у сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві, %	С	5	7	10	15	25	45,7	39,6	40,8	32,6	34,6	35,8	-9,9
	Д	75	65	55	45	35							

* Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України
Скорочення: С – індикатор-стимулятор, Д – індикатор-дестимулятор

Таблиця В.3

Динаміка показників енергетичної безпеки України протягом 2008-2013 років *

Показники		Рівень безпеки					Роки						Абсолют. приріст
		критичний	небез- печний	незадовіль- ний	задовіль- ний	опти- мальний	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
Частка власних джерел у балансі паливно-енергетичних ресурсів держави, %	С	40	50	60	70	80	51,5	57,6	61,3	54,1	62,0	65,7	+14,2
	Д	-	-	-	-	100							
Рівень імпортової залежності за домінуючим ресурсом у загальному постачанні первинної енергії, %	Д	60	55	50	40	30	80,4	75,1	53,5	77,2	61,8	57,3	-23,1
Знос основних виробничих фондів підприємств паливно-енергетичного комплексу, %	С	5	10	15	20	30	62	62,2	60,7	57	58,4	61,9	-0,1
	Д	70	60	50	45	40							
Відношення інвестицій у підприємства паливно-енергетичного комплексу до валового внутрішнього продукту, %	С	0,5	1,0	1,5	2,0	2,5	1,15	1,06	0,89	1,62	1,92	2,37	+1,22
	Д	7,0	6,0	5,0	4,0	3,5							
Енергоємність ВВП, кг умовного палива/гривень	С	0,7	0,5	0,45	0,35	0,25	0,635	0,65	0,64	0,63	0,621	0,613	-0,022
Частка відновлювальних джерел у загальному постачанні первинної енергії, %	С	2	3	3,5	4	6	1,94	2,15	1,97	1,99	2,02	2,73	+0,79
Частка втрат при транспортуванні та розподіленні енергії, %	Д	2,0	1,8	1,6	1,4	1,1	2,82	3,02	2,72	2,84	2,79	2,95	+0,13

* Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України
Скорочення: С – індикатор-стимулятор, Д – індикатор-дестимулятор

Таблиця В.4

Динаміка показників продовольчої безпеки України протягом 2008-2013 років *

Показники		Рівень безпеки					Роки						Абсолют. приріст
		критичний	небезпечний	незадовільний	задовільний	оптимальний	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
Добова калорійність харчування людини, ккал	С	2250	2500	2700	2900	3100	2998	2946	2933	2951	2954	2969	-29,0
Співвідношення обсягів виробництва та споживання м'яса та м'ясних продуктів на одну особу, %	С	80	85	90	95	105	81,6	83,9	86,5	91,8	89,2	93,8	+12,1
Співвідношення обсягів виробництва та споживання молока та молочних продуктів на одну особу, %	С	80	85	90	95	105	119,2	118,9	119,0	118,6	116,2	114,5	-4,7
Співвідношення обсягів виробництва та споживання яєць на одну особу, %	С	80	85	90	95	105	124,7	127,2	128,4	132,1	136,7	139,7	+15,1
Співвідношення обсягів виробництва та споживання олії на одну особу, %	С	80	85	90	95	105	269,2	391,6	441,4	508,2	641,5	614,4	+345,2
Співвідношення обсягів виробництва та споживання цукру на одну особу, %	С	80	85	90	95	105	83,3	73,2	106,3	147,2	125,1	74,9	-8,3
Співвідношення обсягів виробництва та споживання картоплі на одну особу, %	С	80	85	90	95	105	321,4	321,7	317,0	381,4	364,1	361,9	+40,5
Співвідношення обсягів виробництва та споживання овочів та продовольчих баштанних культур на одну особу, %	С	80	85	90	95	105	133,6	132,4	123,6	132,4	134,6	143,8	+10,2
Виробництво зерна на одну особу на рік, тонн	С	0,6	0,7	0,8	0,9	1	1,15	1,00	0,86	1,24	1,01	1,39	+0,24
Рівень запасів зернових культур на кінець періоду, відсотків до споживання	С	5	15	30	40	50	78,8	67,4	57,3	87,2	62,1	81,8	+3,0
	Д	100	80	70	65	60							
Частка продажу імпортованих продовольчих товарів через торговельну мережу підприємств, %	Д	25	23	20	16	12	11,8	11,6	11,8	12,8	13,7	14,5	+2,7

* Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України
Скорочення: С – індикатор-стимулятор, Д – індикатор-дестимулятор

Таблиця В.5

Динаміка показників зовнішньоекономічної безпеки України протягом 2008-2013 років *

Показники		Рівень безпеки					Роки						Абсолют. приріст
		критичний	небез- печний	незадовіль- ний	задовіль- ний	опти- мальний	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
Відкритість економіки, %	Д	100	95	90	85	75	94,8	85,2	94,8	104,7	98,4	88,5	-6,3
Коефіцієнт покриття експортом імпорту, разів	С	0,85	0,9	0,95	0,975	1,0	0,86	0,97	0,95	0,93	0,90	0,90	+0,04
	Д	1,7	1,5	1,3	1,25	1,2							
Питома вага провідної країни-партнера в загальному обсязі експорту товарів, %	С	5	8	15	20	25	23,5	21,4	26,1	29,0	25,6	23,8	+0,3
Питома вага провідної країни-партнера в загальному обсязі імпорту товарів, %	С	5	8	15	20	25	22,7	29,1	36,5	35,3	32,4	30,2	+7,5
Питома вага провідного товару (товарної групи) в загальному обсязі експорту товарів, %	С	5	6	7	8	10	34,3	25,8	28,4	27,0	22,3	22,6	-11,7
Питома вага провідного товару (товарної групи) за виключенням енергетичного імпорту в загальному обсязі імпорту товарів, %	С	5	8	12	15	20	11,2	8,7	7,5	8,6	8,5	9,0	-2,2
Питома вага сировинного та низького ступеня переробки експорту промисловості в загальному обсязі експорту товарів, %	С	0,1	3	5	8	15	76,2	76,3	75,4	74,7	73,3	76,4	+0,2
	Д	60	50	40	30	20							
Частка імпорту у внутрішньому споживанні країни, %	С	5	7	10	12,5	15	16,4	16,4	17,5	18,5	15,2	11,5	-4,9
	Д	30	25	22	19	17							
Індекс умов торгівлі (ціновий), %	С	85	90	95	105	110	100,1	73,8	106,7	104,1	89,0	99,8	-0,3
Завантаженість транзитних потужностей нафтотранспортної системи, %	С	50	60	70	80	90	58,6	52,0	36,0	31,7	26,0	27,8	-30,8
Завантаженість транзитних потужностей газотранспортної системи, %	С	50	60	70	80	90	67,0	53,3	55,2	58,4	47,4	48,2	-18,8

* Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Скорочення: С – індикатор-стимулятор, Д – індикатор-дестимулятор

Таблиця В.6

Динаміка показників інвестиційно-інноваційної безпеки України протягом 2008-2013 років *

Показники		Рівень безпеки					Роки						Абсолют. приріст
		критичний	небезпечний	незадовільний	задовільний	оптимальний	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Валове нагромадження основного капіталу, відсотків ВВП	С	18	20	23	25	30	26,4	18,4	18,1	18,6	19,5	18,2	-8,2
Відношення вартості нововведених основних засобів до обсягу капітальних інвестицій, відсотків	С	55	65	70	75	85	55,0	57,7	64,8	56,9	65,0	61,9	+6,9
Відношення чистого приросту прямих іноземних інвестицій до ВВП, відсотків	С	4	4,5	5	6	7	5,50	3,97	4,22	4,29	3,75	1,84	-3,66
Відношення кредитів, наданих нефінансовим корпораціям та домашнім господарствам на придбання, будівництво та реконструкцію нерухомості (кумулятивно, скореговані на курсову різницю), відсотків ВВП	С	10	13	15	20	25	10,84	9,37	8,70	6,18	4,67	4,92	-5,92
	Д	80	70	60	50	30							
Частка продукції, що була реалізована на конкурентних ринках країни, відсотків загального обсягу продукції (станом на початок року)	С	50	55	60	70	80	60,3	54,3	48,3	49,8	49,2	45,7	-14,6
Розмір економіки України, відсотків до світового ВВП	С	0,15	0,2	0,5	1,5	2,5	0,29	0,20	0,21	0,23	0,24	0,24	-0,05
Питома вага обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт у ВВП, відсотків	С	0,5	1	1,5	2	3	0,90	0,95	0,90	0,79	0,80	0,81	-0,09
Відношення витрат на наукові та науково-технічні роботи за рахунок держбюджету, відсотків ВВП	С	0,2	0,3	0,5	0,75	1	0,41	0,37	0,34	0,30	0,33	0,33	-0,08

Продовження табл. В.6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Чисельність спеціалістів, які виконують науково-технічні роботи, до чисельності зайнятого населення (на 1 тис. осіб)	С	5	10	13	17	22	5,8	5,9	5,7	5,4	5,2	4,9	-0,9
Питома вага підприємств, що впроваджували інновації, у загальній кількості промислових підприємств, відсотків	С	5	10	15	25	35	10,8	10,7	11,5	12,8	13,6	13,6	+2,8
Питома вага реалізованої інноваційної продукції в обсязі промисловості, відсотків	С	3	7	15	20	25	5,9	4,8	3,8	3,8	3,3	3,3	-2,6
Відношення експорту роялті, ліцензійних послуг, комп'ютерних та інформаційних послуг, наукових та конструкторських розробок, послуг в архітектурних, інженерних та інших технічних галузях, відсотків до ВВП	С	0,4	0,6	0,8	1	1,5	0,022	0,018	0,017	0,019	0,020	0,030	+0,07
Частка осіб, які повідомили, що за останні 12 місяців користувалися послугами Інтернету (обстеження домогосподарств), відсотків	С	20	30	45	60	80	10,6	15,6	22	28,7	35,3	41,0	+30,4

* Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України
Скорочення: С – індикатор-стимулятор, Д – індикатор-дестимулятор

Таблиця В.7

Динаміка показників демографічної безпеки України протягом 2008-2013 років *

Показники		Рівень безпеки					Роки						Абсолют. приріст
		критичний	небез- печний	незадовіль- ний	задовільний	опти- мальний	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
Чисельність наявного населення, відсотків до рівня 1990 року	С	85	90	95	97	100	89,0	88,7	88,3	88,0	87,9	87,6	-1,4
Очікувана тривалість життя при народженні, років	С	66	68	70	75	78	68,3	69,3	70,4	71,0	71,2	71,4	+3,1
Коефіцієнт дитячої смертності (померло дітей віком до одного року), на 1 тис. народжених живими	Д	11	9	7	5	4	10,0	9,4	9,1	9,0	8,4	7,9	-2,1
Коефіцієнт природного приросту, на 1 тис. осіб наявного населення	С	-2	-1	0	1	1,5	-5,3	-4,2	-4,4	-3,5	-3,1	-3,5	2,2
Частка населення похилого віку в загальній чисельності населення (станом на кінець звітнього періоду), % (коефіцієнт старіння)	С	11	13	15	17	18	20,3	20,7	20,9	21,2	21,4	21,6	+1,3
	Д	25	23	22	21	20							
Демографічне навантаження непрацездатного населення на працездатне, %	С	35	36	38	40	45	554	561	568	576	585	595	+34
	Д	55	53	52	51	50							
Загальний коефіцієнт міграційного приросту, скорочення (-) (на 10 тис. осіб)	С	-2,0	-1,0	0,0	1,0	2,0	3,2	2,9	3,5	3,7	13,5	7,0	-3,8
	Д	5,0	4,5	4,0	3,5	3,0							

* Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України
Скорочення: С – індикатор-стимулятор, Д – індикатор-дестимулятор

Таблиця В.8

Динаміка показників соціальної безпеки України протягом 2008-2013 років *

Показники		Рівень безпеки					Роки						Абсолют. приріст
		критичний	небез- печний	незадовіль- ний	задовільний	опти- мальний	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Частка населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими 75 відсотків медіанного рівня загальних доходів, %	Д	30	25	23	20	18	21,4	18,4	22,0	18,7	20,0	19,1	-2,3
Відношення середньомісячної номінальної заробітної плати до прожиткового мінімуму на одну працездатну особу, разів	С	1,5	1,8	2	2,5	3	2,97	2,98	2,66	2,88	2,90	2,78	-0,20
Відношення середнього розміру пенсії за віком до прожиткового мінімуму осіб, які втратили працездатність, разів	С	1	1,5	1,5	1,75	2	1,88	1,80	1,57	1,57	1,66	1,60	-0,27
Співвідношення загальних доходів 10 відсотків найбільш та найменш забезпеченого населення (децильний коефіцієнт фондів), разів	Д	7	6	5,5	5	4,5	5,4	5,3	5,1	4,9	4,6	4,7	-0,7
Частка витрат на продовольчі товари в споживчих грошових витратах домогосподарств, відсотків	Д	50	40	30	25	20	51,0	51,4	51,6	51,6	50,8	50,6	-0,4
Обсяг видатків зведеного бюджету на охорону здоров'я, відсотків ВВП	С	3	4,5	5,5	6,5	7	3,54	4,00	4,13	3,76	4,14	4,23	+0,69
Обсяг видатків зведеного бюджету на освіту, % ВВП	С	3	4,5	5,5	6,5	7	6,43	7,31	7,37	6,62	7,20	7,25	+0,82
Чисельність ВІЛ-інфікованих осіб з діагнозом, що встановлений уперше в житті, осіб на 100 тис. осіб населення	Д	30	20	12	6	0	41,2	43,3	44,9	46,6	45,8	47,8	+6,6

Продовження табл. В.8

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Чисельність хворих на активний туберкульоз із діагнозом, що встановлений уперше в житті, осіб на 100 тис. осіб населення	Д	60	40	20	10	0	78	72,9	68,5	67,3	68,2	68,0	-10,0
Сума несплаченої заробітної плати станом на 1 січня (1 липня) до фонду оплати праці за грудень (червень) звітного року, %	Д	10	5	2,5	0,5	0	5,3	6,2	4,3	3,0	2,5	2,2	-3,1
Рівень злочинності (кількість злочинів на 100 тис. осіб населення)	Д	1400	1300	1200	1100	1000	843	954	1102	1138	981	1241	+398
Рівень зайнятості населення у віці 15-70 років, відсотків населення відповідної вікової групи	С	50	53	55	58	60	59,3	57,7	58,5	59,2	59,7	60,3	+1,0

* Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Скорочення: С – індикатор-стимулятор, Д – індикатор-дестимулятор

Таблиця В.9

Динаміка показників фінансової безпеки України протягом 2008-2013 років*

Показники		Рівень безпеки					Роки						Абсолют. приріст
		критичний	небез- печний	незадовіль- ний	задовільний	опти- мальний	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Банківська безпека													
Частка простроченої заборгованості за кредитами в загальному обсязі кредитів, наданих банками резидентам України, %	Д	7	5	4	3	2	2,3	9,4	11,2	9,6	8,9	7,7	+5,4
Співвідношення банківських кредитів та депозитів в іноземній валюті, %	С	50	70	80	85	90	274,7	227,2	190,2	153,0	118,8	124,1	-150,6
	Д	180	160	140	130	110							
Частка іноземного капіталу у статутному капіталі банків, %	С	10	12	15	18	20	36,7	35,8	40,6	41,9	39,5	34,0	-2,7
	Д	60	40	35	30	25							
Співвідношення довгострокових (понад 1 рік) кредитів та депозитів, разів	Д	3	2,2	1,8	1,2	1	3,22	6,17	3,75	3,10	2,37	1,76	-1,46
Рентабельність активів, %	С	-1	0	0	0,5	1	1,03	-4,38	-1,45	-0,76	0,45	0,12	-0,91
	Д	3,5	3	2,5	2	1,5							
Співвідношення ліквідних активів до короткострокових зобов'язань, %	С	0,5	0,65	0,8	0,85	1	32,99	35,88	91,19	94,73	90,28	89,11	+56,12
	Д	3	2	1,8	1,5	1,0							
Частка активів п'яти найбільших банків у сукупних активах банківської системи, %	Д	60	50	40	35	30	33,3	34,8	36,8	36,6	38,6	40,0	+6,7
Безпека небанківського фінансового ринку													
Рівень проникнення страхування (страхові премії до ВВП), %	С	1	2	4	6	8	2,53	2,24	2,13	1,74	1,52	1,97	-0,56
Рівень капіталізації лістингових компаній, %ВВП	С	15	30	40	50	70	9,02	12,64	15,87	13,66	19,66	23,73	+14,71
	Д	150	140	120	105	90							

Продовження табл. В.9

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Частка надходжень страхових премій трьох найбільших страхових компаній у загальному обсязі надходжень страхових премій (крім страхування життя), %	Д	30	20	15	12	10	10,0	9,6	11,4	11,4	9,9	13,5	+3,5
Боргова безпека													
Відношення обсягу державного та гарантованого державою боргу до ВВП, %	Д	60	50	40	30	20	20,0	34,8	39,9	36,3	36,5	40,2	+20,2
Відношення обсягу валового зовнішнього боргу до ВВП, %	Д	70	60	55	45	40	56,5	88,2	86,0	77,2	76,5	78,3	+21,8
Середньозважена дохідність облігацій внутрішньої державної позики на первинному ринку, %	Д	11	9	7	5	4	11,86	12,21	10,39	9,17	12,94	13,13	+1,27
Відношення обсягу офіційних міжнародних резервів до обсягу валового зовнішнього боргу, %	С	20	36	41	45	50	31,0	25,6	29,5	25,2	18,2	14,3	-16,7
Бюджетна безпека													
Відношення дефіциту/профіциту державного бюджету до ВВП, %	С	-6	-5	-4	-3	-2	-1,3	-3,9	-5,9	-1,8	-3,8	-4,4	-3,1
	Д	10	8	6	5	3							
Рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет, %	С	18	19	20	23	25	31,4	29,9	29,1	30,6	31,6	30,4	-1,0
	Д	37	35	33	30	28							
Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування та погашення державного боргу до доходів державного бюджету, %	Д	16	13	10	7	6	3,7	17,9	17,5	21,5	26,4	32,9	+29,2
Валютна безпека													
Індекс зміни офіційного курсу національної грошової одиниці до долара США, середній за період	С	90	94	95	96	97	104,3	147,9	101,9	100,4	100,3	100,0	-4,3
	Д	130	112	108	106	104							

Продовження табл. В.9

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Валові міжнародні резерви України, місяців імпорту	С	1,5	2	2,5	3	5	6,4	4,9	5,0	3,5	2,8	2,4	-4,0
Частка кредитів в іноземній валюті в загальному обсязі наданих кредитів, %	Д	50	45	37	30	20	59,1	50,8	46,0	40,3	36,7	33,8	-25,3
Рівень доларизації грошової маси, %	Д	30	27	24	20	15	30,6	31,7	29,1	30,4	32,6	27,3	-3,3
Грошово-кредитна безпека													
Питома вага готівки поза банками в загальному обсязі грошової маси (M0/M3), %	Д	35	30	25	22	20	30,0	32,2	30,6	28,1	26,3	26,2	-3,8
Різниця між процентними ставками за кредитами, наданими депозитними корпораціями у звітному періоді, та процентними ставками за депозитами, залученими депозитними установами (крім Національного банку), в.п.	С	-1	0	1	2	3	7,7	6,5	5,2	7,0	4,2	4,9	-2,8
	Д	11	9	6	5	4							
Рівень середньозваженої процентної ставки за кредитами, наданими депозитними корпораціями (крім Національного банку) в національній валюті, відносно індексу споживчих цін, в.п.	С	-7	-3	-1	1	3	-4,5	8,6	6,6	11,4	18,6	16,1	+20,6
	Д	15	11	9	7	5							
Частка споживчих кредитів, наданих домогосподарствам, у загальній структурі кредитів, наданих резидентам	С	1	2	3	4	5	25,4	19,0	16,8	15,7	15,3	15,1	-10,3
	Д	21	18	15	12	9							

* Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України, Міністерства фінансів України, Національного банку України, Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг

Скорочення: С – індикатор-стимулятор, Д – індикатор-дестимулятор

Додаток Г

Вид безпеки	Показники							Джерело інформації
	Назва	Ретроспективний період, роки						
		2008	2009	2010	2011	2012	2013	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Виробнича	Знос основних засобів підприємств виробничої сфери, %	73,9	72,5	85,9	86,7	86,1	82,7	Державна служба статистики України: Статистичний збірник „Основні засоби України”; Статистичний бюлетень „Баланс основних засобів України”
	Приріст промислового виробництва, %	-5,2	-21,9	11,2	8,0	-0,5	-4,3	Державна служба статистики України: Статистична інформація „Промисловість. Індекси промислової продукції в Україні”
	Приріст сільськогосподарського виробництва, %	17,1	-1,8	-1,5	19,9	-4,5	13,3	Державна служба статистики України: Статистична інформація „Сільське господарство. Зведені показники сільського господарства”
	Рентабельність операційної діяльності підприємств виробничої сфери, %	5,0	3,3	4,8	5,9	4,7	3,2	Державна служба статистики України: Статистичний збірник „Діяльність суб'єктів господарювання”
Демографічна	Загальний коефіцієнт міграційного приросту, скорочення (-) (на 10 тис. осіб)	3,2	2,9	3,5	3,7	13,5	7,0	Державна служба статистики України: Експрес-випуск „Демографічна ситуація в Україні”
	Чисельність наявного населення, відсотків до рівня 1990 року	89,0	88,7	88,3	88,0	87,9	87,6	Державна служба статистики України: Статистична інформація „Демографічна ситуація. Населення”
	Коефіцієнт дитячої смертності (померло дітей віком до одного року), на 1 тис. народжених живими	10,0	9,4	9,1	9,0	8,4	7,9	Державна служба статистики України: Статистичний щорічник України
	Коефіцієнт природного приросту, на 1 тис. осіб наявного населення	-5,3	-4,2	-4,4	-3,5	-3,1	-3,5	
	Частка населення похилого віку в загальній чисельності населення (станом на кінець звітної періоду), % (коефіцієнт старіння)	20,3	20,7	20,9	21,2	21,4	21,6	
Енергетична	Рівень імпортової залежності за домінуючим ресурсом у загальному постачанні первинної енергії, %	80,4	75,1	53,5	77,2	61,8	57,3	Державна служба статистики України: Експрес-випуск „Енергетичний баланс України”
	Знос основних виробничих фондів підприємств паливно-енергетичного комплексу, %	62,0	62,2	60,7	57,0	58,4	61,9	Державна служба статистики України: Статистичний збірник „Основні засоби України”
	Відношення інвестицій у підприємства паливно-енергетичного комплексу до валового внутрішнього продукту, %	1,15	1,06	0,89	1,62	1,92	2,37	Державна служба статистики України: Статистичний щорічник України
	Енергоємність ВВП, кг умовного палива/гривень	0,635	0,65	0,64	0,63	0,621	0,613	Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України: Моніторинг показників енергоефективності
	Частка відновлювальних джерел у загальному постачанні первинної енергії, %	1,94	2,15	1,97	1,99	2,02	2,73	Державна Служба Статистики України: Експрес-Випуск „Енергетичний Баланс України”

Продовження додатку Г

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Зовнішньо-економічна	Відкритість економіки, %	102,1	94,4	104,4	115,0	110,3	102,2	Національний банк України: Аналітично-статистичне видання „Платіжний баланс і зовнішній борг України”
	Коефіцієнт покриття експортом імпорту, разів	0,86	0,97	0,95	0,93	0,90	0,90	Державна служба статистики України: Статистичний збірник „Зовнішня торгівля України”
	Питома вага сировинного та низького ступеня переробки експорту промисловості в загальному обсязі експорту товарів, %	76,2	76,3	75,4	74,7	73,3	76,4	Державна служба статистики України: Статистичний збірник „Зовнішня торгівля України”
	Частка імпорту у внутрішньому споживанні країни, %	16,4	16,4	17,5	18,5	15,2	11,5	Державна служба статистики України: Статистичний збірник „Зовнішня торгівля України”; Статистична інформація „Національні рахунки. Таблиця „Витрати-випуск”
	Індекс умов торгівлі (ціновий), %	100,1	73,8	106,7	104,1	89,0	99,8	Державна служба статистики України: Статистична інформація „Зовнішньоекономічна діяльність. Індeksi фізичного обсягу, середніх цін та умов торгівлі у зовнішній торгівлі України”
Інвестиційно-інноваційна	Відношення чистого приросту прямих іноземних інвестицій до ВВП, відсотків	5,50	3,97	4,22	4,29	3,75	1,84	Національний банк України: Аналітично-статистичне видання „Платіжний баланс і зовнішній борг України”
	Питома вага обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт у ВВП, відсотків	0,90	0,95	0,90	0,79	0,80	0,81	Державна служба статистики України: Статистична інформація „Наука та інновації. Наукова та інноваційна діяльність. Обсяг виконаних наукових та науково-технічних робіт”
	Відношення витрат на наукові та науково-технічні роботи за рахунок держбюджету, % ВВП	0,41	0,37	0,34	0,30	0,33	0,33	Державна служба статистики України: Статистичний збірник „Наукова та інноваційна діяльність в Україні”
	Чисельність спеціалістів, які виконують науково-технічні роботи, до чисельності зайнятого населення (на 1 тис. осіб)	5,8	5,9	5,7	5,4	5,2	4,9	Державна служба статистики України: Статистичний збірник „Наукова та інноваційна діяльність в Україні”; Статистична інформація „Ринок праці. Основні показники ринку праці”
	Питома вага реалізованої інноваційної продукції в обсязі промисловості, відсотків	5,9	4,8	3,8	3,8	3,3	3,3	Державна служба статистики України: Статистична інформація „Наука та інновації. Наукова та інноваційна діяльність. Впровадження інновацій на промислових підприємствах”
Макроекономічна	Сальдо поточного рахунку платіжного балансу України, % ВВП	-7,0	-1,5	-2,1	-6,3	-8,1	-9,0	Національний банк України: Аналітично-статистичне видання „Платіжний баланс і зовнішній борг України”
	Рівень безробіття (за методологією Міжнародної організації праці), %	6,4	8,8	8,1	7,9	7,5	7,2	Державна служба статистики України: Статистична інформація „Рівень безробіття населення (за методологією МОП)”
	Індекс споживчих цін (до грудня попереднього року)	22,3	12,3	9,1	4,6	-0,2	0,5	Державна служба статистики України: Статистична інформація „Ціни і тарифи. Індeksi споживчих цін на товари та послуги”
	Відношення наявного доходу населення до ВВП, %	66,93	72,47	78,33	75,95	81,44	81,81	Державна служба статистики України: Статистична інформація „Доходи та витрати населення України”; Статистична інформація „Національні рахунки. Валовий внутрішній продукт”
	Відношення обсягів заробітної плати до обсягів соціальних допомог та інших одержаних поточних трансфертів, разів	1,15	1,00	1,06	1,13	1,12	1,10	Державна служба статистики України: Статистична інформація „Доходи та витрати населення України”

Продовження додатку Г

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Продовольча	Добова калорійність харчування людини, ккал	2998	2946	2933	2951	2954	2969	Державна служба статистики України: Статистичний збірник „Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України”
	Виробництво зерна на одну особу на рік, тонн	1,15	1,00	0,86	1,24	1,01	1,39	Державна служба статистики України: Статистичний збірник „Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України”; Статистична інформація „Демографічна ситуація. Населення”
	Рівень запасів зернових культур на кінець періоду, відсотків до споживання	78,8	67,4	57,3	87,2	62,1	81,8	Державна служба статистики України: Статистичний збірник „Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України”; Статистичний збірник „Наявність і надходження зернових та олійних культур на підприємства, що займаються їх зберіганням та переробкою”
	Частка продажу імпортованих продовольчих товарів через торговельну мережу підприємств, %	11,8	11,6	11,8	12,8	13,7	14,5	Державна служба статистики України: Статистична інформація „Внутрішня торгівля. Частка продажу споживчих товарів, які вироблені на території України, через торговельну мережу підприємств”
	Співвідношення експорту та імпорту сільськогосподарської продукції, разів	1,68	1,93	1,72	2,02	2,38	2,08	Державна служба статистики України: Статистичний збірник „Зовнішня торгівля України”
Соціальна	Відношення середньомісячної номінальної заробітної плати до прожиткового мінімуму на одну працездатну особу, разів	2,97	2,98	2,66	2,88	2,90	2,78	Державна служба статистики України: Статистичний збірник ”Соціальні індикатори рівня життя населення”
	Співвідношення загальних доходів 10% найбільш та найменш забезпеченого населення (децильний коефіцієнт фондів), разів	5,4	5,3	5,1	4,9	4,6	4,7	Державна служба статистики України: Статистичний збірник „Витрати і ресурси домогосподарств України”
	Частка витрат на продовольчі товари в споживчих грошових витратах домогосподарств, відсотків	51,0	51,4	51,6	51,6	50,8	50,6	Державна служба статистики України: Статистичний збірник „Витрати і ресурси домогосподарств України”
	Обсяг видатків зведеного бюджету на охорону здоров'я, відсотків ВВП	3,54	4,00	4,13	3,76	4,14	4,23	Державна служба статистики України: Статистична інформація „Національні рахунки. Валовий внутрішній продукт” Державна казначейська служба України: Виконання Державного бюджету. Видатки за функціональною класифікацією видатків та кредитування бюджету
	Темп приросту заборгованості із заробітної плати, %	77,8	23,9	-17,3	-19,8	-8,6	-9,6	Державна служба статистики України: Статистична інформація „Доходи населення. Заборгованість із виплати заробітної плати за регіонами”

Продовження додатку Г

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Продовольча	Добова калорійність харчування людини, ккал	2998	2946	2933	2951	2954	2969	Державна служба статистики України: Статистичний збірник „Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України”
	Виробництво зерна на одну особу на рік, тонн	1,15	1,00	0,86	1,24	1,01	1,39	Державна служба статистики України: Статистичний збірник „Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України”; Статистична інформація „Демографічна ситуація. Населення”
	Рівень запасів зернових культур на кінець періоду, відсотків до споживання	78,8	67,4	57,3	87,2	62,1	81,8	Державна служба статистики України: Статистичний збірник „Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України”; Статистичний збірник „Наявність і надходження зернових та олійних культур на підприємства, що займаються їх зберіганням та переробкою”
	Частка продажу імпортованих продовольчих товарів через торговельну мережу підприємств, %	11,8	11,6	11,8	12,8	13,7	14,5	Державна служба статистики України: Статистична інформація „Внутрішня торгівля. Частка продажу споживчих товарів, які вироблені на території України, через торговельну мережу підприємств”
	Співвідношення експорту та імпорту сільськогосподарської продукції, разів	1,68	1,93	1,72	2,02	2,38	2,08	Державна служба статистики України: Статистичний збірник „Зовнішня торгівля України”
Соціальна	Відношення середньомісячної номінальної заробітної плати до прожиткового мінімуму на одну працездатну особу, разів	2,97	2,98	2,66	2,88	2,90	2,78	Державна служба статистики України: Статистичний збірник „Соціальні індикатори рівня життя населення”
	Співвідношення загальних доходів 10% найбільш та найменш забезпеченого населення (децильний коефіцієнт фондів), разів	5,4	5,3	5,1	4,9	4,6	4,7	Державна служба статистики України: Статистичний збірник „Витрати і ресурси домогосподарств України”
	Частка витрат на продовольчі товари в споживчих грошових витратах домогосподарств, відсотків	51,0	51,4	51,6	51,6	50,8	50,6	Державна служба статистики України: Статистичний збірник „Витрати і ресурси домогосподарств України”
	Обсяг видатків зведеного бюджету на охорону здоров'я, відсотків ВВП	3,54	4,00	4,13	3,76	4,14	4,23	Державна служба статистики України: Статистична інформація „Національні рахунки. Валовий внутрішній продукт” Державна казначейська служба України: Виконання Державного бюджету. Видатки за функціональною класифікацією видатків та кредитування бюджету
	Темп приросту заборгованості із заробітної плати, %	77,8	23,9	-17,3	-19,8	-8,6	-9,6	Державна служба статистики України: Статистична інформація „Доходи населення. Заборгованість із виплати заробітної плати за регіонами”

Продовження додатку Г

1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Фінансова	Банківська	Частка простроченої заборгованості за кредитами в загальному обсязі кредитів, наданих банками резидентам України, %	2,3	9,4	11,2	9,6	8,9	7,7	Національний банк України: Основні показники діяльності банків України
		Співвідношення банківських кредитів та депозитів в іноземній валюті, %	274,7	227,2	190,2	153,0	118,8	124,1	Національний банк України: Грошово-кредитна статистика
		Частка іноземного капіталу у статутному капіталі банків, %	36,7	35,8	40,6	41,9	39,5	34,0	Національний банк України: Основні показники діяльності банків України
		Рентабельність активів, %	1,03	-4,38	-1,45	-0,76	0,45	0,12	
		Частка активів п'яти найбільших банків у сукупних активах банківської системи, %	33,3	34,8	36,8	36,6	38,6	40,0	Національний банк України: Дані фінансової звітності банків України
Фінансова	Небанківська	Рівень проникнення страхування (страхові премії до ВВП), %	2,53	2,24	2,13	1,74	1,52	1,97	Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг: Інформація про стан і розвиток страхового ринку України
		Частка надходжень страхових премій трьох найбільших страхових компаній у загальному обсязі надходжень страхових премій (крім страхування життя), %	10,0	9,6	11,4	11,4	9,9	13,5	Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг: Інформація про стан і розвиток страхового ринку України
		Темп приросту обсягу фінансових послуг небанківських фінансових установ, %	37,5	-14,0	21,7	4,2	19,1	18,1	Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг: Звіт про роботу Національної комісії, що здійснює державне регулювання в сфері ринків фінансових послуг
		Рівень страхових виплат, %	29,4	33,0	26,4	21,4	23,9	16,2	Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг: Інформація про стан і розвиток страхового ринку України
		Частка вихідного внутрішнього перестраховування у валових страхових преміях, %	37,7	43,5	46,6	26,0	11,7	30,5	Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг: Інформація про стан і розвиток страхового ринку України
Фінансова	Боргова	Відношення обсягу державного та гарантованого державою боргу до ВВП, %	20,0	34,8	39,9	36,3	36,5	40,2	Міністерство фінансів України: Державний борг та гарантований державою борг
		Відношення обсягу валового зовнішнього боргу до ВВП, %	56,5	88,2	86,0	77,2	76,5	78,3	Національний банк України: Статистика зовнішнього сектору. Зовнішній борг
		Середньозважена дохідність облігацій внутрішньої державної позики на первинному ринку, %	11,86	12,21	10,39	9,17	12,94	13,13	Національний банк України: Грошово-кредитна та фінансова статистика. Фондовий ринок
		Відношення обсягу офіційних міжнародних резервів до обсягу валового зовнішнього боргу, %	31,0	25,6	29,5	25,2	18,2	14,3	Національний банк України: Грошово-кредитна статистика. Огляд депозитних корпорацій
		Частка міжфірмового боргу у валовому зовнішньому борзі, %	4,2	4,9	5,0	5,6	6,6	6,2	Національний банк України: Статистика зовнішнього сектору. Зовнішній борг

Додаток Д

Таблиця Д.1

Характеристика найбільш поширених сучасних програмних засобів статистичного аналізу

Назва пакета програм	Функції пакета програм	Характеристика пакета програм
1. STADIA	Ділова графіка. Параметричні тести (критерії Стьюдента, Фішера, гистограма, розподіли, узгодження частот, послідовний аналіз). Непараметричні тести (хі-квадрат, знаків, Вілкоксона, Колмогорова-Смірнова, Ван-дер-Варден, Клотца, Анасрі-Бредлі, кореляція Кенделла, кореляція Спірмана). Категоріальний аналіз (кростабуляція, хі-квадрат оцінка, коефіцієнти узгодження). Дисперсійний аналіз (одно -, дво -, багатofакторний, коваріаційний). Регресійний аналіз (проста регресія, множинна регресія, покрокова регресія, нелінійна регресія). Аналіз часових рядів (згладжування, фільтрація, автокореляція, крос-кореляція, спектральний, крос-спектральний, ARIMA-моделі). Багатовимірні методи (кореляція коваріляція), дискримінантний аналіз, кластерний аналіз, факторний аналіз).	Аналітичний інструмент для багатьох тисяч користувачів у різних галузях науки, техніки, планування, управління, виробництва, сільського господарства, економіки, бізнесу, маркетингу, освіти, медицини по всій російськомовній Євразії. За своїми базовими можливостям зіставимо з найбільш відомими західними статистичними пакетами. Відрізняється простотою використання стосовно вітчизняної аудиторії.
2. SYSTAT	1. вичерпний набір найсучасніших і ефективних методів аналізу: описова статистика, дисперсійний, кореляційний і спектральний аналіз, згладжування, прогнозування, проста, нелінійна регресія, кластерний і факторний аналіз, методи контролю якості, аналіз і заміна пропущених значень. 2. повний комплект ділової та наукової, 2-х, 3-х і багатовимірної графіки: функції, залежності, прогнози, діаграми розсіювання, карти, гистограми, стовпчикові, баштові та кругові діаграми, установка розмірів, написів по осях і під малюнком та ін 3. різноманітні перетворення й обчислення, імпорт / експорт даних і результатів; 4. розвинена екранна допомога, зрозуміла інтерпретація результатів.	Статистична програма, здатна провести швидкий, відповідальний найсуворішим вимогам статистичний аналіз і побудувати графіки результатів. Додаткові аналітичні засоби і процедури дозволяють Systat залишатися в перших рядах статистичних програм для Windows
3. MathCAD	Потужний пакет для математичних розрахунків, рішення рівнянь, побудови графіків тощо	система комп'ютерної алгебри з класу систем автоматизованого проектування, орієнтована на підготовку інтерактивних документів з обчисленнями і візуальним супроводом, відрізняється легкістю використання і застосування для колективної роботи.
4. MatLab 5.21	Професійний пакет розв'язування математичних задач різної складності, моделювання, рішення рівнянь, побудова графіків тощо	пакет прикладних програм для вирішення задач технічних обчислень і однойменна мова програмування, що використовується у пакеті.
5. STATISTICA 8	універсальна інтегрована система, призначена для статистичного аналізу, візуалізації даних і розробки користувальницьких додатків. Програма містить широкий набір процедур аналізу для застосування в наукових дослідженнях, техніці, бізнесі. Крім загальних статистичних і графічних засобів в системі є спеціалізовані модулі, наприклад, для проведення соціологічних або біомедичних досліджень, вирішення технічних і промислових завдань: карти контролю якості, аналіз процесів і планування експерименту.	пакет оснащено широкими графічними можливостями, дозволяє виводити інформацію у вигляді різних типів графіків (включаючи наукові, ділові, тривимірні і двомірні графіки в різних системах координат, спеціалізовані статистичні графіки – гистограми, матричні, категоровані графіки та ін.)

Додаток Е

Фрагмент настанови користувача оригінального програмного продукту для ефективного управління забезпеченням економічної безпеки національної економіки

1. Для початку роботи з програмою запусить файл.
2. Архітектура програмного забезпечення має наступну структуру, а обчислення здійснюються на наступними рівнями:

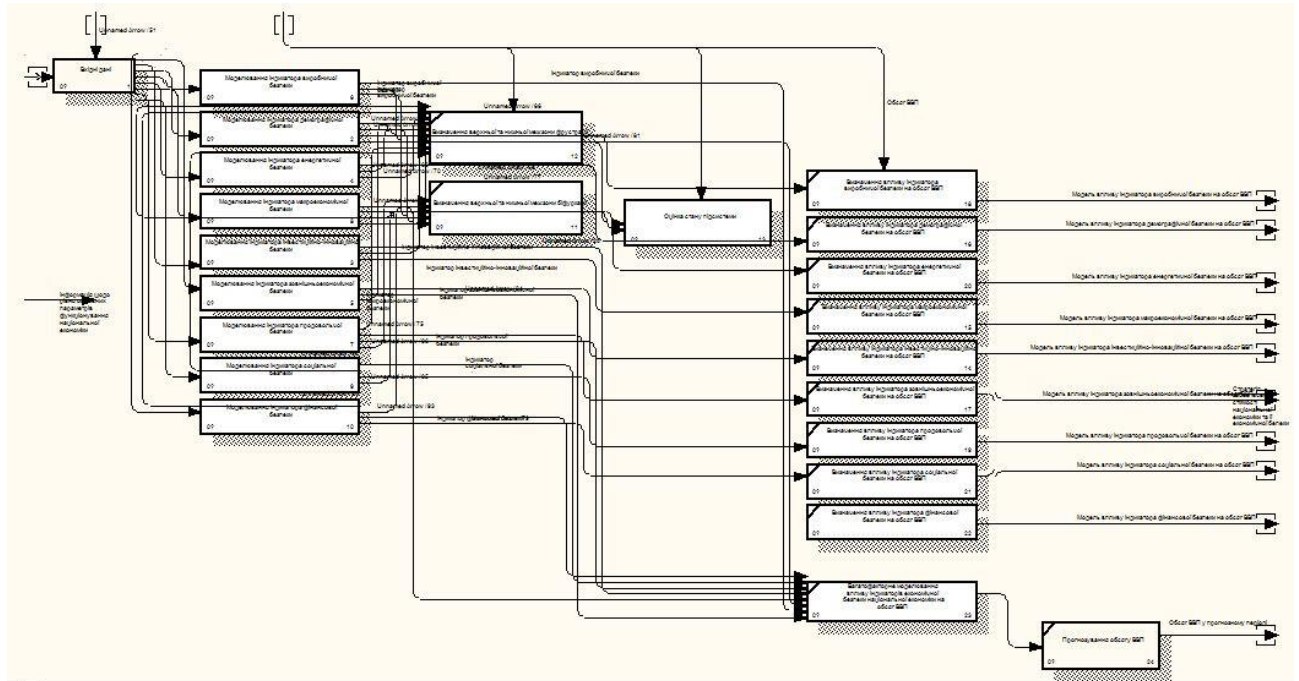

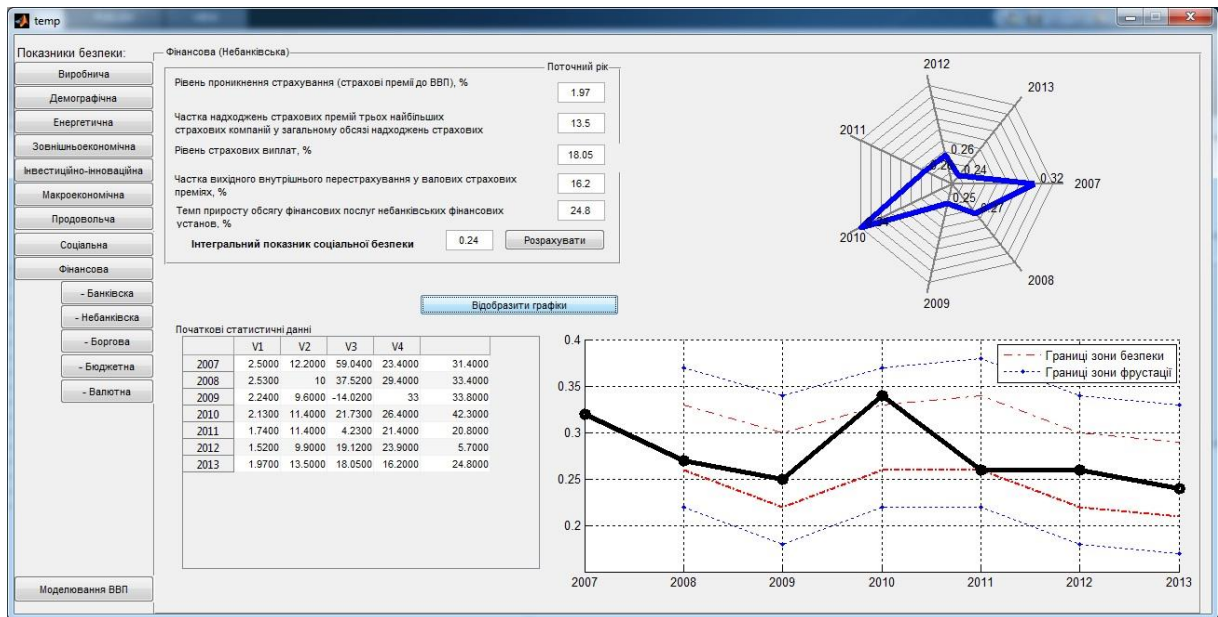
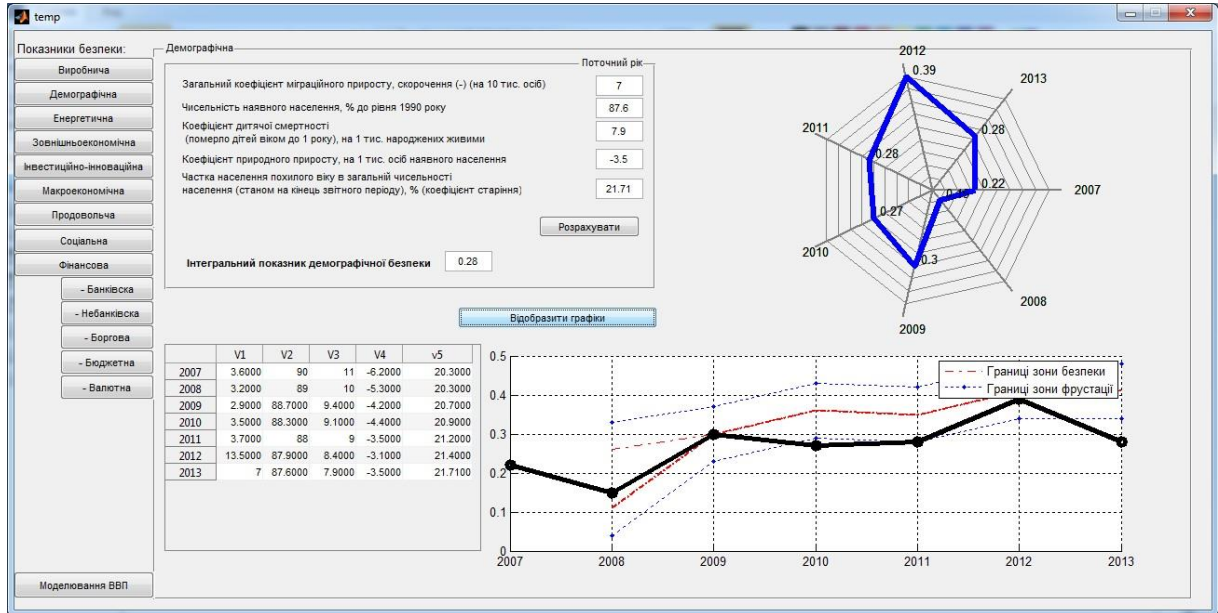
Рис. Е.1. Структура архітектури програмного забезпечення

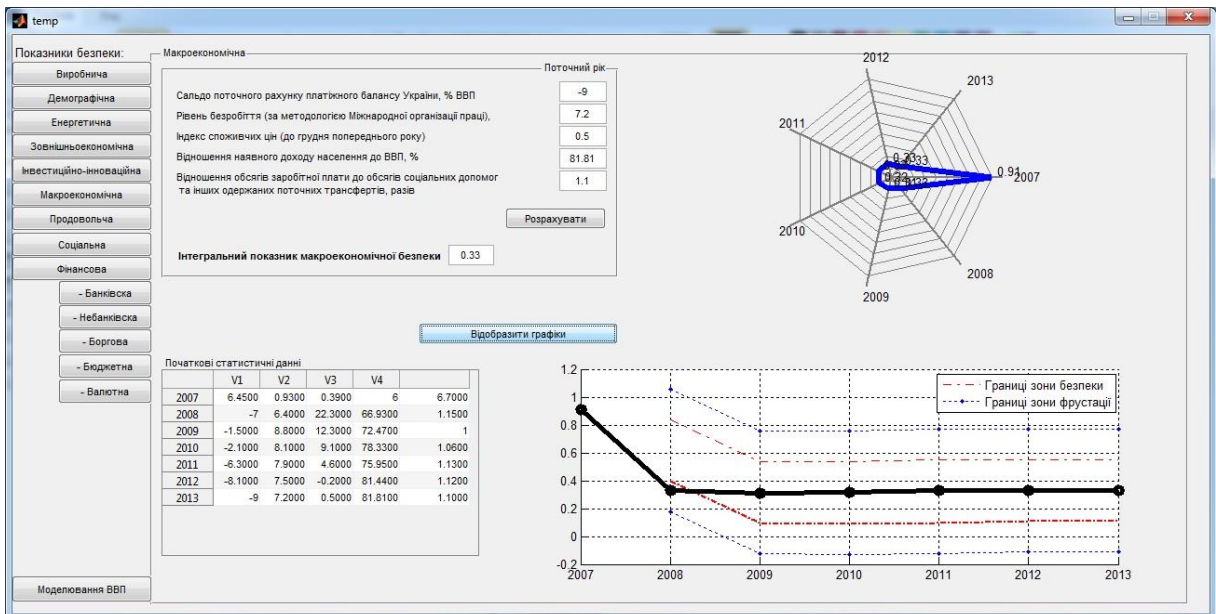
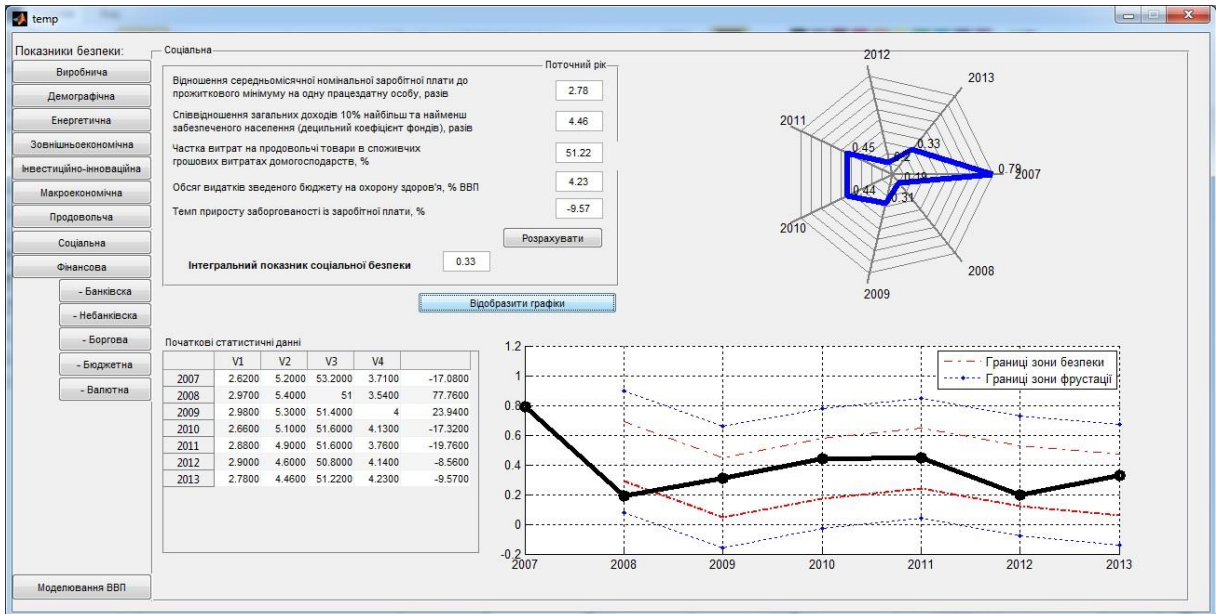
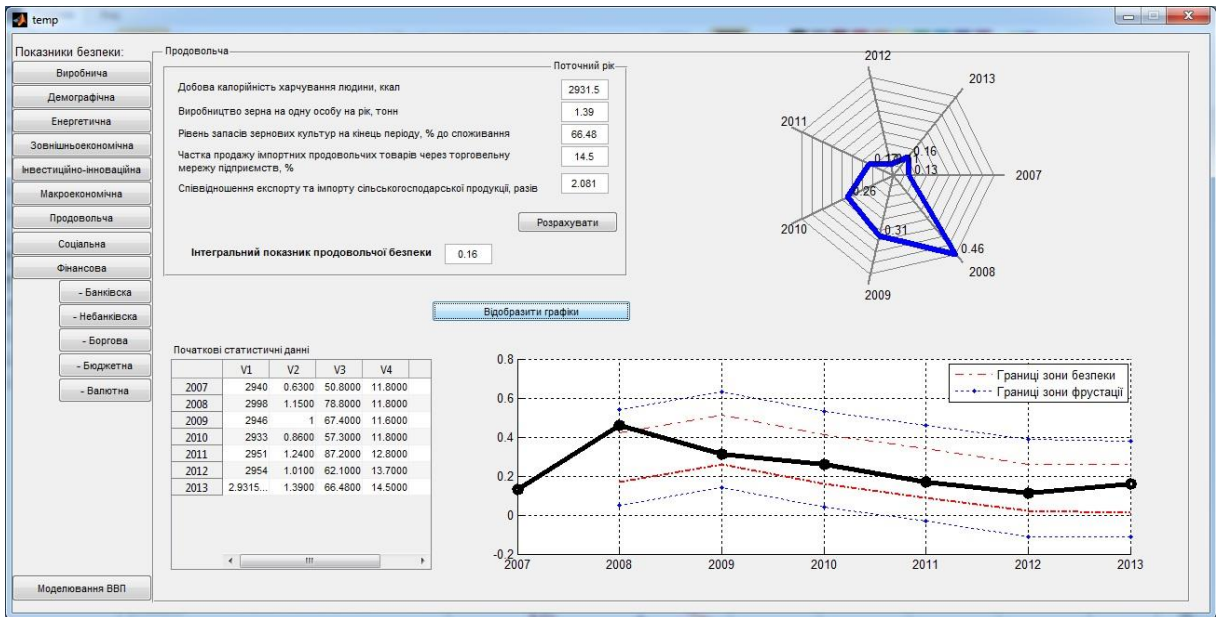
3. Інтерфейс користувача програми складається з головного меню програми: вікна, що забезпечує здійснення розрахунків.
4. Головне меню складається з таких розділів: „Розрахунки”, „Відобразити графіки”.

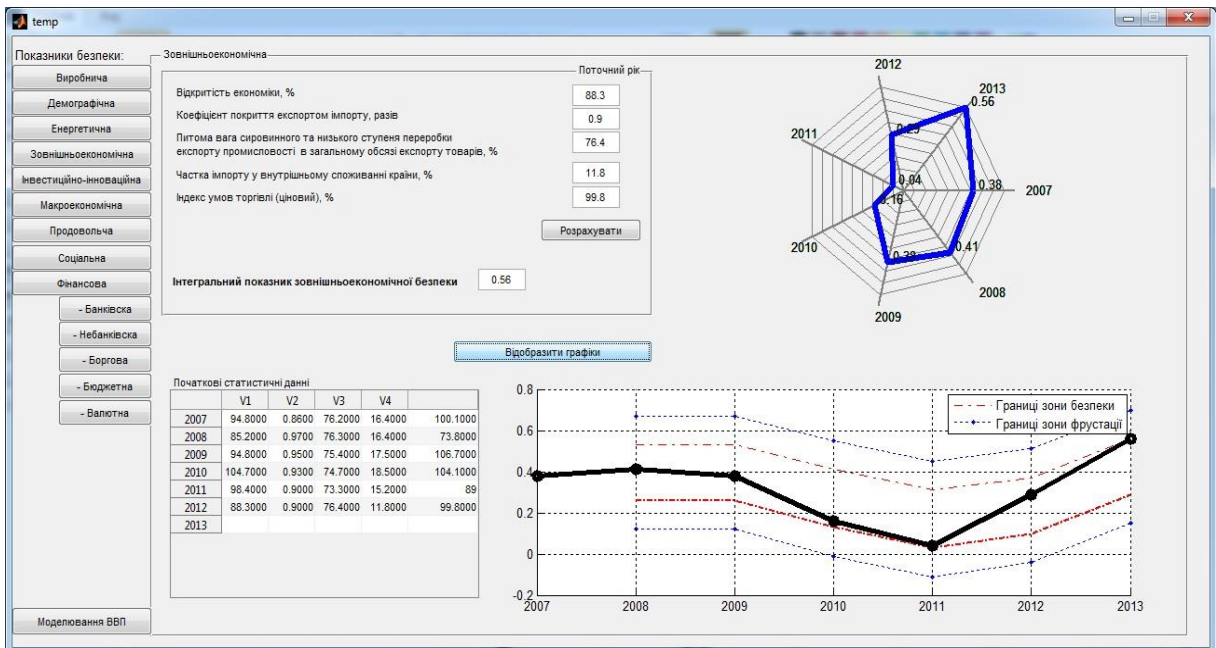
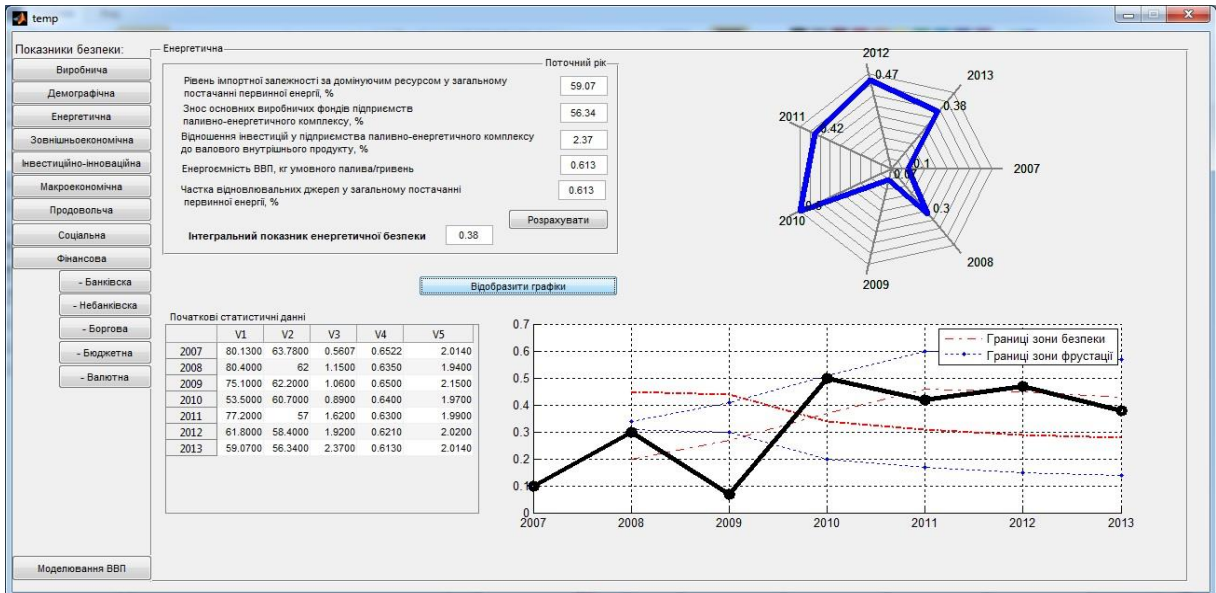
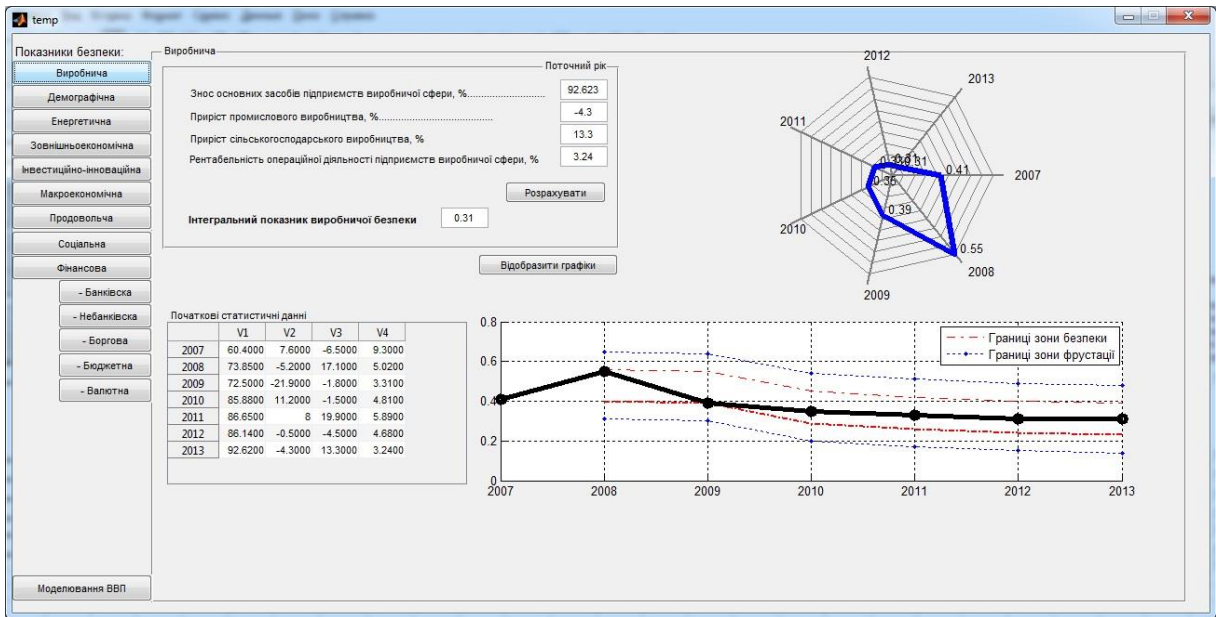
Перший рівень розрахунків: визначення індикаторів рівня економічної безпеки національної економіки, інтегрального показника рівня економічної безпеки та допустимих меж коливання вищенаведених показників.

На основі системи показників синтезуються індикатори виробничої, демографічної, енергетичної, зовнішньоекономічної, інвестиційно-інноваційної, макроекономічної, соціальної та фінансової безпеки. Вікна

програмного продукту наведено на рис. Е.2. Обраховані показники заносяться у базу даних та виводяться програмою на окремому графіку.

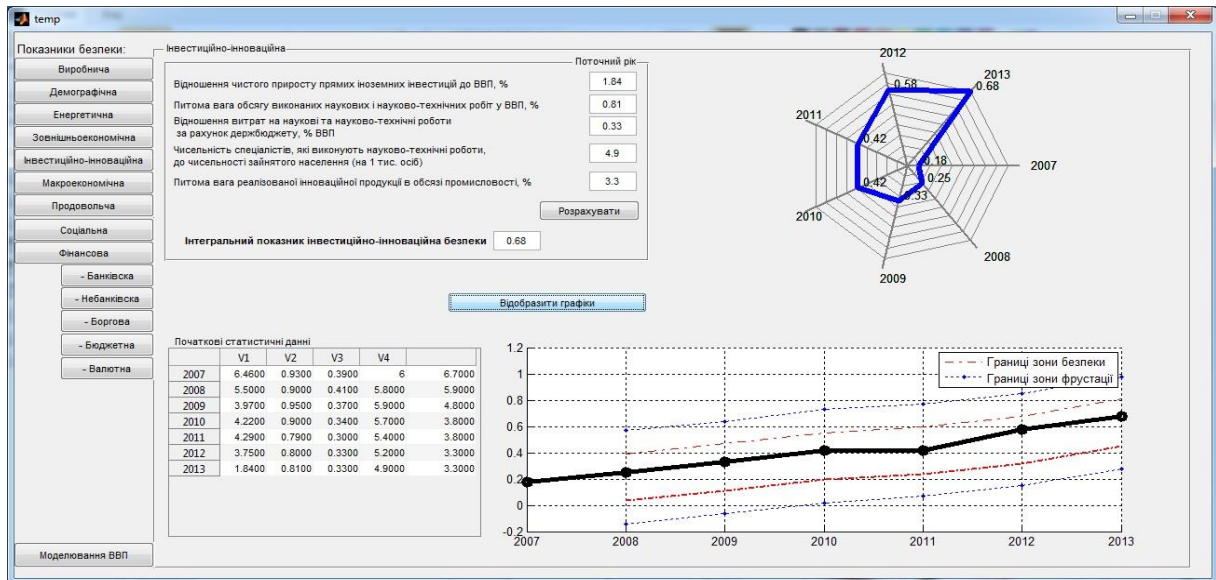

Рис. Е.2. Вікна прототипу програмного продукту для ідентифікації стійкості економіки до загроз економічній безпеці

Другий рівень розрахунків: факторний аналіз впливу ПСЕ_{ЕБ} на обсяг ВВП, одно-, дво- та багатфакторне моделювання.

Побудова моделі ефективного управління ССЗСЕ_{ЕБ} проводиться за сформованою у межах дослідження дев'ятирівневою системою показників.

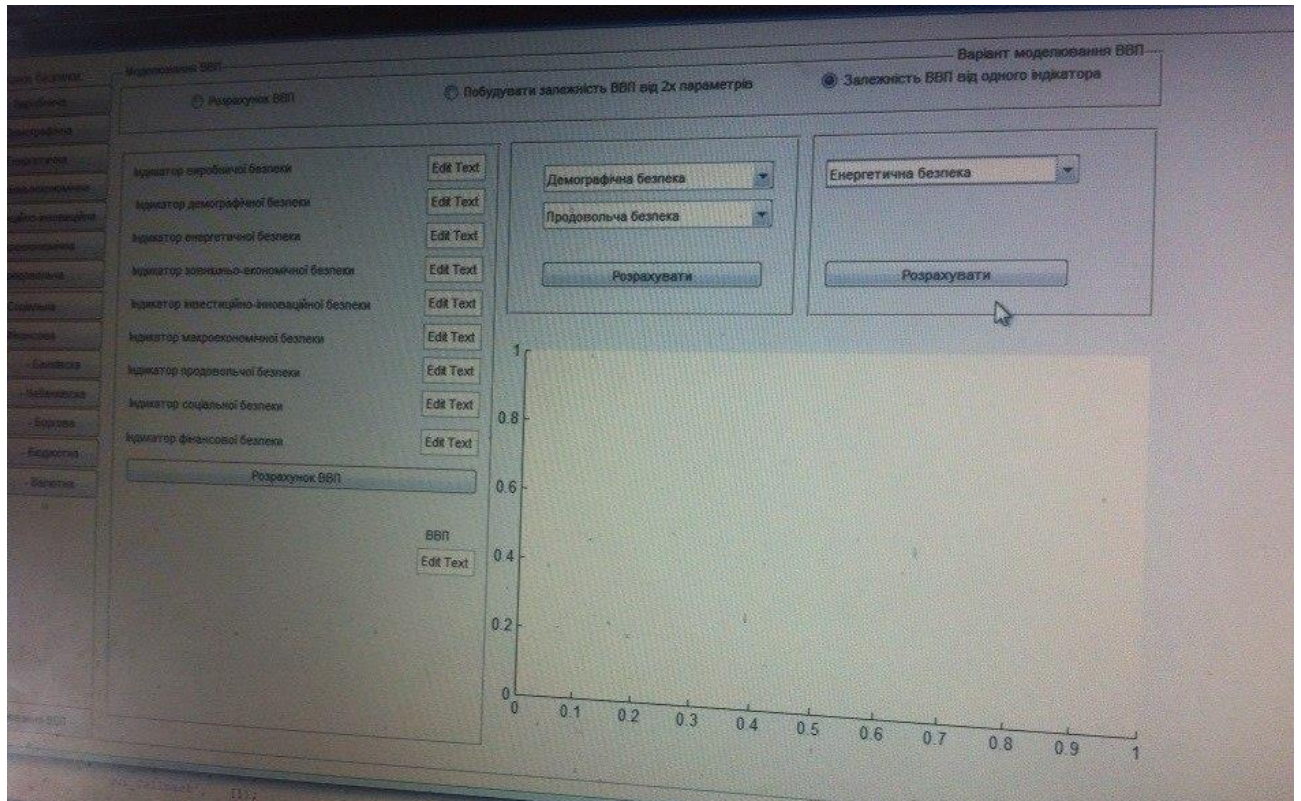

Рис. Е.3. Вікна прототипу програмного продукту для ідентифікації стійкості економіки до загроз економічній безпеці

Пункт „Вихід” забезпечує закриття головного вікна програми.

Функціональність програми передбачена наступним чином: результати проведених розрахунків на попередніх етапах використовуються при здійсненні наступних обґрунтувань і обчислень.

Проте, їх можна змінити за бажанням користувача.

Додаток Ж

Рис. Ж.1. Сценарій 1 реалізації Стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці [розроблено автором]

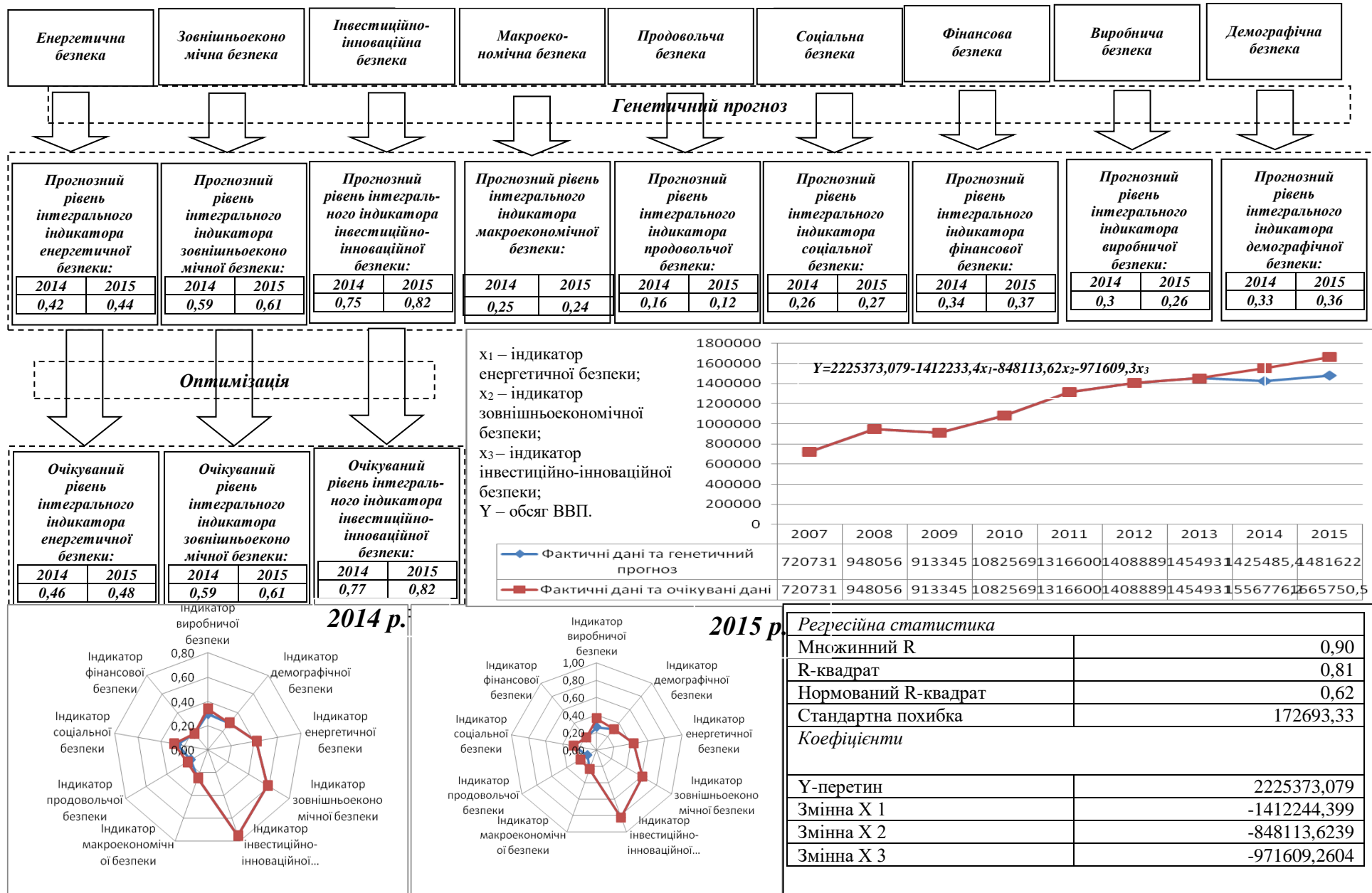
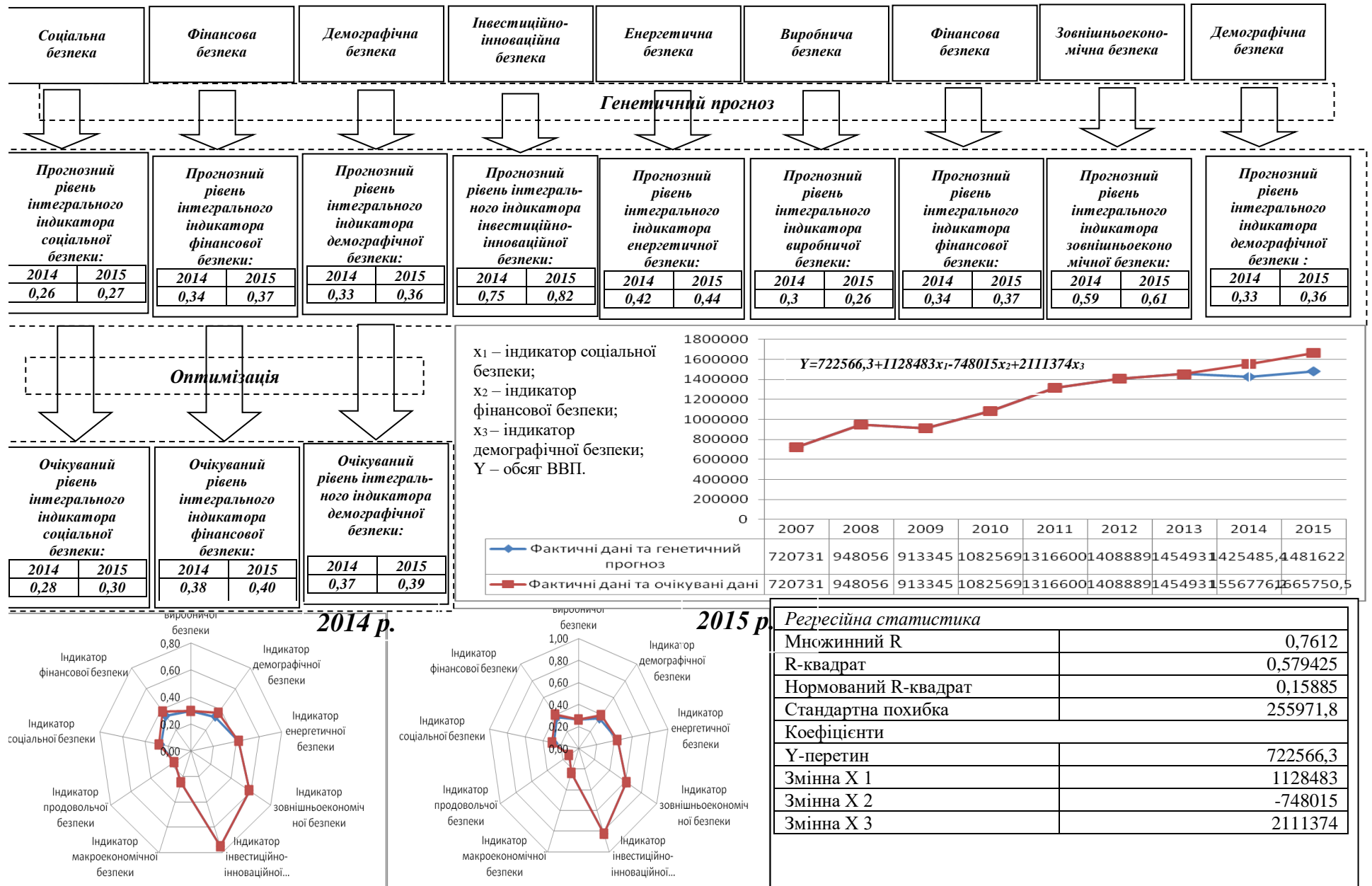

Рис. Ж.2. Сценарій 2 реалізації Стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці [розроблено автором]

Продовження додатку Е

Рис. Ж.3. Сценарій 3 реалізації Стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці [розроблено автором]

